

МУВОЗАНАТ



66.3(2)
М—81

Тақризчи ва сўзбоши муаллифи — З. Жўраев,
СССР журналистлар уюшмасининг аъзоси

Тўпловчилар:
Ж. Раззоқов, Қ. Очилов

Муҳаррир: М. Омонов

Мувоzanат: (Матбуот тўплами). Тўпловчи-
М 81 лар: Ж. Раззоқов, Қ. Очилов.— Т.: Ўзбекистон,
1990.— 336 б. ISBN 5-640-00449-5

Мазкур тўпلامдан 30-йиллар бўсағасида «Еш ленинчи» газе-
тасида эъдон қилинган, муштарийлар эътиборини қозонган мақо-
ла ва сўхбатлар ўрин олган. Уларда жумҳуриятимиз ёшлари му-
аммолари билан бир қаторда тарих, иқтисоднёт, маданият маса-
лалари қаламга олинган.

Тўпلام кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Смысл жизни — в чем он: Прессборник.

ББК 66.3(2)

№ 625—90

Навой номли ЎзССР
давлат кутубхонаси.

ISBN 5-640-00449-5

М 0902070000—153
М 351(04)90

© «ЎЗБЕКИСТОН», нашриёт, 1990

ЕТУКЛИК

(Сўз боши ўрнида)

Бугунги кунда мамлакатимиз чиндан ҳам фавқулодда бир даврни бошидан кечирмоқда. Бинобарин, бу вазият 80-йиллар ўрталарига қадар юзага келган аҳволни танқидий баҳолаш ва қайта қуриш ғоясига асосланган йўлни ишлаб чиқиш натижаси ўлароқ, вужудга келди. Қайта қуриш бутун жамиятни ҳаракатлантириб юборди: кўкракка муштлаб, сохта кўз ёши билан халққа оталик даъвосини билдирган, аслида эса улус елкасига миниб олгач, «чу-чу»лаб оч биқинга нуқул ниқтаган, боз устига-устак халқ қонини зулукдай сўриб, эл ризқи-рўзи ҳисобига бир ҳовуч «аслзода»лар учун хилват-хилватда жаннатмақон яратиб берган казо-казоларнинг мамлакатни ҳалокат ёқасига олиб келиши оқибатида йиғилиб қолган сон-саноксиз муаммолар ёмғирдан кейинги қўзиқоринлардек бодраб кетди... Энди бу чиркин чигалликларни ечмасликнинг, яъни жамиятни ортга буриб юборишининг иложи қолмади — инқилобий ўзгаришлар авж олди...

Демократия, янгиланиш ва ошкоралик сари дастлабки дадил қадамлар ташландики, бу ҳолатни оммавий ахборот воситалари рўй-рост кўрсатади. Марказий, Болтиқбўйи ва Кавказортидаги бир қатор матбуот нашрлари, хусусан, бизнинг жумҳуриятимизда «Еш ленинчи» газетаси фаолияти фикримизнинг далилидир.

Мазкур тўпламга сўнги икки-уч йил мобайнида «Еш ленинчи» газетасининг «Нуқтаи назар» рубрикаси остида берилган, рўзнома муштарийлари эътиборини қозонган мақола ва суҳбатлар, мусоҳаба—эсселар киритилган. Уларда жумҳуриятимиз ёшлари ва комсомоли муаммолари билан бир қаторда барча-барчамизни ташвишга солиб келаётган пахта якка-ҳокимлиги, экологик мувозанатнинг бузилганлиги, тарих, иқтисодиёт, тил, маданият, маънавият масалалари чуқур ижтимоий руҳда таҳлил этиб берилди, қўйинг-чи, аллома-ю қаламкашларимизнинг, раҳбару раҳнамоларимизнинг дил тубида ётган дарду аламлари, ғам-ҳасратлари, тафаккур мевалари, ақлидрок шодалари янглиғ намоён бўлади. Бошқача қилиб айтганда, тўпламга кирган материаллар «Еш

«Ленинчи» газетасининг 90-йиллар бўсағасида етуклик палласида турганлигини кўз-кўз қилади, рўзнома турғунликнинг жумҳуриятимиз осмонини қоплаб ётган қора булутлари орасидан чақиндек чақнаб чиққанлигини, одамларимизнинг ўзлигини англашида, топталган ҳақиқат ярасига малҳам бўлишида чексиз садоқат кўрсатганлигини намойиш этади. Шу боис вақт ўтиши билан, давр шиддатига кўра, тўпламдаги мақола-ларда кўтарилган айрим масалалар ҳал бўлиб кетганлигига, баъзи факт ва рақамлар бир оз эскиб қолганлигига, қарамай, уларни газетада қандай эълон қилинган бўлса, шундайлигича сақлаб қолишга ҳаракат қилдик.

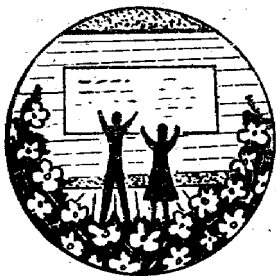
Мана, «Еш ленинчи» газетасининг биринчи сони чоп этилганига ҳам бу йил 65 йил тўлди. Утган давр мобайнида рўзнома ёшларнинг ҳақиқий минбари ва кўзгусига айланди, жумҳуриятимиз комсомолининг жанговар жарчиси бўлиб қолди.

Шу муносабат билан «Еш ленинчи» газетаси ҳаммиша қайта қуришининг олдинги сафида боришига, янада ўқишли, жозибадор ва ҳозиржавоб мақола-лар билан муштариёлар эътиборини қозонишига тилакдошлигимизни билдирамыз.

Ҳа, ҳеч муболағасиз айтиш мумкинки, «Еш ленинчи» ижодий ходимлари қайта қуришининг моҳиятини жумҳуриятимизда биринчилардан бўлиб англаб етишди, унинг фаол курашчиси ва тарғиботчиси бўлиб қолишди. Одамлар минбарга чиқиб айта олмаган гапларини, дардларини «Еш ленинчи» саҳифаларида ҳеч иккиланмай баён этадиган бўлишди. Қўлингиздаги китоб шунга яққол далил бўла олади.

Бир донишманд: китоблар қалбни ёритади, инсонни юксакликка кўтаради ва кучига-куч қўшади, унда энг яхши орзу-истакларни уйғотади, ақлни чархлайди ва юракни юмшатади, деган экан. Алқисса, инсон билан, унинг эҳтиёжлари билан боғлиқ бўлган мазкур китоб ҳам «Еш ленинчи» газетасининг етуклик шаънини, бетакрор шуурини намойиш этиб, рўзноمانинг 65 йиллигига тўёна бўлиб қолади ҳамда китобхонлар қалбини ёритувчи, кучига-куч қўшувчи, ақлни чархлайдиган дилкаш ҳамсуҳбатга айланади, деган умиддамиз.

Зуфар ЖУРАЕВ,
нашриёт катта муҳаррири



I
Оламда қайсики элнинг фарзандлари, айниқса раҳбарлари элим деб элакка тушишга тайёр турсалар, ўша улус саодатлидир, халқдир!

Бўривой Аҳмедов

АЗИЗ НОСИРОВ

«ИШОНМАСАМ ИШЛАМАС ЭДИМ»

Бундан бир йил олдин «Комсомол ўз мавқеини тиклаб олишига ишонасизми?» деган саволга Ўзбекистон комсомоли Марказий Қўмитасининг биринчи котиби Азиз Носиров ана шундай жавоб берганди.

— Азиз Носирович, мамлакат комсомолидаги вазиятни муҳокама қилган ВЛКСМ Марказий Қўмитасининг VIII пленумида «Комсомол инқирозга учради» деган фикр билдирилди. Унинг йўқолган обрўсини тиклаш учун нима қилиш керак?

— Ҳа, пленумда шундай фикр айтилди. Икки йилдан бери комсомол ташкилотларининг сафи камайиб бормоқда. Лекин шунақа бўлиб қолибди-да, деб қўл қовуштириб ўтираверсак тўғри бўладими? Менимча, нотўғри. Комсомол обрўини йўқотди, деймиз. Лекин комсомолнинг ўз мавқеини тиклашига ишонаман. Бунга фақатгина амалий ишлар билан эришиш мумкин. Мана ёшларнинг уй-жой комплекслари, фан-техника ижодкорлиги марказлари, ёшлар марказлари тузиляпти. Ҳар бир бошланғич комсомол ташкилоти ижтимоий аҳамиятга молик ишларни амалга ошираяпти. Фақатгина шу йўл орқали комсомолни қийин аҳволдан чиқариш мумкин. Фақатгина шу йўл орқали вазиятни яхшилашимиз мумкин. Агар «олма пиш, оғзимга туш» деб ўтираверсак, ёки бу масалалар менга тегишли эмас. Москвада ёхуд Ленинградда юз бераяптику, деб бепарқ бўлсак, вазият ўз ўзидан яхшиланмайди. Вазиятни тўғри баҳолаб, қандай масалаларни илгари суриш бўлиб ўтаётган комсомол ҳисобот сайлов конференцияларида кўриб чиқилса, мақсадга мувофиқ бўларди.

— Гап долзарб мавзу — ҳисобот сайлов конференцияларига келиб тақалди. Маълумки, бошланғич комсомол ташкилотларида ҳисобот сайлов йиғилишлари тугади. Шу муносабат билан сизнинг фикрингизни билмоқчи эдик. Унинг натижаларини қандай баҳолайсиз? Йиғилишлар комсомолнинг қуйи бўғинларида қайта қуриш бўлаётганлигини ҳис эттирдими?

— Авваламбор, бўлиб ўтган ҳисобот сайлов йиғилишлари бир-бирига ўхшамайди. Илгарилари бундай йиғилишларда ички союз ишлари муҳокама қилинган бўлса, бу йил кўпроқ ҳаётий масалаларга урғу бердик. Йиғилишларда ёшларимизнинг, нафақат ёшларимизнинг, барчани ўйлантираётган муаммолар, ижтимоий масалалар жумҳуриятимизда бугунги кунда ҳал қилинаётган ва ҳал қилиниши арафасида турган пахта яккаҳоқимлиги, экология, тил масалаларига кенг тўхтаб ўтилди. Баъзилар ёшларимиз сиёсий онгини уларнинг митингларда қатнашишига қараб баҳолашади. Менимча, бу нотўғри. Асосийси, йиғилишларда ҳар томонлама ўйланган таклифлар оғир вазминлик билан ўртага ташланаётганлигида кўзга ташланмоқда. Улар қарорларда ўз аксини топаяпти. Йиғилиш қарорлари Марказий Қўмитага юборилган. Бизлар эса йиғилиш қарорларидаги таклиф мулоҳазаларни мужассамлаштириб, уларнинг ечимини излаяпмиз. Жумҳурият комсомол ташкилотларининг навбатдаги вазифаларини шунга қараб белгилаяпмиз. Лекин тан олиш керак — эскича руҳда ўтган йиғилишлар ҳам бўлди. Масалалар бефарқлик билан, яъни «йиғилиш тезроқ тугасайди» қабилда кўриб чиқилди. Сўзга чиқувчиларнинг маърузаларида ҳаётий масалалар четлаб ўтилди. Менимча, бундай комсомол ташкилотларида қайта қуриш ҳали бошланмаган ёки жуда суст борапти. Вазифамиз — ёшларнинг қалбидаги гапларни йиғилишларда ўртага ташлаш, муҳокамага қўйиш. Ана шунда улар майдонга чиқмайдилар. Фикрларини кўча-кўйда қизишиб, бақириқ-чақириқ билан эмас, йиғилишларда вазминлик билан муҳокама қиладилар. Агар район, шаҳар комсомол қўмиталаридаги конференцияларда масаланинг ана шу томонига кўпроқ эътибор берилса, бу комсомол обрўсига ҳам яхши таъсир қилади.

— ВЛКСМ МҚнинг VIII пленуми ВЛКСМнинг

XXI съездини чақириш тўғрисида қарор қабул қилди. Съезд чақиришга ҳали эрта эмасмикан?

— Сизга маълумки, демократик марказлаштириш принципига асосан озчилик кўпчиликка бўйсунди. Бу қарорнинг қабул қилиниши ҳам ана шундай бўлди. Агар сизни шахсан менинг фикрим қизиқтирса, бир оз, ҳеч бўлмаса яна беш ой шошилмаслик керак эди. ВЛҚСМ съездини партия съезидан кейин ўтказсак яхши бўларди. Чунки партиянинг XXVIII съезди биз учун ҳам дастур бўладиган ҳужжатлар қабул қилади. Асосийси партия билан комсомол муносабатини ойдинлаштиради. Бу биринчидан, иккинчидан шунини ҳам назарда тутиш керакки, ҳозир аҳвол мураккаб. Комсомол олдида турган вазифаларни иложи борица тезроқ ҳал қилиш керак. Муаммолар шунчалик чигаллашиб кетдики, улар ВЛҚСМ XX съездида илгари сурилган вазифалар доирасидан ташқарига чиқиб кетди. Шундай экан, бу масалаларга ҳам жавоб топиш керак.

— Сизнингча партия билан комсомол ўртасидаги муносабат қандай бўлиши керак?

— Бу муносабатни биринчи навбатда партия XIX конференциясида билдирилган таклифлар асосида ривожланиб боришини истардим. Яъни ғоявий томондан бирдамлик, партиянинг сиёсий раҳбарлиги. Иккинчи томондан, ҳуқуқий мустақилликни комсомол ташкилотларининг ўзига бериш керак. Бу нима дегани? Комсомолнинг ички союз ишларига доир масалаларни фақат комсомолнинг ўзи ҳал қилсин. Нега бу гапни айтяпман? Яқинда «Комсомолец Узбекистана» газетасида Ангрен шаҳрида юз берган бир воқеа ҳақида ёзишди. Шаҳар комсомол қўмитасининг пленуми ўтказилиб унда котиблар сайланиши лозим эди. Шундай вазият бўлиб қолдики, шаҳар комсомол қўмитасининг аъзолари мутлақ кўпи тўпланмаган. Бирон масалани ҳал қилиб бўлмасди. Қолаверса, шаҳар комсомол қўмитасининг янги раҳбарларини сайлаш керак эди. Уша пленумда нима бўлди денг? Шаҳар партия қўмитасининг биринчи котиби сўзга чиқиб: «Ўзларинг қандай ҳал қилсаларингиз шундай бўлади. Юқори комсомол ташкилоти вакиллари гапларига кулоқ солманглар. Сизларга кўрсатма керакми ёки...» деган нотўғри фикрни билдирди. Натижада пленум ўтказилди. Лекин вилоят комсомол қўмитаси қарори билан пленумни бекор қилишга мажбур бўлдик. Биз

га бундай «раҳбарлик» керак эмас. Бундай аралашига қаршимиз.

— Яқинда Марказий Комитет аппаратида ишловчи бир ходим биримизнинг ёшимизни, партиявийлигимизни суриштириб қолди. Жавобни эшитгач, тарвузи қўлтиғидан тушиб «Ёшингиз ҳам майли-ю, партия аъзоси эмаслигингиз чатоқ экан-да», деди. Биз эса: қарийб беш йилдан бери қайта қуриш деб кимга ва нимага гапиряпмиз ўзи? Наҳотки, ҳалигача кўзимиз очилмаган бўлса? Қачонгача кадрлар анкетага қараб танланади? деб ўйланиб қолдик.

— Билмадим, ким билан суҳбатлашгансиз. Лекин ҳозирги пайтда аҳвол сиз айтганчалик эмас. Балки уларнинг ишчанлик хислатларига, меҳнатга муносабатларига, билимдонлиги, тажрибасига қараб ишга олаёلمиз. Партиявийлигига келсак, фақат Устав белгиланган ўринлардагина бунга эътибор берилади, холос. Масалан, район, шаҳар, вилоят комсомол қўмиталари биринчи котибларини сайлашди. Қолган ўринларда ҳеч қандай чегаралаш йўқ. Оддийгина мисол. Марказий Қўмитанинг мафкура бўлими мудири Акмалжон Саидовни олиб қарайлик. У — ВЛКСМ аъзоси, билимдон, тажрибали ходим. Ёшлар ўртасида обрўйи яхши. Шунинг учун бу ўринга муносиб топилган. Марказий Қўмита аппаратида партия аъзоларининг кўп эканлигига келсак гап шундаки, комсомол ташкилотлари энг яхши аъзоларини партия сафига тавсия қиладилар. Нима учун партияни комсомолга қарши қўйишимиз керак? Нима учун ёш коммунистлар комсомолда ишламаслиги керак? Бу нотўғри фикр. Масалага бундай ёндашмаслик керак.

— Нима учун комсомол, биринчи навбатда, унинг раҳбарияти норасмий ташкилотлар фаолиятида жуда кўп фойдали жиҳатлари борлигини оддий ВЛКСМ аъзоларига нисбатан анча кеч англаб етди? Ахир норасмий ташкилотлар аъзоларининг кўпчилиги комсомоллар-ку!

— Биринчидан, норасмий ташкилотлар деганимизда нимани тушунамиз! Улар ҳам даврга монанд ўзгариб борадилар. Бир йил олдинги норасмий ташкилот билан ҳозиргисининг фарқи бор. Бир йил олдинги «Бирлик»нинг программаси билан ҳозирги «Бирлик»нинг дастури ўртасида қанча фарқ борку. Биз норасмий уюшмаларни улар ёшлар ўртасида олиб бораётган ишларига қараб баҳо беришимиз

керак. Қолаверса, норасмий ташкилот раҳбарияти билан мулоқот кечагина ёки VI пленумдан кейин эмас, ундан бир неча ой илгари бошланган. Улар программасининг асоси нимада эканлигини англашга урингандик. Уларнинг программаларида агар социализм учун, қайта қуришни янгилаш учун аниқ таклиф бўлса, бизлар ҳам ҳамкорликда ишлашга тайёрмиз. Мана сиз: «норасмий ташкилотлар аъзоларининг кўпчилиги комсомоллар-ку» деяпсиз. Нимаси ёмон? Ҳеч ҳавотирланадиган жойи йўқ. Муҳими улардан жуда кўпчилигининг мақсади яхши. Биз норасмий уюшмалардаги айрим миллатчилик кўринишларига қарши курашишимиз керак. Жумҳуриятимиз иқтисодини мустаҳкамлаш, бўлаётган ўзгаришларни жадаллаштириш, лекин иккинчи томондан шуни ҳам айтиш лозимки, норасмий ташкилотларнинг тузилиши комсомол инқирозининг сабабларидан бири бўлди. Агар комсомол обрўсини келгусида ошириб бормасак, амалий ишларни амалга оширмасак, норасмий уюшмалар билан ишлай олмай қоламиз. Мана, «Ўзбекистон Эркин Ёшлари уюшмаси» билан «Мунозара клуби»ни очдик. Мақсадимиз фикрлар хилма-хиллигига амал қилган ҳолда биргаликда ҳаракат қилиш. Агар ёшлар интилишини тўхтатсак ҳеч нарсага эриша олмаймиз.

— Ўзбекистон комсомоли МҚнинг VI пленуми арафасида «пленум ўзбек тилида ўтар экан», деган гап тарқалганди. Бироқ маъруза рус тилида ўқилди. Давоми эса ярим рус, ярим ўзбек тилида олиб борилди.

— Пленумни икки тилда ташкил қилдик. Хабарингиз бор. Пленум материаллари икки тилда тайёрланганди. Маъруза ҳам. Лекин қатнашчиларнинг қарори билан бу сафар ҳам маърузани рус тилида қилдик. Ўзбек тилидаги таржимаси пленум қатнашчиларига тарқатилганди. Биз яна шунга келишдикки, ким сўзга чиқса, у ёки бу тилга гапи таржима қилинади. Сўзма сўз таржима. Ярим рус, ярим ўзбек тилида олиб борилди, деган фикрингизга қўшилмайман. Келгусида аста-секин ўзбек тилида олиб боришга ўтилади. Бошқа тилларга таржима қилиш таъминланади. Лекин барибир гап маъруза қайси тилда бўлишида эмас, унда қанча маъно борлигида. Қолаверса, биз шундай шароит яратишимиз керакки, йиғилишлар, семинарлар, кенгашлар қайси тилда

Ўтишидан қатъи назар, ҳамма учун тушунарли бўлиши керак. Бунинг учун вақтни бой бермай йиғинларни техникавий жиҳатдан жиҳозлаш, сўзма сўз таржима қилиш учун шароит яратиш зарур. Бизда малакали таржимонлар кам. Кўпгина ҳужжатларни бир вақтнинг ўзида ҳам «Ёш ленинчи» ҳам «Комсомолец Узбекистана» газеталарида эълон қиламиз. Агар уларнинг матнларини бир-бирига солиштирадиган бўлсак, жуда кўп ноаниқликлар борлиги аён бўлади. Демак малакали таржимани йўлга қўйиш, тезроқ ҳал қилиш хусусида комсомол Марказий Кўмитаси ҳам бошқа масъул министрликлар ҳам бош қотиришлари лозим.

— Гап тил ҳақида бораётган экан, бир воқеа эсимга тушди. Айрим кишилар Давлат тили ҳақидаги лойиҳани қонун сифатида қабул қилишга, давлат мақоми бериш шартмиди, у шундоқ ҳам ривожланаверади деган фикр билдиришди...

— Бундай ўртоқларга мен оддий бир савол билан мурожаат қилмоқчи эдим: далага пахта экиб, уни ўз ҳолига ташлаб қўйиш мумкинми? Мумкин эмас! Чунки инсон муҳофазасига олинмаган пайкални ёввойи ўт босади, ҳосил қуриydi. Юздан ортиқ миллат ва элат вакиллари истиқомат қилаётган Узбекистонда ўзбек тили ана шундай қонуний муҳофазага муҳтож бўлиб қолди. Шунинг учун ҳозир Узбекистонда ўзбек тили узоқ йиллар мобайнида экилиб, эътибордан четда қолган маданий ўсимликдек, муҳофазасиз, уй-рўзгор, бозор тилига айланиб қолмаслиги учун биз бор чораларни кўришимиз лозим.

Оддий бир мисол: фарзандларингиз ёзган иншодафтарларини кўринг. У ерда кўпи билан 80—100 сўз ишлатилган бўлиши мумкин. Нима энди, она тилимиз шу қадар камбағал бўлиб қолганми? Мен бир нарсага аминманки, ўзбек тилини мукамал билмасдан, ривожлантирмасдан туриб, жумҳурият миқёсида рус тилини ҳам мукамал ўрганиш мумкин эмас.

— Комсомол фаолларининг Москва Давлат университетида, Сургут ва Пермда ўтган учрашувларида баъзилар комсомолни бутунлай сиёсийлаштириш, бошқалар эса иқтисодийлаштириш лозим дейишди. Учинчи томон эса комсомолни бутунлай тарқатиб юбориб, унинг ўрнида бошқа ташкилот тузиш керак, демокдалар. Сизнингча, бу фикрларнинг қайси бири тўғри?

— Қанча кўп учрашув бўлса, шунча кўп фикр бўлади. Бири сиёсий томонга эътибор берса, бири иқтисодий тарафига. Менинг фикрим, ВЛКСМ Марказий Қўмитаси пленумларида айтилган фикр. Мен бутун иттифоқдан марказ аъзолари йиғилиб бир тўхтамга келиб айтган фикрга қўшиламан. Чунки, уларда ҳаётдаги ўзгаришлардан ажралмаган, унга боғлиқ равишда комсомол ҳаёти ўзгариши таъкидланади. Мен шунинг тарафдориман. Шундай қилайликки, бутун комсомолдаги ўзгаришлар ҳаётдаги ўзгаришлар билан чамбарчас боғлиқ бўлиши керак. Уни фақатгина сиёсийлаштириш ёки фақатгина иқтисодийлаштириш, умуман тўғри келмайди. Комсомол ташкилотларимизда юз бераётган жараён ёшларимиз ичида бўлаётган жараённи акс эттириши керак. Улар сиёсатга қизиқадими? Ҳа! Демак, бу сиёсий-иқтисодий масалаларни кўрадиган ташкилот бўлиши керак. Ҳамма масалалар, ёшларнинг ҳамма масалалари билан қизиқиши керак. Бу беш қўлни бирданга оғизга тиқиш дегани эмас, балки муаммоларни босқичма-босқич ҳал қилиш йўллари билан иш олиб бориш керак. Ана шунда тўғри бўлади.

— Болтиқбўйи жумҳуриятлари комсомол ташкилотларида ўзгаришлар бўлмоқда. Жумладан, Литвада ўз Программаси ва Уставига эга бўлган мустақил Коммунистик Ёшлар Иттифоқи ташкил топди. Хорижий мамлакатлар ёшлар ҳаракатида ҳам шунга ўхшаш воқеаларни кузатиш мумкин. Мисол учун Венгрия комсомоли тарқалиб кетди. Айтингчи, ана шу воқеаларнинг Ўзбекистон комсомоли учун қандай аҳамияти бор? У ҳам ўз Программаси ва Уставига эга бўладими?

— Мен бир нарсанинг тарафдориман. Ўзбекистон комсомоли ўз қиёфасига — ўз программаси, ўз ҳуқуқларига эга бўлиши керак. Лекин мен бир нарсага қаршиман. Нега энди биз Литвадан ўрناق олишимиз керак? Уларнинг комсомол ташкилоти шунчалик зўр эканми? Йўқ. Бизга ўз комсомол ташкилотимиз керак. Ленин комсомолининг вилоятма-вилоят, жумҳуриятма-жумҳурият тарқалиб, инларига кириб кетишига қаршиман. Комсомолимиз бир бутун бўлиб қолиши керак. Майли ўзининг Устави, Программаси бўлсин. Аммо бу Бутуниттифоқ Ленинчи Коммунистик Ёшлар Иттифоқи Устави ва Программасига зид бўлмаслиги керак. Биргаликда ҳам, ўзимиз ҳам ҳал

қиладиган масалалар кўп. Бу масалалар программизда ўз аксини топиши зарур. Бу дегани Литва комсомолидан нусха кўчириш дегани эмас. Ўзлигимизни ахтаришимиз керак. Шунинг учун район, шаҳар, вилоят комсомол ташкилотлари ҳисобот-сайлов конференцияларида ўз Программамиз ва Уставимиз қандай бўлиши керак деган масалага эътибор берилса, яхши бўларди. Биз Ўзбекистон комсомоли Марказий Қўмитасида Муваққат ёшлар ижодий коллективини (МЕИК) тузмоқчимиз. У масалаларни ишлаб чиқиб, муҳокамага кўяди. Лойиҳа тариқасида, албатта. Уларни газаталаримизда эълон қилиб, муҳокамага яқун ясалади. Комсомоллар, умуман ёшлар ўз фикрларини билдиришсин. Ўзгаришлар таклиф қилишсин. Битта лойиҳа «Комсомолец Ўзбекистана» газетасида чиқди. Танишиб чиқинглар, маъқул бўладиган бўлса киритиш лозим. Бошқа лойиҳаларни ҳам таклиф этиш мумкин. Ўзбекистон комсомоли Марказий Қўмитаси уларнинг ҳаммасини кўриб чиқишга тайёр. Бу масалаларга Ўзбекистон комсомолнинг навбатдаги XXIV съездида яқун ясалади деган умиддаман.

— Назаримизда, мамлакатимизда рўй бераётган ижтимоий-сиёсий воқеаларнинг ривожини шу тақлидда давом этадиган бўлса, узоғи билан бир-икки йил ичида Иттифоқимизда ҳам, жумҳуриятимизда ҳам комсомолдан ташқари унга тенгдош бўлган қатор ёшлар ташкилотлари ва ҳаракатлари дунёга келади. Бу эса ўз навбатида ВЛКСМ аъзоларининг камайишига олиб келади. Шундай экан комсомолнинг ташкилий қурилиш принципини қайта кўриб чиқиш вақти етмадимикин? Ундаги расмиятчиларни камайтириш учун ва бошланғич комсомол ташкилотининг аҳамиятини ошириш учун район ва шаҳар ёки районни сақлаган ҳолда шаҳар ва вилоят қўмиталарини қисқартирса бўлмасмикан? Бу комсомолдаги поғоначиликни тугатиб, бошқарув аппаратини «енгиллатиш» ва айни пайтда талай маблағни тежаш имконини берган бўлур эди.

— Биринчидан, ташкилий қурилиш масалаларини комсомол съездида кўриб чиқишимиз керак. Мен албатта шундай таклиф киритаман. Иккинчидан, ташкилий тузилиш принципларини бир томондан соддалаштиришимиз, иккинчи томондан такомиллаштиришимиз зарур. Рост, норасмий ташкилот билан

ишлаш, уларнинг аъзоси бўлган ВЛКСМ аъзоларининг комсомолга муносабати масаласини албатта ВЛКСМ Уставида конкрет кўрсатиб беришимиз лозим. Учинчидан, мана комсомол аъзолари сонининг камайишини айтдингиз. Мажбурий қабул қилиш — бир вақтлар юз берган жараён бугун комсомолнинг энг катта дарди бўлди. Уни инқирозга олиб келди. «Оз бўлсину соз бўлсин» деймиз. Комсомолнинг сифини мажбуран оширишга мутлақ қаршимиз. Мана ўттизинчи йиллар комсомолининг сони қанча бўлган? Обрўсичи? Ветеран комсомолларимиз ўша йиллар ҳақида қанчалик ғурур билан гапиришади. Ҳозирги лайдда сон эмас, сифат бўлиши зарур. Мен мана шунинг тарафдориман.

Саволингиз давомида расмиятчиларни камайтириш ҳақида гапираяпсиз. Бу бюрократларни камайтириб юборсак, кимни танқид қиласилар? (Кулади). Ҳазиллашиб айтаяпман бу гапларни. Лекин бир нарсага эътибор беришимиз керак. Комсомол ходимларига бундай баҳо бериш билан, танқид қилиш билан чегараланиб қолмаслик зарур. Комсомол ходимларининг ҳаммасини ҳам расмиятчи деб аташ тўғримикин? Комсомол ходимлари орасида кечагина механизаторлик қилган, бригадир бўлган ёки байналмилал бурчини ўтаб қайтганлар бор. Улар комсомолда тажриба орттиришади. Мен фақатгина Марказқўм ходимлари мисолида айтаётганим йўқ. Бу умуман бутун комсомол ташкилотига тааллуқли. Бу биринчидан. Иккинчидан, ВЛКСМ аъзолари сонининг камайиши. Келгусида бу масалаларнинг ҳаммасини район, шаҳар, вилоят комсомол ташкилотларининг ўзлари ҳал қилишлари керак. Маблағи бўлса комсомол ташкилоти конференцияси, пленуми ҳал қилса, иштасха икки кишини, хоҳлашмаса уч кишини ишлатишсин. Қанча штат бўлиши ҳам ўзларига ҳавола. Вилоят, жумҳурият комсомол кўмитаси ходимларининг сонини қисқартириш бўйича шу йил бошида қарор қабул қилинган. Шунга кўра, жумҳуриятимиз бўйича 300 комсомол ходими штати қисқартирилди. Илгари Ўзбекистон комсомоли Марказий Кўмитасида 82 киши ишлаган бўлса, айти кунларда 55 киши меҳнат қилмоқда. Лекин бу қисқартиришлар комсомол ишининг сифатига таъсир қилмаслигига алоҳида эътибор бераяпмиз. Энг асосийси ана шу.

— Бу саволни юқоридагисининг давоми дейиш

ҳам мумкин. Маълумки, ҳозирги комсомолда унинг ходимларини кўп ўйлантирадиган ва ташвишлантирадигани бу — комсомол аъзолари ҳисоби масаласи. ВЛКСМ аъзоларининг сонини, қаерга кетгани ёки келганини аниқлаш учун талайгина ходимлар елиб-югуради. Аввал айтганимдек, ВЛКСМ аъзолари сони қисқартирадиган бўлса, шунингдек, яна аппаратни қисқартириш ва маблағни тежаш мақсадида ҳисоб шўъбаларини тугатса қандай бўларкин? Ҳар бир комсомол учун алоҳида ҳисоб варақаси тутмай, уни комсомол билетининг ўзига «жойлаштириш» мумкин. Ҳақиқий комсомол аъзоси эса ҳисобда туриш ёки турмасликка бефарқ қарамайди. Қолаверса, комсомолда унинг тақдирига лоқайд бўлган миллионлаб аъзоларнинг бўлганидан кўра, уларнинг сони юзлаб, минглаб бўлса ҳам фаоллардан ташкил топгани маъқул эмасми?

— Келинглр, ўйлаб кўрайлик. ВЛКСМ Марказий Қўмитаси пленумларида ҳам бу масала кўтарилган. Лекин бир қарорга келингани йўқ. Менинг фикримча, келгусида шундай бўлади деб ўйлайман, ҳамма комсомол ҳисоб-китоб ишларини бошланғичга бериш керак. Лекин унга бу масалаларга тайёргарлик кўришимиз керак. Бошланғич комсомол ташкилотлари котибларининг аксарияти буни охиригача тушуниб етишмаган. Уни техник иш деб билишади. Мана сиз ҳам саволингизда масаланинг бир томони-га эътибор бергансиз? Ана шу ҳисоб варақаси ортида одам турганига, унга бир парча қоғоз деб қарамасангиз, ўйлайманки, бу масалага бўлган муносабатингиз ўзгаради.

— Яқинда газетамизда «Ўзбекистон комсомоли» ташвиқот поезди ҳақида қисман танқидий, асосан эса муаммовий мақола берилганди. Кўп ўтмай, редакциямизга ташвиқот поездидан олти кишилик «делегация» ташриф буюрди. Улар биздан «ёрдам бериш ўрнига оёғимиздан чаляписизлар» деб хафа бўлишди. Ваҳоланки, материални айнан ёрдам бериш мақсадида топ этгандик. Шуниси қизиқки, қарийб ўн йил давомида ташвиқот поезди ҳақида ўнлаб мақолаларни берган бўлсак ҳам ҳеч қачон раҳмат демаганди. Озгина танқид учун эса бир эмас, олти киши югуриб борди...

— Ҳақиқатан ҳам, мақолаларингизни ўқиб хафа бўлгандик. Лекин ҳозир реал қараш керак. Мақола

қандай бўлса ҳам, танқид ҳақиқатга яқинми, йўқми унинг фойдаси бор. Мен бу мақолани яна бир бор ўқиб ташвиқот поездидаги муаммолар билан солиштириб кўриб, газета тўғри ёзганлигига ишонч ҳосил қилдим. Чунки мана охириги рейсдан поездимиз қайтди. «Комсомолец Узбекистана» газетасида ҳам бир қатор танқидий фикрлар билдирилди. Демак, бу масалани яна бир бор бюрода кўриб чиқишга тўғри келади. Ташвиқот поезди шундай поезд бўлсинки, у сайрга эмас, балки ёшларимиз, йигит-қизларимизга хизмат қилсин. Улар ўртасида ижтимоий-сиёсий ишлар олиб борсин. Бўш вақтларини ташкил қилишда конкрет ёрдам берсин. Байналмилал тарбия, миллатлараро тарбия масалаларини кўтарсин. Куч-қувват бор. Маблағ етарли. Бугунги кунда бошқа республикаларда бундай поезд йўқ. Украина ва Туркманистонни ҳисобга олмаганда. Шунда ҳам уларники биринчи даражали поезд эмас. Демак, бор шароит, бор имкониятдан тўғри фойдаланишимиз керак.

— СССР халқ депутатлигига сайланган депутатлар билан съезд арафасида бўлган учрашувда Сургут учрашуви фаолларидан бири Сизни «Ҳақиқий етакчи» деб таърифлаб, мазкур учрашув рамзи туширилган майка совға қилганди. Сиз ўшанда нима деб ўйладингиз?

— Мен ҳеч нарса деб ўйлаганим йўқ. Менинг кимлигимни мен билан бирга ишлаётганлар баҳолашсин. Агар шундай деб ҳисоблашса, мен учун катта бахт. Лекин ҳақиқий одам, ёшларнинг ҳақиқий етакчиси эканлигини ишда исботлаши керак. Бу ҳамма комсомол ходимларига тааллуқли. Ҳар бир комсомол ходими ҳақиқий етакчи бўлиши шарт. Бўлаётган ҳисобот сайловларда ҳам шу гапни қайта, қайта таъкидлаяпмиз. Шундай қилайликки, комсомол ташкилотларининг етакчилари ёшларни ўз ортларидан эргаштира оладиган йигит-қизлар бўлишсин. Уларнинг анкеталаридан қатъи назар, майли партия аъзолиги, маълумоти, ёшини ҳам ҳисобга олмаймиз, ёшларни ўз ортидан эргаштира олса бас. Бу саволга умуман менинг мисолимда эмас, умуман комсомол ходимлари мисолида жавоб бериш керак.

Жумҳуриятимиз комсомоли Узбекистон ССР Олий Советига бўладиган сайловларга қандай тайёргарлик кўрмоқда?

— Мана сайловлар бўйича қонунлар қабул қилинди. Уни қабул қилишда комсомолларимиздан чиққан жуда кўп таклиф-мулоҳазалар инobatга олинди. Юқорида айтиб ўтдим. Ўзбекистон комсомоли Марказий Қўмитаси ҳузурида МЕИҚ тузилган. Улар комсомолнинг сайловолди программаси устида иш олиб боришяпти. Бошланғич комсомол ташкилотларидан тортиб Марказий Қўмитагача сайловолди программасига эга бўлиши керак. Бизлар энди ҳақиқий жанг, шундай десам янглишмайман, арафасида турибмиз. Ҳар бир ўрин учун ҳар бир округда, ҳар бир участкада комсомол депутатларнинг номзодини ўтказиш, сайланишларига эришиш учун бор кучимизни сарфлашимиз лозим. Бу нима дегани? Сайловчилар орасида ўттиз ёшгача бўлган ёшлар сайловчилар умумий салмоғининг 35 фоизини ташкил қилади. Ҳозирги Олий Советни сайлаш чоғида унинг составида 113 нафар ёш депутат бор эди. Улар 23 фоизни ташкил этди. Шу йилнинг баҳорида СССР халқ депутатлигига сайловларда комсомолга ажратилган ўринларни ҳам ҳисобга олганда, республикадан ўттиз ёшгача бўлган атиги 13 киши депутатликка сайланди. Бошқача айтганда, ёшлар салмоғи депутатлар сонининг ўн фоизидан сал ошиқ. Сўнгги сайловлар вақтида ёшлардан номзод кўрсатишда тўсқинликларга, ҳар хил тазйиқларга, ёшларнинг сиёсий ташаббуслар билан чиқиш, мустақиллик ҳуқуқларини тан олмовчиларга дуч келдик. Бундай ёндашув қайта қуриш манфаатларига М. С. Горбачев ВЛКСМ XX съездида «инқилобий янгиликларнинг ижодкор кучи» деб атаган ёшлар манфаатларига зиддир. Иккинчи томондан ишончимиз комилки, халқ депутатлигига кўрсатиладиган ёш номзодлар сайловолди курашига нафақат ёшлар, балки сайловчиларнинг барча ижтимоий гуруҳлари манфаатларини ифодаловчи ҳаракатномалар (программалар) билан чиқадилар.

Шу муносабат билан ёшларнинг сиёсий фаоллигини ривожлантириш, уларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишда ижтимоий адолатни таъминлаш, ёшлар сиёсатини ишлаб чиқишда ва амалга оширишда уларнинг иштирокини таъминлаш мақсадида баъзи бир шаҳар ва районларда маълум миқдорда ёшлар сайлов округларини тузиш масаласини кўриб чиқиш мумкин бўлур эди. Бу округларда фа-

қат ёш депутатликка номзодлар рўйхатга олиниши ва овоз бериши мақсадга мувофиқдир.

Бундай махсус ўринларнинг ажратилиши ёшларга Иттифоқимизнинг бошқа граждaнларига нисбатан қандайдир қўшимча ҳуқуқлар бермайди. Аксинча, уларнинг умумий ҳуқуқларини амалга оширишдаги мавжуд имкониятларини тенглаштиришга ёрдам беради.

Самарали, яхлит ёшлар сиёсати учун кураш — Ўзбекистон комсомолининг тузилаётган сайловолди ҳаракат дастурининг етакчи позициядир. Биз тегишли ҳуқуқий, иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, асосларсиз ёшларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишни, кенг қўламдаги ёшлар муаммоларини ҳал этишни таъминлаш мумкин эмас, деб ҳисоблаймиз.

Шу муносабат билан яқин келажакда «Давлат ёшлар сиёсати тўғрисида «Ўзбекистон ССР қонуни» қабул қилиш масаласини кўриб чиқишни ва унда ёшлар сиёсатининг қуйидаги асосий асосларини қўйиш фикрини олға суряпмиз:

Жумҳурият Олий Советининг ёшлар билан ишлаш комитетини, маҳаллий Советларнинг тегишли комиссияларини тузиш:

— XIII беш йилликдан бошлаб жумҳуриятни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш планларига махсус «Ёшларнинг ижтимоий-иқтисодий муаммолари» бўлимини киритиш.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети қонунчилик ташаббуси билан чиқиш ҳуқуқидан фойдаланиб, «Ўзбекистон ССРда давлат ёшлар сиёсати тўғрисида»ги масалани муҳокама қилиш учун жумҳурият Олий Совети сессиясини ва комсомол Марказий Комитети пленумини биргаликда ўтказишни таклиф қилади.

Албатта, биз Олий Советда ёки маҳаллий Советларда комсомол ва ёшларнинг кенг вакиллиги бўлиши учунгина ҳаракат қилиб қолмаймиз. Биз нуқтаи назари ва фаоллиги ёшлар муаммоларини давлат миқёсида ҳал қилишга ҳар томонлама таъсир кўрсата оладиган барча кишиларнинг сайланиши учун курашамиз. Масалан, биз маҳалла-комитетларининг вакиллари тегишли маҳаллий Советларга сайланиши тарафдоримиз.

— Азиз Носирович, комсомол матбуотида эълон қилинган ВЛКСМ Уставининг лойиҳалари сизни қо-

интирадими? Уларда қандай ютуқ ва камчиликлар бор?

— Менинча, бу Уставлар лойиҳалари Бутуниттифоқ ленинчи Коммунистик Ешлар Устави эмас, ленинчи Коммунистик Ешлар Иттифоқи Устави бўлиб қолган. Бирдамлик етишмайди. Жуда кўп қарама-қаршиликлар бор. Мен истардимки, бу Устав лойиҳасини иложи борича кўпроқ комсомол ташкилотлари муҳокама қилиб ўз таклифларини айтишса. Қанча кўп кишининг фикрини инобатга олсак Уставимиз шунча мукамал бўлади.

Ҳозирги кунда комсомол ташкилотлари олдида турган энг долзарб вазифалар, нималардан иборат?

Биринчидан, жумҳуриятимизда барча муаммоларни ҳал этишга ёндашувда ўз ўрнини белгилай билиш. Иккинчи масала, ўтадиган сайловларда фаол қатнашиш. Партиянинг XXVIII ва ВЛКСМ XXI съездларига яхши тайёргарлик кўриш. Ўзбекистон комсомоли съездини муносиб кутиб олиш. Энг асосий вазифамиз ёшларимиз олдида берган ваъдаларни амалга оширишдан иборат.

— «Еш ленинчи» газетаси ҳақида фикрингиз ва газета мухлисларига тилақларингиз?

— Мен газетамизнинг ёшлар ўртасида юбрўси ошаётганидан фахрланаман. «Еш ленинчи» Ўзбекистон комсомоли Марказий Қўмитаси органи эканлигидан гурурланаман. Мана қаранг, икки йил ичида газета нусхаси қарийб икки баравар ўсди. Қаерда бўлмайлик, қандай учрашувда қатнашмайлик, албатта газета ҳақида, унда юз бераётган ўзгаришлар, қилинадиган ишлар хусусида гап боради. Менимча, ёшларнинг газетаси ўз ўрнини топди, десам янгличмайман. «Ҳа, газета зўр экан-да, демак, қандай чиқараётган бўлсак, шундай давом эттираверамиз» деган фикрга асло бормаслик керак. Мана ҳозир муҳаррир ва таҳрир ҳайъати бошчилигида газета ходимлари доимо изланишда. Доимо шундай бўлиб қолсин. Ешлар умид билан варақлаганида ҳамма вақт янги, «теша тегмаган» мавзуларга дуч келсин. Бу муаммоларга газетанинг муносабати акс этиб турсин. Бу муносабат фақат ҳаётий бўлишини, ёшларимиз дилидагини акс эттиришини истардим. Лекин бошқа бир томондан мени таҳликага солган иш ҳам бор. Газета бугун эришган жанговарлик йўналишини пасайтириб қўймаса, деб чўчийман. У ҳамиша

комсомол ташкилотларининг обрўйини ошириш учун ҳаракат қилсин. Бу бир-бирига жуда ҳам боғлиқ. Газета ёшлар билан, ёшлар газета билан ҳамнафас.

Суҳбатдошлар:
Шавкат Исроилов,
Фаррух Раҳимов

ЭРКИН ЮСУПОВ

УЛУҒ ДАРД

Мабодо республикамызда хориждаги каби аҳоли ўртасида йилнинг энг машҳур кишиси ким, деган сўров ўтказилса, меннинг назаримда, Эркин Юсуповнинг номи ҳам кўплар томонидан ҳурмат билан тилга олинган бўларди. Йўқ, у таниқли олим, СССР Фанлар академиясининг мухбир аъзоси, Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг вице-президенти, республикамыз Олий Советининг депутати ёки қатор жамоат ишларида банд бўлганлиги учунгина эмас. Чунки Ўзбекистонимизда ўзини олим, депутат ёки жамоат ташкилотларининг илғор вакили ҳисоблаб юрганлар, лекин халқига амалий фойдаси кам тегаётганлар ҳам оз эмас. Эркин Юсупов ўзининг ёниқ қалби, дадил фикрлари ва қайта қуриш ишига қўшаётган улкан амалий ҳиссаси билан халқимизнинг ана шундай илиқ меҳрига сазовор бўлмоқда. Лоақал унинг маҳаллий ёки марказий матбуот, радио ва телевидениедаги турли мавзулардаги чиқишларини олайлик. Уларнинг ҳар бирида куюнчак қалбнинг изтироблари сезилиб туради. Утган йилнинг августида «Звезда Востока» журналида эълон қилинган «Қуш парвоз этмоғи учун мағрур бўлмоғи керак» мақоласи атрофидаги баҳслар ҳали-ҳамон тингани йўқ. Севимли олимимизнинг ана шундай дадил чиқишларидан кейин турли ҳаёлларга борасан: унга тазйиқлар бўлмайтмикин? Ахир баланд чўққининг сояси ҳам катта бўлади.

Эркин Юсупович билан бирга суҳбатимиз ана шундан бошланди. У киши гоҳо суюниб, гоҳ эҳтиёткорлик билан сўзладилар. Буни ҳам тушунмоқ керак.

— Тазйиқ? Бу саволга мен аниқ жавоб беролмайман. Барча чиқишларимга бўлган муносабатларни матбуот саҳифаларидан, кишилар билдираётган

Фикр-мулоҳазалардан кўриб-билиб турган бўлсангиз керак. Фақат шуни айтишим мумкин: ёзган бўлсам, бир миллат манфаатларини ўйлаб эмас, барча халқлар ўртасидаги ўзаро ишонч, дўстлик ва биродарликни кўзлаб ёзганман. Мамлакатимизда кетаётган қайта қуриш манфаатларини кўзлаб ёзганман.

— Эркин Юсупович, Сиз ҳозиргина тилга олган «қайта қуриш» иборасининг янгича мазмун билан жаранглай бошлаганига яқинда тўрт йил бўлади. Шу давр ичида Ўзбекистонда қайта қуриш қандай самара берди? Унинг амалга ошириш суръатларидан кўнглингиз тўладими?

— КПСС Марказий Комитетининг 1985 йил апрель Пленуми ва партиямизнинг XXVII съезди қайта қуришни амалга ошириш юзасидан талай вазифалар қўйди. Бу вазифалар мамлакатимиз ва барча Совет халқлари тақдири учун ниҳоятда катта аҳамиятга эга бўлган вазифалардир. Қайта қуришнинг асосий вазифаси социалистик жамиятда мавжуд бўлган имкониятларни чуқур ўрганиш, уларни давримизнинг талаблари асосида конкретлаштириб, рўёбга чиқаришдир. У кишиларнинг ҳалол ва фидокорона меҳнати, кураши орқалигина амалга ошади. Шу сабабли ҳам ҳеч ким қайта қуришнинг пассив хайрихоҳи бўлиб, четда туриши ёки кўр-кўрона танқидчисига айланиб қолмаслиги керак. Бу ўринда шошма-шошарликка йўл қўйиб, катта вазифаларни зиммага олиш, уни бажаролмасдан, улуғ ишни обрўсизлантириш ҳам ҳеч гап эмас. Қайта қуриш биздан дабдабали сўзлардан ўзни тийиб, ҳар куни ижодий иш билан банд бўлишни, барча жабҳаларда халқ, фақат халқ манфаатларини кўзлаб меҳнат қилишни талаб қилади. Иқтисодий тараққиётни долзарб бўлиб турган муаммолар билан боғлаб олиб боришни талаб қилади.

Қайта қуришнинг амалий натижаларига келсак, кўпгина соҳаларда унинг дастлабки самаралари кўзга ташлана бошлади. Бу самаралар биринчи навбатда, социалистик демократияни мустақкамлаш, ошқораликка кенг йўл очиш, социалистик ишлаб чиқариш муносабатларини такомиллаштиришда кўринмоқда. Аммо шуни унутмаслигимиз керакки, ўнлаб йиллар мобайнида шаклланиб келган иқтисодий ҳаётдаги қийинчиликларга бирданига, бир зарб билан барҳам бериб бўлмайди. Халқимизда «Қозонда бори чўмич-

га чиқади» деган нақл бор. Қозонимиз анча бўшаб қолган экан. Шу боис иқтисодий масалаларни, биринчи навбатда, озиқ-овқат программасини ҳал қилмоқ учун ҳам ҳали кўп бош қотиришимиз керак бўлади.

Ўзбекистонда ҳам қайта қуриш борасида маълум ишлар қилинмоқда. Аввало, республикамиз экономикасини мустақкамлашга, мавжуд имкониятлардан самарали фойдаланишга эътибор берилмоқда.

Ўтган йили республикамизда 5 миллион 350 тонна пахта етиштирилди. Бу ютуқни фақат об-ҳаво қулай келиши билан боғлаш хато бўлур эди. У жафокаш пахтакорларимизнинг тер тўкиб қилган меҳнати эвазига вужудга келди.

Саволингизни иккинчи қисмига келсак: республикамизда қайта қуришнинг янада тезроқ амалга оширилишини кўпчилик истайди. Аммо ҳаёт экан...

— Сўнгги йилларда республикамиз экономикасини ривожлантириш бўйича кўплаб таклифлар ўртага ташланди. Улар қандай амалга оширилмоқда?

— Ҳа, матбуот саҳифаларида республика экономикасини такомиллаштириш, бу соҳада илгари йўл қўйилган хатоларга чек қўйиш борасида кўп таклифлар илгари сурилмоқда. Аммо республикамиз экономикасини мамлакатимизда шакланган ягона хўжалик механизми билан мустақкам боғлаш лозимлигини эсдан чиқармаслик керак. Ўзбекистоннинг иқтисодий ва сиёсий имкониятлари бутун мамлакатимиз иқтисодий ҳаёти билан чамбарчас боғлиқ. Биз ўз табиий шароит, имкониятларимиз асосида республикамизнигина эмас, бутун мамлакатимиз эҳтиёжларини ҳисобга олиб, ишлаб чиқаришни ташкил этамиз. Ўз эҳтиёжларимиз учун зарур бўлган қатор саноат ва қишлоқ хўжалик маҳсулотларини мамлакатимизнинг бошқа районларидан олиб келамиз.

Бир мисол: республикамиз эҳтиёжини қондириш учун бошқа регионлардан ҳар йили 4 миллион тоннага яқин ғалла оламиз. Бинобарин, иқтисодий тараққиётимиз бундан кейин ҳам мана шу ўзаро боғлиқликни мустақкамлаш асосидагина амалга ошиши мумкин.

— Лекин айрим ҳолларда Ўзбекистонимиз экономикасининг аҳволи, имкониятлари ҳақида ноўрин ва нотўғри фикрлар ҳам ўртага ташланмоқда. Хусусан, республикамизнинг мамлакатдан оладиган до-

тациялари ҳақида турли шов-шувлар кўпайиб кетди. — Гапингизда жон бор. Бундай ноўрин фактлар кечани кеча, кундузни кундуз демай меҳнат қилаётган пахтакорларимиз, ишчи ва зиёлиларимизнинг ҳамиятига тегмасдан иложи йўқ. Бундай шов-шувлар бошқа регионларда Ўзбекистонда боқимандалик кайфиятлари кучайиб бормоқда, республика ўз эҳтиёжларини ўзи қондира олмаяпти, деган хулосалар келиб чиқишига сабаб бўлмоқда. Утмишдан қолган камчиликларни республикамизнинг кўп миллатли меҳнаткашлари зиммасига юклаш ҳам сиёсий хатодир.

Мен яқинда Москвада бўлиб, йирик олимлар билан суҳбатлашганимда улар менга, республикангиздаги вазият қандай, деб савол беришди. Мен вазият қийинчилик билан бўлса-да, яхшиланиб бораётганлигини, етиштирилган пахта ҳам 5 миллион тоннадан ошиб кетганлигини айтдим. Шунда улардан бири киноя билан: «Эркин Юсупович, энди сизларга ким ҳам ишонар эди?»—деб луқма ташлади. Бу бир одамнинг гапи эмас. Турли нотўғри ёки бўрттирилган маълумотлар асосида республикамиздан ташқарида яшовчи кишиларнинг маълум қисмида шаклланган фикрнинг ифодаси эди. Мен бу гапга ич-ичимдан зил кетдим. Уша одамлар пахта етиштиришнинг машаққатли меҳнати ва оқибатларини кўрсалар эди, бундай демасдилар.

— Бунинг учун фақат пахтакор бўлиш, унинг азобини ўз бошидан кечириш керак.

— Менинг ҳам худди шундай ўйлар хаёлимдан ўтди. Ўзбекистондаги ҳозирги вазият меҳнаткаш халқимизнинг аҳволи тўғрисида мамлакатимиз аҳолиси тўғри тушунчалар ҳосил қилиши учун барчага тўғри, виждонан ёзилган маълумотлар бериш керак. Бу миллатлар ўртасидаги ишонч ва дўстликни мустаҳкамлашнинг ҳам энг муҳим шартидир. Афсуски, марказий матбуот саҳифаларида бу масалага ҳануз бир ёқлама ёндашиш ҳоллари содир бўлиб турибди.

— Шу ўринда Ўзбекистоннинг миллий даромади хусусида ҳам тўхталиб ўтсангиз.

— Бу соҳада тезда ҳал этилиши лозим бўлган кўплаб муаммолар мавжуд. Республикамиз, асосан хом ашё етказиб бериб (бу ўринда мен пахта ни назарда тутаяпман), уни мамлакатимизнинг бошқа регионларига юборади. Давлат бюджетига тушадиган асосий даромад эса охири — маҳсулот ишлаб чиқа-

рилган жойда белгиланади. Шу сабабли етиштирилган хом ашёдан келиб чиқадиган даромад ана шу регионларда шаклланган бойлик сифатида эътироф этилади.

— Бошқача айтганда, пахта ни етиштирувчи деҳқондан кўра, ундан тайёр маҳсулот тайёрловчи корхоналар кўпроқ даромад олади.

— Худди шундай. Бу фикрни бизгина айтаётганимиз йўқ. Москва, Ленинград каби шаҳарлардаги ҳақсўз олимлар ҳам бундай вазиятда Ўзбекистоннинг миллий даромадини аниқ ҳисобга олиш мумкин эмаслигини кўрсатмоқдалар. Шунинг учун ҳар бир республиканинг миллий даромади борасидаги эски усуллардан воз кечиб қайта қуриш талабларига мос келадиган янги мезонларни белгилаб чиқмоқ зарур. Бунинг асосий йўллари дан бири республикамизда саноатнинг тайёр маҳсулот ишлаб чиқарувчи соҳаларини кенгайтиришидир.

Масалан, Ўзбекистонга ташқаридан ҳар йили кўплаб миқдорда қандолатчилик маҳсулотлари келтирилади. Хом ашё ва ишчи кучлари республикамизда етарли эканлигини ҳисобга олиб, бу маҳсулотлар Ўзбекистоннинг ўзида ишлаб чиқарилса, ортиқча харажатларга чек қўйилган ва бюджетимизга ҳар йили 200 миллион сўмдан кўпроқ маблағ тушган бўларди. Пахтачилик ва бошқа соҳаларда хом ашёдан тайёрланган маҳсулотларни ишлаб чиқаришни кенг йўлга қўйиш ҳам бугуннинг энг долзарб вазифаларидан биридир.

Сўнги йилларда пахтачилик қишлоқ хўжалигининг бошқа соҳаларига нисбатан 2—3 марта кам даромад келтирадиган соҳага айланиб қолди. Агар пахтанинг харид нархи оширилмаса, бу соҳа билан машғул бўлган колхозчилар ва ишчиларнинг меҳнатини тўғри рағбатлантириш, моддий фаровонлигини ошириш мумкин эмас. Пахтакорларни фақат ташаббуслар асосидагина фидокорона меҳнатга жалб этиш вақти ўтиб кетди.

— Эркин Юсупович, республикамизда жар ёқасига келиб қолган экологик вазиятни соғломлаштириш учун қандай тадбирлар амалга оширилиши лозим деб ҳисоблайсиз?

— Республикамиздаги бу мудҳиш экологик вазият турғунлик давридан қолган энг аянчли мерослардан биридир. Орол фожияси бунинг яққол исбо-

ти. Турғунлик йилларидаги сўз билан иш ўртасидаги номувофиқлик натижасида ана шундай ҳол юз берди. Бу ўринда мен эски гапларни такрорлашдан тийилиб, кўпчиликка унчалик маълум бўлмаган муаммолар ҳақида тўхталиб ўтмоқчиман.

Улардан бири Чорвоқ сув омборининг тақдири билан боғлиқ. У оддий сув омбори эмас. Тошкент шаҳри ва областини, қардош Қозоғистоннинг қатор районларини ичимлик суви билан таъминлайдиган асосий ҳавзадир. Лекин сўнгги йилларда Чорвоқ атрофини турли дам олиш зоналари ва пионер лагерлари босиб кетди. Бу объектларда ифлосланган сувни тозалайдиган иншоотлар йўқ. Ёз келди, дегунча денгиз бўйини тумонат одам босиб, ҳар куни 30—50 киши унда чўмилади. У ерда бошқа санитария ва гигиена шароитларини нарига қўйиб, оддий ҳожатхоналар йўқлигини ҳисобга олсангиз, бу хўжасизликнинг оқибати қандай бўлишини яққол тасаввур қиласиз-қўясиз. Тоғ бағридаги энг сўлим жойларимиз «ёввойи» дам олувчилар оёқлари остида пайҳон бўлмоқда. Бурчмулла қишлоғидан 50 километр наридаги Оқбулоқ дарёчаси сувига ҳам оёқяланг кириш хавfli бўлиб қолди. Шиша тилиб кетиши ҳеч гап эмас.

Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Табиатга зуғум ўтказишларни тўхтатишнинг кескин чора ва тадбирларини кўрмоқ керак.

Аммо бу камчиликлар, муаммолар ҳақида гапирар эканмиз, ишимизда оз бўлса-да, эришилган ва эришилаётган силжишларни ҳам эслаб ўтишни унутмаслигимиз керак. Узингизга маълум, сўнгги йилларда Ўзбекистондаги жуда катта жамоатчилик пахта-ни дефолиация қилишда бутефосдан фойдаланишга кескин норозилик билдириб келди. Бу ўринда ЎзФА олимлари, биринчи навбатда, тиниб-тинчимас, жанговар олим, академик М. Набиевнинг хизматларини алоҳида таъкидлаб ўтиш керак. Бу хайрли ишнинг илк самаралари ҳозирданоқ кўзга ташланди, деб айтсак, хато бўлмайди. Утган йилнинг январь — сентябрь ойлари билан 1987 йилнинг шу даврини таққослаб кўрсак, республикамизда бир ёшгача бўлган болаларнинг ўлими ҳар мингта турилган чақалоқ ҳисобига 47 тадан 44 тага тушди. ҚҚАССРда эса 71,5 тадан 54,1 тагача пасайди. Шу давр ичида қорин тифи билан оғриш 9,9, паратиф билан беморла-

ниш 26,2, «сариқ» (вирусли гепатит) билан касалланиш 31,6 фоиз камайди. Лекин шу билан бирга Қашқадарё, Тошкент областларида паратиф билан оғриганлар сони кўпайиб бормоқда.

Бу рақамлар, аввало халқ, кенг жамоатчилик ва унинг фаол бўғини — зиёлилар билан баҳамжиҳат иш олиб боришимиз нечоғлик фойдали эканлигини кўрсатади. Қолаверса, бошланган хайрли ишларни изчиллик билан охирига етказишни ҳам ўрганмоғимиз лозим.

— Эркин Юсупович, Сиз Ўзбекистон ССР Олий Советининг миллатлараро муносабатлар ва интернационал тарбия бўйича комиссия раисисиз. Сўнгги пайтларда ўзбек тилини ўрганиш борасида мунозаралар бормоқда. Айримлар Болтиқбўйи, Кавказorti республикаларида бўлгани каби, ўзбек тилига ҳам Ўзбекистоннинг давлат тили статусини бериш керак, дейишмоқда. Бунга Сизнинг муносабатингиз қандай?

— Мамлакатимизда тилларга бўлган муносабат борасидаги сиёсатни В. И. Ленин белгилаб берган. Миллатларнинг тенглиги ва тенгҳуқуқлилиги ҳақидаги масала тилларга ҳам тааллуқлидир. Шу сабабли мамлакатимизда миллий тиллар ривожига ҳамisha эътибор бериб келинмоқда. Она тилимиз жаҳондаги энг қадимий тиллардан биридир. У Советлар ҳокимияти даврида бошқа тиллар билан, биринчи навбатда, рус тили билан ҳамкорликда бўйди. Албатта, ўзбек тилини ўрганиш борасида маълум камчиликларга ҳам йўл қўйилди. Масалан, илмий зиёлиларимизнинг маълум қисми ўз она тилида равон сўзлаш, мукамал асарлар ёзиш имконига эга эмаслар.

Бундай муаммоларнинг келиб чиқишига назария соҳасидаги тилларнинг қўшилиб қетиши ҳақидаги хато фикрлар ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Баъзи бир мансабдор раҳбарлар тил борасида нотўғри йўл тутиб, ўзларини кимларгадир садоқатли кўрсатишга ҳаракат қиладилар. Лекин рус халқи ва унинг улуг тили бундай лаганбардорликка ҳеч қачон муҳтож бўлган эмас. Миллат мавжуд экан, унинг тили доим сақланиб қолади ва ривожланиб бораверади. Рус тили эса кўпмиллатли мамлакатимиздаги асосий фикр алмашиш воситасидир. Мамлакатимизда турли миллатлар рус тилисиз ўзаро яқинлашиши ва бир-бирини ўзаро тушуниши мумкин эмас. Шу сабабли

бу тилни ўрганишга биз, мажбуран эмас, «виждонан ҳаракат қилиб келмоқдамиз. Мен олим сифатида вояга етган бўлсам, унинг асосий сабабларидан бири — рус тилини билганлигимда, деб ҳисоблайман. Шу тил орқали мен кўп миллатларнинг маънавий хазиналарига йўл топа билдим.... Республикамиздаги бошқа миллатларнинг, уларнинг сонидан қатъи назар, она тиллари сақланиб қолишига ва ривожланишига ҳар томонлама шароит яратиб бермоғимиз керак.

Ўзбек тилини давлат тилига айлантириш ҳақидаги фикрларга келганда, бу масалага жиддий ва оқилона ёндашмоқ керак. Бу борада Ўзбекистондаги шароитни Болтиқбўйи ёки Кавказорти республикаларидаги шароит билан таққослаб бўлмайди. Ўзбеклар республика аҳолисининг учдан икки қисмини ташкил этади. Қолганларнинг маълум қисми эса ўзбек тилини мукамал билмайди. Агар ҳамма ерда давлат ишлари ўзбек тилига ўтказилса, маълум қийинчиликлар келиб чиқиши ўз ўзидан аён. Етти ўлчаб бир кес, деганларидек, барча муаммоларни ҳисобга олиб иш кўриш керак, ҳозирча.

— Республикамизда мамлакатимизнинг Москва, Ленинград ва бошқа жойларида бўлганидек, норасмий уюшмалар ташкил этишга уринишлар бўлмоқда. Бу партия ва ҳукуматимиз илгари сураётган ошкоралик ва демократия шарофати туфайли юзага чиқмоқда, албатта. Сиз анда шундай норасмий уюшмаларнинг мақсадларидан хабардормисиз?

— Гапларингиз тўғри. Мамлакатимизнинг баъзи районларида норасмий уюшмалар ташкил этилмоқда ёки фаолият кўрсата бошлади. Ўзбекистонда ҳам ана шундай уюшмалар тузмоқ учун ҳаракатлар бор. Мен улардан айримларининг, хусусан, «Ўзбекистон ССР табиат, моддий ва маънавий бойликларини муҳофаза этиш «Бирлик» халқ ҳаракати» программаси лойиҳаси билан танишиб чиқдим. Унда жуда оқилона, халқ билан баҳамжиҳат ҳал этиш зарур бўлган долзарб масалалар илгари сурилган. Атроф-муҳитни мусалффо қилиш, кишиларнинг, айниқса, қишлоқ аҳлининг турмуш шароитини яхшилаш, демократия ва ошкораликни мустаҳкамлашга ёрдамлашишлар шулар жумласидандир. Бу муаммоларни норасмий уюшма аъзолари ўзларича, алоҳида ҳал қила олмайдилар, албатта. Улар республика партия ташкилоти ва ҳукуматига

таяниб, изчил ҳаракат қилишлари мумкин. Мен республика партия ташкилотининг раҳбарлари билан суҳбатлашган вақтимда, улар юқоридаги вазифаларни ҳал қилишга ҳозир кенг эътибор берилаётганлигини айтдилар. ҚПСС Марказий Комитетининг Сиёсий бюроси ҳам Ўзбекистоннинг социал ва иқтисодий тараққиётини 1990—2005 йилларда тезлаштириш учун зарур бўлган маблағларни ажратиш учун имкон яратмоқда. Утган йилларга назар солсак, Ўзбекистоннинг социал тараққиётини ривожлантириш учун илгари ҳеч қачон бунчалик катта маблағ ажратилмаганлигини кўрамиз. М. С. Горбачев ҳам Ҳиндистонга қилган сафари чоғида Тошкентда тўхталиб ўтар экан, 1988 йил Ўзбекистонда маълум ютуқлар қўлга киритилганлигини, бу ютуқларга тинч ва осойишта вазиятда эришилганлигидан мамнун бўлганлигини айтди. Шу сабабли норасмий уюшмалар республика партия ташкилотининг кўмакчиси бўлса, етилган долзарб муаммоларни ҳал этишда уларга ёрдамлашиш ниятида бўлсалар, мақсадга мувофиқ иш деб қарамоғимиз керак. Лекин миллий заминда норасмий ташкилотлар тузиб, халқлар ўртасига низо солишга ҳеч қачон йўл қўйиб бўлмайди. Ҳамма ва ҳар ким халқларимиз ўртасидаги дўстликни янада мустаҳкамлашни ўз олдига мақсад қилиб қўймоғи керак. Халқларимиз ўртасидаги дўстлик ва ишонч қанчалик мустаҳкам бўлса, барчамизнинг манфаатларимизга тўғри келади. Айниқса, ёшлар ўртасида миллатчилик ва шовинизм, миллий калондимоғлик кайфиятлари пайдо бўлишига йўл қўйиш мумкин эмас. Шунинг учун ҳам ёшларимизни интернационализм ва ватанпарварлик руҳида тарбиялаш ҳаммамизнинг муқаддас бурчимиздир.

Иқтисодий соҳадаги хатони тезроқ тугатиш мумкин бўлса, ғоявий-сиёсий соҳада йўл қўйилган камчиликларни тузатиш ниҳоятда қийиндир. Бу масъулиятни халқимизнинг барча зиёлилари тўғри тасаввур қила олсалар яхши бўларди.

— Сиз амалга ошираётган жамоатчилик асосига қурилган ишлардан яна бири — маданият соҳасида. Сиз СССР Маданият фонди Ўзбекистон бўлимининг раисисиз. Айтингчи, қайта қуриш маданий меросимизнинг ленинча принципларини тиклашга қандай ёрдам бераёпти? Бу борада ЎзФАда қандай ишлар амалга ошириляпти?

— Бу — ниҳоятда муҳим савол. Маданий меросни

чуқур ўрганмасдан ҳозирги маданиятни ҳам ўстириш қийин. Биз маданий ҳаёт борасида қанчалик юксалликка кўтарилмайлик, ўтмиш авлодларимиз яратган маънавий заминга ҳам таяниб ривожланамиз. Лекин бу борада бир ёқламаликка йўл қўйиб бўлмайди. Ўтмиш маданиятини хаспўшлаш ҳам, идеаллаштириш ҳам бутунлай хатодир. Олимларимиз ҳозирги кунда фаннинг турли соҳаларида маданий меросни чуқур ўрганишга, унга объектив баҳо беришга ҳаракат қилиб келмоқдалар. Биз ҳар бир ёзувчи ёки олимнинг ижтимоий келиб чиқишига эмас, улар қолдирган мерос жамият тарихида қандай роль ўйнаганлигига қараб баҳо бермоғимиз керак.

Бобур шоҳ бўлганлигини ва босқинчилик урушларида иштирок этганлигини инкор эта олмаймиз. Лекин унинг буюк шоир ва олим бўлганлигини, ўзбек адабиёти, тили ва тараққиётига жуда катта ҳисса қўшганлигини унутишга ҳам ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Темурга баҳо беришда ҳам жиддий ўйлаб кўрмоқ керак. Унинг фаолиятини идеаллаштиришга қарши кураш баҳонасида, биз у яшаган даврни илмий асосда ўрганишни унутиб қўйдик. Ахир бу давр тарихи, Темур тарихи эмас, ўша даврда яшаган халқнинг тарихи-ку. Кўпинча олимлар ва ёзувчиларимиз Чўлпон ва Фитрат ҳақидаги масалани ўртага қўйиб келмоқдалар. Шахсга сифиниш давридаги ғоялар таъсиридан қутилмаган айрим кишилар улар қолдирган меросни ўрганишга қаршилик қилиб келдилар. Баъзилар эса уларнинг ижодидаги камчиликларни хаспўшлаб, идеаллаштириш йўлига ўта бошладилар. Улар ўша даврларда ғоят мураккаб ғоявий эволюцияни бошдан кечирдилар. Инқилобдан кейинги янги ҳаётга ўтиш даврининг зиддиятлари уларнинг ижодига таъсир этмай иложи йўқ эди. Ҳозирга қадар уларнинг ижоди ҳақида мукамал илмий асарлар ёзилган эмас. Шу сабабли бу масалани чуқур ўрганиш, улар ижодини ҳар томонлама ёритмоқ керак. Менинча 20-, 30- йиллар ўзбек совет адабиёти тарихини Фитрат ва Чўлпон ижодисиз тўла ёритиб бўлмайди.

— Сизнингча, Ўзбекистонда турғунлик йилларидаги ҳолатларга қарши кураш қандай бормоқда?

— Албатта, узоқ йиллар мобайнида тўпланиб қолган негатив ҳолатларни, хато ва камчиликларни бирданига тугатиб бўлмайди. Иқтисодий, ижтимоий ва маънавий ҳаётимизнинг кўплаб томонларига чуқур

томир отиб кетганлиги туфайли, уларни тугатиш учун ҳам анчагина вақт, куч, сабр-тоқат керак бўлади. Ҳозирга қадар бу хатоларга асос бўлган шароитларни тузатиш, уларга йўл қўйган, давлат ва халқ мулкани катта ҳажмда талон-торож қилган шахсларни жазолаш юзасидан қатор чоралар кўрилди ва кўрилмоқда. Лекин масаланинг ўйлаб кўриш лозим бўлган бошқа томонлари ҳам бор. КПСС XXVII съездида турғунлик даврида мамлакатимизда кўпгина хато ва камчиликларга йўл қўйилганлиги, бу негатив ҳолатлар, айниқса, Ўзбекистонда кўпроқ содир бўлганлиги ҳақида фикрлар айтилган эди. Бу — ҳақ гап. Аммо биз ўша вақтларда бу камчилик ва хатолар мамлакатимизнинг ҳамма ерида ҳам чуқур томир отганлигини тўла тасаввур қила олмаган эдик. Улар фақат кейинги йиллардагина намён бўла бошлади. Шундай бўлса-да, бу камчиликлар Ўзбекистонда мамлакатимизнинг кўплаб районларидан келган мутахассислар ёрдамида ниҳоятда кенг ва чуқур текширилди. Бундай тафтишлар мамлакатимизнинг бирор районида ҳам шу қадар тўла ва чуқур ўтказилган эмас. Кўп йиллар мобайнида социализмнинг Шарқдаги машъали деб аталиб келинган Ўзбекистон мамлакатимизда турғунлик давларида содир этиб келинган хатолари микроскоп ёрдамида ўрганилган асосий ва деярли ягона лабораторияга айланиб қолди. Республикамизда йўл қўйилган хатолар марказий матбуот саҳифаларида дабдабали равишда, баъзан бўрттирилган ҳолда такрор ва такрор ёритиб келинди. Республикаимизнинг собиқ раҳбарлари эса йўл қўйилган хато ва камчиликларга дахлдор бўлганликлари учун ўзим тинч бўлсам бўлди, дунёни сув босиб кетса майли, қабилда иш тутдилар. Улар маълум мансабдор шахсларга ёқиш учун хушомадгўйлик йўлига ўтиб олдилар, десам хато бўлмас. Утган йили 20 июль куни «Литературная газета» да «Арслон сакради» сарлавҳали мақола эълон қилинган эди. Унинг муаллифи шундай деб ёзади: «Негатив ҳодисалар ҳақида гап кетганида кўпроқ Ўзбекистон ҳақида сўзлайдиган бўлиб қолдилар. Бу ўринда гап фақат қоғоздагина бўлган пахта миллиардлаб сўм пулни ўғирлашга олиб келганида, раҳбарларнинг пулга сотилиши (коррупция) республикадаги вазиятни жар ёқасига олиб келганлигидагина эмас, бу республикани ҳаддан ташқари ковлаб текширилганлиги учун ҳам Ўз-

бекистонни мисол тариқасида келтирмоқдамиз. Бошқа регионларни текшириш учун эса қўлимиз етмай турибди». Бу — ниҳоятда тўғри ва ҳаққоний баҳо. Агар шу фикрни ўзбекистонлик бирор ёзувчи ёки олим айтганида, айрим кўзбўямачи ва лаганбардорлар уларнинг устидан турли тухмат ва бўҳтонлар уюштиришлари турган гап эди.

Шундай ҳоллар ҳам бўлмоқдаки, Ўзбекистондаги вазият ҳаддан ташқари бўрттириб кўрсатилади. Бу ўринда мен журналист Е. Додоревнинг «Смена» (1987 йил, 15-сон) журналида эълон қилинган... «Ва бир оқшом» мақоласини келтирмоқчиман. Автор ўз мақоласида ишониб бўлмайдиган даҳшатли манзарани тасвирлайди. Гўё у Ўзбекистонга келишидан аввал, яширин равишда бошқа республикага учади. Сўнг у ёқдан яна ўша махфий йўсинда Хоразмга ўтади. Гўёки унинг Ўзбекистонга тўғридан-тўғри келиши ҳаёти учун жуда хатарли бўлган эмиш. Додоревнинг ёзишича, улар Хоразмдаги бир қишлоқни тинтув қилиш учун ўқ ўтмас кийимлар кийиб, бронетранспортёрларда, автоматчилар ва ҳарбий вертолётчилар ҳимоясида борган эмишлар. Нима учундир бу шоввозларга ҳарбий ракета қўшинлари ва қирувчи самолётчилар қўшиб берилмаганлигига ҳайронман. Лекин Додорев бир нарсани очиқ ёзиши керак эди. Ахир бу қуролланган кучли группага қараб бирор одам чумчуқнинг тухумидек тошни ҳам отмаганку. Бундай нотўғри маълумотни мамлакатимизнинг бошқа районларидаги, хориждаги кишилар қандай тушунишлари мумкин? Додорев яна бир гапни — тергов ишлари олиб бораётган группанинг маълумотларига кўр-кўрсона, ҳеч шубҳаланмай ишониш керак, деган фикрни айтади. Бундай фикрлар эски йиллардаги эски фикрларни эслатади, кишига. Фактларни бунчалик бузиб кўрсатиш кимга ва нима учун керак бўлиб қолганлигига ҳайронман. Очиғини айтганда, сўнгги йилларда марказий матбуот саҳифаларида халқимиз ҳаётидаги ижобий жиҳатлар, силжишлар четга сурилиб қўйилиб, нуқсонларни бўрттириб кўрсатиш ҳоллари юз бермоқда. Бундай бир ёқламаликлар мамлакатимиз халқлари ўртасидаги ишонч ва дўстликни мустаҳкамлашга хизмат қилмас керак. Баъзилар Сталин даврида қаттиққўллик билан амалга оширилган репрессияларга қайтиш фикрларини ҳам олға сурмоқдалар. Турғунлик давр-

ларидаги ишлаш ва ташкилотчиликнинг қўпол усуллари уларнинг суяк-суягига сингиб кетганга ўхшайди. Бирор масалани ҳал қилишда гинахонлик, ҳасадгўйлик, ўтмишдаги хатолар учун бировлардан ўч олиш ҳолларига асло йўл қўйиб бўлмайди.

— Марказий матбуот саҳифаларида айтилган яна бир фикрга диққатингизни қаратмоқчи эдим. Бир илмий ходимнинг ёзишича, Ўзбекистонда миллий чекланишга интилиш, бошқа миллатларни камситиш, рус халқига қарши кайфиятлар кучаймоқда. Бу хулосалар ЎзФАда олиб борилган илмий тадқиқотларнинг якуни деб тасвирланмоқда. Шу фикрлар тўғрими?

— Афсуски, марказий матбуот саҳифаларида мана шундай даъволар ҳам пайдо бўлди. Аммо шуни алоҳида таъкидлашим керакки, Фанлар академиямиз ва унинг институтларида бу масалалар юзасидан ҳеч қандай илмий тадқиқот ишлари олиб борилган эмас. Кўча-кўйлардаги гаплар, айрим миш-мишлар эса бундай хулосаларга асос бўла олмайди. Бу — халқлар дўстлигига доим садоқатли бўлиб келган ўзбек халқи шаънига тўқилган янги бўҳтондан бошқа нарса эмас. Бундай кайфият республикамизда йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Албатта, ҳозирги кунда баъзи кишилар орасида миллий масала борасида нотўғри фикрлар ҳам учраб туради. Аммо уларни бўрттирмасдан, тўғри йўлга солмоқ керак. Ўзбекистондаги барча ютуқларга халқлар дўстлиги тўғрисида эришилди.

— Эркин Юсупович. Янги йил бўсағасида газетхонларга қандай тилаклар билдирасиз?

— Кўриб турганингиздек, муаммоларимиз кўп. Уларни тез, ҳар томонлама ҳал қилмоқ учун жамиятимизга қўллаб ўт юраклилар керак. Одатда, байрам кезларида одамлар бир-бирларига сиҳат-саломатлик, омонлик, бахт тилайдилар. Мен ҳам «Ёш ленинчи» газетхонларига шундай ёруғ тилаклар тилайман. Аммо уларга билдирадиган яна бир истагим бор. Бу — халқнинг, Ватанимизнинг ташвишлари билан яшаш дарди. Мен ана шу Улуғ Дард уларни ҳамиша безовта қилиб туришини истайман. Ана шундагина инсон ўзини саодатлиман деса ярашади.

1989 йил, 1 январь.

Сўхбатни Қулман Очилов ёзиб олган.

ТАРИХ ВА КЕЛАЖАК

Профессор Бўривой Аҳмедов — йирик тарихшунос олим. Урта Осиё ва қўшни хорижий мамлакатларнинг тарихи, араб, форс ва туркий тилларда ёзилган қўлёзма асарлар билимдони. Олимнинг Урта Осиё ва Қозоғистон халқларининг ўрта асрлардаги тарихи ҳамда маданияти, уларнинг хорижий мамлакатлар билан муносабатларига оид асарларини нафақат Ватанимизда, балки чет элларда ҳам билишади.

— Домла, гап тарих ҳақида кетса, мудом бир савол юзага қалқиб чиқаверади: нега ерларимизни доим кимлардир босиб олган? Доро, Искандар Зулқарнайн қўшинлари, араблар, Чингизхон, чор Россияси... Ота-боболаримиз шу даражада нотавон бўлишганми? Кимки Ватанимизга юриш қилса, мақсадига деярли етаверган. Ҳеч ким уларнинг ҳужумларини қайтаролмаган... Бу мағлубиятларнинг сабаблари нималардан деб ўйлайсиз?

— Бу саволлар мени ҳам кўп ўйлантиради. Аммо душманларнинг ҳужумларини ҳеч ким қайтаролмаган, деган афсусингизга қўшилолмайман. Қайтарган. Кўп ва хўп қайтарганлар бўлган, тархимизда. Широк, Тўмарис, Спитаменни эсланг. Муқанна, Жалолиддин Мангуберди ва бошқа ўнлаб улуғларимизни эсланг. Улар босқинчиларга қарши курашда қурбон бўлишган. Шунинг учун уларнинг номларини халқимиз асрлар оша унутмай келаяпти.

Халқим деб курашган унутилмайди. Бунга мозийда мисоллар жуда кўп.

Энди, ўлкамиз босқинчилар кўзини бунчалар ўйнатиб келганига тўхталсак, бош сабабларидан бири — унинг бойлиги. Иқлими — мўътадил, ери — серҳосил, суви — шифобахш, қазилма бойликлари — бисёр. Бундай замин дунёда кам бўлган. Масалан, босқинчилар ҳеч қачон Шимол музликларига ҳужум қилишмаган. Қадимги Урта Осиё ерлари эса ана шу фазилатлари билан ёвларнинг сўлагини оқизган.

Аммо кўпгина холларда босқинчилар қўлининг устун келишига халқимиздаги тарқоқлик ҳам сабаб бўлган. Дейлик, душман Қўқон хонлигига кўз олайтирса, Бухоро амирлиги тинчгина кузатувчи бўлиб турган. Бухоро ерлари ёвга ем бўлаётганлиги Хива

хонлигини ташвишга солмаган. Ҳолбуки, уларнинг ҳаммаси бир ота-онанинг фарзандлари, бир заминнинг фуқаролари эдилар. Ери, урф-одатлари, ҳатто дини бир хил бўлган уларнинг!...

Минг афсуски, бу тарқоқлик ҳозир ҳам бор, фақат ўзлигини бошқачароқ кўринишларда намоён қилиб туради. Энди унинг номи — маҳаллийчилик. «Бу фарғоналик», «бу сурхондарёлик» ёки «бу тошкентлик» деб бир-бирининг оёғидан чалувчилар йўқ дейсизми ҳозир. Кўп. Шундай пайтларда: «У, биродарлар, биз — бир халқмиз. Ота-онамиз ҳам, туғилган тупроғимиз ҳам, сув ичар дарёмиз ҳам, тилимиз ҳам, миллатимиз ҳам — битта!» — деб ҳайқиргинг келади.

Бугун бошимизга таҳдид солиб турган муаммо ва фожиаларнинг бир учи маҳаллийчилигимизга ҳам бориб тақалади. Бир элнинг болалари ҳамжиҳат, аҳил яшашни ўрганмоғи лозим. Шунда у кучли бўлади, шунда унинг тупроғига турли мусибатлар оёқ босолмайди...

Ҳозир — бирикмоқ даври.

— Шу кеча-кундузда Ўзбекистоннинг саккиз жилдлик тарихи янгидан ёзилаётганлигидан хабаримиз бор. Эшитишимизча, Сиз ҳам унинг бўлажак муаллифларидансиз. Шу иш жараёни ҳақида гапириб берсангиз.

— Саккиз жилддан иборат «Ўзбекистон ССР тарихи»ни (аслида «Ўзбекистон халқлари тарихи» деб номланса, тўғрироқ бўларди) яратиш борасидаги ишларнинг бошланганига беш йилдан ошди. Бу муҳим ишга республикамизнинг етакчи мутахассис-олимлари жалб этилган. Агар ишлар жонланиб кетса, мазкур асар келгуси беш йилликда ёзиб тугалланса керак, деб ўйлайман.

Мен унинг учинчи жилдини ёзишда иштирок этаётиман.

— Улкамиз тарихи инқилобдан буён нечанчи марта қайта ёзилмоқда? Йиллар ўтгач, бўлажак саккиз томликдан жой олган гаплар яна ёлғон бўлиб чиқмаслигига кафолат бериш мумкинми?

— Улкамиз тарихи, ҳақиқатан ҳам, бир неча бор қайтадан ёзилди. Шулардан энг муҳимлари қаторига атоқли тарихшунос олим, ажойиб мураббий Бўлат Солоевнинг (1882—1937) «Туркистон тарихи» ва шу кунларгача уч-тўрт бор ўзбек ҳамда рус тилларида нашр этилган «Ўзбекистон ССР тарихи»ни кири-

тиш мумкин. Уни яратишда кўплаб рус ва ўзбек олимлари иштирок этишди.

Тарихни ёзишдаги рост-ёлгон масаласига келсак, бу ўринда Сиз, назаримда, сал ошириб юбордингиз. Тўғри, ўтган нашрларда айрим ноаниқликлар, бўртириб кўрсатишлар, воқеа ва шахсларни идеаллаштиришлар (шунини айтиш керакки, бор гапни очиқ айтмай, фактлардан давр учун «қулай» бўлганларини юлиб олиб, талқин этиш ҳам идеаллаштиришга киради) учрайди. «Замон кўтармайди» қабилида иш тутиб, баъзи воқеа, ҳатто катта-кичик даврлар тарихини хас-пўшлаб ўтиш ҳоллари ҳам бор. Янгидан яратилаётган тарих китобларида бундай ярамас ҳолларга барҳам берилиши лозим. Ўтмиш қандай бўлса, шу ҳолда, бўямай, объектив ёритиш керак. Умуман, тарихимизнинг барча даврларини илмий, адолат нуқтаи назари билан қайтадан кўриб чиқиш лозим.

Бўлажак саккиз-жилдлик тарихимизни ёзаётган ўртоқлар, айниқса, бу ишнинг бошида турган ҳурматли академикларимиз, шундай йўл тутадилар деб умид қиламан.

— Сизнингча, тарихимизнинг қайси даврлари замонга мосланиб келинган? Уларнинг қайси соҳаларига «теша тегмаган» ёки чала ўрганилган?

— Бундай соҳалар, даврлар, афсуски, оз эмас. Қайси бирини айтай? Дейлик, Урта Осиёнинг ўзига хос ишлаб чиқариш усулларини олайлик. У олимларимиз учун ҳалигача очилмаган қўриқ десам, хато қилмаган бўламан. Ҳолбуки, республика экономикасини қайта қуришга киришган мутахассисларимиз тарихимизнинг ана шу сарҳадларини ҳам ўрганишса, фойдадан холи бўлмасди.

Пахта якка ҳокимлиги ҳам ана шу тарихни билмаслигимиздан, экономикада нусха кўчиришга, зўр беришдан келиб чиқди. Ўзбекистонда каттакон завод ёки фабрикани марказнинг ёрдамида қуриб, бонг урдик: «Мана, Ўзбекистон — саноати ривожланган ўлкага айланди!»— деб. Аслида эса бундай гигант корхоналарда ишловчилар, асосан, четдан келтириларди. Туб аҳоли эса ишчиларнинг ярмини ҳам ташкил этмасди. Ҳозир ҳам шундай, кўпгина саноат корхоналаримизда.

Ўзига хос қадимий ишлаб чиқариш усуллари бўлган Урта Осиёда экономикани янгидан қуришда талай шартлар ҳисобга олиниши керак эди. Негаки,

қадимий ишлаб чиқариш усуллари халқининг ҳаёти, яшаш тарзи ҳамда психологиясида ўз муҳрини қолдирган.

Еки бугунги ёшларимиз ота-боболарининг инқилобгача озодлик учун олиб борган курашлари ҳақида нималар билишади? Ҳеч нарса. Улар Сарбадорлар ҳаракатидан кўра Спартак қўзғолонидан яхшироқ хабардордирлар, деб кўп айтиляпти ва бу жуда тўғри гап.

Ўзбек халқининг келиб чиқиши ва этник тарихи ҳақида ҳам шундай гапларни айтиш мумкин. Хуллас, тарихчиларимизнинг халқимиздан ҳали қарзлари кўп. Шунга қарамай, биз ўлкамизнинг қадимги давр ва ўрта асрлар тарихи билан изчил шуғулланаётганимиз йўқ.

— Шу ўринда кйшиларимизда, айниқса, ёшларда, Амир Темур даврига бўлган қизиқиш катталигини, аммо у ҳақда бирорта ҳам мукамал илмий асар йўқлигини, борларини ҳам топиш амри маҳоллигини эслаш жонз.

— Амир Темур ҳақида бирон мукамал асарни фақат биз ёзмадик, холос. Хорижда у ҳақда талай китоблар яратилган. Булар орасида инглиз муаррихи, марҳума Хилда Ҳукмэнинг бундан тахминан йигирма йил бурун инглиз тилида чоп этилган «Фотиҳ Темур» номли катта китоби алоҳида ўрин тутади. Россия армияси Бош штабининг раҳбари, генерал Иваниннинг 1872 йили Санкт-Петербургда нашр этилган «Ўрта Осиё халқларининг Чингизхон ва Темур давридаги ҳарбий санъати» китоби ҳам алоҳида аҳамиятга эга. Китоб рус ҳарбий академияси тингловчилари учун қўлланма бўлиб хизмат қилган.

Энг ачинарлиси, сўнгги пайтларгача Темур ҳақида ёзиш ҳам, гапириш ҳам таъқиқланиб ёки унга фақат бир томонлама — босқинчи деган қора нуқтадан қараб келинди. Натижада, бу бир томонламалик кўпдан-кўп саволлар, баҳс-мунозаралар, миш-мишлар туғилишига сабаб бўлмоқда. Уларга чек қўймоқ учун Темур фаолиятини ҳамда даврини партиявий позициядан туриб чуқур илмий ўрганмоқ ва баҳо бермоқ керак. Лекин ўша кунларга қачон етамиз, билмайман.

— Бундан бир неча йил бурун «Гулистон» журналида «Темур тузуклари» эълон қилина бошлаган эди. Кутилмаганда узилиб қолди. Энди билаяпмиз-

ки, турғунлик даврининг манқурт раҳбарлари бундай одилона ишларга тўсқинлик қилишган. Ҳозир қайта қуриш даврида «Темур тузуклари»даги «тақиқланган» деган тамға олиб ташланганми?

— Ҳа, қарийб 20 йил муқаддам, аниқроғи 1967 йилда «Гулистон» журнали жасур муҳаррир Иброҳим Раҳим раҳбарлигида ана шундай савоб ишга қўл урганди. «Тузуклар»ни шарқ тиллари, қўлёзмалари ва тарихининг улуғ билимдони Алихон тўра Соғуний форсчадан ўзбек тилига ўттирган эдилар. Афсуски, юқорининг кўрсатмаси билан асарни чоп этиш тўхтатиб қўйилди. Уша кезларда унга қўйилган тақиқловчи тамға эса, билишимча, ҳалигача олинмаган. Бу, менимча, қатта адолатсизлик. Биз Темурнинг ижтимоий-сиёсий фаолияти, темурийлар ҳақида яратилган бошқа асарларни ўрганиш ва босиб чиқариш хусусида ҳам ҳалигача кимдандир ҳадиксираб юрибмиз. Гўё ўз ихтиёримиз ўзимизда эмасу, кимлардандир иноят кутаяпмиз... Наҳотки, бобокалонимиз Темурнинг кимлигини билишимиз учун ҳам марказдан рухсат кутсак?

«Тузуклар»нинг илмий қимматига келсак, у, ким ёзганлигидан қатъи назар, Темур ва Темурийлар давлатининг маъмурий тузилиши, ўша вақтларда саройда, халқ ҳаётида ҳукм сурган тартиб-қоидаларни ўрганишда, Урта Осиёда ҳукмронлик қилган энг йирик феодал давлатнинг моҳиятини англашда муҳим манба ролини ўташи аниқ. Шу нуқтаи назардан қараганда, уни чуқур таҳлил этиб, зарур илмий изоҳлар билан қайтадан, тўлалигича нашр этилса, эгилган ҳақиқат тикланарди.

— Сиз, мутахассис сифатида тарихимизга оид яна қайси асарлардан «тақиқланган» тамғаси олиб ташланиши керак, деб ҳисоблайсиз?

— Бундай саволни менга қарийб, ўттиз йилдан буён берадилар ва мен ҳам унга шунча вақтдан буён бир хил жавоб қайтараман: «Қайси бирини айтай?» Урганилиши ва нашр этилиши лозим бўлган қўлёзма асарлар сони шунчалик кўпки, айтаверсак, рўйхатнинг ўзига газетанинг саҳифаси етмаслиги аён. Лекин 1969 йилдан бери бизда биронта ҳам йирик тарихий асар... чоп этилмаган. Мана сизга характерли бир мисол: «Абдуллонома» деган ажойиб тарихий асар бор. У Урта Осиёнинг XVI асрдаги тарихи бўйича энг муҳим, ягона манба ҳисобланади. Қола-

верса, у саж билан ёзилган ва ўрта аср насрининг ажойиб намунаси ҳамдир. «Абдуллонома»нинг биринчи ва иккинчи жилдлари 1966 ва 1969 йилларда минг машаққатлар билан нашр қилинган эди. Лекин унинг учинчи ва тўртинчи жилдлари юқорининг кўрсатмаси билан тақиқлаб қўйилди. Унинг чоп этишга тайёрлаб қўйилган қўлёзмасини шу кунгача «босиб» ўтирган эдик. Қуни кеча бу асарни чоп этиш масаласи ҳал бўладигандек бўлди. Бу — биз, тарихчилар учун катта қувонч, албатта.

Тарихни ўрганишга бўлган бундай эскича муносабат ўзгармас экан, минглаб нодир қўлёзмалар темир сандиқларда қолиб кетаверади. Тарих эшикларини халққа очмоғимиз керак. Токи, у ўз ўтмишида нималар яхши-ю, нималар ёмон бўлганлигини билиб олсин. Зарур хулосалар чиқарсин.

«Тарих билан тарбиялаш» деган иборани мен шундай тушунаман. Аммо, яна афсус билан таъкидлаш керакки, тарихимиз эшикларидаги занг босган қулфларга калит солингани билан улар ҳали очилганича йўқ.

— Домла, мен Сиздан Спитамен, Жалолоддин Мангуберди, Муқанна, Таробий каби буюк аждодларимиз ҳаёти ва фаолияти махсус ўрганилаётими, деб сўрамоқчи эдим. Бу гапларингизни эшитиб, иккиланиб қолдим.

— Спитамен, Жалолоддин ва Темур Малик ҳақида ёзилган якка-ярим илмий мақола ёки бадний асарни ҳисобга олмаганда, улуғ аждодларимиз фаолияти астойдил ўрганилмаган ва ўрганилаётгани ҳам йўқ. Ҳолбуки, уларнинг ҳар бирининг ҳаёти ўнлаб илмий ва бадний асарларга асос бўлади.

Бу жиҳатдан аждодларимиз олдида қарзимиз ҳам, гуноҳимиз ҳам (бу бефарқлигимизни бошқача аташ мумкин эмас) кўп.

— Ўтмишимиз қайси хонлик ёки амирлик бўлмасин, барчасида сарой солномачилари бўлган. Улар ўз даврининг энг муҳим воқеаларини қайд этиб борганлар. Солномачиларнинг ҳаммаси ўз битикларида ҳаётни тўғри тасвирлаганлар, деган фикрдан йироқ турганим ҳолда, улар қолдирган ҳужжатларнинг бугунги тарихий аҳамияти беҳад юқори эканлигини айтмоқчиман. Нега шу пайтгача халқимиз тарихи билан боғлиқ бирорта ҳам солнома эълон қилинмаган? Ёки уларнинг ҳаммаси йўқолиб кетганми?

— Утмишда хон ва подшоларнинг саройида бир эмас, бир нечта солномачи бўлган. Улардан бири муншийи хос (подшо ёки хоннинг шахсий котиби, мирзаси), иккинчиси — воқеанавис (салтанатда содир бўлган муҳим воқеаларни қайд этиб борувчи), яна бири лашкарнавис (қўшин ва лашкарларнинг ҳисоб-китобини, ҳаётини битиб борувчи) деб аталган. Улар хон, подшо ёки уларнинг кейинги ворислари ҳукмронлик қилган йилларда мамлакатда юз берган воқеаларни йилма йил, ойма ой, баъзи ҳолларда кунма кун ёзиб борганлар. Шунинг учун ҳам солномачилар яратган асарлар ҳукмдорларнинг номи билан, дейлик «Зафарномаи Темурий», «Шайбонийнома», «Убайдуллонома», ва ҳ. к. деб аталган.

— Фикрингиз тўғри, солномаларнинг кўпчилиги ўрта асрларда ёзилган ва салтанат эгаларининг номини улуғлаган, ҳукмрон синфининг мақсад-манфаатларини ҳимоя қилган. Лекин ўтмишимизни солномаларсиз ўрганолмаймиз. Чунки ўтмишимиз тўғрисидаги фактик материаллар фақат ўша асарларнинг саҳифаларидагина сақланиб қолган. Бу жиҳатдан улар ниҳоятда бебаҳодир. Менинча, уларнинг барчасини қунт билан изчил ўрганиш, зарурларини ўзбек ва рус тилларида, керакли илмий изоҳлар билан чоп этишни йўлга қўйиш вақти келди.

Бу ёғини айтсак, кутубхоналарнинг жавонларида, ўлкашунослик музейлари ва давлат архивларида минг-минглаб жилд қимматли қўлёзмалар ва юридик ҳужжатлар чанг босиб ётибди. Ҳужжатларнинг ҳаттоки қисқача каталоги ҳам йўқ. Бу тарих ва маданиятимизга оид қандай ҳужжатлар, асарлар қаерда, қандай сақланаётганлигига, уларнинг сони ҳамда сифатига оид аниқ маълумотларга эга эмасмиз, дегани. Ваҳоланки, каталоглар шу қўлёзма фондларининг калити ҳисобланади. Шу ўринда бир ҳақиқатни айтиб ўтмоқчиман: Ўзбекистон ССР Фанлар академияси қошидаги Шарқшунослик институтининг фондида 80 мингга яқин қўлёзма ва тошбосма китоблар, 3,5 мингдан зиёд юридик ҳужжатлар сақланади. Шуларнинг қўлёзма асарларини тавсифлашга уруш йилларида, аниқроғи, 1944 йилда киришилган эди. Орадан қирқ беш йил ўтди, лекин бу иш ҳалигача тугатилгани йўқ. Аксинча, қўлёзмаларни илмий тавсифлаш тамомланмай туриб, мутахассисларимиз ян-

ги (?!) католог тузишга ўтдилар. Тошбосма китобларни тавсифлаш эса бутунлай тўхтатиб қўйилди.

Илк тавсифлаш ишларини ҳам ўзбекистонлик олимлар эмас, Москва ва Ленинграддан Тошкентга вақтинча кўчиб келган (уруш туфайли) В. И. Беляев, Н. Д. Миклухо-Маклай, А. Н. Кононов, О. И. Смирнова, К. Б. Старкова, А. С. Тверитинова каби рус олимлари бошлаб бергандилар. Бу ишнинг тепасида турган марҳум профессор А. А. Семёнов Тожикистонга кетиб қолгач (1951 йил), унинг ишини Д. Г. Вороновский, У. Қаримов ва А. Ўринбоев давом эттирдилар. Уларни бу муҳим илмий соҳанинг асосчилари дейиш мумкин.

Яна шуни ҳам айтишим керакки, 1970—80 йиллар ичида тарихий қўлёзмалар, деярли нашр этилмади. Ўзбек ва рус тилларида нашр учун тайёрлаб қўйилган айрим асарлар ҳам тоқчаларда сарғайиб ётибди.

— Бундай пайтларда Ўзбекистон тарихини ўрганишга ўзбек олимларидан кўра рус олимлари кўпроқ ҳисса қўшганлигини миннатдорчилик билан эслаймиз. Асримиздан аввал ва унинг бошларида Ўрта Осиё тарихини ўрганишга бўлган бу қизиқишнинг сабаби нимада? Нега бу қизиқиш йиллар ўтиши билан сусайиб бормоқда?..

— Ҳақиқатан, инқилобдан олдин ҳам, кейин ҳам рус олимлари Ўрта Осиё халқлари тарихини, маданиятини зўр қизиқиш ва иштиёқ билан ўргандилар. Халқимиз ҳақида ажойиб асарлар ёзиб қолдирдилар. Фикримча, бу қизиқишга ўлкамизнинг бой тарихи ва кўҳна маданияти сабаб бўлган. Ҳозир ҳам қизиқиш бор, лекин тан олиш керак, илгаригидек эмас. Қадимги дунё ва ўрта асрлар тарихини яхши биладиган маҳаллий кадрлар ҳам пайдо бўлди. Бироқ уларга эътибор берилмади. Яхши-яхши илмий тадқиқотлар, арабча ва форсча тарихий китоблардан қилинган таржималар ёруғлик юзини кўрмади. Натижада, кўплаб етук мутахассисларнинг, етилиб келаётган ёш кадрларнинг кўнгли ишдан совуб, ўзларини «замонавий» соҳаларга уриб кетдилар. Илмий излашларини қўйиб, олий ўқув юртларида «КПСС тарихи», «Илмий коммунизм», «СССР тарихи» каби фанлардан «тинчгина» дарс беришга ўтиб олдилар. Бу ҳол ҳозир ҳам давом этмоқда. Уларни бир жойга тўплаш, кўҳна тарихимизни ўрганишга сафарбар этиш керак.

— Утмишимизга оид ноёб китобларгаки бундай аянчли муносабатни билгач, бу берадиган саволим ортиқчадек туюлади. Шундай бўлсада, билгимиз келади, домла. Тарихимиз ҳақидаги кўплаб қадимий қўлёзмалар, китоблар хорижий мамлакатларда ҳам борлигидан хабардормиз. Уларни топиб, ўрганиш борасида муаррихларимиз бирор иш қилишяптими?

Ўзбек халқининг сеvimли фарзанди, марҳум Ҳамид Сулаймон Навоий асарларининг айримларини чет эллардан топиб, ўз халқига совға қилган эди...

— Халқимиз Ҳамид Сулаймоннинг бу улуғ ишини ҳеч қачон унутмайди. Қани энди барча олимларимиз Ҳамид Сулаймондек фидойи, элпарвар, дадил бўлсалар! Олимларимиз кўп, лекин улар орасидан Ҳамид Сулаймонлар чиқмаётир.

Урта Осиё ва Хуросонда (бунда Самарқанд, Бухоро, Урганч, Хива, Балх, Ҳирот ва ҳ. к. назарда тутилди) яратилган, фаннинг кўплаб соҳаларига оид минглаб қўлёзма асарлар жаҳоннинг турли бурчакларида (АҚШдан то Хитойгача) кутубхоналарда сақланмоқда. Инқилобга қадар қатор рус шарқшунослари бу мамлакатларга тез-тез сафар қилишиб, у ерларда узоқ муддат қолишган ва ўша фондларни астойдил ўрганишган. Бизнинг замонамизда, тарих соҳасига, «темир парда» тутилган йиллардан бошлаб бу иш кўлами анча торайди. Сўнгги йилларда хорижга борган олимларимиз кўп бўлди. Лекин улардан ҳеч ким хориждаги ноёб қўлёзмаларимизнинг тақдир билан астойдил қизиқиб кўрмадилар.

Чет элга фақат қўлёзма излаб борган олимларимизнинг биринчи ва ҳозирча охиргиси — Ҳамид Сулаймон. У Ҳиндистон, Англия, Францияга бир неча бор сафар қилиб, нафақат Навоий, балки Хофиз Хоразмий девонларининг, Урта Осиё тарихига оид талай қўлёзма асарларнинг микрофильм ва фотонусхаларини олиб келди. Яна такрорлайман: унга ана шу ишининг ўзи учун ҳам ҳайкал қўйсак арзийди.

— Домла, Сиз узоқ йиллардан буён халқимиз тарихи билан шуғулланасиз. Халқимизнинг нафақат бугуни, балки ўтмишда қандай яшаганлигини ҳам биласиз. Айтинг-чи, «Ўзбек халқи» қандай халқ ўзи? Унинг яхши томонлари нимада? Қандай ожизликлари бор? Нега баъзи улуғларимиз «оломон» деб ўпкаланадилар?

— У — Урта Осиёдаги энг қадимий халқлардан

бири. Халқ ҳам давр ўтиши билан шаклланиб боради ва турли замонларда унинг турли фазилат ва нуқсонлари кўзга ташланади. Дунёдаги жамики халқларга хос фазилат ва нуқсонлар ўзбекларга ҳам хос: меҳнаткашлик, болажонлик, оилага, туғилган гўшага меҳр, шафқатлилиқ, бағри кенглик, жангарилик... Лекин барча миллат ва элатлар фониди ўзбеклар икки жиҳати билан ажралиб туради, менинча. Бу — уларнинг беҳад хокисорлиги ва сертавозеълиги. Халқимизнинг бахти ҳам, кулфати ҳам шунда... Қолганини ўзингиз тушуниб оларсиз, деган умиддаман.

«Оломон» масаласида эса менинг фикрим шундай: «Оломон» — дейилганда одатда, тарқоқ, боши бирикмаган, бирикса-да, майда мақсадчалар йўлида бир оқимга қўшилган одамлар тўдаси тушунилади. Улуғларимизнинг куюнганларича ҳам бор. Узоқ ва яқин ўтмишимизда бундай фожиаларга мисоллар кўп. Дунёда қайси халқнинг яккаю ягона денгизи қурий бошлаган? Оламдаги энг қадимий, энг қизиқ мозийга эга бўлган қайси халқнинг фарзандлари ўз элининг тарихи билан боғлиқ дурдоналарни сандиққа қулфлаб, устига чиқиб ўтирган? Дунёда қайси халқнинг алифбоси ўн йил ичида уч марта ўзгарган?!

Оламда қайсики элнинг фарзандлари, айниқса, раҳбарлари элим деб элакка тушишга тайёр турсалар, ўша улус саодатлидир, халқдир!

— Биз қачондан бошлаб «ўзбеклар» деб атала бошланганмиз? Бу сўзнинг маъноси нима? Айримларнинг айтишича, «ўзбек» деган миллат инқилобгача бўлмаган...

— Кимки шундай хаёлларга борса, катта хатога йўл қўйган бўлади!

Халқимизнинг келиб чиқиши ва этник таркиби ҳақида А. Ю. Якубовский, А. А. Семёнов каби рус тарихчилари фикр билдиришган. Лекин фикр-фикру, иш-иш-да. Таассуфки, бу ўта нозик ва долзарб масала ҳанузгача ўз ечимини тўла топгани йўқ. Ҳозир бир гуруҳ мутахассис-олимлар тўпланишиб, бу масала устида иш бошлаш режасини тузаяптилар. Республика Фанлар академияси президиумида ҳам бу хусусда бир қарорга келиняпти, деган гап бор. Ишқилиб, яна кўз тегиб қолмаса деб турибмиз.

Менинг билганларим эса қуйидагича:

Ўзбекларнинг келиб чиқиши жуда мураккаб ва узоқ жараён. Улар милоддан аввал икки азим

дарё — Сирдарё ва Амударё оралигида истиқомат қилган саклар, массагетлар, кейинчалик, суғдийлар, бақтрияликлар, хоразмликлар, шошликлар ва паркана (фарғона)ликларнинг авлодидирлар. VI—VII асрларда бу икки дарё оралиги Фарбий турк ҳоқонлиги ҳукмронлиги остида бўлди. XI асрда бу ерда қоракхонийлар ҳукмронлиги ўрнатилиши билан ўзбек халқининг ҳал қилувчи ядроси шаклланди.

«Ўзбек» номи эса XIV асрда Дашти қипчоқда пайдо бўлган ва у «ўзига бек», яъни ўзича мустақил, «ўзига ўзи хўжайин» маъноларини англатган. Дашти қипчоқда истиқомат қилиб турган турк-муғул қабилалари ана шу ном билан аталган. Биз уларни ҳозир «кўчманчи ўзбеклар» деб атаймиз. Урта Осиёга бу ном XVI аср бошида Шайбонийхон билан бирга кириб келди. Лекин бундан ўзбек халқи XV ёки XVI асрда келиб чиққан, деган ҳаёлга бориш мутлақо ҳато бўлади. Бу ўринда гап фақат ном устида бораяпти, холос. Илмий текширишлардан олинган хулосалар шуни кўрсатадики, халқнинг келиб чиқиши тарихи номидан аввал юради. Масалан, инглиз ва немисларнинг халқ сифатида маълум бўлиши милоддан аввалги бир мингинчи йилларга тўғри келади. Лекин улар ўша вақтда бошқача ном билан аталганлар. Инглиз деган атамани улар милоднинг VI асрида олишди. Герман деган ном эса XII—XIII асрларда оммалашган. Ўзбеклар ҳам шундай: халқ сифатида ядроси, асосан, XI асрда шаклланган, этник таркиб топиш жараёни кейин ҳам давом этган.

— Домла, Сиз яқинда «Мирзо Улуғбек» номли китобингизга сўнги нуқта қўйдингиз. Шу ҳақда бир савол: Улуғбекни ўғли Абдулатиф ўлдиргани, бу ишда унга хожа Аҳрор бош-қош бўлганлиги тарихий ҳақиқатми? Ҳар ҳолда, хожа Аҳрорнинг бундай манфур шахс бўлмаганлиги ҳақида сўнги пайтларда ҳар хил фикрлар юради, зиёлилар орасида...

— Бундай фикрлар асоссиз эмас. Мирзо Улуғбекнинг фожиали ўлимида хожа Убайдулло Аҳрорнинг иштироки бўлмаган. Уша машъум йилларда (1448—49) у Самарқандда эмасди. Мен бу ҳақда сиз тилга олган «Мирзо Улуғбек» китобида батафсил тўхталиб ўтганман.

Гап шундаки, хожа Аҳрор Улуғбек билан умуман учрашмаган. Ҳар ҳолда, бирор бир тарихий манбада бу ҳақда қайд этилмаган. Аксинча, хожа Аҳрорнинг

Тошкентдан Самарқандга Улуғбек вафотидан сўнг, 1450 йилда келганлиги ҳақида маълумотлар бор. Ҳатто хожанинг шахсий котиби Ас-Сафий ўзининг «Рашахоту айн ул-ҳаёт» («Ҳаёт булоқларидан қатралар») китобида ҳам (асар хожа Аҳрорнинг ҳаёти ҳақида) бу икки тарихий шахс муносабатлари тўғрисида маълумотлар учрамайди.

• — Эндиги саволларим яқин ўтмишимиз билан боғлиқ. Чор Россияси ва Туркистон муносабатлари ҳақида икки хил фикр бор: 1950—60 йилларгача бўлган тарихий китобларда чоризм бу ўлкани шафқатсиз равишда босиб олганлиги айтилади. Сўнгги пайтларда Туркистон шунчаки «қўшиб олинган»лиги ёки халқимиз катта империяга «ўз ихтиёри» билан қўшилганлиги ҳақидаги гаплар қулоққа чалинадиган бўлиб қолди. Баъзи ёзма манбаларда бу фикр очиқ эътироф ҳам этиляпти. Сиз тарихчи-мутахассис сифатида бу ҳақда нима дея оласиз?

— Мен ҳар бир нарса ўз номи билан аталиши тарафдориман. Инқилобгача яшаган рус тарихчилари (А. А. Кауфман, А. Г. Серебрянников, М. А. Терентьев ва бошқалар) ҳамда 1940 йилга қадар шу мавзуга тўхталган Совет тарихчилари ҳам (масалан, С. С. Дмитриев, А. Ф. Калужин, А. Л. Попов) бу тарихий актни «присоединение» (қўшилиш, қўшиб олиш) эмас, балки очиқ-ошкора «завоевание» (босиб олиниш) деб, Туркистонни эса «колония» (мустамлака) деб аташган. «Ўзбекистон халқлари тарихи»нинг дастлабки нашрида ҳам унга худди шундай баҳо берилган.

Фикримча, «қўшиб олиниши» ибораси иккинчи жаҳон урушидан кейин пайдо бўлди. Бу Сталин олиб борган нотўғри сиёсатнинг таъсири эканлигини билиш қийин эмас.

Ҳақиқатан ҳам, Чор Россияси бу бой ўлкани қурол кучи билан бўйсундирди ва ўз мустамлакасига айлантирди. В. И. Ленин бу жараёни рус капитализмининг ривожланиш тенденцияси билан боғлади. «Россияда капитализмининг бу интилиши,— деб ёзган эди, у,— бизнинг чекка ўлкаларимизда, айниқса яққол кўринди ва кўриниб бормоқда, бу чекка ўлкаларнинг мустамлакага айлантирилиши рус тарихининг реформадан кейинги капиталистик даврида жуда кучли суратда авж олди. Россия Европа қисмининг жануби ва жануби-шарқи, Кавказ, Урта Осиё, Сибирь

рус капитализми учун худди мустамлакалар бўлиб хизмат қилмоқдалар...» (Тўла асарлар тўплами, 4-жилд, 102-бет).

Шунга қарамай, олимларимиз мустамлакачилик даври тарихи ҳақида гап кетганда, рус халқи билан чоризмни, чамаси, фарқламайдилар. «Босиб олиниш», «мустамлака» сўзларини очиқ-ошкора айтсак, «1916 йил қўзғолонини рус аскарлари шафқатсиз бостирдилар», десак, рус халқига тегиб кетмасмикан, деган мулоҳазага боришиб, воқеани «юмшатиброқ» кўрсатишга уринадилар. Ҳолбуки, рус халқи билан чоризм ва унинг ҳарбий машинаси бошқа-бошқа. Сирасини айтганда, чоризм рус халқини ҳам хўп эзган. В. И. Ленин уни «халқлар қамоқхонаси» (ТАТ, 26-жилд, 119-бет) деб бежиз айтмаган, албатта.

— Инқилобгача Туркистон халқининг бор-йўғи икки фоизигина саводли бўлган, деган гап илмий текширишлардан кейинги хулосами ёки тахминми? Бу рақам бутунлай сохта, ўйлаб чиқарилган, деган фикрлар ҳам пайдо бўлаяпти.

— Қарши савол берсам майлими?

— Марҳамат, домла!

— Саводли деганда, сиз чапдан ўнгга қараб ўқиш ва ёзишни билган кишини назарда тутаяпсизми, ёки ўнгдан чапга қараб мутолаа қиладиган одамними?

— Бу, энди, давр ва замонга қараб белгиланади-да.

— Худди шундай. Инқилобгача бу ўлкада омманинг фақат икки фоизигина хат-саводли эди, деб юрувчилар айнан ўша вақтда одамлар чапдан ўнгга қараб ўқиладиган алифбони билмаганлигини назарда тутсалар керак. Уртаосиёликлар инқилобгача (VIII—IX асрлардан бошлаб) араб имлосида хат-савод чиқарганлар. Ўлкамизда ўз масжиди бўлмаган бирор қишлоқ, мадрасаси йўқ бирор шаҳар бўлмаган. Мен, шукрки, уларнинг ҳар иккисини ҳам кўришга муаяссар бўлганман. Масжид бор жойда бошланғич мактаб бўлган. Мадраса эса ўзига хос олий ўқув юрти (университет) ҳисобланган. Афсуски, ана шундай тарихий илм ўчоқларининг аксариятини 20—30-йилларда «маданий инқилобчилар» бузиб юборишди.

Кутубхоналаримизда сақланаётган араб имлосида битилган минг-минглаб жилд китоблар, халқимиз орасидан Хоразмий ва Аҳмад Фарғоний, Беруний ва

Ибн Сино, Улуғбек ва Али Қушчи, Навоий ва Бобур, Муқимий ва Фурқат каби юзлаб улуғ аллома ҳамда шоирлар етишиб чиққанлиги ҳам «икки процентчилар»нинг даъволари ҳақиқатдан нечоғлик йироқ эканлигини айтиб турибди. Бу даъво халқимизни камситиш учун айтилган уйдирма, холос.

— Биз мактаб партасиданоқ чет эл тарихини астойдил ўргана бошлаймиз. Айтинг-чи, домла, хорижда ҳам бизнинг тарихимиз билан қизиқувчилар борми? Бор бўлса, Ўзбекистон тарихини чет элларда илмий ўрганиш қандай кечаяпти? Ўзбек муаррихларининг хорижий юртлар тарихига қизиқиши қандай?

— Хорижий мамлакатларда Ўзбекистон ва умуман, Урта Осиё тарихига қизиқиш катта. Босни — тарихимизнинг ранг-баранг ва қадимийлигида, деб биламан. У ўзининг кўхналиги ва зиддиятларга бсийлиги билан кўпчиликни мудом ўзига тортиб келади. Масалан, Американинг Гарвард, Нью-Йорк, Индиана, Ҳиндистоннинг Алигарх, Афғонистоннинг Қобул университетларида, шунингдек Англия, ГФР ва ГДРда ҳам Ўзбекистон тарихи ва маданияти устида илмий иш олиб бораётган олимларни биламан. Уларнинг айримлари бизда аспирантурада ўқиб кетган бўлсалар, айримлари турли муддатларга стажировкаларга келишди.

Бизда ҳам хорижий мамлакатлар: Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон, Покистон, Араб мамлакатлари тарихи билан машғул бўлиб турган олимлар бор.

— Тарихчи олимларни тайёрлаш ҳам бугунги куннинг катта муаммоларидан бири. Айниқса, қадимги давр ва ўрта асрлар тарихини севиб ўрганувчи олимларимиз тобора камайиб кетмоқда. Кузатишларга қараганда, уларнинг ёши аниқ фанлар бўйича илмий даража олаётган мутахассисларникидан анча катта. Бунинг сабаби нимада деб ўйлайсиз?

— Ташвишингиз жуда ўринли. Қаердаки ёшларнинг боши силанса, уларнинг ижодий равнақ топишлари учун шароит яратилса, ўша ерда ўсиш бўлади. Қадимги давр ва ўрта асрлар тарихига умрини бағишламоқчи бўлган ёшларимиз кўп, аммо уларнинг эркин ижод қилишлари учун доим ҳам шароит яратилмайди. Дейлик, математикадан илмий иш қилишнинг «югур-югури» тарихдан кашфиёт яратишга нисбатан бир неча бор осон. Айниқса, қадимги давр ва ўрта асрлар бўйича олимларни тайёрлашда бу ҳол янада

яққол сезилади. Бу, авваламбор, тил билиш — суғд, юнон, араб, форс, хитой, инглиз ва француз тиллари билан, араб имлосида битилган китоблар ва ҳужжатларни ўқий олиш билан боғлиқ. Ўзингизга маълумки, етишиб чиқаётган ёшларимиз ҳамма нарсани билсалар-да, ота-боболарининг севимли алифбосини ўқишни билмайдилар. Шунинг учун ҳам эски ўзбек алифбосини мактабларимизга мажбурий программа қилиб киритиш бугунги кунда ҳеч бир кечиктириб бўлмас ишдир. Ахир уни ўрганиш учун ўн йил эмас, олти-етти ойлик машғулот етарли. Шундай қилинса, қадимги тарихимизни кенг ўрганиш учун яхши бир қадам қўйилган бўларди.

— Кези келди, ўзингиз ҳақингизда ҳам гапириб берсангиз. Турғунлик йиллари Сизни ҳам олим, ҳам чин сўзли инсон сифатида сийлашмаганлигини биламиз.

— Тўғриси, ўзим ҳақимда гапиришим анча ноқулай... Майли, гапингиз ерда қолмасин. Асли қишлоқдан чиққанман. 14—15 ёшимдан буён меҳнат қиламан. Даставвал, босмаҳонада ҳарф терувчи бўлиб ишладим. Тўрт йил Улуғ Ватаң урушида иштирок этдим. Учинчи синфни ҳам урушдан сўнг тамомлаганман. Газетада масъул котиб, тарих муаллими бўлиб ишладим. ТашДУни битириб, Ленинградда аспирантурада ўқидим. Уша ерда кандидатлик (1961 йил) ва докторлик (1974 йил) диссертацияларини ёқладим. 30 йилдан буён Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг Шарқшунослик институтида хизмат қилиб келаман. Унга яқин рисола ва 200 дан кўпроқ брошюра ҳамда илмий мақолаларим чоп этилган.

Мени ўн учта орден ҳамда медалга сазовор кўришган. Лекин уларнинг ҳаммасини ҳарбий хизматларим учун олганман.

— Ёшларимизга айтадиган яна қандай гапларингиз бор?

— Юрагимда йиғилиб ётган дардларим, гапларим кўп. Лекин сўзимни мухтасар қилиб, улардан бир ишни илтимос қилмоқчиман: бизнинг замонамизда хатолар кўп бўлди. Ҳозир қайта қуриш таъсири ўлароқ уларни тузатмоққа киришдик. Утган йилларда йўл қўйилган энг катта хатолардан бири, менинча, халқимизнинг ўз тарихидан ажралиб қолгани бўлди. Сиз, қайси касб эгаси бўлишингиздан қатъи назар, агар ўзингизни ўзбек элининг фарзанди деб билсан-

гиз, бу кўҳна ва ибратли тарихни халқингизга қайтариш учун курашинг. Чунки тарих келажак демакдир. Уз келажакингиздан ажралиб қолманг, ёш дўстларим!

— Самимий суҳбатингиз учун катта раҳмат, домла!

*Кулман Очилов суҳбатлашди
1989 йил, 1 апрель*

ШОДИ КАРИМОВ

КУЧ — БИРЛИКДА, ҚУДРАТ ДУСТЛИКДА

Шоир айтганидек, дўст билан обод уйинг, гар бўлса у вайрона ҳам. Кўпмиллатли ва улуғ мамлакатимизнинг битмас-туганмас куч-қудрати манбаи ҳам мана шу дўстликда. Юздан ортиқ миллат ва элатнинг диёрига айланган улуғ Ватанимизда ленинча интернационал дўстлик қарор топган. Коммунистик партия ва Совет ҳукуватимиз ана шу бебаҳо бойликни ҳамisha кўз қорачиғидек асрашга катта эътибор бериб келмоқда.

КПСС Марказий Комитетининг Бош секретари М. С. Горбачев шундай деган эди: «Биз одамларнинг миллий манфаатлари ёки миллий ҳис-туйғуларига дахлдор барча нарсаларда ниҳоят даражада эътиборли ва назокатли бўлишимиз, кўпмиллатли жамиятимизнинг турмушидаги ғоят хилма-хил вази-фаларни ҳал этишда барча миллат ва элатларнинг меҳнаткашлари жуда фаол қатнашишларини таъминлашимиз лозим».

Ана шу мақсадга эришишда социализмнинг барча афзалликларидан ва жамиятни тағин ҳам демократиялаштириш ва ошкораликни кенг авж олдириш соҳасидаги ишлардан омилкорлик билан фойдаланилмоқда. Ҳозир жамиятнинг барча соҳаларида сифат жиҳатдан қайта қуриш ўзининг ҳал қилувчи палласига кирди. Партиямиз қайта қуриш йўлидан бориб, ишлаб чиқарувчи кучларда ва ишлаб чиқариш муносабатларида туб ўзгартиришларни таъминлаш, ижтимоий ва сиёсий структураларни революцион тарзда янгилаш, жамиятнинг маънавий, интеллектуал имкониятларини ўстириш, янги тузумнинг ленинча қиёфасини тиклаш, унинг йўлида ғов бўлган барча ил-

латлар ва сарқитлардан ҳоли бўлиш борасида иш олиб бормоқда. Бу кўпмиллатли совет жамиятида ғоятда оғир ва айни замонда энг улуғвор вазифадир.

Чунки, биз экономикамиз, маданиятимиз, социал ва маънавий турмушимизни ривожлантириш йўллари белгилашга қайси позициялардан туриб ёндошмайлик, мамлакатимизнинг турли миллат ва элатларига мансуб бўлган инсоннинг ўзи, унинг ғоявий-сиёсий дунёқараши, ақл заковати, маҳорати, гражданлик позицияси ва фаолияти, энг муҳими эса, ватанпарварлиги ҳамда интернационалиزمи ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Совет ватанпарварлиги ва социалистик интернационалиزمи совет кишиларига хос бўлган ғоявий-илмий ва ахлоқий дунёқарашдир. Бу ғоявий-илмий дунёқарашнинг назарий асосларини улуғ дохиймиз В. И. Ленин ишлаб чиқди. Бу партиямизнинг миллий масала бобидаги ленинча назария ва программасидир. Бу программа Россиядаги юздан ортиқ миллат ва элатнинг миллати, ирқи, ғоявий-сиёсий эътиқоди ва шу кабилардан мутлақо қатъи назар, уларнинг барчаси қизиқишлари, талаб ва эҳтиёжларига тўла жавоб беради. Бу программа талабларининг моҳияти, энг аввало: миллий масалани ҳал этишнинг асосий шарти сифатида мамлакатни демократиялаштиришга эришиш; миллатларнинг миллий мустақил давлат бўлиб ажралиб чиқишига қадар ўз тақдирини ўзи белгилаш; катта-кичиклигидан қатъи назар, барча миллатларнинг, улар тилларининг тенглиги; кўпмиллатли давлат составида қолишни истаган халқларга область автономияси ҳуқуқини бериш ва ниҳоят, ишчилар синфининг сиёсий жамоат ташкилотларининг миллий белгилари асосида эмас, балки интернационализм принципи асосида қурилишини ёқлашидир.

Ленинча миллий сиёсат ва программанинг амалга оширилиши натижасида, маҳаллий миллатлар меҳнаткашлар оммасининг ташкилий сиёсий фаоллиги, миллий онги ўсди, рус халқига нисбатан оташин меҳр-муҳаббати, пролетар интернационализмга садоқати тобора кучайиб борди, ўз ихтиёри билан ССР Иттифоқига тенг ҳуқуқли аъзо бўлиб кирди. Ўзбек халқидаги ленинча ватанпарварлик ва социалистик интернационализмга содиқлик ва эътиқод шонли Ватанимиз тарихининг 70 йиллик солномасининг ҳам-

ма ва ҳар қандай оғир синовларига бардош берди, тобланди. Шу боисдан бўлса керак, Совет Ўзбекистони Иттифоқимизда энг кўп миллатли, интернационал республикадир, биз бу билан фахрланамиз. Социалистик интернационализмга содиқлик намунасини ўзбек халқи СССРнинг пахта мустақиллиги учун кураш йилларида ҳам исботлади.

Интернационализм ва халқлар дўстлигига садоқатни ўзбек халқи социалистик қурилиш йилларида, айниқса, Улуғ Ватан уруши фронтларида яна бир карра яққол намоён қилди. Фақат фронтдагина эмас, балки фронт орқасида ҳам интернационализмга чексиз садоқатини ёрқин кўрсатди. Уруш йилларида турли миллат вакилларига мансуб бўлган ота-онасиз, етим-есир, бошпанасиз қолган 14—17 гўдакни ўзи емай-едириб, ўзи киймай-кийдириб, бағрига олган, тарбиялаб ўстирган ўзбек хонадонлари оз эмас. Уруш йилларида фақат Тошкент шаҳри халқи 40 мингдан ортиқ ёш етим-есирни ўз бағрига олганлиги факти ҳам ленинча ватанпарварлик, социалистик интернационализмнинг амалдаги инъикосидир.

Бироқ, турғунлик йилларида миллий муносабатлар, интернационал тарбия масалаларида йўл қўйилган камчиликлар, салбий ҳолатлар бугунги кунда, демократия ва ошкоралик пайтида ўзининг хунук қиёфасини кўрсатаётганлиги бежиз эмас. Буни кейинги йилларда Олма-отада ва Ёқутистонда, Қирғизистон ва Молдавияда, Болтиқбўйи республикалари, Арманистон ва Озарбайжонда ҳамда қрим-татар миллати вакиллари чиқишлари билан боғлиқ бўлган ҳаракатларда очиқ-ойдин кўриб турибмиз.

Миллий муносабатлардаги мавжуд нуқсонлар, қинғайишлар, ғовлар олиб ташланмас экан, улар илдизи билан йўқ қилинмас экан, интернационал тарбияга фақат бир томонлама ёндашар эканмиз, кутган натижани ололмайсиз. Омма онгида, хусусан, ёшларда коммунистик, марксча-ленинча эътиқодни шакллантира олмаймиз. Энг муҳими, бундай воқеалар келажакда жуда ёмон ва аянчли оқибатлар келтириб чиқариши мумкин. Бу эса синфий душманларимизга қўл келади, уларнинг тегирмонига сув қуяди.

Афсуски, миллий муносабатларда ҳал қилинишини кутаётган нуқсонлар, ғовлар мавжуд. Аввало, сўз билан амалий ишнинг, назария билан амалиётнинг мос тушмаслигидир. В. И. Ленин асослаб берган

партиянинг миллий масаладаги программаси, КПСС миллий сиёсатининг тўғрилиги, адолатли эканлиги, унинг илмий моҳияти ва жаҳоншумул аҳамиятига ҳеч қандай шак-шубҳа йўқ. Аммо жойларда миллий масала билан боғлиқ программ талаблар бекаму кўст бажарилаётган, деб айтиш ҳам масалага бир томонлама «сўл»ларча ёндашиш ва баҳо бериш бўлур эди. Буни биз Совет Ўзбекистони мисолида ҳам кўришимиз мумкин.

Биринчи масала — иқтисодий муносабатлар соҳасидаги муаммолардир. Маълумки, СССРдаги барча иттифоқдош республикалар В. И. Ленин ишлаб чиққан ва асослаб берган миллий программа асосида қардош халқлар оиласига ихтиёрий суръатда уюшгандирлар. Улар ўз тақдирларини ўзлари белгилаш ҳуқуқига эгадирлар. СССР Конституциясининг 16-моддасида «СССР экономикаси мамлакат территориясидаги ижтимоий ишлаб чиқаришнинг тақсимот ва айирбошлашнинг барча бўғинларини ўз ичига олган яхлит халқ хўжалик комплекси», — дейилади.

Ана шу қонунга асосан умумиттифоқ манфаатини кўзлаб, ҳар бир иттифоқдош республика қайси хўжалик тармоғини ривожлантириш кўпроқ самара берадиган бўлса, шу соҳага асосий диққат-эътиборни қаратиши умумий қоидага айлантирилди. Чунки мамлакатдаги барча миллатлар ва халқларнинг мақсадлари ва манфаатлари умумий ҳамда айни замонда муштаракдир. Ҳар бир иттифоқдош республика халқ хўжалигининг қайси соҳасида бўлишидан қатъи назар, қўлга киритадиган ютуғи ва муваффақияти социалистик умумий омборимизнинг баракали, дастурхонимизнинг тўкин-сочин бўлишига асос бўлади. Россия Федерацияси, Украина ва Қозоғистоннинг бепоён далаларида миллион-миллион тонналаб-дон етиштирилади. Грузияда чой ва субтропик маҳсулотлар ўстирилади. Ўзбекистон эса СССРнинг асосий пахта етказиб берувчи базасига айланди ва ҳоказо. Ана шу стратегик мақсадларни кўзлаб, беш йилликлар давомида иттифоқдош республикаларнинг халқ хўжалик тараққиёти перспектив планлари тузилади.

Ўзбекистон меҳнат аҳли ҳар қандай қийинчиликларга қарамай, ўзининг қардош халқлар олдидаги интернационал бурчини бажариб келди, биз бу билан фахрланамиз. Аммо бу ўринда биз бошқа бир маса-

ла тўғрисида фикр юритмоқчи эдик. У ҳам бўлса, биз ана шу муваффақиятларга нималар ҳисобига ва қандай қилиб эришдик? Аввало, шу нарсани қатъий ургу билан таъкидламоқчи эдикки, республикамиз собиқ раҳбарларининг деярли ҳаммаси, Ўзбекистон қишлоқ меҳнаткашларини пахта муридларига — фанатикларига айлантириб қўйдилар. Биз фақат пахтани ҳаёт-мамонт деб тушунадиган бўлиб қолган эдик. Инсон ҳаёти учун дунёда чорва, боғдорчилик, полизчилик маҳсулотлари ҳам зарурлигини қайсарлик ва ўжарлик билан рад этадиган бўлиб қолган эдик. Нима қилиб бўлса ҳам, пахта планини бажар! Ортиги билан бажарсанг, отангга минг раҳмат, офарин! Тонналар ошиб бораверди...

Ҳамма ерларимизни нуқул пахта эгаллаб олди, фақат суғориладиган ерларнинг икки процентигина полизчилик ва боғдорчиликка ажратилди, холос. Бунинг натижасида бозорларимиздаги мевалар ва полизчилик маҳсулотларининг баҳоси, ҳатто Улуғ Ватан уруши давридагидан ҳам ошиб кетди. Киев, Минск, Таллин, Рига, Кавказ республикаларига бориб, бозорлардаги мўл-кўлчиликни кўриб, хангу манг бўламиз. Бу шаҳарларда олма, нок, анорларнинг баҳоси 1—2 сўмдан ошмайди, ҳатто Новосибирскда уч сўм атрофида бўлса-ю, нега энди жаннатмакон, тупроғи олтин ундирадиган Ўзбекистон шаҳарларида бозорлардаги нокнинг баҳоси 8—10 сўм, олма, анор, узумни 5—6 сўмдан сотиб олиш керак? Биз юқорида номларини тилга олган шаҳарларда кооператив дўконларда аҳолига сотиладиган гўштнинг баҳоси уч сўмдан ошмайди. Нега энди Ўзбекистонда бу нарх 4,5—5 сўм бўлиши лозим? Бу ҳам майли. Аҳоли жон бошига истеъмол қилинадиган гўшт маҳсулоти СССРда ўртача 63 килограмм. Эстонияда 90 килограмм бўлса-ю, нега Ўзбекистонда 26 килограммга тенг? Бунга ўхшаш кўплаб саволлар туғилиши мумкин. Биз бундай муаммоларни ҳал этишда қардошларимиздан ибрат олишимиз керак.

Биз фикр юритмоқчи бўлган иккинчи муҳим масала — тил ҳақида. Чунки миллат бўлиб шаклланишнинг энг муҳим шартларидан бири — бу тил бирлигидир. Ҳар қандай миллат ўз тилини йўқотди-ми, тамом. У миллат сифатида ҳам ҳалокатга учрайди. В. И. Ленин миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини асосий программ талаби қилиб

қўйиш билан бир қаторда барча миллатларнинг, миллий тилларнинг ҳам тенглигини илгари сурганди, биронта миллатга, биронта миллий тилга мутлақо ҳеч қандай имтиёз берилмаслиги учун курашганди, ҳатто бундай имтиёзни «амалга оширмақчи бўлганларни жиноий жазога тортишни талаб қилишга» даъват этган эди. Бу гоё В. И. Ленин ҳаётлик чоғида ўтказилган партиямизнинг съездлари ва конференцияларида янада ривожлантирилди. Аммо В. И. Ленин ва Фотидан кейинги йилларда тил сиёсати масалаларида ҳам хато ва камчиликларга йўл қўйилди. Тил сиёсати масаласида бир ёқламалик — интернационал тарбияда фақат рус тилининг аҳамияти ҳақида гапирилди, холос. Албатта, биз бу ерда рус тилининг қонуний, аҳамиятини, қудрати ва тарихий ўрнини, унинг улўф доҳиймиз В. И. Ленин тили эканлигини заррача бўлса-да инкор этмақчи эмасмиз. Рус тили миллатлараро алоқа воситасидир. Биз бошқа иттифоқдош республикаларга борганимизда ёки бу республикаларнинг вакиллари қуёшли Ўзбекистонимизга меҳмон бўлиб келганларида фақат ана шу рус тили орқали мулоқотда бўламиз. Биз жаҳон маданияти ва фани дарвозаларини рус тили орқали очмақдамиз. Бу қонуний жараён жамиятимизда бундан кейин янада кучайиб бораверади.

Тўғри, КПСС XXVII съезидан кейинги йилларда ҳар бир иттифоқдош республикадаги миллий тилнинг шу республика территориясида яшовчи халқлар учун асосий тил сифатидаги ўрни ва истиқболи масаласида йўл қўйилган камчиликларни бартараф этишга ҳаракат қилинмоқда. Икки тиллиликини ривожлантириш илгари сурилаётир. Аммо бу ҳали амалга оширилиши лозим бўлган катта ишларнинг дебочасигина, холос. Чунки, Совет Ўзбекистонидан тил сиёсати масаласида амалдаги ленинча миллий ва интернационализм сиёсатидан анча чекиниш ҳолларига йўл қўйилди. Республикаимизда катта-кичик йиғилишлар, мажлислар фақат рус тилида олиб бориладиган, мабодо, бирон кимса ўз она тилида сўзламақчи бўлса, мажлис ҳайъатидан ўз тилида гапирмақчи бўлганлиги учун ижозат сўрайдиган бўлиб қолган эди. Айрим кимсалар эса ўзбек тилида гап бошлаган ўртоқни тўхтатиб қўйишгача бориб етган эдилар. Қизини шундаки, улар бошқа миллат вакили эмас — ўзбеклардир.

Ўзбек тилига, уни ўрганишга эътиборсизлик, ҳур-матсизлик мактабдан бошлаб ёшларимиз онгига синг-дирилади ва у олий ўқув юртларида давом эттирилади. Мактаб ва олий ўқув юртларида ўзбек ва рус тилларини ўрганишга бўлган икки хил муносабатни кўриб, бунга тўлиқ ишонч ҳосил қилиш мумкин. Жумладан, Тошкент шаҳар Куйбишев районидаги 112-мактабнинг ўқув плани ва программалари билан танишиб, қўйидаги маълумотларни олдик. Ўзбек мактабларида рус тилини ўқитиш биринчи синфдан бошланади, рус мактабларида ўзбек тилини ўқитиш эса учунчи синфдан бошланади. Ўзбек мактабларида рус тили ва адабиётини ўқитиш учун бутун ўн йиллик ўқиш давомида 1645 соат вақт ажратилади ва ўқиш жараёнида ҳар бир синф икки кичик гурпуага бўлиб ўқитилади. Ҳар иккала кичик гурпуага ажратилган соатларни қўшиб ҳисобланса, ҳар бир синф учун рус тили ва адабиётини ўргатишга ажратилган вақт 3290 соатга тенг бўлади. Рус мактабларида эса синфлар ўзбек тили ва адабиётини ўрганаётганда кичик гурпуаларга бўлинмайди ва жами бўлиб 560 соат вақт ажратилади.

Ўзбек тилини менсимаслик, унга кибр-ҳаво билан муносабатда бўлиш мўнг афсуски, ўзбек олимларимиз орасида ҳам кенг тарқалган. Бу оддий ҳақиқатни Ўзбекистон ССР Фанлар академияси олимлари, республика олий ўқув юртлари, профессор ва ўқитувчилари фаолиятидан очиқ-ойдин кўриш мумкин. Масалан, 1981—1987 йиллар давомида Ўзбекистон Фанлар академияси олимлари тайёрлаган асарларнинг фақат уч процентигина ўзбек тилида чоп этилган, холос. 1983—1987 йиллар давомида Тошкентдаги «Медицина» нашриёти медицина олий ўқув юртлари учун фақат биттагина ўқув қўлланмаси тайёрлаб чиқарган. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин, албатта.

Ҳозир жамиятимизда қайта қуриш, покланишнинг ҳаётбахш шабадаси эсмоқда. Бу ҳар бир миллат ва элатни ҳар жиҳатдан баркамол ривожланишининг истиқбол йўлларини очиб бериши шубҳасиз. Чунки биз кўп миллатли давлатда яшаётганлигимизга аввало, ўзимиз иқрор бўлишимиз, миллий сиёсат бобидаги йўл қўйилган хато ва камчиликлар, қингайишлар ва чекинишларга очиқ кўз билан қарашимиз, уларни бартараф этиш ва миллатчилик кўри-

нишларига қарши кураш олиб боришимиз керак. Буни кўп миллатли давлатимизнинг қардошларча бирлигини мустаҳкамлаш манфаатлари, жамиятни социалистик қайта қуриш манфаатлари, ер юзида коммунизмнинг тақдири манфаатлари тақозо этапти. Бу йўлда бизнинг ишончли, ҳаёт синовларидан ўтган ўткир ғоявий-сиёсий қуролимиз бор, у ҳам бўлса — амалдаги ленинча миллий ва интернационал сиёсат, турли миллат ва элатларимизнинг муштарак бирлиги, дўстлигидир. Бизнинг кучимиз — бирликда, қудратимиз дўстликда.

1988 йил 26 апрель

ОЧИЛ ТОҒАЕВ

ИФТИХОР

Тошкентда Навоий даҳосини улуғлайдиган бир қанча ёдгорликлар мавжуд. Йирик марказий кўчалардан бири Навоий номи билан аталади. Кўчанинг нақ кўкрагида жойлашган шоирлар хиёбонида Навоийнинг салобатли ҳайкали қад кўтарган. Бутун бир халқ дардини юрагида жо қилган, унинг истиқболи ҳақида изтироб билан ўй сураётган даҳо шоирнинг нуроний сиймоси ҳар бир ташна қалбни гурунгра тортади. Шодлик-бахтиёр онларимда ҳам, руҳимда ноҳуш изтиробли кечинмалар рўй берганда ҳам Навоий асарларини варақлайман, шоирлар хиёбонини кезиб, соатлаб ўй сураман. Навоийнинг маъно ва туйғуларга бой олами руҳий чигалларимга ёғду бахш этади, Нопок майдакашлар муҳитидан юксакроқ кўтарилишга ундайди, руҳий бардамлик бағишлайди. Навоий сиймоси дард — олам, ишонч ва қудрат, кураш ва саодат, вафо ва садоқат, дўстлик ва ҳамкорлик олами бўлиб, шууримизни забт этади. Буюк шоир бамисоли маърифат ва гўзаллик қуёши. Унинг қиёфасида ҳар биримиз ўзлигимизни кўрамиз, ўзимизни таниймиз. Ўз моддий-маънавий қудратимизни ҳис этамиз. Халққа унинг буюк фарзандлари орқали баҳо берадилар, деган эди Расул Ҳамзатов. Навоий — халқ маънавияти кўзгуси, халқ буюклиги тимсоли.

Навоий даҳосидан руҳланиш икки йўналишда рўй беради. Биринчиси буюк шоир ижодий тафаккур меваларидан маънавий баҳрамандлик туйғуси бўлса,

иккинчиси, Навоий меросига, улуғвор шахсига дахлдорлик туйғуси, буюк ифтихор туйғуси.

Ифтихор сўзи замирида сеҳрли жозиба мужассам. Ифтихор ҳаётий-фалсафий моҳияти жиҳатидан идеал билан боғлиқ тушунча. Идеал — инсон ҳаётининг тиргаги. Идеал олис юлдузлар шуъласи бўлиб инсонни ўзига чорлайверади. Майса қуёш нурига интилганидек, инсон ҳам ҳаминша юксак туйғулар оғушига интилади.

Инсон идеали коинот сингари чексиз. Идеални мавҳум туйғулар оламидан реал ҳақиқатга айлантириш инсоннинг қадимий эзгу орзуси. Бу орзуни у кўпинча эртақлар, мажозий тимсоллар тарзида гавдалантиришга интилган. Масалан, машҳур эртақ қаҳрамони Семурғ қуш инсон орзусини рўёбга чиқарувчи мададкор куч тимсолидир.

Идеалнинг реал ҳақиқатга айланиши қонуний ғурур, фахрланиш туйғусини ҳосил қилади. Ўзига хос маънавий тантана юз беради. Ифтихор — идеалнинг инсон қудрати туфайли реал воқеликка айланиши, нодир ҳодиса ва шахслар қиёфасида ҳаётий конкретлашувидир. Буюк В. И. Ленин совет кишиларининг юксак ифтихор тимсоли. Унинг сиймосида ва фаолиятида юксак коммунистик идеал ҳақиқатга айланди. Биз Улуғ Октябрь; социалистик қурилиш, коллективлаштириш сингари тарихий воқеаларнинг қонуний ворисларимиз. Чуқур моддий негизга асосланган ифтихор туйғулари бизни қаттиқ тўлқинлантиради, фаол ҳаракатга йўллайди, улкан ижтимоий мақсадларга сафарбар этади.

Ифтихор — халқнинг моддий ва маънавий бойлиги. Эзгу орзуларимиз қанчалик реал воқеликка айланса, шунчалик моддий қудратга эга бўламиз, маънавий бойиймиз.

Партия мамлакатимизда чинакам инқилобий янгиланиш жараёнини бошлаб берди. Инсоннинг маънавий янгиланиши ва етакчилик роли қайта қуришда ҳал этувчи аҳамиятга эга.

Инсон омили шахснинг бутун потенциал имкониятларини юзага чиқариш ва жамият манфаатларига тўла равишда сафарбар этишдир. Демократлаштириш ва ошкоралик принципи инсон омилини фаоллаштиришга кучли таъсир кўрсатмоқда. Бутун маънавий-ахлоқий фазилатларимиз мутелик ва карахтликдан ижодий мустақиллик сари ҳаракатга келди. Чингиз

Айтматов буни маънавий уйғониш, деб атаган эди. Ифтихор туйғуси бу жараёнда фаол маънавий қудрат тимсолидир.

Ифтихор туйғуси оддийликдан мураккабликка қараб тадрижий ўсиб боради. Ота-она, дўст-биродар, туғилган юрт ифтихоридан юксак ижтимоий ифтихор туйғулари шаклланади. Кишида ижтимоий гражданлик руҳи тараққий этган сари унинг ифтихор туйғуси ҳам шунчалик кенг қўлам, салмоқдор маъно касб этади.

Шахс ижтимоий ифтихор туйғусини ҳис этмоқ учун эл, Ватан бойлигига ўз меҳнат улушини қўшмоғи лозим. Биринчи маошини ота-она қўлига тутқазган ўспиринда шу рўзгорга нисбатан янги туйғу пайдо бўлади. У онлада узоқ давом этган истеъмолчидан моддий бойлик яратувчига айланди. Успиринни ўз меҳнат маҳсулотидан ифтихор туйғуси, ўз-ўзини янгидан ҳис этиш, етуклик туйғуси ҳаракатга келтиради. Меҳнат маҳсулотининг эл-юрт, халқ манфаати учун аҳамиятини чуқурроқ ҳис этган сари бу туйғу қўлами тобора кенгайиб боради.

Касб ифтихори бебаҳо инсоний фазилат, - жамиятнинг моддий тиргағи. Касбга садоқат инсонийликка садоқатдир. Уйимиз пешайвонига дераза роми ясаб ўрнатаётган уста ҳар бир майда-чуйдаларигача эринмай ҳафсала билан ишлар эди. Кекса дурадгор ўз ишини кузатиб турган кишининг сўзига жавобан деди: «Мен енгил-елпи қўл учида иш бажариб ўрганган эмасман. Қўлинг синсин, деган қарғиш эмас, қўлинг дард кўрмасин, деган олқиш олган меҳнат бахт келтиради.» Кекса дурадгор — уста сўзлари ота-боболаримиз касбга эътиқод удумини нақадар юксак қадрлаганликларини кўрсатади.

Меҳнат якка тартибда бажариладиган фаолиятга асосланган замонларда маҳсулотнинг эгаси аниқ шахс бир-икки киши эди. Маҳсулотнинг исноди ҳам, раҳмати ҳам кимга қаратилганлиги маълум эди. Касб коллектив меҳнатига айлангандан кейин унинг эгаси умумлашди. Бир буюмни бир гуруҳ шахслар биргалликда ишлаб чиқара бошлагач, меҳнат маҳсулоти учун масъулият туйғуси ҳам умумлашди. Энди кўпчилик «бу бизнинг маҳсулот» деб фахрланиш туйғусига эга бўлдилар.

Бироқ, турғунлик даврида ифтихор туйғусининг оҳори тушиб кетди. Маҳсулот учун масъулият унутил-

ди. Ифтихор ўрнини хўжасизлик, беғамлик эгаллади. Тошкент завод, фабрикалари ишлаб чиқараётган мебель ёки пойафзалларни Ленинград ёки Киев шаҳарлари маҳсулотлари билан таққослаб кўринг. Тошкент тамғаси ғариб, сийқа, сифатсизлик тимсолига айланди.

Меҳнат маҳсулоти жамиятнинг қиёфасини кўрсатувчи бош белги. С. М. Киров Ленинград область партия комитетининг биринчи секретари бўлиб ишлаган йилларда гугурт фабрикаси директорини хузурига чақириб, папирос тутатиш баҳонасида бир-икки қути гугурт чақиб кўрсатиб ёндираолмагач, индамай чиқариб юборади. Бу кичик воқеада партия арбоби бошлиқ маҳсулоти сифати — раҳбарлик ифтихоридир, деган ҳақиқатни оқилдона уқтириш билан унга бир умр унутилмайдиган сабоқ беради.

Касб ифтихори туйғуси қанчалик пок ва беғараз бўлса, шунчалик инсонни юксакликка кўтаради. Аёнки, совет медицинасининг халқчиллик моҳияти социализм эришган улкан ғалабадир. Капиталистик мамлакатларда бу касб нарх қўйиб сотилади. Германия Федератив Республикасида ҳар бир касалликнинг баҳоси кўрсатилган нархномалар мавжуд. Масалан, тумов-гриппни даволаш 400—500 марка, кўричак операцияси бир минг марка, инфарктни даволаш олти минг марка туради (100 марка 35 сўмга тўғри келади). Америка Қўшма Штатларида туғруқхона харажатлари 340 доллар ҳисобланади (100 доллар 64 сўм 77 тийин).

Шифокор касбининг ғурури — ифтихори қадимий Гиппократ қасамида ғоят лўнда ифодаланган: инсон соғлигига ҳеч қачон хиёнат қилмаслик, ҳар қандай шароитда ҳам унга беғараз ёрдам кўрсатиш! Бу оғир ва машаққатли касбнинг садоқатли фидойилари элимизнинг чинакам ифтихорига айланган.

Афсуски, айрим нопок шифокорлар касбнинг ифтихорини, юксак инсонпарварлик шаънини истеъмолчилик пойғаси оёғи остига ташлаганлар. Бу ҳақда матбуотда босилаётган материаллар, эл оғзида юрган гаплар соф виждонли кишиларни ташвишга солмоқда. Бемор ўлим ёқасида ётибди, бир умрнинг қуёши ботиб бормоқда, таъмагир шифокор пинагини бузмайди, беморнинг яқин кишисини кечикиб келганликда айблайди, шифокорга вақтида «ёрдам» кўрсатмаганлигини ошкора юзига айтади. Эчкига жон қайғуси, қас-

собга ёр қайғуси. Ёки бошқа бир мисол. Қамалиб чиққан ўғри-муттаҳам шифокор лўттибозлик билан яна жарроҳлик пичоғини қўлга олиб, беморнинг қорнини ёради, ундан касаллик эмас, пул излайди. Бундай шифокорларни танқид қилган журналист қонун мутасаддилари томонидан қаттиқ таъқибга учрайди. Газета органи — район партия комитети бу ҳолни лоқайд кузатиб, томошабин бўлиб тураверади. Жамоатчилик кўзида бадном бўлган ўғри шифокорни Республика соғлиқни сақлаш Министрлигига таклиф этиб (чақириб эмас) коллектив фикрига хиёл эътибор қилишини юмшоққина маслаҳат берадилар, холос. Бир вақтлар «Рустам» деган пьеса қўйилган эди. Қаҳрамонларидан бири залдагиларга қараб, «Айтинг-чи, пулми ё худоми кучли!» деб хитоб қиларди. Бу сўзларни ўтмишдан келган садо, деб тушунар эдик. Бироқ, ўйлаб қаралса, бу сўзлар ҳозирги замон учун ҳам аини ҳақиқат эканлиги маълум бўлади. Кейинги вақтда бегуноҳлар қолиб, жиноятчи пулдорлар қамокдан чиқиб келаётганлигини халқ изтироб билан кузатиб турибди. Буларнинг хуфья тўплаган ҳаром бойлиги — миллионлари жамиятга яна сиёсий-ижтимоий, ахлоқий зиён етказмаслигига ким кафолат бера олади?!» «Қонун майда пашшалар илиниб, йириклари қутулиб кетадиган тўр эмас» деган эди буюк француз адиби О. Бальзак.

Текин мол-дунё, пул ифтихори касб ифтихорининг кушандасидир. Ифтихор сотилса, инсонийлик таназзулга юз ўгиради. Порахўрликка қарши шафқатсиз курашмай туриб, касбнинг ифтихори, инсонпарварлиги ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас.

Даҳшатли томони шундаки, воқелигимизда таъмагирлик иснод келтирувчи иллатдан рағбат уйғотувчи «фазилат»га айланди. Ёлғончи, порахўр, ҳийлакор, умуман давлатга хиёнаткор одамлар иззат-икром тожигга эга бўлдилар, қўша-қўша орденлар, лавозимлар соҳиби бўлдилар, депутатликнинг юмшоқ курсиларига ўтирдилар. Пора билан қўлга тушган олий мактаб домласи битта ҳайфсан билан оппоқ бўлиб, яна минбардан коммунистик ахлоқ ҳақида лекция ўқийди. Ёки ўғрилиги ошкор бўлган шахс ташвиқот ва тарғибот соҳасига етакчилик қилиб, ҳалолликдан сабоқ беради. Ундан ҳазар қилган, норозилик билдирган шахсларнинг хатти-ҳаракати ноахлоқий иш ҳисобланади.

Бутун маданиятнинг негизи мактабдир, деган эди В. И. Ленин. Халқ маорифи райондаги илм-маърифатнинг яшил дарахти. Олий мактаб ҳам, академия ҳам шу дарахтнинг маҳсулотидир. Илдизга қурт тушса, бутун маданий ҳаётга зил кетади. Қашқадарё областидаги тоғли район маориф мудирини, мансаб курсисига ўтирган кундан ахлоқий нопоклик йўлига кирган. Қабулхона секретарининг эри беномусликка чидай-олмасдан ўзини осганда, қутқариб қолишган. Мудирнинг милиция ва бошқа мутасадди бошлиқлар оғоҳ янги-янги хуфья кирдикорлари район аҳолиси орасида дув-дув гап. Бироқ, юзига чарм қоплаган мудир мансаб курсисига ўтириб, ўқув-тарбия ҳақидаги муқаддас ҳужжатларга бемалол имзо чекмоқда. Туяни шамол учирса, эчкини осмонда кўр, дейдилар. Мудир қиёфаси райондаги юзлаб ўқитувчиларга, минглаб ўқувчиларга қай даражада сабоқ бўлиб хизмат қилишини тасаввур этиш қийин эмас. Бироқ, районнинг маърифий ифтихори мутасаддилардан ҳеч кимни безовта қилаётгани йўқ. Лоқайдлик — хавfli виждон хасталигидир.

Биз билан ёнма-ён уйда яшовчи шахс аввал яшил «Жигули» миниб, ҳар йили ёзда ўқув институтлари ҳовлисини айланар эди. «Жигули» оқ «Волга»га айланди. Маҳалладагилар заводда қирқ йил хизмат қилган мўътабар ишчига эмас, машина атрофида виқор билан керилиб турган қора кўз мардакка, ўзи йўғида 10—12 яшар ўғлига ёхуд эгасиз турган «Волга»га икки букилиб салом бериб ўтадилар. Меҳнатсиз фаровон турмуш кечириш руҳияти одамларда барқарор кўникмага айлана бошлаган.

Ижтимоий ифтихор мешчан маънавиятига ёт хусусиятдир. Мешчан қорин тўйғазиш, истеъмолчилик ифтихори билан яшайди. Шоир Омон Матжон буюк санъаткор Шукур Бурҳон ҳақидаги шеърида мешчанликнинг руҳий фожиасини гоят таъсирли акс этиради. Шукур Бурҳон Ҳамза номли театрдан Ялангтўш бўлиб чиқиб, пойтахт Навоий кўчаси бўйлаб одимлайди. Одам ғуж-ғуж. Буюк артист бу одамларда ўз санъатининг акс-садосини кўришни, ўз санъатини қадрловчи халқ билан ифтихор туйғусини ҳис этишни истайди. Бироқ кавобпазлар, баққоллар, сомсапазлар буюк артистга бурилиб ҳам қарамайдилар. Улар ўз мажруҳ олами билан банд: ҳар қандай қилиб бўлсада пул тўплаш. Санъат, адабиёт деган мўъжизавий

гўзаллик олаmidан бебахра, маънавий мажруҳ, оломон. «Халқми шу!» деб кинояли савол беради буюк артист. Шукур Бурҳон бу майда одамларга кескин муносабати билан катта ифтихорга сазовор истеъдодли шахс бўлиб гавдаланади.

Шаҳарнинг маданий сифати ҳам, илллати ҳам қишлоққа ўз таъсирини кўрсатади. Деҳқон маҳсулотининг илгариги сифати йўқолиб бораётганлиги қаттиқ ташвиш туғдирмоқда. Ранги заҳилроқ касалманд бир йигит бозорнинг четроғида қорнини чангаллаб азоб чекарди. «Тез ёрдам» чақириб, шифохонага жўнатишди. Маълум бўлишича, йигит қовун еб шу аҳволга тушибди. Нарироқда савдо қилаётган қовунчининг парвойи палак. Сирти ялтироқ обдан этилган қовунларни пуллаш билан банд. Марказий шаҳарлардан келган меҳмонларимиз қовун-тарвузни кўрса, қовоқ аридан чўчигандай ўзларини четга оладилар. Заҳарланиш хавфи уларнинг руҳиятига ўрнашиб қолган. Хоразм, бухоро қовуни, умуман ўзбек қовунининг шуҳрати, ифтихори қани? Бошқа мевалар — Дашнобод анори, Самарқанд майизи, Қашқадарё анжирининг илгариги шуҳрати қаерга кетди?

Азалдан муқаддас касб бўлган деҳқон меҳнатига нопоклик қандай даҳл қилди? Буни мешчанлик, истеъмомчилик иллатининг таъсири билангина изоҳлаш камлик қилади. Деҳқон меҳнатининг моддий ва маънавий айнишида бюрократизмнинг гуноҳи катта. Қишлоқ хўжалигида ҳамма диққат-эътибор монокультурага айланган пахтага қаратилди. Бошқа экинлар катта ижтимоий манфаат доирасидан четга суриб қўйилди. Илмий-иқтисодий қаровсизлик балосига дучор қилинди. Инсон меҳридан маҳрум этилган бу экинлар кундан-кунга камайиб, қашшоқлашиб, яроқсиз ҳолга туша бошлади.

Маълумки, бюрократизм ҳаминша мансаб, вазифа негизда вужудга келади. Мансаб ифтихори халққа, умум манфаатига ҳалол, беғараз хизмат қилишдир. Халқ фаолиятдан рози бўлган раҳбарни боши узра байроқ қилиб кўтаради, улуғлайди, у билан фахрланади. Халқ орзу ниятларининг амалга ошувига хизмат қилган раҳбар охир оқибатда халқ идеалига айланиб, ёрқин юлдуз бўлиб қолади. Социализм раҳбарининг янги типларини яратди.

Бюрократизм нақ халқ юрагини нишонга олади. Шахсга сифиниш йилларида халқ ифтихорига айлан-

ган бир қанча партия-совет раҳбар кадрлари, илмий-адабий истеъдодлар, адолатсизлик қурбони бўлдилар. Ўзбек халқининг муносиб фарзандлари Файзулла Хўжаев, Акмал Икромов ва бошқа истеъдодлар жароҳатланган руҳ бўлиб халқимиз маънавиятидан қайта ўрин олдилар.

Ўрта Осиё уйғониш даврининг фарзанди Заҳриддин Муҳаммад Бобур, Улуғбек ва бошқа тарихий арбоблар сиймосига амалпарастлар иродаси билан бир неча бор соя ташланди.

Ўзбек Совет Энциклопедиясининг 11-жилдида Амир Темури ҳақидаги мақола тугалланмасида бирор-та ҳам тарихий-илмий адабиёт кўрсатилмаган. Амир Темурнинг шафқатсиз жаҳонгир бўлганлиги етарли даражада таъкидланган. Мақола муаллифи мураккаб тарихий шахснинг яна қандай сифатларини элдан пинҳон тутишни лозим кўрган? Ўрта Осиё тарихида, айниқса, Самарқанд, Шаҳрисабз ва бошқа шаҳарлар ҳаётидаги маданий уйғониш даври Амир Темури фаолияти билан боғланганлигини, унинг ҳарбий қўмондонлик салоҳиятини исботловчи тарихий обидалар, ҳужжатлар ва илмий-адабий тадқиқотларни инкор этиб бўладими? Ун тўққизинчи аср ўрталарида Ўрта Осиёга сафар қилган машҳур венгер олими Герман Вамберининг соф илмий ниятидан, баъзилар шубҳаланган эдилар. Бухоро ҳокими Амир Музаффарнинг «Оқсоқ оёғингиз билан шунчалик узоқ машаққатли сафарга қандай журъат этдингиз, деб берган кинояли саволига Вамбери дейди: «Жаноби олийлари, Сизнинг бобокалонингиз Амир Темури ҳам оқсоқ бўлишига қарамай жаҳонни эгаллашга жазм этганди». Сайёҳ — олимнинг оқилона жавобидан чуқун руҳланган ҳоким унга қимматбаҳо тўн ва пул инъом этиб, иззат-икром билан **жўнатади**.

Ўтмишни идеаллаштириш тезиси қардош халқлар маданиятини таҳқирлаш, миллий ифтихор туйғуларини поймол этиш мақсадида сталинизм томонидан тўқиб чиқарилган сиёсий айблов чораси эди. Бу тезис халқнинг ўз тарихидан, миллий маданиятидан йироқлаштириш, ўтмишга нафрат билан қарашга мажбур этиш, маънавий мутеликка маҳкум этишни кўзда тутган зарарли концепциядир.

Ҳар бир догма ўз демагогларини яратади. Сталинча догмани ташвиқ этувчи, шу туфайли обрў эътибор қозонишни кўзлаган демагог олимлар пайдо

бўлган эди. Миллий ифтихор туйғусидан маҳрум бўлган, шахсий худбинликни ҳамма нарсадан устун қўйган, ўз ватани, ери-замину, халқ маданиятига нафрат билан қаровчи бундай шахслар моҳиятан манқуртдир. Ўтмишга ноҳақ тош отган шахс келажак истиқбол нуридан маҳрум бўлади.

Тарихий шахслар фаолияти хоҳ салбий, хоҳ ижобий бўлишидан қатъи назар халқ тажрибаси сифатида келгуси тараққиёт учун ҳамisha сабоқдир. Тарихий шахсларнинг ҳаддан ошиқ камситилиши ҳам, ошириб баҳоланиши ҳам халқ шаънига ҳурматсизликдир.

Хуллас, ўткинчи кўланкалар барқарор обидага айланган тарихий шахсларга ҳеч бир зиён етказмайдилар. Улар маданиятимиз қаърида неча асрлар нодир топилмалар сифатида яшаб келдилар ва бундан кейин ҳам яшайверадилар. Мирза тиракларнинг кўланкаси улуг сиймоларга бўлган халқ руҳиятига раҳна солади, тарихий-миллий ифтихор туйғуларини сўндиради. Ифтихордан маҳрум этиш халқ қўлидаги машъални тортиб олишдир. Ифтихори йўқ халқ ўтмиши йўқ, келажаги қоронғи, маънавий мажруҳ халқдир.

Маданиятимизга оид тарихий материаллар турли воситалар билан узоқ вақт элдан пинҳон тутиб келинди. Озарбайжон адиби Онор йигирманчи йиллар охирида араб графикасидаги алфавитдан воз кечиш бой маданий меросимиздан тобора йироқлашишга олиб келганлигини афсусланиш билан қайд этади. Миллий маданиятдан узоқлашиш миллий ифтихор туйғусидан узоқлашиш демакдир.

Маданиятимиз ҳамда тарихий шахслар ҳақидаги ҳолисона ҳақиқатга кенг йўл очиш, уларни халққа етказишнинг амалий тадбирларини ишлаб чиқиш вақти келди. Осиё, рус ва Оврупо олимлари, сайёҳлари, шунингдек, Герман Вамберининг «Бухоро тарихи» деб аталган йирик илмий монографияси, Амир Темур ва бошқа тарихий шахслар ҳақидаги сон-саноксиз адабиётлар, илмий-адабий манбалар хибсдан озод қилиниб, кенг нашр этилиши зарур. Маданий хазина миллий ва интернационал туйғуларни мукамаллаштиради, ҳар тарафлама онгли инсонни тарбиялашга хизмат қилади.

Мансаб шахсий манфаатларга хизмат қилганда ифтихор сўнади. Унинг ўрнини эгоизм — худкомлик

эгаллайди. Мансаб эгоизми даҳшатли иллат. Моддий манфаатдорлик, мешчанлик турмуш талабларини қондириш бундай эгоизмнинг биринчи босқичи. Шахсий манфаатпараст амалдорни халқ инкор этган сари унинг обрў ва шуҳратга очкўзлиги тобора кучаяверади. Ўз меҳнати, истейдодига ишонмаган шахс шуҳратпарастликка берилади.

Шуҳрат — ҳалол меҳнат эвазига умр бўйи мисқоллаб йиғиладиган обрў. Шуҳратпараст меҳнатсиз фаровон турмушга қандай эришган бўлса, обрў, эътибор, шуҳратга ҳам шундай осонлик билан эришишни хоҳлайди. Шуҳратпараст амалдорнинг кўлами қанчалик кенг бўлса, унинг халқ ва мамлакат бошига келтирган кулфати ҳам шунчалик оғир бўлади.

Пахта — ўзбек халқининг шон-шарафи, ифтихоридир. Биз ҳозир ҳам шундай деб биламиз. Шуҳратпараст бу юксак тушунчани жабр-зулм, дард-алам — сурункали касаллик, фожиага айлантирди.

Шуҳратпарастлик жазавасига тушган раҳбарлар иродаси билан пахта плани шиддатли кўпикланиб, бир йилда уч-тўрт йиллик миқёсга кўтарилиб кетаверди. Шуҳратпараст амал қилаверди, тупроғимиз пахта зулми остида тўлғанаверди. Шуҳратпараст амал қилаверди, дарахтлар, токзорлар, зигир ва кунжутлар, мош ва нўхатлар пахтага емиш қилиб чопиб ташланаверди. Шуҳратпараст амал қилаверди, полизлар, сабзавотлар қипқизил заҳар бўлиб қозонимизга тушаверди. Шуҳратпараст амал қилаверди, мактаблар, кутубхоналар эшигига қулф урилиб, болалар, талабалар заҳарли далага подадек ҳайдалаверди. Шуҳратпарастлик авлодимиз ақл-идрокини, илмий-маърифий ифтихоримизни ўткинчи шуҳрат ботқоғига фарқ этди.

Осмондан ёғилаётган заҳардан жонзот қирилиб ўляпти, шуҳратпараст ёлғон тонналардан ясалган олтин юлдузни, кўкрагида ярақлатиб, олти миллион ҳақида нутқ сўзляпти. Бу машъум фожиали манзарадан ўзбек адиби эмас, ўзга миллат фарзанди туғёнга келди. Ёзувчи-публицист Владимир Соколовнинг «Виждон хасталиги» мақоласини юксак жасорат намунаси, деб аташ мумкин. Вл. Соколов пахтакор меҳнати бир-икки амалдорнинг шуҳрати, маишати учун эмас, Ватан истиқболи учун зарурлигини яна бир бор таъкидлади.

Атоқли адиб Одил Ёқубов «Қишлоқдаги фожиа»

нинг илдизларини очиб ташлади. Деҳқон аёлларининг тўқсон фоизи маънавий-жисмоний мажруҳлик дардига чалинганлар. Оналар янги авлод яратувчилардир. Шухратпарастлик халқ келажагига раҳна солди.

Хуллас, пахта дарди — алдамчилик, қўшиб ёзиш, ўғирлик дарди деҳқон юрагида доғ бўлиб қолди. Элга меҳр-муҳаббат, ифтихор туйғусидан маҳрум бўлган шахснинг обрў эътибор қозониши мумкин эмас. Шухратпарастлик ифтихор туйғусини инкор этади.

Буюк француз шоири Байрон бундай фожиали қисмат ҳақида дейди:

Зеро улуғ номлар шунчаки бир гап,
Шухратга ружу ҳам тентаклик фақат,
Мангулик истаган касни атайлаб
Йўқотгай кўпинча изсиз бу қисмат.

(Абдулла Шер таржимаси)

Ҳар қандай дард-аламларга қарамай пахта бизнинг кўз нурумиз шууримиз, тарихимиз, одамийлигимиз, ўтмишимиз, ҳозирги кунимиз, келажагимиз, айна ўзимиз. Ўзлигини англаб етган халқ қадр-қимматини юксак тутади, ифтихор туйғуларини абадийлаштиради. Грузинлар ўз тарихига онд бир парча тақани ҳам авайлаб музейга қўядилар. Озарбайжоннинг Оқтом шаҳрида нон музейи ташкил этилибди. Музей халқ ифтихорига қўйилган тирик ҳайкал. Бизда пахта музейи ғоят зарур. Халқ хўжалиги кўрғазмаси музейнинг ўрнини босолмайди. Кўрғазмага ўз номига мувофиқ ютиқлар намоён этилади. Қуруқ мақтов ифтихор уйғота олмайди. Пахта музейида бу мураккаб моддий бойлигимиз ҳақидаги тўла ҳақиқат мукамал гавдалантирилиши лозим. Пахтага ҳайкал халққа қўйилган ҳайкалдир.

Қонун ва ёлғон ўт билан сувдек азалдан бир-бирига зид. Қонун дурбинлик кўз бўлса, алдов ниқобли башара. Ёлғон расмий қиёфага эга бўлганда тескари мўъжиза рўй берди. Қонун ва ёлғон бир-бирлари билан оғиз-бурун ўпишиб, никоҳдан ўтиб, ягона оилага айландилар. Муқимий айтганидек, «ош есалар ўртада сарсон илик, Хўжа чироғ ёғи, Ҳакимжон — пилик».

Бюрократизм, шухратпарастлик деҳқонни ҳар гектардан етмиш-саксон центнердан пахта ҳосили етиш-

тиришга чорвадорни ҳар юз совлиқдан икки юз, икки юз эллик ва ундан ошириб қўзи олишга мажбур этади. Бу расмийлаштирилган ёлғон муқаддас минбарлардан, ташвиқот органларидан турлича бўёқларда товланиб янграйди. Деҳқон рост бўлса, фан ёлғончига чиқади. Аграном ҳам, селекционер ҳам, чорвадор, олим ҳам бу ҳисобни инкор ҳам этмайди, тасдиқлай олмайди ҳам. Жамиятнинг адолат тарозуси — қонун сукутда.

Америка сармоядори совет чорвачилигида сунъий қочириш усулининг маҳсулдорлигини кўкларга кўтариб мақтайди. Бироқ, бу «жаҳоншумул муваффақият»ни ўз мамлакатада қўллашни ман этади. Фойдахўрликда қилни қирқ ёрадиган капиталист совет чорвачилигидаги «муваффақиятга» фақат томошабин бўлиб турармиди? Капиталист бу усулнинг ноилмий усул эканини; қўйларнинг зотини бузиб, майиб-майриқ қилаётганини яхши биларди. Бу ҳақиқатни биздаги асл чорвадорлар ҳам англади. Бироқ валютаристик раҳбарлик — деҳқон фикрини менсимаган буйруқбозлик қуруқ сон кетидан қувишга зўр бериб ундарди. Мансабпарастлар бундан ўз ғаразли мақсадларида жуда усталик билан фойдаландилар. Совет фани бу усулнинг иқтисодий зарарини исботлагунча чорвачилигимиз инқироз ёқасига келиб қолди.

Республикамизда вужудга келган бу ҳолнинг сабабларидан бири халқ хўжалигига раҳбарликнинг, умуман ҳокимиятнинг коммунистик мафкуравий негиздан ажралиб келганлигидир. Мафкура — ҳокимиятнинг сиёсий маслағи. Маслаксиз ҳокимият қуруқ маъмуриятчилкидр. Маслаксиз маъмуриятчиллик бамисоли мувозанатини йўқотган зўравонликдир.

Шуҳратпарастлик қуроли — кўзбўямачилик, қўшиб ёзиш, порахўрлик амал қилганда, ижтимоий адолат поймол этилганда қонун, фан, маданият вакиллари нега ўз касбларининг ифтихори учун курашишни унутиб қўйдилар? Унутиб қўйдиларгина эмас, касбга нисбатан хиёнат ва жиноят йўлига кирдилар?

Касб-кор, фаолият ижтимоий гражданлик туйғусидан маҳрум бўлганда, сиёсий-маънавий инқироз юз беради. Умумнинг манфаати, беғараз олий ниятлар олимга ҳам, қонунчига ҳам бошқа касб эгаларига ҳам мустаҳкам ирода, алангали курашчанлик, руҳ бағишлайди. Утган аср рус ҳуқуқшуноси П. Александров адлия ходимининг ижтимоий бурчи ҳақида

шундай деган эди: «Бизнинг ижтимоий арбоб сифатидаги бурчимиз фақат ҳимоя қилинаётган киши манфаатигагина хизмат қилишдан иборат бўлмай, шароит тақозо қилганда ижтимоий манфаат масалаларига ҳам ўз улушимизни қўшишдир» П. Александров турма бошлиғига суиқасд қилган инқилобчи аёл Вера Засулични чоризм ички ишлар министрининг қаттиқ тазъийқига қарамай судда оқлаб, қамоқдан озод қилиб юборди. Бу ҳол инсонпарвар юристнинг инқилобний курашга кўрсатган катта ёрдами эди. Фан заҳматкашларининг фожиали қисмати ҳам олимпик — ижтимоий фидойилиқдир, деган ҳақиқатни исботлайди. Фан оламида машҳур бир мисолни қайд этиб ўтаман. Буюк италян олими Джордано Бруно жазо гулханида ёнаётганда ҳам ўз кашфиётидан заррача воз кечмайди. Олимпнинг мислсиз жасорати фан ифтихорига юксак садоқат намунаси бўлиб тарихда қолди.

Ватан ифтихори деган сўз — унинг бебаҳо маданий хазинаси, буюк фарзандлари билан фахрланишдангина иборат эмас. Ватан ифтихори унинг ҳар бир гиёҳи, суви, тупроғи учун жон фидо қилмоқ демакдир. Табиатга хиёнат — Ватанга хиёнат, инсонга хиёнатдир. Пахтадан Шухрат тоғи қанчалик юқори кўтарилган сари Амударё билан Сирдарёнинг ичаги узилиб, Орол денгизи шунчалик хиёнат ботқоғи ичра фарқ бўлаверди. Орол — Ватаним кўксидаги бебаҳо жавоҳир, деб фахрланар эдик. Шухратпарастлик бу жавоҳирни узиб олиб, бепоён қумликлар ичра улоқтирди.

Турсунзода шахридаги алюмин заводи ҳавога пуркаётган заҳар, Сурхондарё воҳаси табиати, аҳолиси соғлиғи учун жиддий хавф туғдирмоқда. Табиат гўзаллиги, сув ва ҳаво, демак табиатнинг олий мавжудоти инсон жароҳатланмоқда. Ватанимизнинг субтропик зонасида шундай заҳарли объектни қурганлар ҳам, уни ишга туширганлар ҳам бу фожиани олдиндан сезмаган дейиш виждонга хиёнат бўлур эди. Хўш, шу фожиани аниқ била туриб, бундай корхонани қуришга бош бўлган кимсаларни қандай ном билан аташ мумкин?! Бундай шахслар оғир жазога — халқ қаҳр-ғазабига сазовордирлар.

Езувчи Георгий Семёнов Москва остонасидаги бир кичик дарё сувини ифлослантираётган асфальт заводи ҳақидаги хатга Россия Федерацияси ҳукумати

бошлиғи ўртоқ Воротников ҳозиржавоблик билан муносабат билдириб, заводни бошқа жойга кўчиртирилганлигини, ўсимлик ва ҳайвонлар сақлаб қолинганлигини мамнуният билан ёзади. Шаҳар оби-ҳафоси заҳарланишига қарши Ереван аҳолиси уюштирган намоёишга Арманистон партия-совет раҳбарлари, ёзувчи ва санъаткорлар ҳам иштирок этдилар, халқ талабини қувватладилар. Таниқли арман шоираси Сильва Капутикян нутқ сўзлади.

Дадахон Нурий, Сирожиддин Саидов, Дадахон Ёқубов ва бошқа журналистларнинг газета, радио ва телевидениеда эълон қилинаётган материаллари Ватан, халқ ифтихори руҳи билан суғорилган. Табиатга зарар келтираётган юзлаб факт ва ҳодисалар матбуотда кўтариб чиқилляпти. Сурхон воҳаси хусусидаги материаллар юзасидан бирон бир жиддий чоратадбир кўрилган эмас. Табиат ва инсон кулфати мутасадди шахслардан ҳеч кимни безовта қилаётгани йўқ. Кўп деганда нима кўп — қуруқ ваъда кўп.

Ваъдабозлик — кўзбўямачиликнинг хавфли кўриниши. Бундай иллат раҳбарнинг халқ олдидаги масъулиятни ҳис этмаслиги, ижронини текширишга ленинча муносабатнинг сусайганлиги оқибатидир. Бюрократизмга, мансабини сунистеъмом қилишга, меҳнатсиз бойлик тўплашга, табиат ҳалокатига қарши халқ қаҳр-ғазабини уйғотмасдан, жанговар гражданлик руҳини пайдо қилмасдан туриб қайта қуришнинг муваффақиятини таъминлаш мумкин эмас.

Ифтихор — юксак инсоний фаолият ва фазилат хотираси. Мансабга сифиниш туйғуси амал қилганда ифтихор ўлади. Ифтихори ўлик шахс ёвуз шахедир. Чингиз Айтматов «Асрга татиғулик кун» романида яратган Манқурт образи бундай шахснинг даҳшатли тимсоли. Манқурт парвонадек куйиб-ёниб, жигарим деб талпинган онасини хўжайинлари топшириғи билан отиб ўлдиради.

Шухратпарастлик бамисоли сароб. Қуруқ мақтовга чанқоқ кимсани саҳродаги жимжимадор маъжозий аломатлар сингари ўзига жалб этиб эргаштираверади. Яқинда ҳамкасабалардан бири — заифгина ҳажвчи шоирнинг эллик йиллик кечаси бўлди. Атоқли шоирлар, артистлар кечага ташриф буюрмаган бўлса-да, номларининг афишада чиройли ҳарфлар билан иншо этилиши катта зални тўлдириб одам йиғди. Қўшиқчининг ижросидан тортиб, боғча бола-

ларининг юбилярга таъзим қилиб, шеър айтишларигача кеча эгаси томонидан югуриб елиб, ялиниб-ёлвориб уюштирилди. Нотиқлардан бири юбилярни масалчи бобо Криловга тенглаштирди. Ясама мақтовлардан бағоят суйниб кетган юбиляр залдан тушган хат баҳонасида рафиқасининг ҳам кечага ташриф буюриб, залнинг энг ортида камтар-камсуқумгина жой эгаллаб ўлтирганини эълон қилди. Бамисоли ҳалводек ширин-шакар мардакка ҳамдамлик бахтига муяссар бўлган аёлни кўриш учун ҳамма орқага ўгирилиб қаради. Хоним қора кўзларга таманпо билан сузилиб таъзим қиларди: Хуллас, бу тантана ёлгон-яшиқ эълонлар, ялтоқи мақтов ва сохта мадҳиялар асосида шундай ташкил этилган эдики, юбилярни қутлаш бачкана масхарабозликка айланиб кетди ва тингловчиларда нохуш таассурот қолдирди.

Номуносиб шухратга интилган кимса воқеаси ўз номини бўялган шарга боғлаб, варрак қилиб учирган бола характерини эслатди менга: Дарҳақиқат, ҳар қандай манфий ёки мусбат хислат, хатти-ҳаракат ахлоқ меъёридан ошганда ҳажвга айланади.

Сохта дабдаба, носамийий мақтовлар билан ифтихор яратиб бўлмайди. Ифтихор йўли — умум манфаати учун машаққатли меҳнат, барқарор ҳалол фаолиятдир.

1988 йил 5 март

НУРАЛИ ҚОБУЛ

КАТТА ҲАҚИҚАТ НУРИ

— Министр бўлгандан кўра тўғри гапни айтган маъқул,— деган Жорес! — деди Ленин Горькийга.

Езмоққа ўтирдим дегунча бенхтиёр асабийлаша бошлайман. Ўйлаб кўрсам бунинг икки сабаби бор экан. Биринчидан, жамиятимизда, ҳаётимиздаги муаммо, нуқсон, охиригача ўйланмаган ва номақбул ишларнинг кўплиги бўлса, иккинчидан оқ қоғозга тўкилган дардларингни ўзинг истагандек матбуот юзини кўрмаслиги, гапингни халққа ярим овозда етиб боришидир. Иттифоқимиз миқёсида қайта қуриш фоят қийинчилик билан бўлса-да одимламоқда.

Ҳали катта ишларни амалга ошира олмаётган бўл- сак-да, одамлар даражаларига қараб ичларида йил- лар давомида йиғилиб қолган дардларини айтмоқда- лар. Беш — ўн йил бурун бугунги кундагидек кўнг- лингдагини айтиш мумкин бўлишини кўпчилигимиз тасаввур ҳам эта олмас эдик.

Приморье ўлкасидан, ҳамюрт солдатдан олган мактубни ўқиб, янада асабийлашаман... «Нима қи- лишни билмай аламиндан сизга хат ёзяман. Мени партия аъзоллигига номзодликка қабул қилмай, ҳуж- жатларимни кўлигимга қайтариб беришди... Бошланғич ташкилотдан, полкдан ўтгандим. Дивизияда қайта- ришди. «Ўзбеклар иши... рашидовшина, одиловшина... Сизларга ишониш қийин. Ўз юртинга бориб ўт, деди формасига зўрға сиғадиган ароқхўр генерал. Инда- май бошимни эгиб чиқиб кетдим. Хўрлигим келди. Агар бизда ўша шина-шиналар бўлган бўлса, у бреж- невизмдан бошланганини, бу нарса, ўша давр учун типик воқеа эканлигини, менга нисбатан қилинган муносабат шовинизмнинг бир кўриниши эканлигини айта олмадим. Акс ҳолда, ҳужжатларимни булғаб, ёмонотлиққа чиқаришар эди. Бироқ, мени ожиз йи- гит экан деб ўйламанг. Тирик эканман ҳақиқат учун курашаман...»

— Дада, коммунизмда шакар емаймизми? — ма- газиндан қуруқ нон кўтариб қайтиб келган ўғлим ҳайратланиб, катта-катта кўзларини менга қадай- ди. — Магазинчи опа айттила...

Ҳа, бола сотувчининг заҳархандасини тушунма- ган албатта. Лекин биз — ёши улуғлар шу пайтгача юз берган ва бераётган катта-катта жиноят ҳамда нуқсонлар олдида мана шу боладек алданиб келма- дикми? Алданаётганимизни сезганда ҳам виждони- миз овозига қулоқ солишдан ўзимизни олиб қочма- дикми?

Ҳа, айрим жойларда қайта қуриш шиори остида кўз кўриб, қулоқ эшитмаган номаъқул ишлар ҳам қилинмоқда. Ҳар қандай тегирмоннинг дўлига тушса бутун чиқа оладиган кишилар эса ўзларининг шарт- кетиб парти қолган қиёфаларини қайта қуриш шио- ри остида пардозламоқдалар. Ҳозирча уларнинг кўп- чилиги бу ишнинг уддасидан чиқа олишяпти. Чортоқ сари улоқни элтаётган тулпорлар тўдасида улар мин- ган қирчанғи байталнинг ҳам шатқоқ ёпишган паҳмоқ думи кўриниб турибди. Байтал ҳолдан тойиб йиқил-

гач, балки у оёқяланг бўлиб чопар. Бу эса хавфли. Тулпорлар оёғи остида қолиб кетиши мумкин...

Бир қур одамларимиз эса одатдагидек сукут сақлаб, қорнилари тўқлиги-ю, устилари бутлигига мағрур бўлиб, томошабинлиқ қилмоқдалар. Албатта буларни ҳам батамом қоралаб бўлмайди. Савоб иш қиламан деб бировнинг кўзини чиқариб қўйгандан кўра тек турган маъқулдир балки. Узоқ йиллар мобайнида бизнинг алдовларимизни эшитавериб, уларнинг терилари қотиб кетган чамаси. Шу боис айримлар қайта қуришга навбатдаги яна бир тарғибот ва ташвиқот мавсуми деб қарамоқда. Уларнинг бундай хаёлга боришларига эса яна ўзимиз сабабчи бўляпмиз. Агар худди илгаригидек ён-веримизга қарамай яна байроқни кўтариб чопишга зўр берсак, қайта қуришни қайта қуриштишга айлантиришимиз ҳеч гап эмас. Москва матбуоти таъкидлаётганидек, агар қайта қуриш муваффақиятсизликка учрар экан, бунга унга қаршилар эмас, унинг тепасида турганлар айбдордир. Халқ бугун кечқурун «Время» программаси орқали М. С. Горбачевнинг оғзидан бир гапни эшитса, у яшаётган районда мутлақо бу гапнинг тескариси қилинаётган бўлади. Бизда ҳали жуда кўп раҳбарлар (барча бўғинда) қайта қуришни амалга ошириш нари турсин, ҳатто бу ғояни англаб етганлари йўқ ва англаб етолмасликлари ҳам мумкин. Партия, давлат ва ҳукумат органларини ҳали замон жамиятини бугунги аҳволга олиб келган кишилардан тозалаб бўлмайди ва бунинг иложи ҳам йўқдир балки. Ёш авлод ҳам бирданга масъулиятни бўйнига олишга тайёрмикан?

Хўш, дўппини ёнга олиб қўйиб, ўйлаб кўрайликчи, бугунги инқилобий жараёнда қандай шахслар яловбардор бўлиши керак? Олий маълумотли, турли раҳбарлик лаъозимларида ишлаб келган ва Олий партия мактабини битирган киши халқни ортидан эргаштира оладиган раҳбар эканлигига ким кафиллик бера олади? Буларнинг бир қисми бугун бизга қўшилиб Сталиннинг гўрига гишт қалаб турган бўлса-да (улар буни қайта қуриш деб ўйласалар керак) доҳий руҳи кўпчилигининг қон-қонига сингиб кетган. Улар эсларини танигандан бошлаб бу эътиқод онгларига қарийб худо шаклида ўрнашиб қолган. Уларни бу ихлосдан Мосуво этиш оёқ-қўлларини кесиш билан баробардир балки. У бу кўр-кўрона сифинишдан халос

бўлмоғи учун балки қайта туғилмоғи керакдир. У қайтадан туғилди ҳам дейлик, лекин унга ким сабоқ беради. Чала мулла мураббийларимизнинг ўзи сабоққа муҳтож бўлсаларчи?! Шунинг учун ҳам буюклардан бири «халқ орзу қилган ҳокимиятга эмас, ўзи муносиб ҳокимиятга эга бўлади», деган экан. Халқ бефарқ бўлди. Совет Иттифоқидек йирик давлат тепасига инқилоб қилганларни қиличдан ўтказиб, Сталин чиқиб олди. Сталиннинг қонхўрликларини очганлиги (гарчи бунга ўзи ҳам дахлдор бўлса-да) учун одамларнинг кўтар-кўтаридан эси оққан довдир Хрушчев (аслида унинг даражаси узоқ билан оближроқум раислиги эди) халқни яна тентиратди. Ундан сўнг эса «Литературная газета» таъкидлаганидек аравани бир ўзи олиб қочмайдиган раҳбар керак бўлди ва бу барчанинг айтганига хўп деб, билганидан қолмайдиган Л. И. Брежневнинг чекига тушди. Биз эса мажлис залларини тўлдириб, гулдурас қарсақлар остида яшайвердик. (Кўпчилигимиз бу мажлисларда ухлаб ўтирардик. Ўзкомпартия Марказий Комитетининг ўша вақтдаги пленумларидан бирида райком секретарларидан бири хурракни баралла қўйиб юбориб, олдинги қаторга ағанаб тушган эди. Кечаси билан «Тошкент» ресторанини танг қилиб ароқ ичиб чиққандан кейин аҳвол шу-да). Республикамизда эса аҳвол юқоридагидан беш баттар эди. Мен ўша пайтда бизга ақл ўргатиб, раҳнамолик қилганларнинг деярли аксарини оддий бир қаламқаш сифатида ўрганганман ва кўпчилиги узоғи билан райижроқум ёки хўжалик ишчилар комитетининг раислиги лавозимида ишлашга лойиқ эканлигига ишонч ҳосил қилганман.

Ҳожа шундан иборат эдики, ўша давр раҳбарларининг бирортасидан катта бир гап ёки ҳайратланарли фикрни эшитиш мумкин эмас эди. Уларнинг барчаси тўтиқушдек газетанинг сийқаси чиққан жумлаларини такрорлар эдилар. Биз ақл-идрокимизни, дунёқараш ва фаҳм-фаросатимизни уларникига мослашга, улардан андоза олишга мажбур эдик. Акс ҳолда эса ўйиндан чиқиб кетиб, бола-чақани боқиш ҳам мушкуллашиб қоларди. Янада фожиалироқ томони шундаки, ҳар қандай шароитда яхши кун кўришга ўрганган ва бунга жон-жаҳди билан тиришувчи оломон эса соғлом фикрлай олмайдиган, сиёсий нодон раҳбарлардан бир зумда («пайғамбар» ясаб

қўяди. Шу боис ҳам М. С. Горбачев Тошкентда бе-
жизга «Доҳийбозликка чек қўййлик!» дея таъкидла-
мади.

Яқинда Жиззах области раҳбарларидан бири
(одамлар унинг кимлигини айтишдан чўчишди) кат-
такон йиғинда «ўртоқлар, юқоридан кўрсатма бор.
Энди тўрттадан ортиқ фарзанд кўриш мумкин эмас.
Озиқ-овқат, боғча, мактаб ва касалхона етишмаё-
тир!» дебди. Ҳар бир масалага қўзилатиш кампания-
сига қарагандек ёндашадиган бундай калла оларлар-
дан халқ аллақачон чарчаган. Хайриятки бир онахон
чиқиб, бу калтабиннинг оғзига боплаб урибди. Оила-
ни планлаштириш деган маданиятсиз иборани ўйлаб
топиб, эр-хотин ёки узоғи билан гинеколог кабинети-
да ҳал бўладиган ғоят нозик ахлоқий ишни ахлоқ-
сизларча газета саҳифаларига ва мажлисларга олиб
чиқиб, билиб-билмай ота-оналаримизнинг иззат-наф-
сига тегиб қўйдик. Халқимизда ит бўл, қуш бўл кўп
бўл деган гап бор. Кўпчилик бўлиш, ҳеч қачон ва
ҳеч бир замонда, ҳеч бир элга ва халққа зиён кел-
тирмаган. Дейлик Совет халқи йигирма миллион ки-
шидан иборат бўлганида эди. Улуғ Ватан урушида
ҳаммаси қирилиб битган бўларди. Иттифоқимиз бў-
йича ишчи кучи доимий етишмай турса-да, биз одам-
ларга оилангни планлаштира деб турсак. Ёки мамла-
катнинг бир бурчагида кўп болалик рағбатланти-
рилса-ю, иккинчи бурчагида бунинг акси бўлса. Бу
диёнатдан эмас ахир. Бунинг ўрнига халқнинг мада-
ниятини юксалтириш, айниқса санитария маданияти-
га алоҳида эътибор бериш, акушерлик-гинекология
хизматини яхшироқ йўлга қўйиш керак эмасми?!
Оби-ёвфон билан тирикчилик қилувчи камбағал оила-
ларга кўпроқ моддий ёрдам берсак бўлмайдими?
Ҳаммамизга маълумки, бугунги кунда республика-
мизда 600 та туғруқхона етишмас экан, бу масалани
зудлик билан ҳал қилмоқ керак. Шу соҳага мутасад-
ди ўртоқлар бу фожиавий аҳволни тўғрилай олмас
эканлар, бир зум ҳам кечиктирмай истеъфо бермоқ-
лариг даркор. (Хайҳотдек кабинетлардан иборат рай-
қўм ва райижроқўмларнинг ҳашаматли бинолари
туғруқхоналар учун бўшатиб берилса, республика-
нинг деярли барча районларида бу масала ҳал эти-
лармиди).

Бугунги кунда партия Марказий Комитетининг
қатор қарорлари реал имконият ва шароитлар ҳисоб-

га олинмай қабул қилинганини, қабул қилинганлари ҳам бажарилмаганини бир овоздан (илгари ҳам бир овоздан ура-ура қилиб маъқуллаганмиз) эътироф этмоқдамиз. Хўш, шу каби нуқсонлар бугунги кунда такрорланмаяптими? Қарорлар ва юқоридан айтилаётган гаплар халқнинг юрагига етиб боряптими? Энг муҳими бу тадбирлар халқнинг оғирини енгил қиляптими? Кўп гапириб юбормаяпмизми? Бу аҳволда яхши ва ҳақ гапларимиз ҳам ўз қийматини йўқотиб қўймайдими? Мажлисбозлик, ҳали бери тугатилмайдиган қоғозбозлик ва узундан узоқ маърузалар билан ҳамон одамларнинг ҳафсаласини пир қилмаяпмизми? Бошқариш услубимизда сезиларли ўзгаришлар бўлаяптими? Шу аҳволда ишласак қайта қуриш томир отмаслигини айтаётган ҳалол кишиларни қайта қуриш муҳолифларига айлантириб, яна жазоламаймизми?

КПСС Марказий Комитетининг меҳнатсиз даромадларга қарши қабул қилган қарорини олиб кўрайлик. Бундай қарорни қабул қилмоқ учун энг аввало ана шу даромаднинг ўзи бўлиши керак эди. Агар бўлса кимда? Бу қарорни юксак суръатларда «ҳаётга татбиқ этиш»га киришган Тошкент шаҳар партия комитетининг биринчи секретари ўртоқ Сатин бетакрор, шарқ обинони тайёрловчиларни қувғинга олди. Оқибатда бутун Тошкент ҳафта ўн кун ярим нонсиз қолди. Яхшиямки бу хато шаҳар шароитини яхши билувчи кишилар аралашуви билан тузатилди. Жойларда ҳам бунга ўхшаш юзлаб бульдозерчилик ҳаракатлари юз берди. Бу қарор билан партия аслида ўзининг келгусидаги асосий ғоялари — оилавий пудрат, якка тартибда меҳнат қилиш ва кооперацияни ривожлантирилишига қарши фаолият бошлаб қўйган эди. Биз эски, даққионусдан қолган одатимиз бўйича ишни одамларни зиқновга олиш ва асоссиз талаб қилишдан бошлаган эдик. Талаб қилиш осон. Бироқ аввал халққа эркин ҳаракат учун имконият ва шароит яратиб бериш керак. Бизда яна бир ёмон одат бор. Ҳар қандай янги ишга қандай бўлмасин ўз манфаатимиз ва тор ақлий фикрлашимиздан келиб чиқиб ёндошамиз. У ёки бу ишнинг биз ўйлаганимиздан мутлақо бошқача бўлишини, тасаввуримиздагидан ўн баробар яхшироқ амалга ошириш мумкинлиги ҳақида астойдил бош қотириб ўтирмаймиз.

Шу ўринда кооперативлар хусусида бир оғиз сўз.

Шу кетишда ҳадемай давлат корхоналарини ҳам синдириб ташлайдиган бу ташкилотлар яқин ўн йилликларда халқимизни ҳам шип-шийдон қилади шекли. Кооперативлардан ўрнак олган давлат умумий овқатланиш корхоналари ҳам халқ чўнтагини қоқиштиришнинг турли йўллариини ўйлаб топмоқдалар (Масалан «Зарафшон» ресторанининг ҳожатхонасига кириш ўн тийин туради). Яқинда бир қулай жойда кооператив ошхона очиш учун талашган икки «уддабурро» кишининг «жанги»дан хабар топдик. Мутахассисларнинг фикрича бу ерда ойига чорак миллион сўмлик савдо қилиш мумкин экан. Охири улардан бири иккинчисига «шу жойдан кеч, қирқ минг берай» дебди. «Эллик минг бераман, сен воз кеча қол» дея жавоб қилибди иккинчиси. Масала кимнинг «томири» бақувват бўлса шунинг фойдасига ҳал бўлар экан...

Кишиларимиздаги лоқайдлик, ортиқча ўзини уринтирмаслик касали аслида бизни бугунги мушкул кунларга олиб келди. Бироқ феълимиздаги бу қусурлардан хали бери халос бўладиганга ўхшамаймиз. Халқимиз М. С. Горбачевнинг республика кишилари билан мулоқотини диққат билан кузатиб турди. Бош секретарь «Алгоритм» заводида бўлганида тўпланганларга, «Менга қандай истак ва илтимосларингиз бор?» дея мурожаат қилди. «Йўқ!», «Раҳмат!», «Ҳаммаси яхши!» дея жавоб қилишди ишчилар. Эшитяпсизми? Йигирма миллионлик Ўзбекистонда, икки миллионлик Тошкентда ҳеч қандай муаммо йўқ экан!.. Наҳотки одамларимизни партиянинг етакчи раҳбарига айтадиган, бирор оғиз гаплари бўлмаса?! Наҳотки бирор кишининг тилига «Орол!» деган сўз келмаса?!

(Эски вақтлардагига ўхшаб, раҳбарлар билан учрашувдан олдин ишчилар чиғриқдан ўтказилганмикан дея хаёлга борасан беихтиёр).

Бу ярим андиша, ярим қўрқув ва журъатсизликнинг орқасида бошқа нарса ҳам бор. Биз барча соҳалар бўйича ишлаб чиқариш планлари бажарилса, ижтимоий сиёсий, маънавий маърифий ишларимиз ҳам қойилмақом дея ўйлаб ўз-ўзимизни алдашга ўрганиб қолганмиз. Қаерда ёпиғлиқ қозонлар ёпиғлигича сақланса, ўша ерда иш яхши кетаяпти деб ўйлаймиз (Ҳатто ҳозир ҳам). Бир кун келиб бу қозонлар бир йўла портлаб кетишини, Ўзбекистондаги монокультура, Қирғизистон яйловларининг оғир аҳволи,

Байкал ва Ороллар пайдо бўлишини ўйлаб ўтирмаймиз. Биз ўткинчи ҳақиқатларни деб, кўп ҳолларда дунёвий ҳақиқатларга зиён-заҳмат етказамиз. Ва минг афсуслар бўлсинки калтаўй ва ноқобиллигимиз орқасида йўл қўйган хато ва жиноятларимиздан виждонимиз унчалик азоб ҳам чекмайди.

Ичкиликбозликка қарши курашни ва бу ҳақдаги қарорни олиб кўрайлик. Ахир маълум бир давлат ҳужжатини қабул қилишдан олдин халқ шу нарсага тайёрми йўқми, ўйлаб кўриш керак эмасми? Қарор бошқа нарса ҳақида эди, кураш эса ўзга томонга бурилиб кетди. Ҳатто ҳушёрликка чақирувчи масхараомуз бир жамият ҳам тузиб, яна юзлаб нафар нонхўракни кўпайтирдик. Евтушенко таъкидлаганидек ичкиликбозлик қолиб қетиб, шишага тармашдик. Илгари ҳам ичувчи одам тўйгунича ичарди. Ҳозир ҳам топган тўйгунича, айримлар эса ўлгунича ичаётир. Бу орада халқнинг маданиятли ва тартиб-интизомли гуруҳига оғирлик тушди. Булар ичимлик учун навбатга туришга уяладилар, самогон тайёрлаш эса етти ухлаб тушларига кирмайди. Шуниси хайратланарлики, умрида ароқни оғзига олмайдиган, уни кўрса юзини тескари бурадиган кишилар ҳам бир кунимга яраб қолар деган ўйда иккита шишани олиб қўйиб, уч баробарига пуллаётир. Биз бу билан юз минглаб одамларга бойлик тўплаш ва маълум муддатдан сўнг жинойи жавобгарликка тортидиш имкониятини яратиб бердик.

— Битта новвоснинг пулига зўрға бир яшик ароқ олдим-а! Ўлсинки шуям тирикчилик бўлса!— дейди жиғи-бийрон бўлиб бир ҳамқишлоғим.

Биз шишадаги оғугаки халқнинг кўзини оч қилиб қўйсақ!.. Бу нарса олиб келадиган маънавий зиёни ва тартибсизликларни ўйлаб кўрдикмикан? Менимча ичимликлар пештахталарда туриши керак эди. Биз уни ичишни суистеъмол қилган, ичиб кўчада ағанаб ётадиган ва ҳеч қачон одам бўлмайдиган, хуллас ичкиликбозларга қарши қаттиқ курашишимиз, қўлимиздан келса тарбиялашимиз керак эди деб ўйлайман. Бундайларга қарши ҳар қандай жазо қўлланишига ҳам халқ рози эди. Пухта ўйланмаган бу ишимизнинг замиридан шундай маъно чиқиб қолди: бу халқ шунақа, олдидаги емишини олиб қўймасанг еяверади!.. Бундай қилмоқликка эса бизнинг ҳақимиз йўқ эди. Табиатан халқ болага ўхшайди. Болага

ниманики қилма десанг, аксини қилади. Агар ҳозир ароқни кўпайтириб қўйсангиз ҳам энди — одамлар ўзлари ўрганган арзонгаров қўлбола ароқларидан воз кечмасликлари мумкин. Биз ўзимиз сезмаган ҳолда халқни қарийб унутаёзган тирикчилиги билан шуғулланишга мажбур қилдик. Энди эса охир-оқибатда турли ичимликлар ичишдан ҳалок бўлганларнинг ҳисоб-китобини қилиб ўтирибмиз. Нисбатан спиртли ичкиликлар кам истеъмол қилинадиган Ўзбекистонда ўтган йил мобайнида шу сабаб билан 600 нафар киши ҳалок бўлибди. Ахир бу одамларнинг оиласи, бола-чақаси бор-ку!.. Усиз ҳам ҳар йили Иттифоқ бўйича 40 минг нафар боланинг етим қолиши (бунинг кўпчилиги тирик етимлар) бизга етиб ортади-ку! (Етим ўсган болада ватан туйғуси суст ривожланади ёки умуман бўлмайди).

Бахмал ва Булунғур районида юзлаб гектар узумзорларни йўқ қилиб ташлашганини ўз кўзим билан кўриб, тепанинг буйруғи билан ишлайдиган механизм ҳали ҳануз бақувват эканлигига менда ҳеч бир шубҳа қолмади. Бу механизмни синдирмоқ учун қайта қуришнинг неча йили кетишини тасаввур эта олмайман.

— Бир ҳафтадан бери юқорининг кўрсатмаси билан XIX партия конференциясига делегат излаймиз. Отасиям, ўзиям коммунист, оилавий пудратда ишлайдиган одам бўлсин дейишяпти. Мана бизнинг демократия! Жойлардан кўрсатилган муносиб одамлар эса анкета кўрсаткичлари бўйича ўтмаяпти, — дейди собиқ ҳамкасбим, Бахмал район партия комитети партиявий-ташқилий ишлар бўлимининг мудирини Худойберди Эсонов, — Илгариям шундай эди, ҳозир ҳам шундай бўляпти. Шунинг учун одамлар бизга ишонмайдилар.

Неча ўн йилликлар мобайнида бизда барча соҳаларда жумладан раҳбарликда ҳам антидемократик услуб ва методлар пайдо бўлдим, билмадим бунга чек қўймоқ учун нима қилиш керак? Кечаси соат ўн иккигача ҳашаматли кабинетини тарк этмай қоғозбозлик ва қўнғироқбозлик билан машғул бўладиган масъул раҳбарлар ҳали-ҳануз ўзларини халқ учун жон фидо қиляпман дея ўйласалар керак. Республика миқёсидаги битта раҳбар кечаси билан кабинетида ўтирса унга таассуб қилиб, ўзини кечаю кундуз ишлаётган кўрсатиб, область, район ва хўжаликларда

қанча одамлар столга қадалиб ўтириши, телефондан узоқлашмаслиги керак. Антигуманистик бу аҳволга барҳам беришнинг аллақачон вақти етган. Иш вақтида функциясини эплай олмаган одам, ишдан кейин ҳам тегирмон тошини жойидан жилдирмайди. Кечаю-кундуз одамлар орасида бўлиш ва уларнинг дардини эшитиш, яхши-ёмон кунидан хабардор бўлишининг эса йўриғи бошқа. Кабинетида узоқ ўтирадиган одам буйруқбоз ва маъмуриятчи бўлиб қолганини ўзгача сезмай қолади. Бу нарса эса беихтиёр бюрократик иш услубини шакллантиради. Улуғлардан бири эса бежизга: «дунёни икки нарса — атом бомбаси ёки бюрократик идора услуби йўқ қилиши мумкин» деган.

Қачонки одамлар бизнинг ҳатти-ҳаракатимизда ўз орзу умидларининг аксини кўрсатса, биз уларнинг истаklarига қанот бахш эта олсакгина гапимизга ишониб, оптимиздан эргашади. Биз узоқ йиллар мобайнида кишиларни Амударёга олиб борсак ҳам сувсиз қайтариб олиб келди. Энди у унча-бунча гапга ишонмайди. Буни ҳисобга олмаслик омманинг оғли фикрига таянмай туриб, халқ кучини эзгу ишларга йўналтириб, катта ишларни амалга ошириб бўлмайди.

Халқда дунё кўрган одам деган гап бор. «Мусофир бўлмасанг мусулмон бўлмайсан» — дегани эса юрт кезиб, одам танимаганинг, одам бўлмаганинг дегани эканлигини изоҳлаб ўтириш шарт эмас. Демак, элга бош бўлмоқ учун эл кўрган, дунё айланган бўлиш даркор. Биз эса неча ўн йилликлар мобайнида ўз қобилигимизга ўралавериб, бурнимиздан нарини кўрмайдиган бўлиб қолганмиз. Умр бўйи қишлоғидан чиқмай, юмалоқ ёстиқ қилиб олий ўқув юртини битирган, гўштни катта-катта чайнаб, ароқни сибириб ётган қориндор раисни ўйламай-нетмай райкомнинг биринчи котиблигига тавсия этамиз. Илгари колхозни еб ётган (ҳаммаси эмас албатта) бу одам энди бутун бошли районни ётқизиш турғазиди.

Чет элларда эса кишиларни муддат давомида, қунт билан раҳбарликка тайёрлайдилар. Керак бўлса бу соҳа бўйича у ўнлаб мамлакатлардаги иш услубларини ўрганиб, ўнлаб курсларда ўқийди. Бизда эса давлат иши юзасидан Ҳиндистонга бориб келишдан кўра космосга учиб осонроқдир. Мен бу гапларни ўз тажрибамдан келиб чиқиб ёзмақдаман. Аллақачоноқ шарқ мамлакатларига бир ой сарсон-сар-

гардон бўлиб Москва орқали эмас, Тошкентдан учса бўлади. Москвага бир марта бориб келгунча Дехлига уч марта бориб келиш мумкин-ку ахир. Жамиятимизда инсонни инсонга ишончи мутлақо йўқолганда эди, бу бошқа гап... Лекин ҳозирча ҳеч ким бу нарсалар ҳақида ўйлаб кўрмаётир чоғи. Бугунги куннинг раҳбари (нафақат раҳбарлар, ҳаммамиз ҳам) жаҳон иқтисоди, маданияти, ижтимоий-сиёсий аҳволининг барча қирраларидан хабардор, етакчи давлатлар турмуш тарзи ва ишлаб чиқаришини мукамал биладиган, бир сўз билан айтганда том маънода маърифатли, комил ва фозил инсон бўлмоғи керак эмасми?

Ишлаб чиқариш кишиларини қўя турайлик, дунё кезмаган, одамнинг яхши-ёмонидан бохабар бўлмаган ёзувчи ва рассомнинг аҳволини ҳам бир ўйлаб кўринг-а?! Дунё кўрмаган, дунёни билмаган одам дунёвий асар ярата оладими? (Маркес ёки Айтматовни олиб кўринг, бормаган ерлари қолмаган). Лекин биз ёзувчиларга ҳам ташқи мулоқот учун йўллар берк. Москвалик шоир танишим бир йил мобайнида олти капиталистик мамлакатга бориб келди. У боргяларини эмас, энди қайсилари қолганини ҳисоблайди (Кўп жойларга бир неча мартаба бориб келган). Биздаги ёзувчиларнинг аризалари эса тегишли бюрократик идораларда, биринчи галда СССР Ёзувчилар союзида йиллаб ётади. Бир неча йил бурун Ўзбекистон халқ ёзувчиси унвонига сазовор бўлган таниқли шоирни чет элга чиқаришмади. Айби қатоғон (репрессия) йиллари қамалган эмиш... Менимча, бу инсон ҳуқуқи ва ғурурини худди ўттиз еттинчи йиллардагидек оёқ ости қилиш, усиз ҳам хор бўлган одамнинг ярасига туз сепишдан бўлак нарса эмас. Бу кишининг халқ ёзувчилиги қаерда қолди денг?

Раҳбарликнинг барча бўғинларида кадрларни (кадр сўзи асли арабча қодир сўзидан келиб чиққан бўлиб, бирор ишга қодир одам дегани) ёшартириш керак деб ўйлайман. Одам ёшлигида қанчалик ташаббускор ва ишчан бўлмасин, умр бир жойга бориб қолгач, ўзи сезиб-сезмай консерватор ва педантлик сари юз тутади. Ҳатто жазога муносиб кишиларнинг ҳам бурнини қонатгиси келмайди. Дунёда учта энг ёш ҳукумат (Темур, Наполеон ва Ленин тузган) бўлиб, булар тарихда из қолдира олган. Шу боис ёш кучларни партия ва давлат ишларига жалб этиш,

уларга ишонч билдириш ва энг оғир участкаларни уларга топшириш ишимизда бурилиш ясаши мумкин.

Бироқ ҳамон ўзимиз билган, кўрсатмаларимизни қош қайирмай бажарадиган, шов-шувсиз тинчгина ишлайдиган силлиққина кишиларни танлаб, масъул лавозимларга тавсия этяпмиз.

Бизда ҳали жуда кўп, илгарилари гапириш ва ёзиш мумкин бўлмаган тармоқлардаги муаммолар ўз ечимини кутиб ётибди. Турма ва лагерлардаги инсон ҳуқуқларининг оёқ ости қилиниши, у ерлардаги пора-хўрлик, зўравонлик ва нойнсоний муносабатларни кўплар эшитган. Бу ерда бўлган тўқсон тўққиз фоиз кишилар тузалиш ўрнига янада бешбаттар бузилиб, жамиятга душман бўлиб чиқади. Яқинда ноҳақ қамалиб чиққан раҳбарлардан бири билан сиҳбатлашдим.

— Қалтафаҳмлик ва виждонсизлигимиз учун бу кунлар ҳам камлик қилади бизга ука! У ерда кўз кўриб қулоқ эшитмаган, айтишга тил ожизлик қиладиган номаъқулчиликларнинг шоҳиди бўлдим. Қариндош уруғингиз билан учрашиш учун юз сўм беришингиз керак. Подвалдаги камерадан биринчи этажга чиқиш ҳам юз сўм. Чўнтагингизда лезвия олиб юришга ҳам эллик сўм беришингиз керак. Бунинг ҳаммаси у ерда очик савдо. Йўлини топган киши миллионер бўлиши ҳеч гап эмас. Ҳақиқатчи, тўғри бўламан деган эса ўлиб кетиши мумкин. Қаёққа бораётганимизга ақлим етмайди. Ноиложликдан ўзимга етти маротаба суиқасд қилдим, ўз хоҳишинг билан эрта-роқ ўлганингга ҳам қўйишмайди...

Бир нарса хусусида доим ўйлайман. Наҳотки дефицит (камёблик) деган ғайриинсоний ҳолат мангуга социализмнинг йўлдоши бўлса, «09—Жигулининг олд ойнасини 1600 сўмга сотиб олдим. Машина минмай ўлиб кетган маъқул экан. Бу пулга озгина қўшса яна битта машина беради-я» дейди қўшнимиз йиғламоқдан бери бўлиб. «Волга»нинг баҳоси чайқовда 50 минг эканлигини ҳамма билади, бироқ нега шундайлигини ҳеч биримиз чуқурроқ ўйлаб кўриб, ташвиш чекмаймиз. Ҳатто кап-катта академик ва ёзувчиларимиз ветеран ва пенсионерларимиз «Волга» билан чайқовчиликни одат қилиб олганлар. Юқори ташкилотларда сўзларига қулоқ солганлари учун ҳеч бўлмаганда эски «Волга»сини ўғли ёки куёвига совға қилиб, ўзи янгисини олади. Қарабсизки, шу аллозда

бир онлада учта «Волга» бўлса, унинг қўшнисида шалпангқулоқ эшак ҳам йўқ. Шунинг учун қайта қуришни энг аввало оқ қорани тушунадиган, ўзини халқнинг виждони санаб юрган зиёли ва раҳбарлардан бошламоқ керак. Бу борада Москва Тошкентга, Тошкент эса Самарқандга ўрнак бўлмоғи лозим. Минг афсуски ҳалигача биз буни кўраётганимиз йўқ. Биз қанчалик юқорилашганимиз сари социал адолат шунчалик топталиб бораётир.

Ҳеч қачон ва ҳеч бир раҳбарлик пайтида аптекаларимизда дори-дармонлар тақчиллиги, шифохоналарда жой етишмаслиги, бу соҳадаги давлат жиноятчилиги даражасидаги чайқовчилик барҳам топмаётир. Ахир қачондир ва кимдир бу ярим қотилликдан иборат номаъқулчиликларга барҳам бериши керак эмасми? Ўнгламаётган ва ўнгланиши ҳали-бери сезилмаётган бу каби ўнлаб соҳаларни кўриб туриб, қайта қуришга байроқдор бўлиш учун курашаётган жуда кўп ва йирик раҳбарларнинг ўзи унга тайёр эмас шекилли, деган хаёлга борасан киши.

Жуда катта фожиалар одатда оддий воқеа ва ҳодисалардан бошланади. Дейлик тушлик қилиш учун «Тошкент» ёки «Зарафшон» ресторанига бир кириб кўринг. Эшик олдидаги оддий инсоний маданиятдан йироқ швейцар отасининг томорқасига киритаётгандек ҳўмрайиб, қўлингизга қарайди. Жой бўлса-бўлмаса нафсониятингизни ерга уриб, куттириб қўяди. Чет эллик меҳмонларга эса уй итларидек пилдираб бориб жой кўрсатади. Худонинг олдида ялангоёқ қочган официанткаларнинг юзи ижирғанишдан тузланган теридай буришади. Сиздан беш-ўн сўм ундиришга кўзи етмагунча еб ташлагудек бўлаверади. Кафанлигига ярагур шу суммани олганига яраша кўнгилдагидек хизмат қилса ҳам майли эди. Сизнинг бу ердан қорнингиз тўлиб (тўйиб эмас) бироқ дилингиз хуфтон бўлиб, инсоний ғурурингиз топталиб чиқасиз (Кечқурунги музика шовқинида эса кун бўйи улоқ чопган отдек адоий таом бўласиз. Шу боис маърифатли одамлар бизда ресторанларга боришмайди). Энг ёмони қай бир соҳага бош урманг, мана шу аҳволга дуч келасиз. Бўладиган гапни айтганда, одамларимизнинг Москвага командировкага боришга юраги безиллаб қолган. Самолётга ўтиришдан тортиб, таксигача, хулласи меҳмонхонага жойлашгунга қадар нафсониятингиз ерга урилишга чидаш керак (Жой

буюриб қўймаган бўлсангиз, вокзал ёки аэропортда тунайсиз). Оддий одам учун анчайин тирикчилик ҳам осонликча битмайдиган бўлиб қолган. Камдан-кам одамлар бугунги кунда ҳам талабаларнинг олий ўқув юртларига пулсиз кирганига ишонади. (Аниқ маълумотларга қараганда республикада институтларга киришнинг «баҳоси» ошган). Порасиз тузукроқ кватира олганингизга ҳам кўпларни ишонтира олмайсиз. Бунинг сабаби нимада? Ёлғончининг рости ҳам ёлғон дегандек, ўтмишдаги қилмишларимиз, ярим ҳақиқат ва алдоқчи ҳақиқатчаларимиз бугунги кунда йўл қўяётган хатолар ва шошма-шошарлигимиз эндиликдаги яхши ишларимизга ҳам соя солмоқда. Бу сояларни йўқотмоқ учун эса катта, дунёвий ҳақиқатларнинг ёрқин нури керак. Бунинг учун эса бизга, ана шу ҳақиқатни кўра оладиган ўткир кўзлар, том маънода зиёли ва маърифатли шахслар керак. Акс ҳолда биз яна издан чиқиб кетишимиз мумкин...

Юқорида айтганимдек, Афғонистон, Чернобил, Адмирал Нахимов, Орол, Қорабоғ ва Сумгаит... Булар бизнинг калта ўйлашимиз туфайли узоқ вақт сақлаган аҳмоқона сукутимиз, пухта ўйланмаган чала ҳақиқатларимиздир. Ярим ҳақиқатлар эса инсоният тарихида доимо фожеавий оқибатларга олиб келган.

Сталиннинг хато ва жиноятларини бутун жаҳон бундан эллик йил бурун миллион маротабалаб айтган ҳамда ёзган. (Биз эса ҳамон баҳслашиб юрибмиз). Бироқ унинг бедодликларини фош этган шахс — Хрущёвнинг ўзи ҳам бебурд одам бўлиб чиқди. (Халқ буни одатдагидек кеч билди). Шу боис халқ унинг Сталин ҳақидаги гапларига ҳам ишониб-ишонмади ва бу хато туфайли «дохий» ҳақидаги гапларга ҳозир ҳам ишонқирамай турибди.

Етмиш йилдан буён халқ бир нарсага тушунмайди ва бизнинг энг катта фожиаларимиз ҳам аслида мана шунга бориб тақалади. Не ажабки, барча бўғинларда тўқсон фоиз қодирларимизнинг фаолияти салбий яқун топади. Хуқуқ-тартибот органларида эса обрў эътибор билан пенсияга чиққан одамни камдан-кам учратасиз. Нима, бизда умуман элга ақл бўла оладиган, бутунроқ одамлар йўқми ёки нуқул иш билмас, халққа тўғри йўл кўрсата олмайдиганларни танлаб раҳбар қиламизми? Узлуксиз такрорланадиган бу аҳволга қараб туриб, қадимий халқ қўшиғида катта маъно борлигига ишонч ҳосил қиласан киши.

Усал¹ бўлсанг босарлар,
Усар бўлсанг осарлар,
Урта бўлгил, ўрта бўлсанг,
Эл оғаси ясарлар...

Шу пайтгача бизнинг сўзимизни халқимизга ярим овозда етказиб келган матбуот нашриётларимиздаги ўртоқлар инсофга эниб, (улар одамларни фикрини қирқиш ёки силлиқлаш билан демократия ва қайта қуришга хизмат қиляпмиз дея ўйласалар керак) инсон сўзига виждонан муносабатда бўладилар деб ўйлайман. Арз-додимизга қулоқ солишлари керак бўлган кўпчилик раҳбарларимиз ҳамон долзарб мавзулардаги муҳим мақолаларни ўқишга вақт тополмайдилар. Бир қисм арбобларимиз эса она тилида камдан-кам ўқийдилар ёки умуман ўқимайдилар.

Имони бутун одам учун Ватан ҳам, ҳақиқат ҳам биттадир. Бу илоҳий туйғуларни оёқ ости қилган инсон эса авлодлар қаҳри ва лаънатиغا сазовордир.

1988 йил 15 июнь

АБДУЛЛА НИЗОМХОНОВ

ҲАҚИҚАТ ЧАЛА БЎЛМАЙДИ

...Яна мозийга қайтганим учун узр. Зеро, яқин ўтмишдаги тарихимизнинг «оқ ва қора» доғларидан батамом халос бўлиш мушкул. Тириклигида рўшнолик кўрмаган ва қатағон йилларида ноҳақ айбланиб, мангуликка бош қўйган юртдошларимизнинг пок наларини ошкор этиш биз учун ҳам қарз, ҳам фарз. Афсуски, бунга имкон берадиган нуфузли ҳукумат маҳкамаларининг эшиги ҳамон дахлсиз. Танишиш имкони бўлган ҳужжатларда эса, керакли маълумотлар йўқ. Энг ачинарлиси шуки, борган сари қонли кунларнинг жонли гувоҳлари сафи камайиб бормоқда.

Тошкент шаҳридаги Гоголь кўчаси бўйлаб борар эканман, ҳар сафар мени осмонўпар турар жойларига уйқаш бўлиб кетган уч қаватли бино диққатимни тортади. Ҳар гал бу ердан ўтганимда унда кўп вақт

¹Усал — бу ерда камтар маъносида Н. Қ.

Ўзбекистон Коммунистик партияси Марказий Комитети иш кўрганлиги хаёлимга келади. Унинг пештоқидаги ёдгорлик тахтасидаги ёзувларга нигоҳим тушади-ю, яна хаёлга толаман. «Бу бинода 1937 йилнинг ноябридан 1950 йилнинг апрелигача Юсупов Усмон Ўзбекистон Коммунистик партияси Марказий Комитетининг биринчи секретари бўлиб ишлаган». Ёзув ўзбек ва рус тилларида битилган. Демак, у бу ерда Москвага — СССР пахтачилик министри бўлиб ишга тайинлашга қадар меҳнат қилган. Аммо ундан олдинроқ шу вазифада қарийб, 12 йил меҳнат қилган Акмал Икромов ҳам мазкур бинода 7—8 йил республика партия ташкилотини бошқарган эди-ку! Ёзувга яна бир бор назар ташлар эканман, бу бахти қаро инсон хотираси ҳам муносиб эсланмаганига ачиниб кетаман. Ҳа-я,— у «халқ душмани» бўлиб бекордан-бекор отилиб кетганди-ку! Даъфатан: «Балки шунинг учундир», деган уйга ҳам бориш мумкин. Ундай бўлса, А. Икромовнинг тўла оқланиб, ўлиmidан сўнг элига қайтганига ҳам мана 30 йилдан ошди. Буни қандай тушунмоқ лозим.

Яхлит бир тарихни бўлиб-бўлиб ўрганиш бизга қимматга тушди. Мозийнинг фақат ғалаба дақиқаларигина кимнингдир «муруввати» билан тарихдан ўрин олди. Аянчли, оғир, ҳатто қонли воқеалар негадир четлаб ўтилди. Худди шу аснода фақат айрим шахсларгагина билдирилган ўта ҳурмат ҳам бошимизни кўп вақт ҳам қилиб келди. Шу ҳол боис шахсга сифинишдек ёмон иллатга кўп вақт йўл очилди. Бунинг учун келажак авлод асло кечирмаса керак. Кечаги ўтмишимизни қандай бўлса, шундайлигича ҳис этиш, қатағон йилларининг бош айбдорларини рўй-рост айтиш даркор. Шунга амал қилмас эканмиз, елкамиздаги маломат тоши бизни тарк этмайди. Боқий бонг каби ўзини огоҳ қилиб, жаранглайверади, жаранглайверади...

* * *

Абдулла аканинг Марказий Комитет собиқ биносига йўли тушиб қолса, негадир юраги ўз-ўзидан ўртаниб кетади. Унинг назарида бундан 50 йилдан кўпроқ вақт илгариги ваҳима яна қайтгандек бўлиб қолаверади. У бир вақтлар бу серқатнов иморатга йеча бор кириб чиққан. Марказком котиби А. Икро-

мов билан бот-бот суҳбатлашиб, унинг қўлини олган, дилкаш суҳбатига шерик бўлган. Унинг раҳбарлигида юқори партия ишига тавсия этилганди. Тақдирнинг ўйинини қаранг, худди шу бинода ҳеч бир айбсиз ишдан олиниб, қўлларига кишан солинганини эсдан чиқариш осонми? У кунларни унутиб бўладими?

Ҳа, 60 йилдан бери партия аъзоси Абдулла Низомхонов катта ҳаёт йўлини босиб ўтди. Ҳарф терувчиликдан ўз меҳнат фаолиятини бошлаб, узоқ вақт партия ва совет ишларида бўлди. «Қизил Ўзбекистон» ва «Ўзбекистанская правда» газеталарининг бирлашган нашриёти директори вазифасини бажарди. Шахсан Акмал Икромовнинг топшириғи билан 1934 йилда Наманган районида партия сафларини тозалашда иштирок этди. У ердан Ворошилов район партия комитетининг биричи котиблигига сайланди. Сўнгра Хатирчи район партия комитетининг биричи котиби бўлиб ишлади. 1934 йилнинг декабрида ноҳақ ҳибсга олиниб, суд ҳукми билан ўн йилга қамалди. Аммо унинг айбини исботлай олишмай, 1940 йилда қamoқдан озод этишди. Улуғ Ватан уруши йилларида турли хўжалик ишларини бажарди.

— Ҳар бир даврнинг ўзига хос хусусиятлари бўлади,— дейди Абдулла Низомхонов,— 1937 йилги оммавий қamoққа олишлар тарихимизга қора доғ бўлиб кириши табиий. Хўш, бу ҳол нега юз берди? Бунга ким айбдор? Бугунги кунда ана шу сингари саволлар ҳар биримизни ташвишлантирмоқда. Кўп ҳолларда ўша йиллар воқеаси тикланганда айрим чалкашликларга йўл қўйилаётир. Аниқ далилларга асосланмаган фикрлар айтиляпти. У даврнинг тирик гувоҳлари бўла туриб бор ҳақиқат бузиб кўрсатиляпти. Албатта бундай чалкашликка йўл қўйиб бўлмайди. Ҳар бир воқеликни қандай бўлса, шундайлигича баён этиш бизнинг вазифамиз. Айрим кезде тарихдаги кимнингдир ўрнини аниқ кўрсатмасдан, уни рўй берган воқеалардан ажратган ҳолда тасвирлашга ружу қўйилаётир. Албатта, бу йўл билан мақсадга эришиб бўлмайди. Ҳақиқатни очиқ-ойдин баён этиш лозим. Қатағон кунлар фожиасини унутиб бўладими? Уни фақат ўз бошидан кечирган одамгина аниқ ҳис қила олиши мумкин.

— Сиз Ўзбекистон Коммунистик партиясининг VII съездида иштирок этгансиз. Айрим манбалардан маълумки, бу съезд мураккаб шароитда ўтгани туфайли

республика коммунистлари ҳаётида муҳим ўрин тутган. Энг фожиалиси шуки, съезддан сўнг республика-мизда оммавий қатағон авж олган.

— Съезд 1937 йилнинг 10—17 июнь кунлари Тошкентда бўлиб ўтганди. Мен Хатирчи район партия конференциясидан делегат этиб сайланган эдим. Кун тартибидаги бир қатор масалалар муҳокама қилинди. Аммо ҳамма гап съезднинг раҳбар органларини сайлаш пайтида бўлди. Айниқса, республика Халқ Нозирлари Кенгашининг Раиси Файзулла Хўжаевни Марказий Комитет аъзолигига сайлаш пайтида қизгин мунозара бўлди. Айрим манбаларда Фарғона делегацияси Акмал Икромовнинг топширигига биноан Файзулла Хўжаевни «халқ душмани сифатида фoш этади», дейиларди. Аслида ундай эмас. Мен шахсан иштирок этган мажлисда фақат икки делегат — Хоразм область партия комитетининг биринчи котиби Н. Исроилов ва Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитетининг биринчи котиби И. Ортиқовлар сўзга чиқишиб, Ф. Хўжаевни «укасининг ўз жонига қасд қилиб, ўзини ўзи отганлиги ҳақида съездга ҳеч нима айтмади», деб танқид қилишди. Бошқа гап бўлгани йўқ. Ёпиқ-яширин овоз бериш пайтида Ф. Хўжаев Марказий Комитет аъзолигига сайланмай қолди. Шунингдек, у билан бирга республика молия халқ комиссари Акбар Исломов, ер ишлари халқ комиссари Рустам Исломов, Тошкент шаҳар Советининг раиси Абдулҳай Тожиев, Наманган область партия комитетининг котиби Эрматовлар ҳам кўпчилик овоз билан рўйхатга олинган бўлсалар-да, ўз-ўзидан тушиб қолишди.

Съезднинг тўртинчи кунини унга раислик қилувчи Марказий Комитетнинг қишлоқ хўжалиги бўйича котиби Мирмуслим Шермухамедов ҳисоблаш комиссиясининг ахборотини кечқурун эшиттираман, деди. Кечки мажлис якуни эрталабга қолдирилди. Кейинги кунини ҳамма йиғилгач, қайси кўз билан қарайликки, президиумда Ф. Хўжаев йўқ эди. Шунда А. Икромов сўз олиб: «Қадрли ўртоқлар! Съездни бир кун кечиктирганимиз учун кечирасизлар. Бунинг сабаби ёпиқ овоз бериш натижасида Ф. Хўжаев Марказий Комитет аъзолигига ўтмай қолди. Мен бу ҳақда тунда ўртоқ Сталинга қўнғироқ қилиб, унга маълум қилдим. У киши менга: «Ҳаммасини демократия ҳал қилади», деб жавоб бердилар, деганча минбардан ту-

шиб кетди. Кейин эшитсак, ўша куни Ф. Хўжаев поездга ўтириб Москвага жўнаб кетган эди. Унинг кейинги тақдирини қандай кечганлиги эса ҳаммага маълум.

— Абдулла ака, эшитишимизча, шу съездда яна бир шахс устида кўп тортишув бўлган. Усмон Юсуповни Марказий Комитет аъзолигига сайлаш масаласи устма-уст куй тартибига қўйилганини қандай баҳолайсиз?

— Ўз вақтида эслатдингиз. Бу ҳол ҳам ўзига хос тарихга эга. Ўша кезларда Усмон Юсупов эндигина Москвадан республикага ишга келган эди. У Ўзбекистон ССР Озиқ-овқат халқ комиссари этиб тайинланган эди. Съездда Марказий Комитет аъзолари рўйхатига унинг номзоди ҳам кўрсатилди. Худди шу масалада А. Икромов съезд иштирокчиларига мурожаат қилди. Аммо кутилган натижа бўлмади. У. Юсуповнинг номзоди ўтмади.

— Нега шундай бўлди?

— Съезд делегатларига шу нарса маълум эдики, У. Юсупов 1929 йилда Ўзбекистон Коммунистик партияси Марказий Комитетининг котиби бўлиб ишлаган кезларда кўпчиликнинг ундан ихлоси қолганди. У кадрларни танлаш ва уларни жой-жойинга қўйишда ҳақиқий раҳбарларга хос иш тутмади. Айниқса кадрларни маҳаллийчиликда айблаб, уларни гуруҳларга бўлар, бир-бирига қарши фикр юритишга ундарди. Шу боие унинг бу ҳаракатлари кўпчиликка ёқиб тушмаган бўлиши мумкин. Шундан сўнг М. Шермухамедов иккинчи бор уни овозга қўйди. Натижа эса йўқ. А. Икромов иккинчи бор ўрнидан туриб: «Дўстлар, сизлар менинг гапимга тушунмадинглар, шекилли. Ўртоқ Юсупов Ўзбекистон республикасининг Озиқ-овқат халқ комиссари бўлиб ишлайди, бизлар билан қўлма-қўл ишлашга келди. Агар мени Марказий Комитет секретари эканлигимни ҳурмат қилсанглар, яна сизлардан илтимос қилиб сўрайман, ўртоқ Юсуповни Марказий Комитет аъзолигига сайланглар», деб съездга мурожаат этди. Тарихда партия раҳбарлик органига ҳали ҳеч ким У. Юсуповдек уч марта овозга қўйилган эмасди. Натижада у фақат бир овоз ортиқча олиб, Марказий Комитет аъзолигига сайланди.

— Айтингчи, 1937 йилнинг сентябрь ойида бўлиб ўтган Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети-

нинг II пленуми сизда қандай таассурот қолдирди? Унда кўрилган масалалар моҳияти юзасидан сизнинг фикрингизни эшитсак...

— Ростини айтадиган бўлсам, пленум республика партия ташкилоти тарихида қора из қолдирди. Уни чақириш пайтидаги мураккаб вазият одамни ташвишга соларди. Яна унда ВКП(б) Марказий Комитетининг секретари А. А. Андреевнинг иштироки аллақандай ғайри-табиийдек туйиларди. Пленум президиумда А. А. Андреев, А. Икромов ва республика Халқ Комиссарлар Совети раисининг муовини Тўрабековлар ўтиришарди.

Пленум иштирокчилари А. Икромовни икки ойдан бери энди кўриб туришлари эди. Чунки VII съездан сўнг, аниқроғи Ф. Хўжаев Москвада қамоққа олинган, уни ҳам аллақандай сабаблар билан чақириб олишганди. Акмал ака Москвада бўлган чоғида ҳибсдаги Ф. Хўжаев билан юзлаштирилиб, бир-бирига муносабати аниқланган. Уларга қандай айблар қўйилганини сўнг англадик. А. Икромов Москвадан ВКП/б/ Марказий Комитетининг секретари билан қайтар экан, анча синиққан эди. Унга бўлиб ўтган воқеалар қаттиқ таъсир қилган кўринарди. Камгап бўлиб қолганди. Ҳеч ким билан бунда очилиб гаплашишга рўйхуш бермасди. Нигоҳларини биздан олиб кочарди.

Йўлдош Охунбобоев бўлса на президиумда, на бизнинг қаторда ўтирмай, якка ўзи дераза ёнига стул қўйиб олганди. Раислик қилувчи Тўрабеков пленум қатнашчиларига мурожаат қилди: «Ўртоқлар, бугун Марказий Комитетга келсам Цихер йўқ. Олий Советга борсам Манжара кўринмайди. Министрлар Советининг Раиси Абдулла Каримов, Марказий Комитет секретари Мирмуслим Шермухамедов қаерда, ҳеч ким билмайди. Бюро аъзоларидан якка ўзим қолдим. Хуллас, ўртоқлар бир ўзим қийналиб кетдим, менга ёрдам беринглар», деди. Шундан сўнг А. А. Андреев сўз олди. У пленум қатнашчиларига Сталин ва Молотовнинг Ўзбекистон Коммунистларига хатини ўқиб берар экан: «Ўртоқлар, бугун сизларни йиғишдан мақсад Ўзбекистон Компартиясининг ишини муҳокама қилишдир. Ўзбек халқининг яхши бир одати бор. Битта пиёладан бир неча киши чой ичади. Шуларнинг орасида бирортаси гуноҳкор бўлса, ҳаммани

айблаш керак эмас, яхшилаб текшириш лозим», деди.

Шундан сўнг пленум қатнашчиларига сўз берилди. 4—5 шаҳар ва район партия комитетларининг котиблари сўзга чиқишиб, жойларда юз бераётган камчиликлар хусусида гапиришди. Ҳеч ким А. Икромовни на ёқлаб, на қоралаб гапирмади. Фақат ички ишлар халқ комиссари Загвоздин қамоққа олинган А. Исломов, Р. Исломов, А. Тожиевларнинг А. Икромовга нисбатан берган кўрсатмаларини ўқиб бергач, ҳангу-манг бўлиб қолдик. Унгача А. Икромов сўзга чиққанларнинг гапини ёзиб, ҳар дақиқа унга етказилаётган мактубларни папкасига солганича қўлини қовуштириб ўтирарди.

Загвоздин сўзини тугатар экан, залдан: «Сўзга чиқувчилар тўхтатилсин, Акмалнинг масаласи ҳал этилсин», деган овозлар эшитилди. Шундан сўнг А. А. Андреев: «Усмон Юсуповга сўз берилсин», деди. Шунда у сўз олиб: «А. Икромовни мактабларда лолакалтак, қизил калтак қилдирди, туркларнинг мактабларда дарс беришига йўл қўйди», деган қаёқдаги йўқ гаплар билан қоралай бошлади. У. Юсуповдан сўнг А. А. Андреев: «Охунбобоев бир нарса десин», деди. Йўлдош ота ўрнидан туриб: «Мен ҳеч нарча билмайман, Акмал билан Файзулла қайси масалада тортишганидан хабарим йўқ. Уларнинг ишига мен аралашган ва иштирок этган эмасман», деганча жойига бориб ўтириб олди.

ВКП (б) Марказий Комитетининг секретари охириги сўз А. Икромовга дегандек унга имо қилди. Марказком котиби баъзур ўрнидан туриб, аранг минбар ёнига келиб, қўлини чеккасига қўйганича: «Ўртоқлар, мен эндигина тушундим, гап қаёқда эканлигини. Мен партия ўғли бўлиб келганман ва партиянинг ўғли бўлиб қоламан», деб туриб кетди. Шу билан пленумнинг кечки мажлиси тугаган эди. Эртасига у давом эттирилиб, ташкилий масала кўрилди. Аммо президиумда А. Икромов кўринмасди. Загвоздин унинг кеча қамоққа олинганини эълон қилди. Пленум У. Юсуповни Марказий Комитетнинг биринчи котиби этиб сайлади.

— Шу нарса маълумки, пленум қатнашчиларининг кўпчилиги кейинчалик «халқ душмани» сифатида ҳибсга олиниб, отиб юборилган. Шу жумладан, сиз ҳам қуруқ қолмагансиз...

— Аввало шуни айтиш лозимки, пленумда жуда кам одам қатнашди. Чунки кўпчилик НКВДнинг ертўласида ётишарди. Республика партия ташкилотининг ишончли кадрларига «А. Икромовнинг думи», деган бўлмағур айб қўйилиб, улар ҳибсга олинарди. Агар хотирам панд бермаса, бу пленумда 30 га яқин одам иштирок этди. Биз пленум аъзоси бўлмасак ҳам таклиф қилишганди. Афсуски, пленумдан сўнг қамоққа олишлари давом этиб, кўпчиликнинг ёстиғи қурди.

1937 йилнинг декабрида У. Юсупов имзосида: «Эртага Марказий Комитетга етиб келинг. Ҳисоботингиз эшитилади», деган мазмунда шошилинч телеграмма олдим. Мени қабул қилган МК ходими, аллақандай анкетани тўлдиришни буюрди. Қўлимдан қоғозни олар экан, ўзича нимадандир афсусланиб қўйди. Қабулхонада 15—16 нафар одам бор эди. Уларнинг кўпчилиги таниш бўлсада, сўрашининг имкони бўлмади. У. Юсупов хонасидан кимдир чиқиб кетгач, мени таклиф қилишди. Одатдагидек районда амалга оширилаётган ишлар хусусида ахборот бердим. Хонада 35—39 чоғлик одам ўтирарди. Сўзимни тугатганимдан сўнг МК секретари: «Ҳозир пахта тераяпсанми, кўсакми?» деб савол берди. Мен ўз навбатида: «Очилган жойда пахта, очилмаган ерда кўсак тераяпмиз», дедим. Шундан сўнг У. Юсупов қисқа нутқ сўзлаб охирида: «Хатирчи райкомининг секретари Низомхонов ишдан бўшатилинсин, партиядан ўчирилсин, Агресянга топширилсин, у бунни текширсин», деб атрофга назар ташлади. Мени эса гапиртиришга қўйишмади.

Хонадан чиқиш пайтида МКнинг умумий ишлар бўлими мудирини Абдалин партия билетимни сўради. Унга билетни узатар эканман, ноҳақликдан йиғлаб юбордим. Ташқарига чиқишим биланоқ, икки киши ёнимга келиб: «қани, бу ёққа юринг», деганча МКнинг иккинчи секретари хонасига олиб кириб, тинтиб кўришди. Ертўлада усти ёпиқ қора машина кутиб турган экан, унга ўтқазишиб, НКВДга олиб боришди. Йўлакда 8—9 соатча тик тўриб қолдим. Сўнг англаسام, улар мени қўйишиб, ўзлари дам олишга кетишган экан. Тонг ғира-ширасида ертўлага олиб бориб тиқишди. У ерда 4—5 маҳбус бор эди. Уч кун муздек ерда овқат емай ётдим. Шу ерда бўлган исми Олим деган врач йигит менга кўп яхшилик қилди.

Унинг қистови билан ўзимни бир оз тутиб олдим. Шундай қилиб, уч ой орасида 8 марта тунги 3 да мени сўроққа олиб чиқишди. Аллақандай қоғозларга қўл қўйишга ундашарди. Айбимни бўйнимга олсам, ҳаммаси яхши бўлиб кетади, деб аврашарди.

Уч ойдан сўнг Тошкент қамоқхонасига ўтказишди. Бир хонада 40—60 нафарча одам ётарди. Бир кишилик каравотнинг устига тўрт, остида тўртта бўлиб тунларни ўтказардик. Мени Поп район партия комитетининг биринчи котиби Каримжон Содиқов, «Қизил Ўзбекистон» газетасининг масъул секретари Аъзам Аюпов ёнига чақириб олишди. Аюпов билан «Қизил Ўзбекистон» ва «Ўзбекистанская правда» газеталари бирлашган нашриётида ишлаган пайтимда кадрдон бўлиб қолган эдим. Аммо уч кундан сўнг уни олиб чиқиб кетишди. Қайтиб кўрмадим.

Тез орада мени Самарқанддаги қамоқхонага ўтказишди. У ерда эса ҳақиқий тергов бошланди. Терговчилар менинг устимда турли тажрибалар ўтказишарди. Бир гал хонага киришиб, оёғим турган жойни чизишди-да, шу ердан чиқмайсан, дея буйруқ беришди. Ўзлари бўлса стул қўйиб ўтирганча, вақти хушлик қилишарди. Икки оёғим сиғадиган доира орасида 11 кун тик турганман. Бир дақиқа дам беришмасди. Уч кун 100 грамм нон ва бир стакан сув бериб туришди. 8 кун бўлса ҳеч вақо беришмади. Ҳолдан тойиб, йиқилиб тушдим. Мени кузатиб турган терговчилардан бири кела солиб, юзимга тепди. Зарбнинг зўрлигидан икки тишим синиб, ҳушимга бир оз келибман.

Сувсизликдан оғзим қуриб, тилим калимага келмасди. Сув деб уларга имо қилдим. Шунда кимдир мени стулга ўтқазмоқчи бўлди. Аммо унга ўтира олмадим, ёнбошлаб туришга тўғри келди. Қўл қўйишга рози бўлганимдан хурсанд бўлиб кетган терговчилардан бири сув қўйиб узатди. Қоғоз ва қалам беришларини сўрадим ва унга шу сўзларни ёздим: «Менинг авлодим ишчи, отам колхозчи, ўзим станокдан чиққан кадрман, ҳеч қандай аксилинқилобчи ишини билмайман». Бундай қайсарликдан жаҳли чиққан НКВД ходими орқамдан ёзганларимни ўқиб туриб шапалоқ тортиб юборди. Камерага қандай олиб келишганини билмайман. Икки кун беҳуш ётдим. Мени уч модда бўйича айблашиб, бунга рози бўлиб қўл қўйишни талаб этишарди.

Тез орада Каттақўргон қамоқхонасига ўтказишди. 4—5 кундан сўнг Хатирчига олиб боришиб, мени у ерда Самарқанд область судининг сайёр ҳайъати суд қила бошлади. Мен билан бирга район Совети иж-роия комитетининг раиси Ҳамроевни ҳам суд қилишарди. Судда мен аксилинқилобчи ташкилотнинг аъзолари билан юзлаштиришни талаб этдим. Илтмосим рад этилиб, уларнинг қўлидаги пуфлаб шиширилган айблар билан 10 йил қамоқ жазосига ҳукм этишди. У ерда туриб, Ўзбекистон ССР Олий судига, СССР Олий Совети Президиумининг раиси М. И. Калинин номига устма-уст мурожаат қилдим. Роппа-роса уч йил ўтгач, 1940 йилда озодликка чиқдим.

Шу ерда бир нарсани айтиб ўтишни лозим кўраман. Биз кўпинча қатағон йилларидаги қонли хунрезликда Сталин ва унинг атрофидагиларни айблашга ўрганиб қолдик. Ваҳоланки, республикамиздаги партия ва совет ходимларининг аёвсиз қирилиб кетишида маълум маънода маҳаллий раҳбарларнинг ҳам «ҳиссаси» бор. Нега, улар ҳақида лом-мим демаймиз? Айбдорлар орамизда бўла туриб, биз уларни юқоридан излаймиз.

1928 йилдан бери партия аъзоси, собиқ ҳарф терувчи Ғани Исҳоқовнинг аянчли тақдири ўша даврдаги кўпларникидан асло қолишмасди. Ғ. Исҳоқов дастлаб Октябрь районидаги савдо базасида ишлади. Сўнг район партия комитетининг биринчи котиби бўлиб сайланган. Ундан кейин Тошкент округ партия комитетида, Ўзбекистон Коммунистик партияси Марказий Комитетининг кадрлар бўлимининг мудирини вазифаларида меҳнат қилди. Унинг келиб чиқишини У. Юсупов яхши биларди, чунки Тошкент округ комитетида бирга ишлашганди. Ғ. Исҳоқовнинг айби фақат А. Икромов билан бирга ишлагани бўлди, холос. У Москвадаги Кремль касалхонасида кўзини операция қилдириш учун ётганда, шахсан Юсуповнинг топшириғи билан қамоққа олиниб, Тошкентга келтирилган. НКВДнинг ертўласидаги азобларга чидай олмай ўша ерда вафот этди. Унинг хотинини эса 25 йилга қамаб юборишди. Ёки Норин район партия комитетининг биринчи котиби Ғулом Ақромовни олиб кўрайлик. Уни ҳам Марказий Комитетнинг биринчи котиби яхши танирди. Бахтга қарши уни ҳам «Икромовга сотилган», дея йўқ қилиб юборишди.

— Абдулла ака, қамоқдан кейинги ҳаётингиз ҳам

осон кечмаган бўлса керак, тақдир яна сизни У. Юсупов билан бирга ишлашга мажбур қилган бўлса ажаб эмас?

— Нимасини айтасиз. Азоблардан қутилиб келганимдан сўнг, кўп вақт дунё кўзимга қоронғи бўлиб юрди. Ҳеч нарсага қўлим бормаиди. Ҳар доим бирор хавф билан яшаш жонга тегди. Уруш йилларида хўжалик ишларида бўлдим. Оржоникидзе районидаги Чапаев номи колхоз партия комитетининг котиби бўлиб ишладим. Колхозга раис қилиб сайлашди. 1947 йилдан бошлаб яна эски касбим — матбаачликка қайтдим. Тошкентдаги 1-босмахонада цех ва смена бошлиқлари бўлдим. Кўп йиллар директорлик қилдим. 1963 йилда давлат статистика нашриётининг республика бўлими ва унинг 10-босмахонаси директорлигидан қариллик пенсиясига чиқдим.

Уни қарангки, яна У. Юсупов билан иш. юзасидан бир икки бор учрашишга тўғри келди. Дастлаб унинг Москвадан республика Министрлар Советининг Раиси бўлиб келган кезларида кўришдик. У кезларда мен Министрлар Советининг ишлар бўлими мудирининг ўринбосари бўлиб ишлардим. Аммо У. Юсуповнинг ишга келиши билан бу ердан кетишга тўғри келди. Тез орада унинг ўзи ҳам республика ҳукумати раҳбарлиги вазифасидан олиниб, «Боёвут» совхозига директор қилиб тайинланди. Тошкент область партия комитетининг вакили сифатида у раҳбарлик қилаётган хўжаликда бўлгандим...

— Айтингчи, шу вақтда 37-йилнинг аянчли воқеалари хусусида гап бордими? Бирон бир ўша йилларда йўқ бўлиб кетган партия ва совет ходимларининг номи тилга олиндими?

— Қаёқда дейсиз? Унинг бунга тоқати йўқ эди. Бўлган иш бўлиб ўтганди. Ҳар бир одам ўз айбига яраша жазо олган, деб ҳисобларди у. Гўёки қонли қирғинда унинг ҳеч қандай гуноҳи бўлмаган. У республикамиздаги қонли ҳукм чиқарувчи «учлик»нинг бошлиғи бўлсада, ҳамма ишни Сталин ва унинг атрофидагилар топшириғи билан қилган. Ҳеч ишонгинг келмайди. Наҳотки, шундай бўлса? Кўр-кўрона итоат этиш мумкинми?

Менимча ундай эмас. Акмал Икромовнинг ўғли, таниқли ёзувчи марҳум К. Икромов ўтган йили «Московское новости» ҳафтаномасида ва «Литературная газета»да Юсуповнинг қатағон йилларидаги тутган

ўрни ҳақида мақола билан чиқиши, республикада турли хил фикр уйғотди. Биламан, унинг атрофида иш кўрган, оғзига қараган айрим шахслар ўша йиллардаги республика раҳбарини ҳимоя қилиб чиқишди. Юз берган бедодликда унинг иштироки бўлса-да аммо «айби йўқ, у чин инсон эди», деб даво қилишмоқда. Нима ҳам дейиш мумкин? Биз кўпинча бирон воқеанинг туб моҳиятига етмасданоқ баҳо беришга ўрганиб қолганмиз. Шуни айтиш керакки, К. Икромовнинг фикрига қарши бўлганларнинг кўпчилиги У. Юсуповни яхши билишмайди. Билишса ҳам, шунчаки юзаки, юриш-туришидан хабардорлар. Аммо у олиб борган сиёсатдан мутлақо беҳабардирлар.

Балки, кимдир мени ишдан олиб, қаматиб юборгани учун ҳозир қасд олиш-мақсадида шу гапларни айтаяпти, деб ўйлаши ҳам мумкин. Асло, ундай эмас! Ким нима қилган бўлса, ўз жазосини олади. Шунга аминманки, ҳақиқат албатта қарор топади. Бунинг учун ўша йилларнинг ҳали кўпчиликка маълум бўлмаган ҳужжатларини синчковлик билан ўрганиб, уни афғор оммага билдириш лозим. Қатағончиликнинг тирик гувоҳлари ҳали кўп. Уларнинг ҳалол фикрини билиш даркор. Бу масалани ойдинлаштиришда юзхотирликдан қочиш лозим. Ўзбек халқига Усмон Юсупов ким эди-ю, у нима ишлар қилган, шуни рўй-рост айтиш вақти келди. Яхши одам бўлса қандини урсин, унинг ҳурматини жойига қўяйлик. Меҳр-муҳаббатимизни дариг тутмайлик. Бунинг акси бўлиб чиқса...

— Нега, бу гапларни ҳозир айтишни лозим топдингиз. Шунча вақт бу тўғрида фикр юритмаганингизнинг бойси нимада?

— Ростини айтсам, кейинги пайтда матбуотда эълон қилинаётган материалларда радио-телевидение орқали берилаётган эшиттиришларда биз бошимиздан кечирган оғир кунлар тўғрисида ҳар хил фикрлар билдирилмоқда. Айримлар ўша даврга баҳо беришда бутунлай асоссиз гапларни айтишяпти. Ҳатто, далилларни бузиб кўрсатиш ҳоллари ҳам бор. Қолаверса, ҳозир ошкоравийлик, ким нимани лозим топса, шуни баён қилмоқда. Энг муҳими, жамоатчилик ҳозир фикрингизга қулоқ солади. Ва ундан ўзига яраша хулоса чиқаришга ҳаракат қилади. Хабарингиз бор узоқ вақт дидимиздагина айта олмай хуноб бўлдик. Кўплаб кишилар ҳатто юрагидагини изҳор қил-

гани учун балога ҳам қолишди. Уйлайманки, чала ҳақиқатлар даври аллақачон ўтиб кетган.

— Мазмунли суҳбатингиз учун ташаккур!

*Суҳбатни Ислон Усмонов
ёзиб олди. 1989 йил 14 январь*

ЗИЕВИДДИН АКРОМОВ

ЮРТ БОЙЛИГИ

...Ҳавонинг йилдан-йилга ифлосланаётгани ҳозирда кучли хавф туғдирмоқда. Бизда 1543 та sanoat корхонаси ишлаб турибди. Бундан ташқари 8 мингга яқин ёрдамчи sanoat корхоналари mavjud. Барча sanoat корхоналари ҳавога ҳар йили 2 миллион тоннадан ортиқ заҳарли модда чиқаради. Бу Ўзбекистондаги ҳар бир кишига 100 килограммдан тўғри келади.

Мутахассисларнинг маълумотларига қараганда, XI беш йилликда тозаловчи иншоотлар қуввати 2 баравар ошди, самарадорлиги эса 15—20 фоиз кўпайди.

Шундай қилиб, ҳозирги вақтда 50 фоиздан сал ортиқроқ корхона чанг-газни ушлаб қоладиган қурилма билан таъминланган. Республикамизда ҳавони ифлословчи асосий корхоналар химия sanoati, қора ва рангдор металлургия, қурилиш материаллари, микробиология sanoati, иссиқлик электр станциялари ва пахта тозалаш заводларидир.

Бизда ҳозирги вақтда ҳавонинг сифати, санитария нормаларига жавоб берадиган биронта ҳам sanoat райони, sanoat маркази, шаҳар йўқ. Самарқанд, Фарғона, Андижон, Қўқон, Ангрен, Олмалик, Чирчиқ ва бошқа бир қанча шаҳарларда ҳавонинг ифлосланиш даражаси йўл қўйиш мумкин бўлган нормадан 1,5—2, айрим жойларда 3—6 баравар ортиқ. Газ ва қорамой (мазут) ёқиладиган 2114 та қозоннинг фақат бир нечтасигина тозаловчи қурилмалар билан таъминланган.

Ҳавога зарарли заҳар моддалар чиқарадиган корхоналар сони йирик шаҳарларда йилдан-йилга камайиш ўрнига, кўпайиб бормоқда. 1987 йил маълумотига кўра, Тошкентда шундай корхоналардан 117 таси ҳавога 51 минг тоннадан ортиқ заҳарли модда чиқар-

ган, бу миқдор шаҳардаги ҳар бир кишига 23 килограмдан тўғри келади.

Ўзбекистонда ҳар йили 7,5 миллион тонна саноат чиқиндиси, 60 миллион тоннадан ортиқ кераксиз тоғ жинди ҳосил бўлади. Бироқ ишлаб чиқаришда чиқиндиларни ишлатиш бор-йўғи 3 процентдан ошмайди, бу Украинадагидан 4 ҳисса кам.

Шаҳарлар ҳавосига ва аҳоли соғлиғига автомобиль транспорти ҳам жуда катта салбий таъсир кўрсатмоқда. Республика автомобиль транспорти ҳавога ҳар йили 2 миллион тоннадан ортиқ заҳарли модда чиқаради. Бу эса ҳар бир кишига 100 килограмдан тўғри келади. Автомобиль чиқиндилари баъзи шаҳарларда саноат чиқиндисига қараганда 2—3 баравар кўп.

Сув ресурсларининг аҳволи бундан ҳам ёмон. Ҳозирги вақтда ўйламай амалга оширилган тадбирлар оқибатида ер усти ва ер ости сувларининг тозалигига хавф туғилди. Амударё, Сирдарё, Зарафшон, Қашқадарё, Сурхондарё, Чирчиқ, Оҳангарон дарёлари суви айниқса хавф остида. Бу дарёларга ҳар суткада 5 миллион метр кубгача оқова сув, шу жумладан 0,5 миллион метр куб ич ҳеч бир тозаланмасдан туширилади.

Фақат Тошкент областида йилига 7,3 миллиард метр куб сув ишлатилади. Чиқинди сув миқдори 5 миллиард метр куб, шундан фақат 680 минг метр куб ёки бир процентдан кам тозаланмади.

Чорвачилик комплекслари ва фермалар сувни ифлословчи муҳим манбалардир. Уларнинг кўплари сув бўйларида жойлашган ва чиқиндиларини тозаласдан сувга оқизадилар. Масалан, Хатирчи ва Қизилтепа районларида 27 та сут-товар фермаси Зарафшон бўйида жойлашган ва уларнинг фақат тўрттасида шалтоқ тўпловчи қурилма бор.

Ер ости сувларининг ифлосланиш даражаси ҳам юқори. Ҳозирнинг ўзида Қорақалпоқ, Хоразм, Бухоро, Самарқанд зоналаридаги сифатли ер ости сув жамғармалари ишдан чиқди. Самарқанд ва Қашқадарё областлари ғарбий районлари, Сурхондарё областининг жанубий районлари, Тошкент, Фарғона, Сирдарё областларининг айрим районлари ер ости чучук сувидан маҳрум бўлди.

Сувни тозалаш объектлари қуриш, саноат ва қишлоқ хўжалигида сувни тежаш планлари бажарилмапти. Ҳозирги вақтда сувнинг ифлосланиш даражаси

ҳалокатли тус олган районларда республика аҳоли-
сидан 3,5 миллион киши ифлосланиш даражаси хавф-
ли бўлган районларда 6 миллион киши яшайди, уму-
ман республика аҳолисининг деярли ярми шундай
ерларда ўрнашган.

Биздаги 124 шаҳардан ва посёлкалардан фақат
Тошкент шаҳари сифатли ичимлик сув билан таъмин-
ланган ва шаҳарларнинг 80 фоизи, қишлоқ жойлар-
нинг 60 фоизи марказлашган сув билан таъминлашга
жалб этилган. Ичимлик сув билан таъминлашда ай-
ниқса Орол атрофида яшайдиган аҳолининг аҳволи
оғир.

Орол фожиаси вужудга келишининг асосий саба-
би Амударё ва Сирдарё сувлари ҳисобига Ўрта Осиё
ва Қозоғистон республикаларида суғориладиган ер-
ларнинг кенгайишидир. Кейинги 35 йил мобайнида
Орол ҳавзасида суғориладиган ерлар 3 миллион гек-
тардан ошиқроқ кенгайди. Йирик магистрал канал
ва коллекторларнинг қурилиши, улкан сув омборла-
рининг бунёд этилиши региондаги мавжуд дарёларни
жиловлашга олиб келди. 1960 йилларгача Амударё
ва Сирдарё орқали Оролга йилига ўртача 52—55 ки-
лометр куб сув қуйилиб келган бўлса, 1980 йилларда
бу рақам 0—10 километр кубгача қисқарди, сув кам
бўлган йилларда (1982—1986 й.) Оролга бир томчи
ҳам сув қуйилмади. Шу билан бирга денгиз сатҳи-
дан сув буғланишининг давом этиши Оролнинг қури-
шини тезлаштирди.

1989 йилгача денгиз сатҳи 14 метргача пасайди,
сув ҳажми 61 фоиз камайди, акваториясининг 3 дан
1 қисми қуриди, сувнинг шўрлиги 2,5—2,8 барабар
ортди (илгари ҳар литр сувда эриган ҳолдаги тузлар
10 грамм бўлса ҳозир 25—28 граммга етди), қирғоқ-
лари 30—80 километргача узоқлашди. 1981 йилдан
бошлаб денгизда кема ҳаракатлари бутунлай тўхта-
ди, чунки ҳамма портлар (Мўйноқ, Аральск Учсой ва
бошқалар) қуруқликда қолиб кетди.

Орол акваториясининг учдан бир қисмининг қури-
ши, миллион гектарлаб тўқайлар ўрнида қумтепа-
ликлари ва шўрхокларнинг пайдо бўлиши, дарёлар-
дан сув келишининг тўхтаб қолиши натижасида Орол
атрофида микроклим ҳам ўзгармоқда. Куз эртарақ
ва баҳорнинг кечроқ келиши кузатилмоқда. Қорақал-
поғистоннинг шимолий районларида пахтанинг пиши-
шига иссиқлик миқдори етишмай қолмоқда.

Илгари, 1960 йилларгача, Орол тўла турган вақтда қуёшдан келган иссиқликнинг катта қисмини Орол суви ўзига йиғиб олар эди. Сўнгра йил бўйи, айниқса, куз, қиш ва баҳор фаслларида Оролдан кўтарилган нам ва илиқ ҳаво атрофдаги ўсимликларнинг ўсишига ижобий таъсир қилиш билан бирга, шимол томондан келган совуқ ҳаво оқимини қисман бўлса-да, юмшатар эди. Эндиликда бундай жараённинг давом этишига Оролда имконият йўқ даражада. Менинг фикримча, агарда Орол тўла бўлса, Ўрта Осиёда, айниқса Ўзбекистонда 1989 йил апрель охири ва май ойи бошида бўлган совуқлар жуда бўлмаганда 1—3 даражага кәмроқ бўлар, бинобарин, кўп районларда пахта, сабзавот, мева, узумни совуқ уришдан сақлаб қолиш мумкин бўлар эди.

Орол фожиасининг асосий қисмларидан бири бу регионда яшайдиган 3 миллиондан ортиқ аҳолининг турмуш шароитининг йилдан-йилга ёмонлашиб боришидир. Орол бўйида экологик мувозанатнинг бузилиши, ирмоқлардаги катта майдонларнинг чўлга айланиш жараёнининг давом этиши, Амударё ва Сирдарёдан келадиган сувнинг ифлосланиши ортиб бориши натижасида аҳоли ичишга ярайдиган чучук ва тоза сув манбаларидан айрилди. Бу регионда ер юзидаги дарё, кўл, ер ости сувлари ҳам шўр ва санитария қондасига биноан ичишга ярамайди. Хоразм области ва Қорақалпоғистонда ичимлик суви таркибидаги тузларнинг миқдори Тошкентдагидан 10 қисса кўп. Тошкентдаги водопровод сувининг ҳар бир литрида 0,3 грамм туз бўлса, Амударё этагида 3 грамм туз бор. Бунинг устига, сув таркибида гербицид, пестицид, дефолиант, саноат ва пахта далаларининг чиқиндилари борки, улар аҳоли соғлиғига кони зарардир. ЎзССР Фанлар академияси ишлаб чиқариш кучларини ўрганиш кенгаши маълумотига кўра, фақат ҚҚАССР атроф-муҳитни ўзгаришидан ҳар йили 600 миллион сўм зарар кўрмоқда, яқин йиллар ичида бу зарар бир миллиарддан ошади. Бунга аҳоли социал шароитининг ёмонлашуви қўшилмаган.

Орол денгизининг қуриб бориши нафақат Ўрта Осиё учун, бутун мамлакат учун ҳам салбий ҳодисадир. Орол сатҳининг пасайиши Қозоғистоннинг Қизил Ўрда области, Туркманистоннинг Тошовуз области, Ўзбекистоннинг Хоразм области ва ҚҚАССРнинг табиий имкониятларини камайтирди.

Оролни сақлаб қолиш мумкинми? Бу савол жуда кўпчиликни қизиқтиради. Шу саволга жавоб тариқасида бир неча фикр ва мулоҳазаларим бор. Оролнинг ҳозирги ҳолатини сақлаб туриш учун йилига унга 25—30 километр куб сув қуйиш керак. Шунча сувни қаердан олиш мумкин? Баъзилар Каспий денгизидан сув олишни таклиф қилмоқдалар. Буни амалга ошириб бўлмайди. Чунки, Орол сатҳи Каспийдан 81 метр баланд туради. Каспий денгизи ҳавзасининг ўзида сув егишмайди. Сибирь дарёларидан Оролга сув келтириш тўғрисидаги таклифлар ҳам илмий жиҳатдан етарли асосланмаган ва амалга ошириб бўлмайдиган вазифадир. Тянь-Шань ва Помир тоғларидаги музликларни эритиб, дарёлар сувини кўнайтириш ҳам ҳозирги ҳаётимиз ва келажак давр учун хавфли, чунки музликлар эритиб юборилса, Амударё ва Сирдарё келажакда сувсиз қолиши мумкин. Яна бир таклиф — бу Оролнинг тагида ва унинг атрофидаги 1—1,5 минг метр чуқурликдаги ер ости сувларини юқорига кўтариб Оролга қуйиш тўғрисида бўлиб, бу фикр ҳам етарли асосланмаган, ундан ташқари, ер ости суви шўр ва иссиқ. Ер ости сувини олгандан кейин унинг ўрни тўлдирилиши ҳам ўрганилмаган.

Шундай қилиб, Оролни илгариги ҳолатига келтириш учун имкон йўқ. Лекин унинг сатҳини маълум даражада сақлаб қолиш учун энг асосий йўл — Сирдарё ва Амударё ҳавзасида сувдан оқилона фойдаланиш ва уни иқтисод қилиб, Оролга қуйишдан иборат. Бунинг учун Ўзбекистон ва бошқа қўшни республикалардаги магистрал ва хўжаликлараро каналларни фойдали таъсир коэффициентини Ўзбекистонда ҳозир 0,63 бўлса, уни 70 га, Туркменистондаги Қорақум каналида ҳозир 55—60 бўлса уни ҳам 80 га кўтарилса, Урта Осиё йилига камида 25—30 километр куб сув иқтисод қилиш мумкин. Саноат ва коммунал хўжалик эҳтиёжлари учун сарфланаётган сувлардан ҳам 5—10 километр куб сувни иқтисод қилиш мумкинлиги асосланган. Бинобарин, бу таклифлар амалга оширилган тақдирда, Оролга 30—35 километр кубгача сув қуйиб уни ҳозирги ҳолатидан қисман бўлса-да, кўтариш мумкин бўлади.

Ўзбекистон ва бутун Урта Осиё республикалари учун тупроқни, айниқса, обикор ерларидаги тупроқни муҳофаза қилиш, ҳосилдорлигини ошириш жуда му-

ҳимдир. Тупроқнинг аҳамиятини шундан ҳам кўриш мумкинки, ер юзи аҳолисининг яшаши учун зарур бўлган озиқ-овқат ва энергияга бўлган эҳтиёжнинг 88 фоизини ҳайдаладиган ерлар, 10 фоизини яйловлар ва 2 процентини океанлар беради.

Ўзбекистонда мавжуд бўлган 28,4 миллион гектар қишлоқ хўжалик ерларидан фақат 4,1 миллион гектари суғориладиган ерлардир. Ана шу ерларда 5 миллион тоннадан ортиқ пахта, кўплаб дон, сабзавот, мева, картошка, узум, поллиз экинлари етиштирилади.

Суғориладиган ерларни бундан буён кўпайтириш сув танқислиги туфайли чегараланган. Ҳар йили хўжаликларнинг айби билан 5 минг гектарга яқин ер ишдан чиқмоқда, уни йўллар, саноат ва коммунал қурилишлар банд қилади.

Агар 1970 йилда республикамизда жон бошига 0,24 гектар суғориладиган ер тўғри келган бўлса, 1985 йилдан 0,21 гектарга тушиб қолди. 2000 йилга келиб республика аҳолиси 26—27 миллион кишига етади. Суғориладиган ерлар эса амалда кенгаймайди ва ҳар бир кишига 0,15 гектардан тўғри келиб қолади. Шу сабабли, айниқса, ҳайдаладиган обикор ерларни асраш ва улардан оқилона фойдаланиш керак. Бироқ, пахта якка ҳокимлиги, алмашлаб экиш етарли эмаслиги, нотўғри ишлов бериш, минерал ўғит ҳамда заҳарли химикатлардан назоратсиз фойдаланиш тупроқ ҳосилдорлигини пасайтириб юбормоқда.

Деярли барча суғориладиган ерлар жуда ифлосланган, мутахассислар маълумотиغا кўра ҳар бир гектар пахта майдонига йилига 54 килограмм гербицид, дефолиант ва бошқа заҳарли моддалар ташланади. Бунда республикадаги умумий ҳайдаладиган ерларни ҳисобга олинса, ҳар бир гектарга 20—25 килограмм заҳарли модда тўғри келади. Ғўзага ишлов берилаётган вақтда аҳоли пунктларидаги ҳавода заҳарли химикатлар миқдори санитария нормаларидан 30—50 баравар ошиб кетади. Натижада ғўза экилган пайкалларга яқин жойларда яшайдиган одамлар ўртасида заҳарланиш кўпаймоқда.

Республикадаги 4100 минг гектар обикор ернинг 1200 минг гектари турли даражада шўрланган. 3 миллион гектарга яқин ердаги тупроқ сув ва шамол таъсирида, турли даражада ювилиши натижасида ҳосилдорлиги камайган. Шулар оқибатида деҳқон-

чилигимизда йилига пахта ҳосили 500 минг тонна, шунингдек, сабзавот, полиз экинлари, ем-хашак, мева, узум юз минглаб тонна кам олинади. Умумий зарар пул ҳисобида 500 миллион сўмдан ошади.

Агар яқин келажақда ҳам пахта якка ҳокимлиги сақланиб қолса, республикадаги суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилашнинг имкони бўлмайди. Чунки, сўнгги йилларгача республикада ер усти тузилиши ва мелиоратив ҳолати жиҳатидан энг яхши ер майдонларининг ўртача 2 миллион гектарига пахта экилмоқда. XIII беш йилликда ҳам пахта етиштириш плани 5 миллион тонна ҳажмда сақланган. Бинобарин, унинг майдонини камайтириш жуда қийин ва камайтирилганда ҳам 50—100 минг гектардан ошмайди. Шунинг учун республикада озиқ-овқат программасини ҳал қилиш ҳам ўлда-жўлда қолиб кетаверади. Бундан ташқари минг-минглаб қишлоқ ва шаҳар аҳолисига уй-жой қуриш ва томорқа қилиш учун ер бериш вазифаси турибди.

Ерни муҳофаза қилиш, унинг унумдорлигини тиклаш ва оқилона фойдаланиш учун пахта майдонини тезда қисқартириб, бир ярим миллион гектарга келтириш керак. Қисқарган ер пахта — беда алмашлаб экишни амалга ошириш имконини яратади. Бу билан, биринчидан, ернинг унумдорлиги ошиб, чорвачилик учун ем-хашак базаси мустаҳкамланади. Бинобарин, гўшт, сут, етиштириш кўпаяди; иккинчидан, пахтадан бўшаган ерларнинг бир қисми ғалла, сабзавот, полиз экинлари, узумзорлар, мева-боғлар майдонини кенгайтириш учун фойдаланилади. Бу эса, ўз навбатида, озиқ-овқат программасини ҳал қилишга ёрдам беради; учинчидан, кўп миллионли заҳматкаш деҳқонларимиз, айниқса, хотин-қизларимиз пахта етиштиришдек оғир меҳнатдан қутулиб, «кўкрагига шамол тегиши» учун имкон яратилади ҳамда юз минглаб ишсиз юрган қишлоқ ўғил-қизлари учун деҳқончилик ва чорвачиликда, қишлоқ хўжалиги маҳсулотини қайта ишловчи янгидан қуриладиган саноат корхоналарида иш жойи вужудга келади; тўртинчидан, бир ярим миллион гектар ҳосилдор тупроққа эга бўлган ерга пахта экилиши натижасида пахта ҳосилдорлиги ошади. Гектаридан 30 центнердан ҳосил олинганда, тўрт ярим миллион тонна пахта ҳосилини жамғариш мумкин. Пахта ҳосилдорлигининг ошиши, айниқса, унинг сифати тобора яхшиланиши ҳисобига, сўнгги йиллар-

да пахтадан олинаётган пул даромади камаймайди, аксинча, кўпаяди; бешинчидан, қишлоқ хўжалик ерларида экологик шароит бирмунча яхшиланади, бинобарин, аҳоли соғлигини мустаҳкамлаш, болалар ўлимини камайтириш учун имкон яратилади.

Ўрмонларнинг инсон саломатлигини мустаҳкамлаш ва хўжалик аҳамияти тўғрисида кўп ёзилган. Илгари тоғ ва тоғ олди ерларининг 10—15 фоиз майдони табиий мевали дарахтлар ва арчазорлар билан, қумли чўллар эса саксовулзорлар билан қопланган эди. Ўрмонларнинг йўқ қилиниши натижасида ҳозир атиги беш фоиз ерда қалин дарахтзор қолган. Шундан бир фоизи воҳаларда. Булар канал ва ариқлар бўйидаги мевали дарахтлар ва тутлардир. Ўрмонларнинг йўқ бўлиши натижасида паррандалар ва ҳайвонлар ҳам камайди, баъзилари бутунлай йўқ бўлиб кетди. Онда-сонда сақланиб қолган ва янгидан ҳосил қилинган ўрмонлар сув сақловчи, тупроқни муҳофаза қилувчи, дам олиш учун фойдаланадиган ўрмонлардир. Республикамизда ҳар йили 100—200 минг гектар ерга ҳар хил дарахт кўчатлари экилади: Лекин булар жуда кам. Келажакда республикадаги ўрмонлар майдонини 5300 минг гектарга етказиш кўзда тутилган. Шунда ўрмон майдони олти фоиздан ортади.

Бизда 10 та қўриқхона, битта миллий халқ боғи, 7 та заказник ва бир қанча овчилик хўжаликлари ташкил этилган. Бу қўриқхоналарда 800 дан ортиқ ўсимлик тури, 50 га яқин ҳайвон тури ва 300 қуш тури муҳофаза қилинади. Қўриқхоналарда генофондни тиклаш, экосистемалар маҳсулдорлигини бойитиш юзасидан илмий ишлар олиб борилапти. Лекин, қўриқхоналар ва зоотехниклар хизматига лоқайд қаровчилар ёки шахсий манфаати учун эътибор берувчи кишилар ҳам кам эмас. Қўриқхоналар ҳақиқий илмий марказга айлантирилгандагина, келажак авлод учун соф ҳолдаги табиатга зарар етказилмаган жойларни қолдиришга эришамиз.

Умуман, республика табиатни муҳофаза қилишга қаратилган ишлар амалга оширилаётганига қарамай, улар ҳозирги талаблардан жуда орқада қолиб кел-япти.

Инсон саломатлигига жуда катта зарар етказувчи омиллардан бири радиациянинг ошиб кетишидир. Қуёшдан келадиган радиацияга инсон азалдан мослашган. Лекин айрим вақтларда бу радиациянинг

қисман бўлса ҳам, ўзгариши миллионлаб кишиларга, айниқса, дардчил кишиларга сезиларли даражада таъсир қилади. Лекин инсон қўли билан яратилган атом электростанциялари, реакторлар ва ҳар хил корхоналарда ишлатилаётган радиоактив моддалардан чиқаётган радиоактив чиқиндилар инсон саломатлигига даволаб бўлмайдиган путур етказиши энди сир эмас. Чернобиль атом электростанциясининг бузилиши натижасида вужудга келган фожа гапимизнинг яққол далилидир. Шунинг учун ҳам ҳукуматимиз қарори билан ишлаб турган. Ереван атом электростанцияси, қурилаётган Қрим атом электростанцияси тўхтатилди.

Яқинда Москвада халқ депутатлари съездида мамлакатимизда таниқли қозоқ шоири депутат Улжас Сулаймоновнинг сўзи таҳсинга сазовордир. У нутқида Семипалатинск ёнида ядро синов портлашлари натижасида радиациянинг кучайиши, аҳоли соғлиғига етказилаётган зиёнлар тўғрисида куюниб гапириб бундай синовларнинг тўхтатилишини талаб қилди.

Бизда эса ҳамон сукунат.

Агроф муҳитни муҳофаза қилиш, табиатдан оқилана фойдаланиш ва экологик мувозанатни сақлаш учун қуйидагиларни амалга ошириш зарур:

— Табиий ресурсларнинг камайиб кетиши ва саноат, транспорт, қишлоқ ҳамда коммунал хўжаликлар чиқиндилари билан ифлосланишининг олдини олишнинг ҳар бир район, шаҳар ва хўжалик учун илмий асосланган тадбирларни ишлаб чиқиш. Бу ишни ЎзССР ФА институтлари, республика Табиатни муҳофаза қилиш комитети амалга ошириши керак: чиқиндисиз ишлаб чиқаришни ташкил этиш, ифлос чиқиндилар чиқарувчи корхоналарни қурмаслик, захарли зарарли моддалар чиқараётган корхоналарни қайта қуриб, унда чиқиндиларни ушлаб қолувчи мосламалар ўрнатилгунча ёпиб қўйиш;

— Шаҳарларда ҳавони ифлословчи транспортни «тоза» транспорт билан алмаштириш, яъни электр энергияси билан юривчи транспорт йўлини кенгайтириб, солярка, бензин ёқилғиси билан юрадиган транспортни газ билан алмаштириш;

— деҳқончиликни ва чорвачиликни химиялаштиришдан воз кечиш, жойларда зараркунанда ҳамда

касалликларга қарши курашнинг биологик методларига ўтиш;

— йирик табиий — хўжалик регионларининг инсон таъсири оқибатида ўзгаришининг қисқа, ўрта ва узоқ даврларга мўлжалланган илмий асосларини ҳамда атроф-муҳити салбий ўзгаришининг олдини олиш.

Атроф муҳитини яхшилашда иқтисодий, техник ва ҳуқуқий тадбирлар билан бир қаторда, аҳоли ўртасида экологик тарғиботни кучайтириш ва кишиларга экологик билим бериш ҳам муҳим роль ўйнайди. Экологик билим боғчалардан бошланиши керак. Оддий ишчи билан колхозчидан тортиб, хўжалик ва партия раҳбаригача ҳамма экологик билимни эгаллаши шарт.

Республикада табиатни муҳофаза қилишни тубдан яхшилаш ва экологик тарбияни кенг қўламда олиб бориш учун етарли даражада иқтисодий имкониятлар мавжуд. Республика Фанлар академияси ишлаб чиқариш кучларининг тадқиқ этувчи кенгаш раиси академик И. И. Исқандаровнинг ҳисоб-китобларига кўра, Ўзбекистон халқ хўжалиги ишлаб чиқариши йилига республикада 23 миллиард сўмга тенг миллий даромад яратади, бундан ташқари, бошқа республикаларда 40 миллиард сўмга тенг миллий даромад олиш учун имкон яратади. Бу сўмларга республиканинг бағридан қазиб олинган қатор рангли ва нодир металллар, шу жумладан олтиннинг қиммати кирмайди.

Мамлакатда яратилган миллий даромадни республикаларда тақсимлашда Ўзбекистонда меҳнаткашларнинг оғир меҳнати туфайли вужудга келган даромадлар тўлалигича ҳисобга олинмайди. Натижада адолатсизликка йўл қўйилади. Шунга кўра, даромад мамлакат аҳолиси жон бошига 2300 сўм тўғри келган ҳолда республикамизда 1200 сўмни ташкил қилади, яъни иттифоқникидан деярли икки марта кам. Ўзбекистон аҳолисининг нисбатан қашшоқ яшашини кўрсатувчи яна бир далилни келтираман. СССР Статистика давлат комитети маълумотиغا кўра, 1988 йилда мамлакатдаги жами аҳолининг 12,6 фоизининг ойлик даромади 75 сўмгача бўлгани ҳолда, Ўзбекистон 44,7 фоизни, 200 сўмдан ошиқ даромад оладиганлар СССРда 17,2 фоиз бўлса, бу кўрсаткич республикамизда атиги 2,8 фоизни ташкил қилади.

Умуман олганда, табиатни муҳофаза қилиш республикада оғир ва мураккаб ҳолатда. Табиий шароит

ва бойликлардан фойдаланишни иқтисодий жиҳатдан бошқариш қоидалари ва йўл-йўриқлари етарли даражада асосланмаган. Шунинг натижасида министрликлар, бошқармалар республика табиий бойликларидан истаганча фойдаланиб, атроф муҳитини булғамоқдалар. Табиатни ифлос қилгани учун жарималар корхона раҳбарларидан эмас, шу корхоналар ҳисобидан олинади. Бинобарин, корхона раҳбарларида табиатни ифлос қилгани учун жавобгарликни ҳис қилиш йўқ. Шунинг учун завод ва фабрикалар чиқараётган чиқиндиларни ушлаб қолувчи мосламаларни ишлаб чиқаришга жорий қилиш кўп корхоналарда йилдан-йилга пайсалга солиб келинмоқда. Бундай ҳолат давом этаверса, атроф муҳитини тоза сақлаш борасида айтарлик ютуқларга эга бўла олмаймиз.

Бизда, sanoat корхоналарини қуриш жараёнида шу корхонани барпо қилишга сарфланадиган капитал маблағни иқтисод қилишга ҳаракат қилишади. Маблағни иқтисод қилишнинг энг осон йўли қурилатган завод ва фабрикаларнинг чиқиндиларини ушлаб қолувчи ва тозаловчи техникавий ускуналар ва мосламаларни қурмасликдан иборат. Чунки ҳар бир корхона қурилишига сарфланадиган капитал маблағнинг 25—30 фоизини чиқиндиларни ушлаб қолувчи мосламалар ташкил қилади. Шу сабабли химия sanoati, цемент ва пахта тозалаш заводлари, иссиқлик электростанциялари рангли металлургия корхоналарининг кўпида ёпиқ технология нари турсин, ҳаттоки чиқиндиларни ушлаб қоладиган мосламалар йўқ. Бунинг устига, республикада табиатни муҳофаза қилишга жуда кам — йилига атиги 100 миллион сўм ажратилади. Бу ўзимизда яратилаётган моддий бойликдан томчи деган гап. Агарда шу маблағга қараб ўтирадиган бўлсак республикадаги экологик шароитнинг оғир ҳолати 2000 йилга қадар ҳам тузалмайди. Мутахассисларнинг ҳисоблашларича, республикадаги sanoat корхоналарида чанг, газ чиқиндиларини ушлаб қолувчи мосламаларни қуриш учун миллиард сўмдан ошиқроқ маблағ керак. Шунга кўра, табиатни муҳофаза қилишга сарфланадиган маблағни кескин равишда кўпайтириш ва ундан оқилона фойдаланишни йўлга қўйиш мақсадга мувофиқ. Чунки бугун юртимизнинг бойлиги табиатимизга боғлиқ бўлиб қолди.

1989 йил 10 август

МУВОЗАНАТ

— Абдулла Искандарович, аввало муштарийларимизга ўзингиз ҳақида қисқача сўзлаб берсангиз.

— Қишлоқда туғилиб ўсдим. Қишлоқ боласининг пешонасига ёзилган қисмат — пахта ташвишларидан мен ҳам қочиб қутилмаганман. Яна бир гапни айтмай, урушдан кейинги даврлар — 50-йилларда «фалончининг ўғли», «пистончининг арзандаси» деган иборалар ҳам йўқ ҳисоби эди. Булар ҳаммаси кейинроқ, уруш жароҳатлари тузалиб одамларнинг қорни нонга, усти кийимга ёлчий бошлагач расм бўлди. Бунда ҳам бемалол турғунликни «қора курси»га ўтказиш мумкин...

Мактабни тугатгач Тошкент табобат институтида таҳсил олдим, сўнг касалхонада ишладим. Бу касбни тасодифий танлаганимни кейинроқ сездим. Деҳқон боласи — деҳқон бўлиши керак экан. Қишлоқ хўжалик институтига сиртдан ҳужжат топширганимни шу билан изоҳласа бўлади.

1976 йил отам Искандар Дўсов вафот этди. У киши вилоятда колхоз ишлаб чиқаришининг байроқдори, чинакам пахтакор, ташкилотчи раҳбар эдилар. Улуғ Ватан уруши жанггоҳларида олган жароҳати бир умр азоб берди. Урушдан қайтгач, майда хўжаликларни йириклаштирган, Нариманов номли колхозни донгдор хўжаликка айлантирган, 1957 йилда Олтин Юлдузга муносиб кўрилган одам эди... 1977 йилнинг бошида ҳамқишлоқларим шу колхозга мени раисликка муносиб кўришди. Отам ишини баҳолиқудрат давом эттиряпман. Нишонлар олдим, X қақиріқ республика, XI қақиріқ СССР Олий Советларига депутат қилиб сайлашди, жумҳурият Коммунистик партияси XX ва XXI съездларида Марказий Комитет аъзолигига сайландим. Ҳар доим халқ ишончига содиқ бўлишни бурчим деб биламан.

— Сиз раҳбарлик қилаётган хўжалик жумҳуриятимиздан ташқарида ҳам таниқли. Қишлоқ маркази Хива-Ичан қалъа музей-кўриқхонаси маршрутига киритилгани шундан. Айримлар буни турғунлик даври дабадабозлиги деб ўйлашади...

— Хўжалик олтмишинчи йиллардан кейин танилиб кетди. Уша йилларда воҳага келган киши қиш-

лоқлардаги аҳволни кўрса ваҳимага тушарди. Нурай-нурай деб турган пахса уйлар, афтода кўчалар. Газ, электр тармоғи йўқ. Энг обрўлилар — муаллимлар бўлишарди. Сабаби ўқиган ёлғиз ўшалар. Соҳалар бўйича мутахассислар бармоқ билан саналарли. Худди шундай шароитда бутун қишлоқни одам яшайдиган ҳолга олиб чиқишниң ўзи бўладими? Агар ўша йилларда социалистик турмуш тарзининг ҳаққоний намунаси бор бўлса, у ҳам бизнинг хўжаликда мавжуд бўлган. Турмуш маданиятининг ўсиб бориши шунга боғлиқ.

60-йиллар бошида қишлоқда гишт заводи қурилди. Воҳада илк бор ёғочсозлик устахонаси ишга тушди. Шунда одамларнинг ёқа ушлаганларни, «Бизда ҳам завод бор» деб керилганликларини айтинг. Эзгу ишнинг бошланиши осон бўлмаган. Ўзбек деҳқонини фақат пахта даласига боғлаб қўйиш, уни саноат, қурилиш ва бошқа тармоқлардан беҳабар қолдириш учун изчил, мавҳум сиёсат юритилмаган дейсизми? Ахир қаердаки қудратли ишчилар синфи яралса, ўша жойда жипслашиш, тараққиёт, енгилмас куч бунёд бўлади... Кимларгадир кераги йўқ куч... Нечанеча авлодни алдаб келган дарсликлар, минг афсуски ҳамон болалар фикрини чалғитиб, онгини сийқаламоқда. Сталинизм яратган тарих саҳифаларида биз йигирманчи йиллардаёқ доҳийнинг ГОЭЛРО планни бутун мамлакатда тўла амалга ошгани ёки Американи қувиб ўтиб кетганимизни ўқиб, бугун уятдан ўзимизни қўйгани жой тополмаймиз.

Қишлоқ марказидаги колхоз шон-шухрат музейида ота-боболаримиз босиб ўтган машаққатли азоб-уқубатларга тўла ҳаёт маълум маънода ўз ўрнини топган. Санъат саройимиз қурилиш архитектураси жиҳатидан қадим аждодлар санъатининг абадийлигини кўрсатиб тургандек, хорижу қардош ўлкалардан келган сайёҳларга кўрсатгудек нарсалар бор, талайгина.

Дабдабазлик деганларига қўшилмайман. Ўзбек деҳқони қандай яшади эмас, яшаши кераклигини кўрсатиш — дабдабазликка кирмайди. Борики кўрғазма ашёлар осмондан тушмаган, ҳаётдан олинган.

Ёрдамчи хўжалик дединглар. Бундай корхоналар ҳозирда қишлоқ хўжалиги билан муқобиллашиб, ягона ишлаб чиқариш системасини ташкил этмоқда. Қишлоқда яшаётган кишиларни фақат бободоҳқон,

деб улуғлаш пахтакор сулоласи давомийлигини тарғиб қилиш фурсати ўтган.

Ўттиз йил муқаддам биргина ғишт заводи бўлса, ҳозирда ёрдамчи корхоналаримиз сони йигирматага етди. Навбатдаги 21-си мўлжалда. Ҳаммаси эҳтиёждан келиб чиққан. Чинни буюмлар, полиэтилен маҳсулотлар, мўйна, гулчилик, чарм моллари, енгил машина аккумуляторлари... Халқ истеъмоли моллари ишлаб чиқаришга мослашган бу цехларда асосан ёшлар ишламоқда. Қўриниб турибдики, ўқ хато кетмаган. Аксинча икки нишонга теккан: ҳам аҳоли иш билан таъмин қилинади, ҳам керакли маҳсулотлар ишлаб чиқарилади. Даромад ўсиб бораётган эҳтиёжларимиз, маданий-маиший иншоотларни тағинда кўпайтириш йўлига сарфланди.

Ёрдамчи корхоналар расм бўлиши пахтакорнинг фарзандини ишчига айлантиради. Қишлоқда ишчилар синфи яралади, деган гап эмас. Бу эса пахтакор сулоласи эвазига бўлиши керак эмас. Бободехқоннинг қадри турғунлик йилларида қай даражада тушиб кетганини биламиз. Қуруқ ном сохта шон-шуҳрат узоққа бормади. Сўнгги бир-икки йилда газета-журналларда бу улуғвор атамалар камёб бўлиб қолди, эшитганда бурнини жийирадиган одамлар кўпайди. Бечора пахтакорнинг ўнлаб йиллар кўкларда парвоз қилиб, бирданига ерга чилпарчин урилишига сабаб қалам аҳли эмас. Ҳаммаси юқоридан, йўқни бор, борни йўқ қилишга қодир афсунгар сеҳрли раҳбариятнинг кўрғазмаси маҳсули. Айбимиз — вақтида ҳар бир нарсага ҳолисона баҳо беролмаганимиз, ҳақиқатга ҳакам бўлиш йўлида умрини гаровга тиккан фидойиларни асраб қололмаганимиз.

Жаҳон бозорида пахтанинг қадри олтинга тенг. Йил ўн икки ой қадди эгилиб, кўз нуруни далага тўккан пахтакорнинг қадри эса сариқ чақалар билан ўлчанса... Инсоф ҳам керак. Меҳнатга яраша ҳақ тўламаслик, ғўза етиштириш заҳматининг йил-йилдан енгиллашиши ўрнига акси бўлиши ҳаммани бу қимматли хом ашёдан бездирди, бутун надомат пахта устига ёғди. Болалар ўлими ҳам, Оролнинг қуриши ҳам, касалликларнинг кўпайиши ҳам — пахтанинг айбига айланди. Умри дала кечиб қора меҳнатига олган нишонларини бундан беш-ўн йил олдинлар байрам томошаларда фахр билан кўксига тақиб юрадиган деҳқонлар уни аллақачон сандиқларга

яширишгани ҳам шу боис. Ҳамманинг нигоҳи гуё ўша заҳматкашга қараган: «Сен ва сенга ўхшаганлар юртнинг қабристонига қадар пахта экдинглар, эвазига темир-терсак беришди. Натижаси мана бошимизга бало бўлиб ёғилди»... Буйруқ берганлар панада қолиб, ижрочи балоғардон бўлиши шу. Бу хатолар ҳозир тузатишмоқда. Кунни-кеча яхши ҳуш-хабар эшитдик. СССР Министрлар Совети бу йилги ва келгуси йилги пахтамининг харид нарҳини бир-мунча оширишибди.

Шахтёр меҳнати осон демоқчи эмасман. Львовда кўмир шахтасига тушганман. Заҳарли чанг, зах, қоронғу... Жуда оғир... Кузбасслик шахтёрлар иш ташлаганда бутун-бутун регионаллар «лаббай» деб жавоб қилишгани бежиз эмас. Лекин, пахтаинг меҳнати шахтёрниқидан бир миққол кам эмас. Ҳамма бало шундаки, пахтага нарх қўядиган казо-казолар кондиционерлар ўрнатилган салқин хоналарда шахмат сураётганликлариде пахтакор 60 даража иссиқда терларини ичига ютиб ғўза оралайди. Бириси севимли хушторига янги модадаги кўйлак топиб, уни хурсанд қилишни орзу қилса, бириси эрта-индин мактабга борадиган боласининг шим олиб беринг деган дийдиёсидан қутилиш учун кимдан қарз кўтаришни ўйлайди. Шаҳарликлар дўконларда колбаса, сариёғ йўқ, деб жар солишса, қишлоқи деҳқон эртанги ноннинг ғамиде... Қайта қуриш ана шу адолатсизликнинг илдинини қуриштири керак.

Аҳолининг ўсиб бориши, ер ресурсларининг чекланганлиги, бунинг устига узоқ йиллар кимёвий дорилар билан тўйдирилиб, банги бўлиб қолган дала-ларнинг кам ҳосиллиги борган сари деҳқоннинг шўрини қуришмоқда. Оила пудрати амалда нима бермоқда? Аҳоли зич жойларда ҳар бир хонадонга бир гектардан ер тегишини ўйланг. Демак ойига 25 сўм атрофиде маош тайёр. Бир қоп ун, бир кило қанд, бир кило ёғ, бир кило гўшт... Тамом! 4—5 жон нима қилсин? Оила бошлиғи Алпомишдек забардаст йигитга ишлай десе бошқа иш йўқ. Хотинига боқиманда. Рузгорни қолдириб, узоқ юртларга тўрвасини орқалаб кетиши мусулмончиликдан эмас... Бундайлар ҳозир воҳада юзлаб, минглаб нафар. Умид билан яшамоқда, эртанги кун нимадир бериши керак.

— Ишсизлик ҳақида сўрамоқчи эдик. Гап ўз-ўзидан бориб қолди. Бу тушунча бизнинг жамиятга ёт,

деган қоғозларга алданиб келдик, чет эллардаги ишсизларни санаш билан машғул бўлдик. Кунини амалтақал ўтказаётган бечораларга бепарқ қарадик. Коммунистик жамиятда ҳамма фаровон, бахтиёр яшаши... тил теккизиб бўлмайдиган илоҳият эди...

— Юқорида ёрдамчи хўжаликларнинг «нишонлари» ҳақида гапирдим. Ишсизликнинг айнан бизнинг колхозда йўқлигини шу билан изоҳлаш мумкин. Ишга яроқли бўлган барча аҳоли доимий иш билан банд. Ўрта мактабни тугатаётган, ҳарбий хизматдан қайтаётган ёшларнинг ҳисоб-китобини юритган ҳолда ёрдамчи тармоқларни кенгайтириб боряпмиз. Лекин бу юз фоиз ҳамма иш билан бандлигини билдирмайди. Асосан, кўп болали оналарни фойдали меҳнатга жалб қилиш қийин. Қишлоқларимизда мактаблар, болалар боғчаларининг етарлилигини айтиб ўтай. Кўп болали она истаги: иши енгил, яқин жойда бўлса ҳам болалари кўз ўнгида, тарбияси билан шугулланса. Демак, ҳозирча ўйлаб топилган чора касаначиликни кенг йўлга қўйиш. Вилоят маиший хизмат бошқармаси билан ҳамкорликда шундай ишлаб чиқаришга асосланадиган цех очиш устида иш олиб боряпмиз. У хом ашё билан таъминлайди, ишчи кучи, иншоот, тижорат масалалари бизнинг гарданда. Бошламаси 60—70 ўринга мўлжалланган. Кейинча ошиб боради. Мақсадимиз пештахталарда камёб бўлган маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва камёбчилик касалига зарба бериш. Биласизми, йил бошида енгил машина аккумулятори ишлаб чиқарадиган цех очдик. Ҳар бир аккумуляторнинг нархи 80 сўм қилиб белгиланди. Бу воҳада кўп йиллардан буён шу матоҳга бўлган талабни қисман бўлса-да, қондирди. Бўлмаса чайқов бозорида аккумуляторларнинг нархи 220 сўмгача чиққанди.

Ишсизлик тўғрисида кўп гапиряпмиз. Натижа сезилмаяпти. Ёрдамчи корхоналар билан бу социал балони фақат саноқли хўжаликларда бартараф этиш мумкин. Чунки эҳтиёж қоплаб ўтилагач, маҳсулотнинг инқирозга учраш хавфи йўқ эмас. Жаҳон бозорига даъвогар бўлиш учун ускуналар, замонавий техника зарур. Жумҳуриятимизда 3 миллионга яқин ишсиз бор экан. Ёки Иттифоқ бўйича қаҳрамон она бўлган аёлларнинг ҳар тўрт нафаридан бириси бизда экан. Бугун ишсизликни иллат тарзида тилга олсак, яқин ўн йиллардан сўнг у офатга — идора қилиш мумкин

бўлмаган кучга айланади. Ёшлар ўртасида ишсизлик оммавий тус олган сари жиноятчилик оша боради. Одам ўзининг жамиятга кераксизлигини ҳис этишидан оғир жазо йўқ. Бундай ҳукмга дучор одамнинг на худоси, на мақсади, на эртанги куни бор. Ёшлар онгига шу ҳис сингдими, тамом, жамият боши берк кўчага киради, ғоялар, кўрсатмалар, йўл-йўриқлар бир пулга айланади...

Уйлайманки, турғунлик даврининг режаси, адолатсиз қарор ва кўрсатмалари албатта қайта кўриб чиқилади. Бизнинг регионимизда ҳам минглаб иш ўринларига эга бўлган йирик завод корхоналар бунёд бўлади.

Ўзбек деҳқони етиштирган пахтани қайта ишлаш эвазига Ватанимизнинг кўпгина тўқимачилик корхоналари ишчилари тирикчилигини ўтказмоқда. Яна 8 соат ишини ишлаб 200—300 сўм маош олишини айтинг. Бу ерда деҳқон байрамни билмайди, тўй-тамошани билмайди, иссиқ-совуқни сезмайди. Жанозага ҳам югуриб бориб, югуриб қайтади... Оладигани ўша ишчининг кино-томоша пулидан ҳам оз... Плансиз равишда хом-ашёни минглаб километр масофаларга ташиб, катта-катта харажатлар билан қайта ишлаб, яна ўзимизга қайтаришга чек қўйиш керак. Тупроғимизда етиштирилаётган пахтанинг камида (такрор айтаман камида) эллик фоизи ўзимизда қайта ишланмас экан, ҳозир биз орзу қилаётган, юқоридан тилаётган пахта харид нарҳини уч марта ошириш амалга ошганда ҳам чўнтагини қаппайиши гумон. Эллик фоиз пахтани қайта ишлаш қўшимча миллионлаб ишчи ўрни очиши мумкин.

— Яқинда Фарғонада бўлишимизга тўғри келди. Рўй берган фожианинг сабаблари таҳлил қилинмоқда, ёшлар ўртасида оммавий ишсизлик, социал масалаларнинг чала-чулпалиги, турар жой олиш учун ҳатто Ўзбекистон Компартияси Марказий Кўмитасига қадар ариза кўтариб сарсон бўлиш, раҳбарларнинг ёшлар муаммоларига бефарқ қарашгани, партия, совет органларининг халқдан ажраб қолганлиги, ҳуқуқ органларининг сотилганлиги... содир бўлган тартибсизликларга баттар ёғ бўлиб қўйилгани айтилмоқда.

— Ёшлар масалаларига ўтдик. Хўжалигингизда уларни турар жой билан таъминдаш қай аҳволда? Норозиликлар учрамайдими?

— Иш шароитлари яхши. Дам олишлари менимча ёмон эмас. Нимаки янгилик бўлса, атрофлича ўрганиб хўжалигимизда ташкил қилишга эътибор берамиз. Масалан, видеобар очгандик. Бу ерда фильмлар намойиш қилиш билан чекланилмайди. Тўй-томошалар, ҳаётдаги энг бахтли кунларни бир умр тасвирга жойлаштириш мумкин, ниятингиз бўлса — марҳамат, киночилар сизнинг хизматингизда.

12 минг кишилик стадион мавжуд. Бундан ташқари спорт комплексимиз бор. Футбол бўйича спорт мактаби машғулотлар ўтказмоқда. Икки замонавий клуб, никоҳ, тўйлари ўтказиш учун бахт уйи... Айтаверсак гап кўп. Энди турар жой масаласига келсак, эҳтиёж ва имкониятларимиздан келиб чиқиб, мавжуд посёлкалар билан бир қаторда Қорақум этагида янги — «Йўлдош қишлоқ» ташкил қиляпмиз. У ерда ҳамма шароитлар бўлади. Янги иморат тикламоқчи бўлганларга колхоз имкони борича ёрдам беради. Қурилиш материаллари тақчил пайтда бу катта мадад. Красноярск ўлкасида ёғоч материаллари тайёрлайдиган участкамиз ишляпти. Колхоз аъзолари имтиёзли равишда арзон баҳода ёғоч, тахта олишмоқда. Колхоз устахонасида эшиклар, дераза ромлари тайёрланмоқда. Тез кунларда пардоз плиткалари ишлаб чиқарадиган цех очиш ниятимиз бор. Фақат бу эмас. Маълумки, ҳозир цемент камёб бўлиб қолди. «Навоицемент» комбинати билан ҳамкорликда цементсиз бетон қоришмаси тайёрлайдиган цех очиш ҳам мўлжалимизда. Булар ҳаммаси ёшларга. Иш, шароит, имтиёз.

— Болтиқбўйидаги «Адажи» агрофирма хўжалигида бўлиб, у ердаги инқилобий ўзгаришларни, ишлаш, яшаш, дам олиш шароитларининг тамомила янгича изга кўчирилгани билан танишиб қайтган экансиз. Таассуротларингиз ширин хотира бўлиб қоладими ёки уни хўжалик фаолиятига татбиқ қиласизларми?

— Латвиядаги «Адажи» агрофирмаси хўжалигида кўрганларим, ўрганганларим ҳақида соатлаб сўзлашим мумкин. У ерда хўжалик юритишнинг энг замонавий, мақбул модели яратилган, фаолият кўрсатмоқда. Бир детални айтай: «Адажи»да даромад йил охирида оила шароитига қараб бўлинади. Унда оиладаги болаларнинг мактабга қатнаши, давомати биринчи планда туради. Боланг яхши ўқидими, ёки

бўш вақтлари дарс ўқимай, ўйнаб юрдими қишлоқ хўжалик ишларига ўзинг мажбуран жалб қилдингми... шунга яраша ҳиссангни ол! Бола тарбияси, унинг мукамал, еғук инсон бўлиб етишишини ҳамма нарсадан устун қўйишади. Болтиқбўйи жумҳуриятлардаги миллатларнинг ўзлигини англаб, халқ сифатида шаклланиб, етганини шу билан изоҳлаш мумкин. Жамиятда болага эътибор берилмас экан, бу жамиятни идеал деб айта олмаймиз... Мана қаранг: оила пудрати ижара пудрати каби хўжалик юритиш усулларини жорий қилдик. Утган йили илк марта мактаб ўқувчиларисиз пахтани етиштириб олдик. Қайта қуриш шарофати бу! Амалда-чи? Пахта теримида ўқувчиларнинг ҳиссаси олдинги йиллар — маълум муддат теримга жалб қилинганда икки ҳисса кўпроқ бўлди. Олдин давлат болаларни эксплуатация қиларди, энди ота-онанинг ўзи фарзанди соғлиғига зомин бўлмоқда. У — мажбур! Оила эҳтиёжлари шуни талаб этади. Ҳашарчи ёллашга эса сариқ чақа йўқ. Қолхозлар август ойи келмай, деҳқонга фақат ваъда бера бошлайди. Боиси — сарҳисобга — кейинги йилнинг февраль-мартигача мояна йўқ. Гап яна пахтанинг харид нархига бориб тақалмоқда.

«Адажи»да йиллик даромад тақсимлашда оилаларнинг турмуш шароитида, тартиб-интизоми, оилавий аҳволи, ҳатто эр-хотиннинг ўзаро муносабати ҳам назарда тутилади.

У ерда ер майдонлари чексиз, имкониятлар кенг. Даромад шунга яраша — юқори. Яшаш тарзи бизникидан кескин фарқ қилади... Эътиборли томони шундаки, Латвия территориал жиҳатдан областларга бўлинмаган. Районлар тўғри республикага бўйсунди. Айтиб ўтиришнинг ҳожати йўқ, бу — неча минглаб бюрократ-нонхўрларнинг, деҳқон қозонига шерикларнинг йўқлиги дегани.

Агрофирма хўжалик тўғридан-тўғри ташқи бозор билан савдо-сотиқ ишларини бажаради. Шунга етарли валютаси бор иқтисодчилар, мутахассислари, хизматчиларининг савияси баланд. Ҳар бири исталган мавзуда мулоқот олиб боришга, тортишишга қодир. Бир-бирига мутелик сезилмайди. Уғирлик, порахўрлик, талончилик каби инсонийликка ёт иллатлар кам учрайди. Одамлар бировнинг ҳақидан ҳазар қилишдек тарбияга етиб боришган...

— «Адажи»даги каби ўзгаришларни сизларда қилиш мумкин эмасми?

— Бу айтишга осон. Мустақиллик, ўз-ўзини бошқариш деган гаплар айтиляпти-ю, ҳамон эски ҳаммом эски тос. Колхоз Устави бор. Бу Устав бироқ қонун билан мустаҳкамланмаган. Унинг қайсидир бир бандига асосланган қарорни, бундан 30—40 йил олдин чиққан фалончи рақам инструкциянинг фалон банди фалон қисмига асосан бекор қилиш ҳеч гап эмас. Фақат инструкциялар билан ишлайдиган, унинг юзлаб бандларини ҳаётга, ишлаб чиқаришга, боринги, сенинг қадам олишингга солиб, кузатиб ўтирганлар озми? Гарчи колхоз ўз Устави бўйича мустақил бўлса-да, амалда кўзга кўринмас занжирлар билан чирмаб олинган. Йигирмадан ортиқ кўнгилли жамиятлар бор. Хўжалигингда кўл ёки дарё у ёқда турсин, бундайроқ анҳор бўлмаса-да, чўкканларни қутқариш жамиятига товон тўлашга мажбурсан...
Кулгинг қистайди.

«Адажи»даги ўртоқлар ана шу тўсиқларни усталик билан енгиб ўтиб, муқобил Устав қабул қилишган. Мустақиллик жуда кўп нарса беришини шу фирма хўжалик мисолида кўрдим. Аммо бу фирманинг асосчиси, раҳбарига осон бўлмаган. Қаңча-қанча бюрократларни чилпарчин этган, фидоийлик кўрсатган. Ўртоқ М. С. Горбачев Болтиқбўйига сафари пайтида фирмада бўлгани, директор билан суҳбати кўпчилиكنинг эсида бордир. Шундан сал кейин директор марказий матбуотга интервью бериб, республика миқёсидаги маъмурий-буйруқбозлик аппаратидаги кимсалар уни қайтадан тазйиқ остига олганликларини баён қилганди...

«Адажи» ҳақидаги таассуротларим хотирамда қолиб кетмас, бизда ҳам шундай бахтли кунлар — эркин ишлаш, мустақил маҳсулот айирбошлаш, ташқи бозорга чиқиш... мумкин бўлар.

— Ёшлар мавзуга қайтайлик. Улар эртанги кунимиз. Лекин бугун ҳам ёнимиздалар, биз билан тенг қаторда ишляпти. Айтмоқчимизки, ёшлар бугун фақат қора ишлар бошида эмасми? Уларни раҳбарлик ўринларидан кўтаришдан, синаб кўришдан чўчимайсизми?

Масалан, сиз раисликка маъқул кўрилганда 29 ёшда бўлгансиз. Негадир ҳозир — қайта қуриш дав-

рида шу ёшда юқори лавозимга кўтарилганлар кам. Тўғрими?

— Хўжалигимизда ёшларга ишонч ҳамма вақт юксак бўлган. Фақатгина бош инженеримиз катта ёшдаги одам, қолган барча раҳбар вазифаларда ёшлар. Урта бўғинда ҳам шу. Бизда ёш кадрларни синаяб кўриш учун имконият — ёрдамчи хўжаликлар ҳисобланади. Олий ўқув юртини битказган ёш мутахассисларни аввало ёрдамчи цехларга ишга тайинлаймиз. Бу ҳам осон гап эмас. Коллектив катта, доимий ишлаб чиқариш... Урганайди, тажриба тўплайди. Шу зайл қобилиятига қараб ўз ўрнини топиб бораверади.

Хўжалигимизда паст поғонадан фаолиятини бошлаб, ҳозирда юқори партия совет органларида, нуфузли ўринларда ишлаётган ўртоқларни синаяб беришим мумкин. Ш. Хўжаниёзова — иқтисодчига ёрдамчиликдан иш бошлади. Ҳозир район ижроқўми раисаси. М. Қўшвоқов комсомол ходимлигидан кўтарилди, айни пайтда область агросаноат комитети раиси ўринбосари...

Ҳозирда колхоз комсомолларига етакчилик қилаётган Оқилжон Эгамова чинни-буюмлар тайёрлаш цехида ишчи бўлиб ишларди. Ишонч билдирдик, олий ўқув юртида таҳсил кўрди. Биноийдек ишляпти. Бизда ўрта бўғин раҳбарларининг деярли ҳаммаси олий маълумотли.

Энди ёшларнинг юқори лавозимларига кам кўтарилиши ҳақида. Бу ҳам турғунлик даврининг касофати. Хўжаликларга, корхона-ташкилотларга қариллик пенсияга чиққандан кейин ўн йиллаб раҳбарлик қилавериш одат тусига кирди. Ёшларга ўрин беришмасди. Ғайратини қаерга қўярини билмай юрган ёш мутахассислар кута-кута қўл силтаб қўяқоларди. Уларнинг ғайрати ҳам ташаббус, иқтидори ҳам шу билан сўнарди. Жамият бундан жуда катта зарар кўрди. Мана, районни олиб кўрайлик. Баъзи раҳбарлар бошқараётган тармоғининг мутахассиси эмас. Шундай ҳолда қўл остида ишлаётганларга ҳам эриш туюлади, ҳам раҳбар айрим ўринларда билмаган жабҳада ақл ўргатиб, кулгига қолади. Демокчиманки, район қўмитаси кадрлар билан ишлашни, жой-жойига қўйишни маромига етказганида бу ҳол рўй бермасди.

Ёшлар, ёшлар деймиз-у, амалда уларга ишонч

ҳали тикланмаган. Файзулла Хўжаев, Акмал Икромовлар Марказқўм котиби бўлишган пайти ўттизга ҳам киришмаган. Ҳозирдачи? Ешларга бўлган ишонч сусайиб кетган. Жамият бундан фақат ютқазяпти.

Комсомолдан етишиб чиқаётган кадрлар ҳақида фикримми? Бирданига «сакраб» ўтиш анъанасига қаршиман. Ҳар бир кадр ўз фаолиятини энг паст бўғиндан бошласин, ҳаётни ўргансин, халқни билсин, иқтисодга тушуниб етсин. Кейин марҳамат, комсомол иши ҳам, партия иши ҳам қочиб кетмайди. Бир икки йил комсомолда чиндан ишлаб берасан, кейин фирқаликка ўтасан ва қарабсанки, район партия комитетидаги бирон ўрин сеники. У ердан эса ё партия мактабига ёки бирор корхона, хўжаликка «учирма бўласан»... Институтдан то раҳбарлик курсларигача нари борса 5—6 йил. Биз худди шу ярамас карьерамиздан халос бўлишимиз керак. Карьеризм ёшларни бузади, идеалларга бўлган ишончини сўндиради. Қолганларда ҳам шундай осон «пиллапоя»га эришиш орзусини туғдиради.

— Шу куннинг дардчил муаммолари бир талай. Хўжалигингиздаги ёрдамчи корхоналар фаолияти жумҳурият Марказқўми Бюроси йиғилишида кўриб чиқилиб, оммалаштиришга тавсия қилинганди. Ордан уч йил ўтди. Жойларда ишсизлар сони тобора ортиб борапти, лекин ёрдамчи хўжаликлар сони ўрнида турибди. Тажрибани оммалаштиришга нималар халақит бермоқда?

— Айтишга осон. Пахтанинг даромади колхозларнинг ҳамёнини қоқлаб бўлди. Қурилишнинг ўзи бўлмайди. Йўлини топиб, бир амаллаб қурдингми, хом ашё масаласи ўртага чиқади. Қурилиш лойиҳалари, корхоналарни ускуналар билан таъминлаш, кейин хом ашё ундириш кўп босқичли бюрократик тўсиқлардан ўтади. Ҳамма раҳбар шу қийинчиликларга дош беравермайди. Елиб-югуриш, баъзида қонунни четлаб ўтишга тўғри келади...

Баъзида кўр-кўрона бир ёқламалик бошланади. Чинни ишлаб чиқаришми — ҳамма ерда шундай корхоналар тикланади. Қарабсизки, ишлаб чиқилган маҳсулот инқирози хавфи пайдо бўлади. Планли равишда, турли профилдаги халқ истеъмол моллари ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш керак. Иш эҳтиёжга асослансин. Қўшнимиз — Алишер Навоий номли хўжаликда мих ишлаб чиқарадиган ва пайвандлаш элек-

троди ишлайдиган цехлар қурилди. Яхши. Айни пайтда камёб бўлган матоҳлар. Кустарь усулда бўлса-да, керак. Ҳам иш ўрни, ҳам хўжаликка иқтисодий фойда.

Марказқўм Бюроси қароридан кейин ўзгариш бўлмади, ҳисоб. Тўғри, қардош жумҳуриятлар — Тожикистон, Туркменистондан келиб, кўриб кетишди. ҚҚАССР, Бухоро, Тошкент вилоятларининг вакиллари тажриба ўрганишди. Оз, жуда оз. Дастлабки ғунчалар пайдо бўлган. Натижа нима бўлади? Бир нима дейиш қийин. Бизда ҳаммамиз ўрганиб кетган одат бор. Юқори орган қарор чиқардимиз, бирданига шоша-пиша ҳаракат қилинади. Дастлабки силжиш кўринган пайти юқори органнинг яна бир қарор кўрсатмаси эълон қилинади-ю, дарров куч ўша томонга йўналтирилади. Бу ҳолат пойгани эслатади. Пойгада ҳар ким ўзи кўзлаган, ўзи манфаатдор бўлган манзилни эмас, ҳамма бир бўлиб, буюрилган томонга йўрғалайверади. Бу юқорига справка тайёрлаш учун, кимлардир иш қилганини билдириш учун, керак. Якуний натижа эса... Ҳеч нима! Асосий манзил бошқа томонда қолиб кетганини кўрасан. Орқага қайтишнинг иложи йўқ. Фақат олға бориш керак. Ҳатто мулоҳаза юритиш, хулоса чиқариш имкони бўлмайди. Олға, олға! Қарорлар унут бўлиб, янги чиққанларини қувиб юраверамиз. Бу одат ҳали ҳам қолмаяпти.

— Хоразмлик билан суҳбатлашиб, экологик вазиятни четлаб ўтиб бўлмайди. Хўжалигингиз асрий саҳро — Қорақумга туташ. Худди шу ердан Тошхөвүз канали ўтган. Тез орада унга сув қуйиш ҳақида гап-сўз бор...

— Экологик вазиятми? Врачман. Воҳада касалликларнинг ошиб кетгани, минглаб норасида гўдаклар нобуд бўлаётгани, ичимлик сувининг мутлақо яроқсизлиги мени ташвишлантирмайди, дейсизми? Аҳолининг 70—80 фоизи турли касалликлар билан оғрийди. Сўнгги йилларда, очиқ айтавериш керак, ўлим кўпайди. Масала жиддий. Ҳадеб қичқираверишдан фойда йўқ. Ишга ўтиладиган замон етган. Маълумки, ҚҚАССР ва Хоразм вилояти Орол денгизи қуриши туфайли вужудга келган экологик яроқсиз зонада жойлашган. Лекин, автоном республикада аллақачон 1,3 коэффициент йўлга қўйилди. Бизда эса III зона бўйича ҳақ тўланмоқда. Ёки Орол ту-

файли кўрилаётган зарарнинг бир қисмини қоплаш учун юқоридан ажратилган катта маблағнинг деярли тўқсон фоизи автоном республикага берилди. Нимага? Аҳоли сони тенг ҳисоби. Ичадиган сувимиз бир, ерларимиз шўрланиши даражасида фарқ йўқ. Нимага бундай нотенглик?

Воҳадан сайланган СССР халқ депутатлари шу фикрларни олий минбарга олиб чиқишини кутгандик. Ҳалиям кутаяпмиз...

Тошқовуз каналига тез кунларда сув қуйилади. Туркман қардошларимизни ҳам тушуниш керак. Ун йил давомида канал қурилишига халқнинг юз миллионлаб маблағи сарфланди. Хўжаликларнинг, корхона ташкилотларнинг умумлаштирилган маблағи ҳавога совурилди. Касалхоналар, болалар боғчалари, мактаблар қурилиши ўрнига шу улкан канал бунёд этилди. Кетгани қайтариб бўлмайди. Канал лойиҳалаштирилаётганда шуларни ўйламаган кимсалар ҳар икки халққа нисбатан кечириб бўлмас жиноят қилишди. Ёвуз жиноят. Лойиҳа бўйича канал таги сув сингмайдиган қилиб, махсус ишланиши керак бўлган. Қоғоздалигича қолиб кетди. Эртага сув тўлиб оқса, каналдан пастда жойлашган воҳа ботқоқликка айланади. Борингки, боғ-роғ қурийди, тириклик хавф остида қолади!

Вазиятни чуқур ўйлаб, икки томоннинг розилиги асосида ҳал қилиш зарур. Жумҳуриятимиз туркман қардошларимиз сарфлаган ўша маблағни тўлаб бўлса-да, айтиб бўлмайдиган оқибатларни келтириб чиқариши мумкин бўлган канални ёпишга эришиши керак. Бошқа йўл йўқ!

*Сўхбатни Жаббор Раззоқов ва Рўзимбой Ҳасановлар олиб боришди.
1989 йил 12 сентябрь.*



II

Тенглик ва озодлик — жаҳон тарозусининг икки палласи. Тенглик йўқ жойда озодлик, озодлик йўқ жойда тенглик йўқ... Мана, бугун жаҳонга жорий этилган тарозу. Бошқача мезон энди кетмайди...

Жамол Камол

ЖАМОЛ КАМОЛ

ЖАҲОН ТАРОЗУСИНИНГ ИККИ ПАЛЛАСИ

Бир қушча йиғлайди бўғот тагида,
Увоққина қалби қайғуга тўлиб,
Не ажаб, бир қатра ёш пардасидан
Олам кўринади ёшга фарқ бўлиб...

Бир қушча қувнайди бўғот тагида,
Увоққина қалби қувончга тўлиб,
Не ажаб, бир зарра нур пардасидан
Олам кўринади нурга фарқ бўлиб...

Ҳа, ҳамма гап дунёни қайси нуқтадан туриб, қайси кўз билан кузатишда — юксакликка кўтарилибми ёки тубанликка тушибми... Дунё «янги тафаккур» палласига қадам қўйди. «Умумевропа уйи», «Умумосиё уйи», «Умумафрика уйи», «Умумамерика уйи» бирикиб, бир кун одамзотнинг «Умумдунё, қўрғони» га айланса, ажабмас. Биз, ўзбеклар машъум шахсга сиғиниш ва турғунлик йилларидан мерос қолган чўнқирлик — зўравонликнинг сассиқ ўрасидан чиқиб, дунёга кўз солишимиз, дунёни ўзимизга, ўзимизни дунёга қиёслаб боқишимиз, шу йўсинда ўзимизни ҳам, дунёни ҳам янгича баҳолашимиз лозим ва лобид. Бошқача айтганда, ўзимизни ҳам, қадриятимизни ҳам, орзу-армонларимизни ҳам бир йўла дунё тарозусига қўйиш пайти келди. Нега? Негаки, биз ҳам шу дунёнинг бир бўлаги, башариятнинг бир парчасимиз. Бировлардан камлик еримиз йўқ. Янгича

тафаккур миллатлараро остинлик, устунликни рад этади. Инчунин, тенглар сафида тенгмиз. Биласиз, тенглик ва озодлик — тарихнинг, асрларнинг ўтли фарёди. Тенглик ва озодлик — дунё тафаккурининг авж нуқтаси. Тенглик ва озодлик — жаҳон тарозусининг икки палласи. Тенглик йўқ жойда озодлик, озодлик йўқ жойда тенглик йўқ... Мана, бугун жаҳонга жорий этилган тарозу. Бошқача мезон энди кетмайди...

Шоир Жамол Камол билан суҳбатимиз ана шундай қизғин пардаларда бошланди. Биз бир неча саволлар билан унга муурожаат этдик.

— Жамол ака, суҳбатни ҳозирги мулоқотларда анъанавий тусга кирган мавзу — қайта қуриш ва ошкораликка бўлган муносабатингиздан бошласак. Айтингчи, республикамизда қайта қуришни тезроқ амалга ошириш учун нималарга кўпроқ эътибор бериш керак!

— Неча бор кузатганман: «қайта қуриш» деса, бировлар жонланиб, «ёниб» кетади, бировлар мийғида қулиб, қўл силтайди, бировлар маънос тортиб, ўй-хаёлга ботади... Лекин қайта қуриш — ҳаёт-мамот масаласи эканлигини ҳамма ҳам етарли даражада тушунармикан? Ёлғиз биз учунмас, дунё учун ҳам. Бизда қайта қуришнинг қанчалар амалга оширилиши дунё тақдирини белгилайди. Дунёнинг тонглари келажакда ёруғ бўладими, қоронғу — бизнинг қайта қуришимизга боғлиқ. Шу туфайли ҳам буткул дунё нафасини ичига ютиб, бутун жисму жони кўз ва қулоқ бўлиб, бизни кузатиб турибди: «Уддасидан чиқишармикин? Ҳориб-чарчаб аро йўлда қолишмасмикин? Унда нима бўлади?» ва ҳоказолар...

Сиз Республикада қайта қуришни сўрадингиз. Нега умумиттифоқ миқёсида эмас? Ахир, Ўзбекистон — Совет Иттифоқининг бир бўлаги, то Иттифоқда қайта қуриш амалга оширилмас экан, бизда қайта қуриш қилиб бўлмайди. Биз, ўзбеклар баъзан керагидан ортиқ даражада андишали ва камтаринмиз. Нуқул республика миқёсида ўйлаймиз, умумиттифоқ доирасида гапириш гўё ноқулай. Келинг, шу сафар ана шу анъанани бузамиз. Хўш, нима қилса, қайта қуриш умумиттифоқ доирасида тезроқ оёққа қалқади? Мен шу ҳақда кўп ўйлайман.

Шундоқ ён қўшимиз Қозоғистоннинг Семипалатинск шаҳри яқинида атом синов полигони бор: бир

йилда ўн саккизта бомба портлатилади. Бундай полигонлар Иттифоқда битта эмас. Қетадиган сарфу харажатларни чамалаб кўринг: миллиард-миллиард пул. Халқнинг пешона теридан йиғилган маблағ. «Мудофаа учун» деб ўтказилаётган ана шу синовларни вақтинча тўхтатиб турса, нима қилади? Ахир, шунисиз ҳам қиёмат қойимни бир қадам қилиб қўйибмиз-ку...

Бойқўнғирдан космик кемалар фазога кетма-кет парвоз қилиб турибди. Бир учиш — бир республиканинг йиллик бюджетига тенг, дейишади. Шуларнинг шарофати билан баҳорда қор, ёзда ёмғир ёғади. Экин-текин, боғ-роғларга қанча зиён, қанча зарар... Хўш, шу учишларни икки-уч йилга тўхтатиб қўйса, осмон узилиб ерга тушадими? СССР халқ депутатларининг биринчи съездида академик А. Сахаров ғалати бир гапни айтиб қолди. Америка Қўшма Штатлари, ГФР ва Хитой Халқ Республикаси қуролли кучларини қўшиб ҳисоблаганда ҳам бизнинг армиямиз уларникидан кўпроқ экан. Эшитиб қулоқларимга ишонмадим. Наҳотки, ахир бу қанча куч, қанча харажат дегани. Демак, миллион-миллион инсонлар умри ҳарбий машқларга сарфланиб, зое кетяпти. Россиянинг марказий районларида қарийб бир миллион ҳовли-жой кимсасиз, қаровсиз, хувиллаб ётибди. Улар агрофидаги экилмай ётган беҳад-беҳисоб далалар-чи... Ана шу майдонларда дехқончилик қилиб, ризқ-рўз ундирадиган йигитлар отишни машқ қилиб, ер тепиб юришибди. Хўш, инсофданми шу? Хуллас, армияни кескин қисқартириш керак. Тўғри, ҳозир қисқартиришяпти, лекин бу кифоя эмас... Ҳа, ривожланаётган мамлакатларга бераётган ёрдамларимиз-чи? Бир йилда — олтмиш миллиард сўм! Уларнинг баъзиларида турмуш даражаси бизникидан баланд. Бизда аҳолининг 86,5 фоизи — камбағал. Қирқ миллион киши камбағалликдан ҳам тубанда яшайди...

Шу аҳволда ҳотамтойлик қилиш ақлга сиғадими? Мамлакатда ҳукм сураётган вазиятни ҳисобга олиб, четга моддий ёрдам кўрсатишларни дарҳол тўхтатиш керак... Лоақал ана шу тадбирлар амалга оширилса ҳам, мамлакатнинг томирига қон югурар, кескинлик, таранглик йўқолар, одамлар эркин нафас оларди.

Энди Ўзбекистонга қайтайлик. Болтиқбўйи республикаларини бекорга «қайта қуриш байроқдорлари» дейишмайди. Улардан ибрат олиш даркор. Тасаввур қилинг: бир отанинг ўн беш ўғли бор. Ўн беш ўғилда ўн беш оила: хотин-халаж, бола-чақа дегандек... Қозон битта, битта дастурхон атрофида ўлтириб овқатланишадى. Ҳамма ёқ қий-чув, аралаш-қуралаш, тартиб-интизом йўқ, роҳат-фароғат оз, қут-барака ҳам ҳалигидек... Шунда табиийки, ақлли ота охир-оқибат ўғилларини чақириб: «Болаларим, мана, кўпайишиб қолдингиз, энди ҳадеб бир-бирингиз билан туртишиб-суртишмай, ҳар ким ўз уйида тартиб ўрнатсин, ўз қозонини ўзи қайнатсин. Ҳа, мени ҳам унутманглар, ҳолимдан хабар олиб туринглар»,— дейди. Чамамда бизда ҳам шундай бўляпти. Бу — яхши. Ўн беш республикада тартиб ва фаровонлик яратилса, бутун мамлакатда тартиб ва тўкинлик ҳукм суради. Хуллас, пайсалга солмай, республикани хўжалик ҳисобига ўтказиш, иқтисодий мустақилликка эришиш лозим. Халқимиз етишти-раётган пахта, пилла, қоракўл тери, гўшт, сут, мева ва сабзавот маҳсулотлари ҳамда қазиб олинаётган газ, нефть, тилла каби ер ости бойликларига жаҳон бозори харид нархлари талабларидан келиб чиқиб, нарх қўйиш — бирламчи вазифа. Пахтанинг сув текинлиги маълум. Бир килограмм пилла жаҳон бозорида 136 сўм туради. Бундан кўз юмиб, бор-йўғи олти сўм тўлаб, ўзбек пиллакори кўлидан уни қоқиб олиш — инсофдан эмас. Биздан фақат пахта, пилла каби қимматбаҳо хом ашёлар эмас, ҳаттоки озуқабоп кунжара, маккажўхори каби маҳсулотлар ҳам қириб-қиртишлаб; ташиб кетилар экан. Мен буни нима деб аташни ҳам билмайман... Табиийки, бу турмуш машаққатини ошириб, турли норозиликларга сабаб бўлмоқда. Ҳар бир халқ, ҳар бир миллатнинг сиёсий-иқтисодий ҳақ-ҳуқуқлари тўла таъмин этилмас экан, қайта қуришда илгари силжиш бўлмайди.

— Гапингиз ўз-ўзидан миллий масалага келиб тақалаяпти. Айни кунларда миллий масала мамлакатимиздаги энг долзарб, энг оғир муаммолардан бири. Миллий келишмовчиликлар, норозиликларнинг туб илдизи нимада, деб ўйлайсиз?

— Одамзод дунёга келибдики, дунёни англашга, дунё кўзгусига солиб ўзини танишга интилади. Шунини ўйлаб, тўхтовсиз йўл босади. Йўл бошида у ёлғиз

эди, кейин уруғ қабила-бўлди, қабилалар элатга уюшди, элатлар қовушиб — халқ, халқлар бирикиб, миллатга айланди. Миллат — инсоният ривожининг олий чўққиси, одамзод камолининг тимсоли мужасами. Ленинизм байроғи остида иш кўрган сталинча бюрократия ана шу олий ҳақиқатни бир йўла рад этмоқчи бўлди. Ҳамма жойда миллатга човут солди, миллий кадриятларга ўт очди, миллатнинг қонуний ҳақ ва ҳуқуқларини тупроққа қориштирди. «Миллатчи» (ўз халқининг равнақини кўзлаган киши) сўзининг асл маъносини бузиб, уни «душман» сўзига тенглади. Миллатларни нари уриб, бери сурди. Уларнинг азалий отларини ўчириб, янгидан ном қўйди. Мана, эшитинг:

Иосиф Сталин — азиз отамиз,
Ўзингиз бердингиз халқимизга ном.
Шунинг-чун ўзбеклар ҳар қутлуғ ишда
Азиз номингиздан олади илҳом...

Ғафур Ғулум қаламига тегиш бу мисралар замирида халқимиз тарихининг неча бир фожиали саҳифалари яшириниб ётибди... Сталинча бюрократия миллатларни истаса бор, истаса йўқ қилди. Қарор чиқариб «совет халқи» деган янги бир миллат жорий этмоқчи бўлди. Аммо декрет билан миллат яратиб бўлмаслигини хаёлига ҳам келтирмади. Энди мулоҳаза қилиб қаранг: жамиятимизнинг аввал асосини советлар ҳокимияти ташкил этади. «Совет жамияти», «Совет мамлакати», «Совет халқи» деган тушунчалар шундан келиб чиқади. Шундоқ эмасми? Бугун маълум бўлишича, орадан етмиш йил ўтса ҳамки советларга ҳали ҳокимият берилмаган экан... Шу пайтгача «Совет ҳокимияти» деб юрганимиз нисбий бир гап экан. Унда юқорида саналган тушунчаларнинг аҳволи нима кечади? Демак, улар ҳам нисбий, ясама гаплар экан-да...

Уша уқубатли йиллар СССР Конституцияси «эркин, тенгҳуқуқли, суверен» деб аталадиган республикаларнинг ҳақ-ҳуқуқлари амалда назар-писанд этилмади. Бу беписандлик ҳамон давом этапти. Атроф-муҳитни омонсиз заҳарлаётган Навоий sanoat комплексининг марказга бўйсунувчи заводлари, раҳбарлари республика матбуоти вакилларини қабул қилишмаяпти. Уларнинг идиноси маълум: «Биз Ўз-

бекистонда яшаймиз, унинг суви, ҳавоси, бойликларидан баҳраманд бўламиз, лекин Ўзбекистоннинг ўзини тан олмаймиз!» Бу — сталинча, брежневча сиёсатнинг оқавалари. Дарвоқе, марказий министрликлар томонидан миллий республикаларга гўёки мустамлака деб қараш майллари СССР халқ депутатлари биринчи съездида кескин танқид қилинди.

— Мазкур съезд совет кишиларининг сиёсий мафқурасида бутунлай тўнтариш ясади, десак, янглишмаймиз. Лекин редакциямизга «Съездда шунча гаплар айтилди, бироқ амалда ҳеч қандай ўзгариш сезилмаяпти» деган маънода кўплаб хатлар келмоқда. Сизнингча, анжуман халқ ҳаётини яхшилашга бирор туртки берадими?

— Фалсафа тарихида «Аввал сўз яралганми ёки дунё?» деган масала бор. Одатда аввал сўз яралган, дейишади... Съездда йиллар бўйи одамлар қалбида тош бўлиб чўкиб ётган аччиқ ҳақиқатлар, ҳаққоний сўзлар бирдан тилга келди. Тилга келдию дунёни ларзага солди. Андрей Сахаров, Юрий Власов, Сергей Залигин, Евгений Евтушенко, Чингиз Айтматов, Ўлжас Сулаймонов, Тиллабберган Қаипберганов, Болтиқбўйи республикалари вакилларининг отагини сўзлари ёдингиздами? Бу сўзлар шунчаки сувга отган тошдек изсиз, самарасиз кетармикин? Йўқ, нишонмайман. Хайриятки ўзимиздан борган депутатлар орасида Одил Ёқубов бор экан. Ёзувчининг сўзи билан ўзбек халқининг юзи ёруғ бўлди. У ҳам бошқаларга ўхшаб, оғзига сув солиб, тавозе билан ўлтирса ҳолимиз не кечарди? Яқинда СССР Олий Совети мажлислари яна давом эттирилди. Бирор ўзбек минбарга чиқиб, дардимизни айтирмикан, деб соатлаб телевизорга кўз тикамиз. Қани энди чиқа қолса!.. Чиққани ҳам майда-чуйда гапдан нарига ўтолмай, энсани қотирипти. Ахир бутуниттифоқ минбарига туриб, муҳокама, мунозара юритиш учун билим керак, тафаккур керак. Ёлғиз илғор ишчи, илғор колхозчи бўлишнинг ўзи камлик қилади. Хўш, бизда муносиб номзодлар йўқ эдими? Академик Мирзаали Муҳаммаджоновни нега сайлашмади? Абдураҳим Пўлатовни нега сайлашмади? Сайлашмади эмас, сайлашга қўйишмади. Мана бугун раёсатда кўкракни гоз кериб, уят ва хижолатпазликни кўриб, ўзимизни кўрмаганга солиб ўтирибмиз. Бу халқимизга сабоқ бўлиши, бошқа такрорланмаслиги керак. Дав-

латимизнинг олий органларига «Фалон қадар ишчи», «Фалон нафар колхозчи» эмас, ким бўлишидан қатъи назар, халқ дарди билан яшайдиган, чуқур билимли, кенг тафаккурли, чинакам интеллектуал кишилар сайланмоғи даркор.

Энди ўзгаришлар хусусида СССР халқ депутатларининг съезди чақирилиб, унда аччиқ ҳақиқатларнинг рўй-рост айтилиши — биринчи ижобий ўзгариш. СССР Олий Совети мажлисида Эстония, Латвия, Литва республикаларини хўжалик ҳисобига ўтказиб, уларга иқтисодий мустақиллик берилиши — иккинчи яхши ўзгариш. Тўғри, бу ўзгаришлар кутилган даражада эмас. Русларда «Тоғ сичқон туғибди» деган нақл бор. Ҳар қалай, сичқон бўлса ҳам — туғибди-ку. Ҳеч вақо туғмаса, нима қилардик?.. Энди қўл қовуштириб ўтирмай, ҳаракат қилиш керак. Хўжалик ҳисобига ўтиш, иқтисодий мустақилликка эришиш — Ўзбекистон учун ҳам ҳаёт-мамот масаласи. Республикаимизнинг бойликлари, моддий-иқтисодий имкониятлари Эстонияникидан кам эмас, ортиқ. Бу икки карра икки — тўртдек ҳаммага аён ҳақиқат. Лекин баъзи ваъзхонлар ана шу кўриниб турган ҳақиқатни ҳам бузиб кўрсатмоқчи бўлишди. Ўзбекистонни «текинтомоқ», «боқиманда» дейишгача бориб етишди. Ҳали ҳам аҳён-аҳёнда шу гапни такрорлаб, минғирлаб юришибди. Ҳа-да, пахтанинг харид нархини карам ва картошкадан ҳам кам қилиб қўйгач, бундан бошқача бўлиши мумкинми? Халқ бундай ваъзхонларга энди ишонмайди.

— Дин — жаҳолатдир, деган ақида энди эскириб қолди. Ҳатто Чингиз Айтматов ўзининг «Қиёмат» романида дин вакили Авдий Каллистратовни ҳозирги даврнинг энг пок кишиси сифатида гавдалантиради. Бугунги одамларнинг ваҳшийлашиб кетишига диний эътиқоднинг йўқолиб бораётгани сабабдир, деб талқин этади. Айтматов фикрига қўшиласизми?

— Қўшиламан. Дин — тарих, дин — тажриба, дин — тарихий маърифат ва донишдир. Ёлғиз бугина эмас. Дин — меҳр ва шафқат, инсоф ва диёнатдир, инсоният ўзи устидан ўзи ўрнатган олий назоратдир... Хўш, инсонга ўз-ўзини назорат этиш нега керак? Ҳайвонларга табиат ато этгани — ёлғиз жисмоний куч, ҳолос. Одамзотга ҳам жисмоний куч берилган, ҳам ақл-заковат. Ана шу икки қувватга суянган инсоннинг қудрати нақадар чексиз.... У нима-

ларга қодир эмас!... То инсоф ва диёнат кучи билан тўғри йўлга солиб турилмас экан, инсон ўзини ҳам, ўзгаларни ҳам мавҳ этиши мумкин. Хулласки, инсонга инсоф ва диёнат керак. Бунга тарихимиз кафил. Биз яқин-яқинларгача буюк файласуф шоир Хўжа Аҳмад Яссавийни художўйликда айблаб, маломатларга кўмиб юрдик. Инсоф билан айтинг: дунёда қайси улуғ ижодкор худога ишонмаган? Пушкин ишонмаганми? Гоголь ёки Толстой ишонмаганми? Данте-чи? Шекспир-чи? Аҳмад Яссавий ҳам ишонган ва ўз ишончига суянган. Биласизми, нега? Тасаввур қилинг: бек жабр қилса, кимга арз қиласиз, султонга борасиз; султон зулм қилса, кимга арз қиласиз? Худога. Аҳмад Яссавий ҳам худони ўртага қўйиб, жаҳон ҳукмдорларини инсофга чақирган. Демак, унинг учун худо — восита, назорат воситаси, мақсад эмас. Мақсад — инсонга шафқат, инсоф ва адолат...

Энди бугунги кунга қайтайлик. Яқинда марказий телевидение орқали хабар қилишди: Семипалатинскда ўтказилган атом синовлари таъсири остида 110 киши касалга чалиниб, ўз-ўзини осиб ўлдирибди. Инсоф-диёнат бўлса, шунгача бориб етармидик? Бизда инсоф бўлса, зарур эҳтиёт чораларини кўрмасдан, Чернобиль атом электр станциясини ишга туширармидик? Бизда инсоф бўлса, америкаликлар Вьетнамда қўллаган даҳшатли заҳар — бутифосни ўн беш йиллаб ўз халқимиз устига сочармидик? Бизда инсоф бўлса... яна қай бирини айтай? Худодан қўрқмагандан қўрқ, деб бекорга айтишмаган. Биз ўн йиллаб, ўзимизга ҳам, ўзгаларга ҳам қўрқинч солиб яшадик. Дунё ҳозир нафасини ичига ютиб, инсоф-диёнат йўлини тутармикин, деб бизни кузатиб туриши бежиз эмас...

Бу — масаланинг бир томони. Масаланинг иккинчи томони шундаки, динни кўр-кўрона рад этиш — инсониятнинг минг йиллик маънавий тажрибасини рад этиш, ўзни доно санаб, динга эътиқод этган ва этаётган миллиард-миллиард инсонларни ялписига нодонга чиқариш деган гап. Хўш, ақлга, мантиққа сиғадими шу? Ҳозир дунёнинг кўпгина мамлакатларида марксизмни, ҳам пайғамбарлар тарихини баравар ўқиб, ўрганишяпти. Бу — табиий. Чунки, униси ҳам, буниси ҳам «инсоният тафаккури» деб аталган сўнгсиз дарёнинг изма-из ёки ёнма-ён тўлқинлари.

Мендан гоҳо «худо борми?» деб сўрашади. «Худо-доджўйга худо бор, худосизга худо йўқ» деб жавоб бераман. «Космонавтларимиз осмони фалакни кезиб, ҳаммаёқни титкилаб чиқишди, лекин худони кўришмади» деб менга эътироз этишади. «Кўзи борлар худони кўради, кўзи йўқлар худони кўрмайди» деб жавоб бераман мен. Ахир, худо етти қават арш устида калтак кўтариб турган, серсоқол, қаҳрли бир қария эмас. Худони атеистларча жўн ва схематик тушуниш бу. Хўш, худо ким? У — Худо. Сўнгсиз қудрат, юксак ҳақиқат, қутлуғ инсоф ва адолат, мислсиз сирри хилқат рамзи. Бутун дунёни тўлдирган эзгуликнинг мўтабар исми. Олий ном. Олий тимсол. Хусни мутлақ... Меҳри. мутлақ... Жонсиз ва жонли табиатда унинг жилваси. Қимирлаган ҳар бир жонда унинг нафаси. У — инсоннинг чексиз камолот йўлидаги сўнгсиз порлоқ нуқта. Шуъласи оламга таралган... Унга етишиб бўлмайди, фақат яқинлашиш мумкин... Инсон ҳар гал унинг шуъласига ўзини солиб, ўз-ўзига баҳо беради. «Худоё,— дейди у — тирик жон ато этганингга, инсон қилиб яратганингга шукур! Лекин мен ана шу ҳимматингни оқляяпманми? Меҳру мурувватингга муносиб яшайяпманми? Сенга банда, яъни инсон бўлишни эпляяпманми?» Шундай дейдию яна юксакликка, камолотга интилади...

— Инсонни борлиқ оламнинг эгаси, дейишди-ку...

— Бундоқ дейиш жуда катта кетиш бўлади. Бу — ўйламай-нетмай, ғоят манманлик, такаббурлик билан айтилган сўз. Тасаввур қилинг: чексиз-чегарасиз ўрмон. Унда беҳад-беҳисоб дарахтлар ўсади. Шу дарахтларнинг бирида, аниқроғи, унинг битта бутоғида ёлғиз бир уяча бор. Ана шу уячада ёлғиз бир қушча яшайди. Ой ўтиб, йил ўтиб, қушча қанот чиқаради ва бир гал «пирр» этиб учиб, ошиёнини гир айланиб, яна ўрнига қўнади. Атрофга мағрур кўз солиб, дейди: «Шу чексиз — чегарасиз ўрмон меники! Мен унинг танҳо хўжасиман!» Қушчанинг шу айтганига сиз ишонасизми? Ахир, шу чексиз-чегарасиз ўрмоннинг наҳот шу қушчадан бўлак эгаси бўлмаса?..

— Шу кунларда республикамизда «Тиллар тўғрисидаги қонун» муҳокама этилмоқда. Лойиҳага ва

матбуотда билдириляётган фикрларга муносабатингиз...

— Лойиҳанинг яроқсизлиги такрор-такрор айтилди ва айтилмоқда. Аввало унинг айтилиши чатоқ. «Ўзбек тили тўғрисида қонун» бўлиши керак эди, тиллар тўғрисидамас. Нега? Негаки, Совет Иттифоқида ҳар бир тилнинг ўз қонуний эгаси бор. Рус тилининг қонуний эгаси РСФСР, украин тилининг расмий эгаси — Украина ССР, тожик тилининг эгаси — Тожикистон ССР... Биз ўз тилимиз ҳақида қонун чиқара оламиз, бошқа тиллар ҳақида қонун чиқариш кафолати бизга берилмаган. Тўғри, «Ўзбек тили тўғрисидаги қонун»да бошқа тилларни ҳам муҳофаза этиш, асраб авайлаш ҳақида гапириш лозим. Аммо бу уларга қонуний мақом бериш, деган гап эмас. Қонуний мақомни уларга ўз қонуний давлатлари — республикалари беради.

Тил комиссияси тайёрлаган ва Сарвар Азимов тақдим этган («Правда Востока», 22 июль) лойиҳаларда ўзбек тили — Ўзбекистон ССРнинг давлат тили, рус тили — миллатлараро муомала тили, деб кўрсатилибди. Уқиб, ажабланасан киши. Бу ерда биринчи гап иккинчини, иккинчи гап биринчини рад этиши наҳот муаллифларга аён бўлмаса? Узингиз ўйлаб қаранг: ўзбек тилига давлат тили ҳуқуқи берилди, дейлик. Демак, давлат идоралари тили — ўзбек тили. Лекин ўша давлат идораларида турли миллат вакиллари ишлайди. Уларнинг ўзаро муомала тили — рус тили... Хўш, бундан ортиқ мантиқсизлик бўладими? Республика давлат тили шу республика миқёсида миллатлараро муомала тили бўлмас экан, унинг давлат тили эканлиги — ёлғон. Ва аксинча: Республикада миллатлараро муомала тили — давлат тили эмас экан, бу ҳам — кулгули бир гап... Ўзбекистонда давлат тили ҳам, миллатлараро муомала тили ҳам — ўзбек тили. Тўғри, кези келганда рус тили ва бошқа тиллардан ҳам фойдаланиш керак. Лекин бу ўзбек тилининг давлат мақомига дахл этмаслиги, унга соя солмаслиги шарт. Рус тилининг ўз қонуний ўрни бор. У — Россия тили, умумиттифоқ минбарлари тили, халқаро муносабатлар тили. Шунинг ўзи кифоя эмасми?

Ўзбекистон аҳолисининг 72,5 фоизини ўзбеклар ташкил этади. Республикада яшовчи қозоқлар, қирғизлар, тожиклар, туркманлар, қорақалпоқлар, турк-

лар, озарбайжонлар, татарлар, бошқирдлар, чувашлар, қумиқлар, уйғурлар, қрим-татарларни қўшиб ҳисоблаганда ўзбек тилини билувчилар сони 90 фоиздан ошади. Шунинг учун ўзбек тили Ўзбекистонда миллатлараро муомала тили эканлигини ҳам кўрсатмайдими? Аслидаку «Миллатлараро муомала тили» деган модданинг сира ҳожати йўқ. Бу — тўқиб чиқарилган гап. Дунёдаги бирор конституцияда учрамайди. Ҳаттоки давлат тили тўғрисида бундан ўн йиллар олдин қонун қабул қилган Арманистон, Озарбайжон, Грузия, конституцияларида ҳам бу ҳақда бир нима дейилмаган... Одамлар ўзаро қайси тилда гапиришади, қайси тилда муомала қилишади, бу уларнинг инон-ихтиёридаги нарса. Буни қонунга солиш, қонунлаштириб қўйиш — бачканалик, бюрократизм ва ҳаттоки инсонларнинг инсоний ҳақ-ҳуқуқларига дахл этиш билан барабар. Ҳуда-беҳудага ўзбек тили ёнига рус тилини тиқиштира беришга келсак бу — ўзига хос зўравонлик белгиси, монокультура оқибати...
— Тушунмадим...

Бизнинг жамиятимиз — монокультура жамияти. Биз умр бўйи битта шахс, битта дунёқараш, битта йўл, битта экин, битта тилга сифиниб яшаймиз. Рус тилини улуғлаб, уни кўкларга кўтариб, нималар деб мақтамадик! Ҳолбуки, мамлакатда кўпчилик кишиларнинг рус тилида гапириши бу тилнинг танҳо гўзаллигию мислсиз улуғлиги туфайли эмас. Бу — тарихнинг ҳукми, замонанинг зайли. Агар тарих буюрсаю замона зайл этса, бошқа тилларни қўя туринг, ўша узоқ шимолдаги чукчалар тили ҳам шундай қудрат ва қамров касб этиши ҳеч гапмас. «Улуғ халқлар бўлмайди, улуғ шахслар бўлади» деган эди Карл Маркс. Бунинг бошқа бир маъноси: «Улуғ тиллар бўлмайди, улуғ шоир ва ёзувчилар бўлади» демакдир. Бир тилда бир киши гапирсин, бошқа тилда — миллиард киши, лекин улар ўз яратувчиси, табиат олдида теппа-тенг. Ва инсонлар учун бирдек азиз ва мўътабар. Чунки, униси ҳам, буниси ҳам — инсон тили. Айтайлик, бир хил гул юз гектар майдонда ўсади, бошқа гул-кафтдек бир ерда. Лекин бундан уларнинг моҳияти, қиймати ўзгармайди. Униси ҳам, буниси ҳам — гул, табиат фарзанди. Бу — олий ҳақиқат, таъбир жоиз бўлса, илоҳий адолатдир. Биз ана шу ҳақиқат ва адолатдан кўз юмдик.

Бошқа тилларни нари суриб, бутун мамлакатда рус тили монокультурасини жорий этдик. Энди мана шундан воз кечиш қийин бўляпти, худди пахта як-каҳокимлигидан қутилиш оғир кечаётгандек...

Рус тили бепоеён Россияда даҳлсиз, шериксиз, эркин жаранглайди. Масалан, Эстон халқи ҳам бир парча тупроғида ўз тилининг шундай даҳлсиз, шериксиз, эркин жаранглашини орзу қилади. Юрагида эзгулик ҳисси, адолат туйғуси бўлган кишилар буни қўллаб-қувватлашлари, бунга фақат-хурсанд бўлишлари керак. Ўзбекистон ҳам худди Россия ёки Эстония каби — мустамлака эмас, тенгҳуқуқли, суверен республика. Ўзбек халқининг шу ёруғ дунёдаги яккаю ягона қонуний давлати. Бошқа Ўзбекистон йўқ. Қонуний ягона давлатимизнинг қонуний ягона давлат тили ўзбек тили бўлиши — биз учун қуёшдек равшан ҳақиқат.

Лойиҳалар муносабати билан баъзан ўйлаб-ўйламай, алмойи-ажмойи гаплар айтиляпти. Бу бо-рада айниқса, «Ташкентская правда» ва «Правда Востока» газеталари «соврин» олишяпти. Яқинда «Правда Востока»да ғалати бир мақола босилди. Эмишки, ўзбек тили давлат тили бўлса, ўзбек йнгитлари рус тилини қандай ўрганари?.. Бундан ҳам ортиқроқ тутуриқсиз гап бўлиши мумкинми? Ажобо, арманлар, озарбайжонлар, грузинлар рус тилини биздан ёмон билишадими? Ахир, улар аллақачон ўз тилларини давлат тили деб эълон этишган-ку...

Адашмасам, «Ташкентская правда» газетасида бир рус инженери ўзбек тилининг луғат бойлиги 60 минг сўздан иборат, рус тилиники — бир неча юз минг, шунга кўра, ўзбек тили давлат тили бўлмайди, деб ёзди. Надоматлар бўдсинким, худди шу газетада бу чалкаш ва бетайин гапни Улмас Умарбеков ҳам ёзди. Хўш, инженер-ку, инженер экан, ёзувчини нима дейиш мумкин. Езувчи деган бир гапни айтишдан олдин бундоқ сўраб-суриштирмайдими? Бу ерда «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»га жамланган 60 минг сўз рус тилининг жамийки сўзлари — бор бисотига қиёс этилибди. Бу — адолатдан эмас, «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» «Рус тилининг изоҳли луғати»га қиёсланмоғи лозим эди. Муаллифи С. И. Ожегов бўлган мазкур луғатда бор-йўғи 57 минг сўз бор, холос. Ўзбек тилининг бор бисоти ба-

ҳоланадиган бўлса, ундаги сўзлар нуфузи бир неча юз минг эмас, миллионга етади...

Болага она тили — она сути каби ҳаётбахш. Бу илмий жиҳатдан исбот этилган. Халқаро илмий кузатишлар, айниқса, Скандинавия мамлакатлари олимлари тадқиқотларида шу нарса исбот этилганки, боланинг келажакда етук шахс бўлиб етишувида унинг она тилида гапириши бағоят муҳим. Бола камида ўн бир ёшгача она тили муҳитида шаклланиши даркор. Бу ҳақда халқаро ташкилот — ЮНЕСКОнинг махсус тавсиялари бор... Боринги, бу гаплардан маданият министрининг хабари бўлмасин, аммо у Чингиз Айтматовнинг айни шу мавзудаги чиқишларидан ҳам беҳабармикин? Бу деганим — рус тилини ўрганмаслик керак, деган гап эмас. Рус тилини ўрганиш керак. Лекин аввал асос — она тили. У — бамисоли суянч тоғи. Инсон ана шу тоққа таяниб туриб, бошқа тоғларга тирмашади...

Хулоса шуки, биз рус, украин, белорус, арман, озарбайжон, грузин ва бошқа тилларнинг ўз республикалари чегараларида, тарихий территорияларида тўлақонли давлат тили бўлишига тарафдоримиз. Мабодо ўзбеклар Арманистонга бориб яшайдиган бўлишса, улар арман тилини ўрганишлари мутлақо шарт ва вожиб. Биз ўзимизга қўйган ана шу талабни бошқаларга ҳам қўямиз: биродарлар, Ўзбекистонда яшамоқчи экансиз унинг иззатини ўрнига қўйиб яшанг, тилини ўрганинг, маданиятини қадрланг, турмуш тарзига риоя қилинг... Тупроғи саховатли, суви роҳат, ҳавоси ёқимли, ноз-неъматлари ширин бўлган юртнинг тили аччиқ бўлмайди.

— Жамол ака, энди анъанавий савол. Ҳозирги ижодий ишларингиз...

— Ора-сира шеърлар ёзиб турибман. Умар Хайём, Абу Али Ибн Сино, Адиб Собир Термизий, Шайх Нажмиддин Кубро, Мавлоно Жалолиддин Румий, Мирзо Абдулқодир Бедил, Амир Хусрав Деҳлавий ижодидан саралаб таржима қилиб, «280 рубой» деган бир китоб тайёрладим. «Маснавийи маънавий» таржимаси давом этяпти. Аммо кўп вақтим ташкилий ишларга кетяпти. Биласиз, Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси ҳузурида Республика таржима маркази очилди. Хорижий тиллардан таржима бўлими мудирлигини менга юклашди. Чамалаб кўрдик: инглиз, француз, немис, испан, араб, форс, турк,

ҳинд, хитой, япон тилларидан бевосита ўзбек тилига таржима қилувчилар ҳозир — 200 киши. Мақсадимиз — ана шу сафни кенгайтириш, хорижий тиллардан таржима қилиш тўлқинини республика маданий ҳаётининг қудратли бир оқимиغا айлантиришдир. Илк қадам сифатида чет эл ёзувчиларининг ҳикояларидан иборат «Муҳаббат» тўпламини тайёрлашга киришдик. Чет тиллардан бевосита таржима қилиб босувчи «Ер юзи» журналини тиклаш ниятимиз бор. Хорижий тиллардан таржима қилиш кучимизга куч, идрокимизга идрок қўшади ва бу алал-оқибатда жаҳонаро миллатлар даврасидаги тенглик ва озодлигимизга хизмат қилади.

*Сўхбатни Бобур Тўхтабоев олиб борди.
1989 йил 19 август*

БЕГАЛИ ҚОСИМОВ

ЯНГИ ТАФАККУР: ИЗЛАНИШЛАР, МАШАҚАТЛАР

Яқинда таниқли файласуфлардан И. Жабборовнинг «Руҳий олам: жаҳолат ва камолат» деган китоби қўлимга тушиб қолди. Утган йили чиққан. Ҳажми салкам 22 босма табоқ. Руҳий оламнинг икки қутби олинибди-да, деган ўй билан варақлай бошладим. Сарлавҳаларга кўзим тушди: Жангларда синалган ғоялар; антикоммунизмнинг заҳарли наштари ва мафкуравий кураш; тафаккур чироғи ва хурофот; жаҳолатдан социал тараққиёт ва маърифатга... Ҳайратим ошди. Аввало, руҳий олам наҳотки биргина шу икки ранг — жаҳолат ва камолатдан иборат бўлса?! Ундай бўлса, нимаси олам?!

Иккинчидан, Китоб атеистик мавзуда эди. Бинобарин, дин билан боғланган ҳамма нарсани жаҳолату унга қарши ҳар қандай фикрни камолат деб бўлармикан?!

Афсуски, — китобда шу руҳ ҳукмрон эди. Ундаги айрим хулосаларга 3—4 йил олдин чидаш мумкин эди. Ҳозир чидаб бўлмас. Масалан, муаллиф фикрича, «Азроил, Жаброил, Иблис, Шайтон, Мункар Накир», «меҳнаткаш оммани қўрқитиб, итоатгўйликка чорлаш мақсадида тўқилган» (!) (84-бет). Бугун ҳақида гап кетганда эса, у Урта Осиё, Озарбайжон

ва Шимолий Кавказдаги маҳаллий аҳолининг дафн маросимларида диндорликнинг ўсишини (49-бет) кўради.

Оқ-қора тасвир капиталистик ва социалистик тараққиёт йўлларига ўтганда янада кескинроқ тус олади. Социализмдан гап очилганда, фақат «мисли кўрилмаган суръатлар» гапирилади. Буржуазия эса, «оммани ўзига эргаштира оладиган социал идеални илгари суришга мутлақо қодир бўлмай қолди» (12-бет) дейилади. Бу фикр-мулоҳаза шу куйларда, биз социализмнинг имкониятларини қайта қуриш орқали намойиш қилиш, исботлашга бел боғлаган бир пайтда айтилаётганини ва у етакчи мутахассисларимиздан бири томонидан айтилаётганини хотирга олсангиз, ўйланиб қоласиз. Сўз ва тушунчалар инфляцияси ҳали ҳам ўша эски суръатлар билан давом этмаяптимикин?! Мана, яқинда кейинги беш йиллик режаларининг лойиҳаси эълон қилинди. Биз уларни унча-бунча эмас, «Республика аҳолисининг фаровонлигини юксалтириш программаси» деб атадик. Фаровонлик дейилганда, ҳаминша тўқинчилик тушунилганку! «Фаровонлик»ни юксалтириш учун аввало ўша «фаровон»ликнинг ўзи бўлиши лозим эмасми?!

Табиатда шундай ҳодисалар борки, уларни ҳозирги фан-техника имкониятлари билан ҳам тушунтириш қийин. Яшил одамчалар, учар ликопчалар, Бермуд учбурчаги, қор одам ва ҳоказолар ҳақидаги баҳсларни эсланг. Руҳий жараёнда бу хил ҳодисалар бундан ҳам кўп. Энг оддийси, биоток, телепатия каби гапларни олинг. Шоир дунёни «сирли хилқат» дер экан, шуларга ҳам ишора бор. «Руҳий олам» тадқиқотчиси буларни тушунтиришга, изоҳлашга шошмайди. Унинг бундай масалаларда тайёр қолип, андозалари бор. Булар — уйдирма. Энг осони — шу.

Таассуфки, адабиёт масалаларида ҳам узоқ муддат мана шундай иш тutilди. «Оғирнинг устидан, енгилнинг остидан» ўтиб келинди.

Тасаввуфни олайлик. Бир вақтлар Европа адабиётшунослик фани ўрта асрлар Шарқи адабиётини учга бўлиб текширган эди: қаҳрамонлик эпоси, сарой поэзияси, мистик шеърият.

Тўғри, бу қараш аллақачон эскириб кетган, лекин, эътибор қилайлик, Бертельс гуманизмининг худди мана шу мистик шеъриятдан қидирган эди. Ёки

унинг тасаввуф асарлари ҳақидаги мана бу фикри-ни кўринг:

«Бу ерда сўнгроқ ўрта асрлар Европасини ҳаяжонга солган барча муаммолар аллақачон қўйилган ва уларга аристотелчиликни шунчаки қайта ишлаш деб қараш мутлақо мумкин эмас. Агар IX—XIII асрлар Европа маданияти тарихидаги энг тушқун давр эканлигини эсга олсак, аини мана шу Шарқ файласуфларининг асарлари Европа халқларини халта йўлдан олиб чиқдилар ва уларнинг кейинги тараққиётига йўл очдилар, деган хулосага келмаслик мумкин эмас» (Е. Э. Бертельс, Суфизм и суфийская литература, М., 1965, стр. 27).

Мана шу тасаввуф Шарқ адабиётининг, шу жумладан ўзбек адабиётининг минг йилдан ортиқроқ тарихида бирга келаётган, балки унинг қон-қонига сингиб кетган бир фалсафадир. Тасаввуф шеърини, тасаввуф адабиёти деган тушунча, истилоҳлар бор.

Мутахассислар уни ўз даврида — VII—VIII асрлардан феодаллашиб борган ислом жамоасидан, ҳокимиятидан норозилик сифатида майдонга келган деб ҳисоблайдилар. Ва, айтиш мумкинки, у бутун такомили давомида шу мақсадга хизмат қилди. Якка-ёлғизнинг армон-ғамидан эл-улуснинг, тоифа-халқнинг катта-катта дард-ҳасратларигача ифода-лай олди. Шу маънода у замонни, унинг ҳодисаларини акс эттирди ва унга фаол муносабат билдирди.

Сарбадорлар нақшбандийлик билан, 1898 йилги Дукчи эшон қўзғолони сўфийларнинг XVIII—XIX асрлардаги энг оммавий диний жамоаси қаландарлик билан боғланишда бўлган. Чор ҳукумати 1898 йилдан кейин Туркистонда бекорга қаландарликни таъқиб этган эмас.

Биз кўпинча адабиётдан давр ҳақида жуда очиқ баҳони, ошкор муносабатни талаб қиламиз. Унинг образлар, тимсоллар, ҳатто ишоралар билан иш кўришини диққатдан соқит қиламиз. Бу, тўғри эмас. Ленин жуда кўп халқ ҳаракатлари дастлабки даврларда диний парда остида кечганини уқтиради. Энгельс XVI асрда Германияда майдонга келган «Худо — бизнинг паноҳимиз!» деган қўшиқни «XVI асрнинг Марсельезаси» деб атади. Бизчи?! Биз ўтмиш шоирдан салкам худосизликни талаб қилиб келдик. Илоҳиётнинг аксарият мақсад эмас, восита бўлганини тан олишни истамадик.

Тасаввуф ҳақида шу пайтга қадар бизда бирорта кўзга кўринадиган иш йўқ. Марҳум академикимиз Воҳид Зоҳидовнинг Навоий ҳақидаги «Улуғ шоир ижодининг қалби» китобида берилган, сўнг 5 томли «Ўзбек адабиёти тарихи»га кўчириб босилган мақола бугунги кун талабларига жавоб бера олмайди.

Натижа шу бўлиб турибдики, Яссавий, Ҳаким ота, Сўфи Оллоёр, Ҳувайдо, Садоий, Мажзуб Намангоний, Ҳазиний, Сарёмий сингари шоирларимиз ҳалига қадар ўз баҳосини ололмай келади. Баҳонимаси, уларни иложи борича, халқдан узоқроқ тутишга уринамиз. Сабаби:

1. «Худо»си бор ҳар қандай асардан чўчиб қолганмиз.

2. Изоҳлай олмаймиз.

Машрабни Машраб қилган нарсани кўрсата олмаймиз. Бизнинг «илмий» талқинларимиз билан халқнинг «жайдари» талқинлари орасида зиддият чиқиб қолмоқда. Гўё икки тилда гапираётирмиз. Ҳувайдонни қаранг. Халқ орасида машҳур. Қанча ғазаллари ҳофизларимиз томонидан қўшиқ қилиб куйланиб келинган. Қанча ривоятлар тўқилган. Тошкентнинг кўчаларидан бири Ҳувайдо номида. Шоир номида маҳалла бор. Дарвоқе, ўтган йили шаҳарнинг қай бир конкурсида уч маҳалла ғолибликни қўлга киритган эди: Ҳувайдо, Мискин, Авлоний.

Хўш, мана шу шоир ҳақида хоҳлаган мактаб ўқувчисидан сўранг-чи, нима биларкин? Имоним комил, ҳеч нарса билмайди. Қулоғига ҳам чалинган эмас. Урта мактаб дарсликларига номи ҳам йўқ-да. Болаларни қўйинг, катталар-чи?!

Бир томондан, ғазалхон халқ, мана 2 асрдирки, севиб куйласа, иккинчи томондан, бугунги авлод уни танимаса, бунга қандай изоҳлайсиз?

Яссавий-чи?! Ун-ун беш йилдан буён адабиётшуносликда ғалати бир вазият ҳукм суриб келади. Биз айрим ижодкорларни адабиётдан чиқаришга ҳаркат қиламиз, қўшни республикаларда эса аксинча, киритишга уринилади. Яссавий бизда мистик, қозоқларда — классик. «Қиссаи Рағбузий»га ҳам муносабат бизда деярли шундай. Қозоқларда эса дунёвий адабиёт намунаси деб талқин қилинади. Унинг поэтикаси ҳақида диссертация ёқланган. Шундай мисолларни татғар адабиётдан ҳам топиш мумкин. Нима, бизда методология икки хилми? Йўқ, албат-

та. Ёндашиш икки хил. Ва иккаласида ҳам бир ёқламалик бор. Бизнингча, талант билан ёзилган ва ғоявий зарarli бўлмаган ҳар қандай адабий-бадий асар ўқувчига қайтарилиши лозим.

Тўғри, Яссавий, Машраб, Ҳувайдо ва юқорида номлари санаб ўтилган ва санаб ўтилмаган яна бир қатор шоирлар ижоди мураккаб. Уларни яқраб баҳолаб бўлмайди. Бу туркум шоирлар адабиётшуносликда йиллар давомида ясаб келинган қолипларга тушавермайдилар. Биз дунёни асосан оқ-қора рангда кўриб келганмиз. Бошқа ранглари кўрмасликка, улардан кўзни олиб қочишга ҳаракат қилганмиз. Бу ҳол бир гуруҳ шоирларни адабиётдан суриб чиқаришга олиб келди. Маълум ва машҳур шоирларимиздаги суфиёна оҳангни эса хаспўшлашга сабаб бўлди. Бунинг кейинги йиллардаги энг ёрқин мисоли «Хамса»нинг қисқартириб берилишидир. Ҳолбуки ўша қисқартирилган «ҳамд», «наът» ва «муножот» ларда Навоийнинг гуманистик концепцияси ўзининг бетакрор ифодасини топган эди.

Хулоса шуки, масалани кенг, чуқур, малакали, комплекс ўрганиш керак. Тил-адабиёт институтимиз қошида бир илмий марказ ташкил қилиниб, масала атрофича ўрганилса. Шундагина ўзбек тасаввуф адабиёти ҳақида кенг ва асосли фикр юритиш мумкин бўлади. Фақат тасаввуф адабиётини эмас. Навоий, Огаҳийдан Муқимий — Фурқатгача бўлган адабиётимизнинг бағрини кўтариб турган муҳим бир қанотини белгилаш ва изоҳлаш мумкин бўлади.

Маданий меросга янгича нуқтаи назар керак. Бу нуқтаи назар маданий мерос ҳақидаги марксча-ленинча таълимотдан айрича, алоҳида эмас, албатта. Гап уни бугунги шароитимизга татбиқ этиш, такомиллаштириш устида кетяпти. Ошкоралик, адабиётшунослик учун, адабий меросни ўрганиш учун ҳам сув ва ҳаводек зарур бўлиб турибди.

Бир вақтлар адабиётшунослик ижодкорнинг ижтимоий келиб, чиқишига алоҳида урғу берган эди. Сўнг ижоди зиддиятли қаламкашни айланиб ўтишга йўл излади. Классикларимизни бир қадар таниб-танитиб олганимиздан кейин эса уларни силлиқлашга тушдик. Бу ҳол муайян психологияни ҳам майдонга келтирди. Классикларимиз, айниқса уларнинг машҳурлари ижодидаги айрим зиддиятлар ҳақида гапириш шаккокликдай қабул қилинди. Чинакам ис-

теъдод ҳамиша мураккаб бўлишини, ҳар қандай ижодда ҳам айрим муваффақиятсизликлар эҳтимолини, жаҳон адабиётида бунинг мисоллари тўлиб-тошиб ётганини назардан соқит қилдик. Масалан, социалистик адабиётимизнинг асосчиси, ҳаёти ҳам, ижоди ҳам халқимиз учун бениҳоя муҳим ва қадрли бўлган Ҳамзанинг инқилобга келиш йўли адабиёт-шунослик ишларимизда бир қадар жўнлаштириб берилди.

Унинг «Мукамал асарлар тўплами» сифатида тайёрланган 4 жилдли академик нашрини олинг. Иккинчи томга киритилган, «қўлёмаси сақланмаган», тошбосмаси асос қилиб олинган «Миллий ашувлалар учун миллий шеърлар мажмуаси»дан «Биринчи бўлим»даги «олти дона» шеър бештага келтирилди. Ноширлар ҳеч бир изоҳсиз «Йиғла, йиғла Туркистон!» шеърини тушириб қолдирдилар. «Дармон истариз» мусаддас эди, мухаммасга «айлангирилди» — банд охирида такрорланиб келувчи икки сатрнинг бири («Эй мусулмонлар, келинлар, ҳукми қуръон истариз!») ва 2 банди «қисқартирилди». Берилган 5 шеърнинг учтасида жами 34 сатр ташлаб кетилди. Бу, томликлардан жой олган битта кичкина, атиги 6 шеърлик тўпламча мисолида кўринган камчилик. Ва гап ҳозирча фақат «қисқартиш», шу орқали «қалтис» жойини «силлиқлаш» устида.

Хўш, шундай ҳолда уни «Мукамал асарлар тўплами» деб бўлармикан?!

Мана, шоир асарларининг беш томлиги чиқди. Бу — иккинчи академик нашр. Мутасаддиларидан бири матбуотда у ҳақда «нодир нашр» деб кафолат берди: «Бу нашрнинг нодирлиги шундаки, — унда — Ҳамза нима ёзган бўлса, у мукамалми, ё чалами, гоъвий-сиёсий хатоми ёки шахсий, оилавий ҳаётига доир ҳужжатларми, бирор сўзи ёки ҳарфи ўзгартирилмасдан, грамматик шакли бузилмасдан айнан берилди» («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», газетаси, 1989, 9-сон).

Афсуски, бундай эмас. Тўғри, у 4 томлик «мукамал» нашр андозалари билан баҳоланса, унга нисбатан мукамал, лекин жорий академик нашр талабларига жавоб бера олмайди. Келинг, кузатишни юқорида тилга олинган «мажмуа»нинг ўша «биринчи бўлими»даги олти шеър мисолида давом эттирайлик. Аввало шуни айтиш керак, беш томликка

ҳар олти шеър киритилган. Бу — яхши. Лекин қандай киритилган? «Йиғла Туркистон!...»ни кўрамиз «Шундай кечса ҳолимиз, нелар бўлғувси?!» деб бошланадиган банд тушиб қолган. «Мозорида тек ётур ихват ўргатган» ёзади Ҳамза. «Фироринда (?) тик (!) ётур...» ўқийдилар ноширлар. «Шаръ» (шариат), ёзади Ҳамза. «Шарм» (уят) ўқийдилар ноширлар. «Дармон истариз»да «биз» — «бир»га, «арода рўзимиз» — «йрода сўзимиз»га, «биллоҳ, олим» — «бошда олим»га, «ҳукми қуръон» — «хатми қуръон»га айланган. «Оқибатсиз Туркистон»да «суҳулат» (енгил) «саҳвалат» ўқилади. «Яҳудийлар» 3 жойда «нобакорлар» деб «тузатилади». 4 томликда у «энг муттаҳам» деб «таҳрир» қилинган эди.

Шунчадан кейин ҳам уни «сўзи», «ҳарфи», «ҳатто» грамматик шакли ўзгартирилмай «айнан, берилди» деб бўладими?!

Бу эскича ёндашиш эмасми?!

Ахир, буларнинг ҳаммасини изоҳлаш мумкин эдику!

Афсуски, шоир ижодидаги айрим мураккабликлар, маҳорати билан боғлиқ баъзи нотекисликлар, ҳатто у ҳақда ёзилган асарнинг савияси ҳақида билдирилган ҳар қандай эътироз салкам Ҳамзага отилган тошдек қабул қилинди. Ёмони шундаки, бу муносабат моҳиятан ҳозир ҳам ўзгаргани йўқ, фақат тусини ўзгартирди. Ҳозир кўпгина редакциялар бу хил «қалтис» гапларни бениҳоя мамнуният билан қабул қилишади, фикрингизга қўшилишади, шундай ишлар жуда кераклигини, марказий матбуотда бу нарса яхши йўлга қўйилганини айтишади, сизни мақташади, лекин чиқаришмайди. «Қалтис» гапнинг қалтис томонларидан келишади, юз иссиқ, рози бўлиб кетаверасиз.

Бунинг нимаси қайта қуриш?!

Ҳамзани замонавийлаштириш керак эмас, изоҳлаш керак. Бу билан унинг қадри тушмайди, аксинча ҳаққонийлиги ошади. Ундаги айрим даврий чекланганликни четлаб ўтишга, андавалаб кетишга бўлган ҳар қандай уриниш шубҳага, демакки сохта-лаштиришга йўл очади. Бу ғайриилмийликдан ташқари хатарли ҳамдир.

Адабиётдаги «силлиқлаштириш» тенденцияси Фурқатга оид тадқиқотларда ҳам кўзга ташланди. Масалан, Фурқат дунёқарашини замонавийлаштириш-

га мойилликда, жумладан уни икки Россияни англаб етган, 1892 йилги Тошкент қўзғолонининг салкам ғоявий лидерларидан бири сифатида кўрсатишга уринишда мен шу ҳолни кўраман.

Бой классик меросга эга бўлган республикамизда текстолог кадрларимиз етарли эмас. Улар борган сайин камайиб боришяпти. Уларни мунтазам тайёрлаб бориш йўлга қўйилган эмас. Шундай кадрларни тайёрлаб бериши лозим бўлган университетларда бу масалага етарли эътибор қилинмайди. Масалан, Тошкент давлат университетида бир неча йил олдин мутахассис текстологлар тайёрлаш масаласи планлаштирилгандек бўлган эди. Ора йўлда қолиб кетди. Ҳозирда аҳвол шундайки, филологияда ўқийдиган студент эски ёзувни билмайди, Шарқ факультетида ўқийдиган студент ўзбек адабиётидан беҳабар қолади. Бу кетишда 5—10 йилдан кейин танг аҳволда қоламиз. Шошилишча тадбирлар керак. ТошДУнинг филология ёхуд Шарқ факультети қошида текстолог мутахассислар тайёрловчи группа очиш керак. Ҳозирча буни қайд этишдан нарига ўтмаяпмиз.

Ғафур Ғулом нашриётининг ўттиз жилдли «Ўзбек адабиёти бўстони» нашрини бошлагани жуда яхши бўлди, албатта. Лекин уни ҳозирги савияда, бугунги талаб даражасида чиқариш керак. Афсуски, бир қатор жилдлар қўпол фактик, текстологик хатолар билан чиқди. Масалан, «Носириддин Рабғузий» гапсиз-сўзсиз «Бурҳониддин Рабғузий»га айланди. «Қутб» тўғридан-тўғри хоразмликка айлан-тирилиб, «Қутб Хоразмий» қилиб берилди. «Қиссаи Рабғузий», XVI аср қўлёзмалари ўзимизда турган ҳолда энг суқутли манба — 1911 йилги Тошкент нашри асосида босмага тайёрланди. Таваллудининг 800 йиллиги 1983 йилда нишонланган Қул Алининг «Қиссаи Юсуф»и «Чингиз истилосидан кейинги» «бадий адабиёт» намунаси сифатида тақдим қилинди. Ҳолбуки, мўғуллар Булғорга кириб борган машъум 1236 йилда у вафот этган эди.

Майли, булар — дастлабки жилдлар ва улар ҳақида матбуотда айтилган эди. Энг кейинги жилдлардан бирини, масалан, бу йил нашрдан чиққан «Шайбонийнома»ни олиб кўрайлик.

Асарда шундай бир жой бор. Шайбонийхон Бухородан Ҳисорга Хисравшоҳ устига отланиш олди-дан «бағри қаролар бисёр» Қарши «туз»ларида ов

қилмоқчи бўлади. Шикорга — Бобур таъриф этган «мурғакӣ Қарши»га қизиқиб, Қашқадарёнинг этагига «Қасби деган манзил»га бориб қолади. Шу ҳангомда отдан йиқилиб, қўл-оёғи шикаст топади. Муҳаммад Солиҳ унинг шу муносабат билан ёзган ғазалини ҳам келтирган.

Қаршининг 40 км ғарбида жойлашган бу қадим манзил кўпгина тарихий асарларда учрайди. Академик В. В. Бартольд фикрича, у XVI асрларда Қаршидан ҳам катта бўлган. 1568 йилнинг бошида Бухоро хони Абдуллахон Хуросонга юриш олдидан ўз қароргоҳини шу ерга тиккан...

Мана шу мавзенинг номини ноширлар «Қаспи» деб берадилар (уни 30 йил муқаддам нашр қилган А. Иброҳимов «Қасби» деб тўғри кўрсатган эди) ва «Қаспий денгизи бўйларидаги ерлар» (328-бет) деб изоҳлайдилар. Бухородан Ҳисорга (ҳозирги Душанба атрофи) юриш олдидан Қаспий денгизи бўйига овга бориб келиш қандай хаёлга келди экан?!

Бундай мисолларни, афсуски, деярли истаган томдан топиш мумкин.

Мана, нашрларимизнинг даража-савияси.

Мутахассисларга аёнки, XIV асрда Волга бўйидаги Сарой шаҳарларида (Ботусарой ва Беркасаройда майдонга келган «Олтин Ўрда маданияти» кўпгина туркий халқларнинг муштарак маданиятидир. Бунда, айниқса кўп асрлардан буён ўтроқ турмуш қечириб келаётган ва Сарой шаҳарларини бунёд қилишда бирга иштирок этган ўзбеклар ва татарларнинг даҳли кўпроқ. Аммо, бу ёдгорлик намуналарини ажратиб олишга уриниш, масалан, фақат ўзбек халқигагина даҳлдор, татарларга алоқаси йўқ дейиш ёки аксинча ҳал қилиш ғайриилмий ёндашиш бўлиб, ўқувчиларни чалғитади. Ҳолбуки, «Қутб Хоразмий» дейилганда шу тенденция кўзга ташланади. Гап шундаки, шоир Қутбни «Хоразмий» деб кўрсатувчи бирор манба шу пайтга қадар топилган эмас экан. Шу сабабли Қутб ҳақида монография ёзган татар тадқиқотчиси Х. Ю. Минигулов айрим ўзбек ҳамкасбларимиз «орзун ҳақиқат ўрнида тақдим этмоқчи бўладилар» деб истеҳзо қилган эди. Эътироз ўринли. Лекин биз бу хатони 1986 йилда яна такрорладик. Тўғри, татар ҳамкасбларимизнинг ўзлари ҳам бундай ёндашишга кўп-да рия қилмайдилар. Масалан, 1983 йилда, ҳали номи тилга олин-

ган Кул Алининг «Қиссаи Юсуф»и соф татар ёдгорлиги сифатида тақдим қилинди. Ҳолбуки, академик Кримскийдан Қўпрулузодагача бўлган олимларнинг ҳаммаси унда Хоразмнинг таъсири катта бўлганини қайд қиладилар. XVIII аср татар тарихчиси Тожиддин Ёлчиғил ўғли эса Кул Алининг 45 йил Хоразм мадрасаларида таҳсил олганини хабар қилган эди. Кўриниб турибдики, масалани кенгроқ доирада ҳал қилиш, чунончи СССР халқлари адабиёти тарихини ўрганишнинг регионал кенгашини қақриш ва Урта Осиё ҳамда Волгабўйи халқлари адабиётлари мутахассислари иштирокида муҳокама қилиш вақти аллақачон келган. Шунингдек, айрим асарлар талқини, муаллифлиги, сўзлар, ибораларнинг ўқилиши сингари жуда кўп масалаларда ҳам ҳар хилликлар бор. Буларни тартибга солиш, назорат қилиш, бошқариш учун эътиборли бир совет керак. Бундай Совет Илмий-тадқиқот институтларимиз ва етакчи олий ўқув юртлари заминидан ё «Фан», ё Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти қошида бўлмоғи керак.

Бизда классик мерос билан бугунги ўқувчи орасида узилиш бор. Бугунги ўқувчи классик адабиётни билмайди. Ундан баҳраманд бўлолмайди. Мен мутахассисни эмас, ўқувчини назарда тутяпман, буни тан олиш керак. Навоий дostonларининг насрий баёнлари ҳам ёрдам бермаяпти. Классикадан узилишнинг маънавий савияга таъсир этмасдан иложи йўқ. Чинакам интернационализм ҳар бир кишининг ўз халқини севишидан, ўз тилини, ўз маданиятини мукамал эгаллашидан бошланади. Ҳозирда мактаб ва олий ўқув юртлари ислоҳи кетаётганда, программа ва дарсликлар янгидан тузилаётганда шуни ҳисобга олган ҳолда муайян ўзгартишлар киритиш керак.

Адабий меросни ўрганишда кўзга ташланаётган энг катта камчиликлардан бири профессионализмнинг ётишмаслиги бўлиб турибди. Таассуфки, бу нарса тажрибали мутахассисларимизда ҳам учраб қоляпти. Масалан, Э. Каримов «Демократик адабиётда реализм» (1986) номли, умуман олганда, қизиқарли кузатишлари бўлган китобда Фурқатнинг «Жаннатнинг гулларидан гулзорингиз чиройлик, Ҳуру пари юзидан рухсорингиз чиройлик» деган сатрларида «куфрона оҳанглар» кўриб ҳайратга туша-

ди. Ҳолбуки, бундай образ-ташбиҳлар адабиётимизда 1353 йилги «Муҳаббатнома»дан буён келади. Ё бўлмаса, асрлар оша маъшуқанинг раҳмсиз, жаллод кўзларини ифодалаб келган «номусулмон», «тарсо» сўзларидан гўзал христиан қизининг кўзларини ахтаришини олинг. Бу нарса гоҳо хулосаларга ҳам таъсир этади. Ш. Юсупов «Фурқат йўлларида» (1984) номли қизиқарли китобида шоир ҳаёти ва ижоди билан боғлиқ бир қатор масалаларга янгича ёндашишни таклиф қилади. Масалан, шоирнинг чет элдан ёзган «Сабоға хитоб» шеърий мақтубидаги номлар билан қизиқиб, Фурқат чор ҳукуматига қарши оппозицияда бўлган «қудратли тўда»нинг йирик вакилларида эди. Унинг чет элга кетиши ва умрининг охиригача ватанига қайта олмаслиги чор маъмурларининг пухта режасига мувофиқ амалга оширилган деган фикрни илгари суради. Дунёқарашидаги маълум чекланганликларни кўрсатувчи асарлар сифатида қаралиб келинган «Қасида» ва «Масарратнома» юқоридаги нуқтаи назаридан қайта баҳоланади.

Бу — Фурқат ҳаёти ва ижоди талқинидаги янги концепция. Фурқатдай забардаст шоиримизга бундай янгича ёндашиш ҳар қандай кишини қувонтиради. Лекин гап шундаки, бундай янги нуқтаи назар исботлангандагина мазмун ва аҳамиятга эга бўлади. Ҳозирча тадқиқотда худди мана шу жиҳат оқсайди. Муаллиф суянган факт ва далиллар орасида таги бўшлари кўп. Айримларида (масалан, «қўйга бўрини посбон этди», «замонида боқар қўйларин бўри» каби ибораларни адолат эмас, адолатсизлик тимсоли сифатида талқин қилиш) анъанавий поэтика қоидаларидан келиб чиқмаслик ҳоллари мавжуд. Китобдаги журналистик-публистик услубга мойиллик бу камчиликларни янада чуқурлаштирган. Шу жиҳатдан, китоб ҳақидаги А. Абдуғафуров, Х. Расул, Э. Шодиев, Э. Каримовларнинг эътирозлари асосли. Аммо, табиийки, асарни бошдан охиригача сохта фактлар, ғайри илмий хулосалар асосига қурилган деб бўлмайди. Аксинча, унда бир қатор қизиқарли, кўпчиликнинг диққатидан четда қолган фактлар, материаллар, эътиборга лойиқ кузатишлар, мулоҳазалар бор. Улар Фурқат ижодини, ҳолатини ўрганишда, айрим фактларга ойдинлик киритишда фойдаланилмоғи керак. Умуман, эса Фурқат ижодини

Ўрганишда малакасизлик унга қанча зиён етказса, монополистик муносабат ҳам шунча зарар етказди.

Бугун биз жадиализм ҳодисасини ҳалол, объектив текшириш ва баҳолаш имкониятига эгамиз.

Халқимизнинг миллий-ижтимоий уйғонишида бу ҳодисанинг нақадар катта аҳамиятга эга бўлганини, ўйлайманки, гапириб ўтиришга ҳожат йўқ. Мактаб-маорифнинг янгиланиши, янги адабиётнинг вужудга келиши, ўзбек миллий театри, матбуотнинг туғилиши ҳамма-ҳаммаси бевосита мана шу жадиличлик ҳаракатининг самараларидир. У биргина маорифчилик, шунчаки маданий-оқартув ҳаракати эмас, сиёсий ҳаракат ҳам эди. Тўғри, татар ҳамкасбларимиз, хусусан И. З. Нуруллин Татаристонда жадиализм 1905 йилгача маърифатчилик билан бирга эди, кейин уларда ажралиш юз берди; деб ҳисоблайди. Озарбайжонда ҳам уни, эҳтимол шундай бир босқичларга бўлиш мумкиндир. Лекин бизда улардан фарқли равишда бу ҳаракат Октябрь инқилоби арафаларигача аралаш кечди. Негаки, ўша давр Туркистони Кавказ ва Волгабўйларидан қиёс қилиб бўлмайдиган даражада орқада эди.

Лекин замон шундай шиддатли эдики, унга инқилоб ҳам сиғди, аксилинқилоб ҳам. Гарчи жадиализм — янги-ю, жадиличлик — янгиликлардан урфга айлантириш шаклида бошланган бўлса-да, у шунчаки «янги» ва «янгилик»дан ҳаётни, турмушни янгилашгача бўлган доирага ёйилди. Шу маънода у маданийгина эмас, сиёсий ҳодиса ҳам эди. Бинобарин, у якранг эмас. Шунинг учун у бир хил баҳоланиши мумкин эмас. «Жадид» ибораси жуда кенг доирани қамраб олган. Масалан, Ҳамза ҳам жадид, Авлоний ҳам жадид. Машҳур инқилобчиларимиз Файзулла Ҳўжаев, Низомиддин Ҳўжаевлар ҳам жадид. «Кўқон мухторияти»нинг асосчиси ва раҳбари, олайлик, Мустафо Чўқаев ҳам жадид. Жадидларнинг ижтимоий-сиёсий қарашларида ҳам бирхиллик йўқ эди, идораи маршрутчилик (конституцион монархия)дан жумҳуриятчилик (республика)гача бор эди. Ф. Ҳўжаев Бухоро жадидларини Туркистон жадидларидан фарқлаш лозимлигини уқтиради. Негаки, улар икки шароитда яшадилар. Улар бир хил нарсани кўтариб чиққанларида ҳам икки шароит учун икки хил аҳамиятга эга бўлиши мумкин эди.

Шунинг учун масалага дахлдор ҳар бир фактга конкрет ёндашиш керак.

«Динчиман» деб даъвода юрганларнинг ўндан саккизи имонсиз фақат дин ўғриларигина, «тараққийчиман» деб оғиз очиб юрганларнинг ўндан тўққизи тараққийпарвар исмини пичратқон миллий хулиганлар бўлиб чиқади»,— деб ёзган эди 1917 йилда М. Шермухамедов. Ҳақиқатан ҳам асосий мезон шиор эмас — иш, фаолият. Шунга қарамасдан, жадидчилик халқимизнинг уйғониши, ижтимоий-маданий кўтарилиши учун асосий маънавий омиллардан бўлиб хизмат қилди. Шу маънода у бизда — Туркистонда марксизмгача бўлган асосий революцион идеология деб қаралмоғи керак. Фанимиздаги «марксизм Туркистонда ўтган асрнинг охирларидан ёйила бошлади» деган ҳозиргача ҳукмрон келаётган нуқтаи назар бир-икки тасодифий фактга қурилган бўлиб, ҳақиқий аҳволни сохталаштиришдан бошқа нарса эмас. Марксистик ғоя, бизнингча, маҳаллий халққа, унинг ҳам авангард қисмига Октябрь арафаларидагина етиб келди.

Жадидизмни яхлит, ташкилий устав-программасига эга бўлмаган дейишади. Бундай бўлиши мумкин ҳам эмас эди. Ахир унинг ўзи ҳар хил эди-ку! Лекин, бу унда маълум уюшмалар йўқ, дегани эмас. Ҳатто партиялар бор эди («Ёш бухороликлар», «Ёш хиваликлар»).

Авлоний ўз таржимаи ҳолида қизиқ бир фактни келтиради:

«Шул замонда (1894—1904 йиллар кўзда тутилади — Б. Қ.) ерли халқлар орасида эскилик-янгилик (жадид-қадим) жанжали бошланди. Газит ўқитувчиларни муллалар» «жадидчи» ном билан атар эдилар. Мен ҳам шул жадидчилар қаторига кирдим. 1904 йилда жадидлар тўдасида ишлай бошладим. 1904 йилда «жадид мактаби» очиб, ўқитувчилик қила бошладим. Муллолар жадидчиларни мунофиқ, муфсид, зиндиқ, даҳрий сўзлари билан халқ орасида пропаганда ва агитация қила бошладилар. Ва буларнинг қилғон бул ҳаракатлари бизнинг-да қонимизни қайнатуб, бойларнинг ёнига муллоларни ҳам қўшуб, муллоларга қарши жадидчиларнинг ҳам душманликлари орта борди. Мулло ва бойларга қарши ҳамда эски турмуш билан қатъий суратда кураша бошладук. Ўз орамиздан муллоларга қарши

уюшмамиз ҳам вужудга чиқди. 1905 йилгача шул ҳолда синфий курашда давом қилдик. Бой ва ула-молар «жадидчи»ларга қарши курашиб келди. 1904 йилда рус-япон уруши чиқиб, бу уруш бутун Русия ишчиларин кўзин очғондек, бизнинг ҳам кўзимиз очилди. 1905 йилдаги Русияда бошланган инқилоб тўлқуни бизга ҳам зўр таъсир қилди. Бизнинг таш-килотимиз сиёсий маслакларга тушуниб, биринчи навбатда қора халқни оқартирмоқ ва кўзин очмоқ чорасига киришди. Бу мақсадга эришмоқ учун газит чиқармоқни муносиб кўруб, уюшманинг ҳаракати билан ўзбек тилида газеталар чиқорилди. 1906 йил-да «Тараққий», «Хуршид» газеталари чиқуб, эски ҳукумат томонидан тўхтатилгондан сўнг 1907 йилда мен ўз муҳаррирлигим билан ҳамда темир йўл иш-чиларининг социал-демократ фирқасининг алоқа ва ёрдами билан «Шуҳрат» исминдаги газитни Сафёр-ний кўчада чиқардим» («Таржимаи ҳол»дан).

Юқорида тилга олинган уюшмадан 30 га яқин киши 1918 йилдаёқ партия сафига ўтишиб, совет идораларида фаол ишлашган.

Аксариат жадидларнинг фаолиятлари фидойилик намуналари бўлган эди. Уларнинг орасида «кофир» лик тамғасини олмагани жуда кам. 1905—1917 йил-ларда (80-йилларда эмас, социализмда эмас) улар-нинг ҳиммат ва ғайратлари билан ўнлаб хайрия жамиятлари очилди. Эрдан пул йиғиб, шулар ҳисо-бига камбағал болалар учун мактаблар, етимхона-лар ташкил қилинди. Қолаверса, уларнинг асосий қисми мана шу янги жамиятнинг, янги маданият-нинг бунёдкорлари эдилар.

Жадидизмга кўпинча иккита айб қўйиб келдик:

1. Миллатчилик (пантуркизм, панисломизм).
2. Октябрь революциясини эътироф этмаслик.

Умуман олганда, миллатчилик, Октябрни тушу-ниб етмаслик, уни ҳатто рад этиш ўша давр бир қатор ижодкорларимизда йўқ эмас. Аслини олганда, бунинг ажабланидиган жойи йўқ. Унинг ўз сабаб-лари бор. Жумладан, миллатчилик чор колониал сиёсатига, великорус шовинизмига акс-садо сифати-да қаралиши керак.

Бир факт. Исмоилбек Гаспиринский 1881 йилда «Русия мусулмонлари» деган китоб чиқарди. Унда мадрасаларни ислоҳ қилиш, дунёвий фанлар ўқи-тиш, рус тилини ўргатиш масаласини кўтаради.

Тошкентда Туркистон ўқитувчилар семинариясида шу муносабат билан 1882 йилда бўлган йиғилишда ўқитувчи М. А. Муропиев «Гайрирус — мусулмонлар маорифининг асосларини қандай бош принциплар ташкил этмоғи лозим» деган мавзуда доклад қилди ва шундай фикрни илгари суради:

«...агар тавсия қилинган лойиҳа қабул қилинса, шу пайтгача мудраб ётган мусулмон мутаассиблигини тирилтирган ва у орқали қўйнимизда илонни асраган бўламиз...

Шундай қилиб, мусулмонларимиз маорифи учун асос қилиб олиниши шарт бўлган биринчи бош принцип уларни руслаштиришдир...

...Иккинчи принцип... исломни бузиш... умуман диний жиҳатларини бузишдир...» (Туркестанский сборник, т. 361, стр. 145).

1916 йилда эса Фарғона губернатори Иванов аскарларига қарата «Бир минг сарт бир ўрис солдатининг этигининг пошнасига арзимайдир» (Қаранг, «Ер юзи» ж., 1925 й., 11-сон, 10-бет) деган экан.

Энди эзилган миллатдаги миллатчиликни кўрайлик.

Абдулла Жавотбекнинг Исмоилбек Гаспиринский билан ёзишмаларидан:

«Биз ҳар шийдан аввал туркмиз, сўнгра мусулмонмиз, сўнгра одам боласимиз... Бутун миллатларнинг афроди маним қардошларимдир, маним аъзоларим кабидур. Фақат турк қаъми маним қалбимдур. Ман табибман. Ҳар оврувни доруламоқ маним бурчимдур. Фақат маним отам, бобом, болаларим хаста бўлса, ҳар кимдан илк онлар билан машғул бўлурға бир қувваи ғойиба мани мажбур этадир» («Вақт» г., 1914., 1586-сон).

Буни миллатчилик ҳам деб бўлмас. Бу миллатпарастлик, тўғрироғи, миллатпарварлик. Яна бир мисол. 1912 йилда Русия мусулмонларига панисломизм айби қўйилади. Дума депутати Садри Мақсудийнинг Дума минбаридан берган жавобида шундай гапга дуч келамиз:

«...Такрор айтаман афандилар, бизда давлатга қарши ҳеч бир фикр, ҳеч бир ҳаракат йўқ. Фақат бизда бир тилак борки, ул-да Улуғ Русия империясининг комил ҳуқуқли ҳур граждани бўлувни тиловдан иборат...

Мен ўйлайманки, бизнинг миллий турмушимиз

ила Рус давлати орасинда бир-бирисина хилоф келурлик иш йўқ. Биз ҳар вақт Русия давлатининг олға боровини, зўраювини тиловчи Русия граждани ўлароқ мамлакатнинг умумий ишларида бирга юражамиз. Лекин ўзимизнинг оила ва миллатимиз ичинда аслофамизнинг бизга васият этуб қолдиргон муқаддас нарсаларини сақлагон ҳолда дунёда яшарга, асрлардан берли уюшқон миллий руҳимиз тиланган равишда дунёда яшарга бизга эрк беринг» («Вақт» г. 1913 й. 955-сон).

Айтиш керакки, революциядан кейин ҳам бирданга ҳаммаси йўлга тушиб кетгани йўқ. Лениннинг ўлка коммунистларига 1919 йилдаги хати бекорга ёзилган эмас, Доҳийнинг «Великорус империализмининг изларини йўқотишни чин кўнгилдан истаганлигимизни уларга иш билан исбот қилишингизни... сизлардан жуда илтимос қиламан» деб уқдириши бежиз эмас. «Турккомиссия» (1919), «Туркбюро» (1920) тасодифан юзага келмаган. «Эски большевиклар» деган ибора бекорга туғилган эмас. Совет Туркистонининг ўша даврдаги айрим раҳбарлари (улар ҳаммаси европаликлар эди) маҳаллий меҳнаткашларнинг вакилларини Совет ҳокимияти органларига тортишга қарши чиққанлари мутахассисларга маълум.

Бунинг асоратлари кўпгина соҳаларда анчагача сақланиб қолди. А. Икромовнинг ЎзКП(б) МКнинг 1927 йил мартдаги Пленумда айтган сўзларини эслайлик: «Икки мингдан зиёдроқ студенти бўлган Ўрта Осиё университетиде ўзбек атиги 80 тани, бошқа кичик миллатлар эса 64 тани ташкил этаркан. Бу Ўрта Осиё университети эмиш! Москвадаги олий ўқув юртларида ўқувчи ўзбеклар Тошкентдагидан кўпроқдир» (1-том, 1972, 260-бет).

20-йилларда Фитрат ва Чўлпон ижодида ҳазинроқ оҳанглар учраса, ажабланмаслик керак. Унинг мана шундай сабаблари бор. Қолаверса, Лениннинг гапларини эслайлик:

«Пролетариат фақат социал революция қилиш билан авлиё бўлиб қолмайди... Миллий адоват жуда тез битмайди: эзилган миллатнинг эзувчи миллатга душманлиги — тамомила қонуний душманлик — вақтинча қолади, бу душманлик фақат социализм енгандан кейин ва миллатлар ўртасида тамомила демократик муносабатлар узил-кесил ўрнатилгандан

кейин йўқолади» (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами, 22-том, 392—393-бетлар).

Бу — пролетариатда учрайдиган миллатчилик.

Ленин сал илгарироқ буржуазиядаги миллатчилик ҳақида тўхталган эди (Гап эзилган синф буржуазиясининг миллатчилиги ҳақида кетяпти албатта):

«Эзилган миллатнинг ҳар бир буржуа миллатчилигида зулмга қарши бўлган умумдемократчилик мазмуни бор ва ана шу мазмунни мутлақо ёқлаймиз (20-том, 442-бет).

Яна бир масала.

Жадидизм ижтимоий тенгсизликдан кўз юмдими, уни четлаб ўтдими? Унга кўпинча шундай айб қўйиб келади.

Маълум ва машҳур бир фактни келтирамиз.

Фотиҳ Амирхон жадидчилик ҳаракатининг отаси ҳисобланмиш Гаспиринский вафоти муносабати билан «Улуғ миллатчи тўғрисида кичкина бир хотира» мақоласида унга «социалист»лик ҳақида савол берганини ёзади ва Исмоилбекнинг жавобини келтиради. У шундай жавоб берган экан:

«Уғлим, сиз ёшсиз, тажрибангиз кам. Шу учун керагидан ортиқ катта иборалар истеъмол этасиз. Сизнинг каби қизгин руҳли ёшларимиз миллатга хизмат этиб, анинг маданий даражасин ўстирсалар, ул вақтда биз синфий ихтилофлар тўғрисида сўйлашурмиз, фикр юритишурмиз. Маданияти йўқ бир миллатнинг саноати бўла олмас. Модомики ул йўқ экан, ҳали синфий низоларга эрта. Бизнинг бугунги вазифамиз ҳозирча маданий ўсувдан ва шунга йўллар ҳозирловдангина иборат. Ундан кейингисини биздан кейингилар қиларлар...»

Ф. Амирхон хулоса қилади:

Миллат ва маданият бобоси оғзиндаги бу сўзлар ҳам ишончли, ҳам улуғ янграйлар эди («Онг» ж. 18-сон 1914 и. 332—333-бетлар).

Энди инқилобга муносабатни олайлик. Ф. Хўжаев ёзади:

«Муваққат ҳукуматнинг ағдарилганлиги ҳақидаги хабар биринчи пайтларда «ёш бухороликлар»ни қаттиқ тушкунликка туширди. Россияда нима воқеалар бўлаётганлигини ҳеч ким аниқ билмасди».

У бунни асослаш учун шундай далил келтиради:

«Бу даврда большевиклар ташкилоти бўлмаган

янги Бухородаги темир йўл ишчилари орасида аксил-инқилобчилар катта ифвогарлик ишлари олиб борар эдилар. Большевикларни немислар фойдасига жосусликда, инқилобга хиёнат қилганликда ва ҳоказо ва ҳоказоларда айблар эдилар».

Агар Фитрат Октябрни «юрт қайғуси» сифатида кутиб олган бўлса, «Русияда янги бир бало бош кўтарди, большевик балоси» деб ёзган бўлса, мана шу хил сабаблари бор. Полторацкийдек инқилобчилар яшаган Янги Бухородаки аҳвол шундай бўлса, Эски Бухородаги вазиятни тасаввур қилиш қийин эмас.

Қолаверса, инқилобнинг табиати ғоят мураккаб бўлгани кичик тақдирлар эмас, катта тақдирлар мисолида ҳам ўз исботини топмоқда.

Бунга кейинги йилларда кашф этилаётган «янги кишилар» шоҳид. Жадиализмнинг муҳимлиги ҳам, мураккаблиги ҳам шунда. Унинг бутун руҳи, мазмуни, бадий адабиётга ҳам ўтди ва у жадиид адабиёти деган ном олди.

Сўнги 20 йилда ғалати бир йўл тутдик. Шу пайтгача жадиид деб келинган адибларни биз, гарчи у ўзини жадиид деган бўлса-да, аслида, ундаймас, қилган ишлари бошқача, масалан ундай бўлган, бундай бўлган, ҳамиша халқ тарафида турган, деб сунъий ажратиб ола бошладик. Тўғрироғи, бу ўша 30-йилларда, Ҳамзани оқлаб олишдан бошланган. Ҳозирда 15—20 тачаси ажратиб олинди. Ким қолди?— Беҳбудий, Мунаввар қори. Мана Беҳбудий ҳақида ҳам ёза бошладик. Яхши. Лекин, шу тўғри йўлми? Бизнингча, тўғри эмас. Ҳаракатнинг ўзини оқлаш керак. У 30-йиллар сталинизм сиёсатининг қолиплари билан баҳоланиб келган эди. Бу қолиплар уни буржуа-миллатчилик идеологияси сифатида кўрсатишга қаратилган қолиплар эди.

Биз ундан марксизмни талаб қилдик. Унинг революцион-демократик идеология эканлиги билан ҳисоблашмадик. Туркистонда марксизмгача бўлган босқич эканлиги билан ҳисоблашмадик. Афсуски, бу ҳол кейинги пайтларгача давом этиб келди. 4 томлик «Ўзбекистон ССР тарихи»нинг иккинчи томида шундай фикрга дуч келамиз:

«Жадиидлар рус буржуазияси билан тенг ҳуқуқда бўлишни, Ўзбекистонда. (?) кучли ва фавқулодда оҳранани бекор қилишни, ўлкага рус деҳқонларини

кўчириб келтиришни тўхтатишни, аҳолидан ўлпон олишни чеклаб қўйишни ва ҳоказоларни талаб қилдилар.

Буржуазия бу талабларни илгари сурар экан, ўзини бутун ўзбек аҳолисининг умуммиллий манфаатлари учун курашаётгандек қилиб кўрсатмоқчи бўлди» (381-бет). Табиийки, бу эътирозни ўқиганингизда, хўш бу талабларнинг қайси бири «ўзбек аҳолисининг умуммиллий манфаатларига» зид экан, деган ҳақли эътироз туғилади.

Е бўлмаса, Беҳбудийга қўйилаётган айбни олинг. Унинг сиёсий қарашлари ҳақида гап кетганда, 1906 йилдаги кадетларни қўллаб, социал-демократларни рад этган фикрини келтиришни хуш кўрадилар. Буни Беҳбудий қисматини ҳал этувчи далил деб бўладими, ахир. Аввало, социал-демократлар программасига кўшилмаслик унга қарши кураш олиб бориш эмас, аксинча унинг бутун фаолияти диний-шеърый жиҳатини ҳисобга олмаса, умумдемократик характердаги жумҳурият йўлида кечди. Қолаверса, бутун умри, тушунча эътиқоди ислом билан шаклланиб тарбия топган бир кишидан марксизмни талаб қилишининг ўзи тўғри эмас.

Шулар кўзда тутилса, бу борадаги сўнгги силжишлар, табиийки, ҳаммани қувонтиради. Мен билганим, кейинги икки йилда бу масалага бағишланган уч йиғилиш бўлди. Шундан иккитаси республика доирасида, биттаси — регионал — Ўзбекистон, Тожикистон, Озарбайжон, Татаристон олимлари иштирокида. Афсуски, булар матбуотда ёритилмади. Чамаси, раҳбарият фикр алмашув бир хулосага келгандан сўнггина берадиганга ўхшайди. Агар шундай бўлса, бу тўғри эмас. Аввало, баҳснинг бағри тораёди. Иккинчидан, нега уни жамоатчиликдан беркитиш керак?

Регионал йиғилиш шуни кўрсатдики, мазкур масала билан энг кам шуғулланаётган, бу ҳақда аниқ бир нуқтан назарига, план-программасига эга бўлмаган республика биз бўлиб чиқдик. Бу масала татарлар ва озарбайжонларда маълум маънода ҳал қилинган. Уларда ҳозир жадид тушунчаси йўқ: маърифатчилар бор, буржуа идеологлари бор, Тожиқ ҳамкасбларимиз жадидизмни ўрганиш бўйича яхлит, пухта концепция билан келдилар. Лекин биз уни маърифатчиликдан нарига силжитолмай турибмиз.

Буни ўрганиш керак. Алоҳида-алоҳида эмас, яхлит, биргина республикамиз доирасида эмас, Қавказ, Татаристон ва Бошқирдистон ҳамда табиийки, бутун Урта Осиё билан узвий боғлиқликда, бирликда ўрганиш керак.

Уни ўрганиш, айниқса шу қуулларда ҳар қачонгидан ҳам долзарб бўлиб турибди. Негаки, қайта қуриш туфайли демократия, миллатлар тенгҳуқуқлиги республикалар мустақиллигини кўзда тутувчи федерация каби шу пайтга қадар баландпарвоз сўзларга чирмаб, реал ҳаётдан узиб қўйилган тушунчалар бугун маъно касб этмоқда. Тарихни қайта қурмоқдамиз, қайта баҳоламоқдамиз. Илгари гапириш у ёқда турсин, эшитишга ҳам юрак бетламайдиган саволларга жавоб изламоқдамиз.

Яширишнинг ҳожати йўқ, Урта Осиёнинг Россия таркибига киритилиши масаласида яқин йилларгача «қўшилди» деган нуқтан назар устивор эди. Ҳатто, 60-йилларда унинг 100 йиллик тантаналарига тайёргарлик бошланган эди. Чамаси четда гап-сўз кўпайиб кетгач, тўй қолдирилиб «қўшилди» — «қўшиб олинди»га ўзгартирилди. Мана, ниҳоят у ўз оти билан «босиб олинди» деб айтиладиган бўлди. Уйлаймизки, энди бу воқеаларни шу нуқтан назардан ёритган адабиёт материаллари, жумладан, Баёний, Шавқий, Умидий — Ҳавоний каби шоирларимизнинг тарих ва дostonлари ҳам дунё юзини кўради.

Тил, миллий муносабатлар-чи?

Яқин-яқингача ҳам бирор миллатнинг она тили ҳақида гап кетса, унинг фалон фойизи рус тилини ўз она тили деб ҳисоблашини ғурур ва фахр билан тилга олар ва бу билан ўз она тилида икки сўзни бир-бирига жуфтлай олмасликни оқлар эдик. Бугун англадикки, у маданият эмас, аксинча маданиятсизлик экан. Лекин бу жараён қанчалар қийин ва оғриқли кечмоқда. Умуман, ижтимоий қарашларимиздаги инерция қонунидан яқин ўртада халос бўлиш мумкинмикин?

Мана, республикамиздаги миллий муносабатларга доир «Миллий манфаатлар ва миллий муаммолар» мақоласидан бир парча:

«Миллий маданиятлар, урф-одатлар, анъаналар ҳар томонлама ривожлантирилиши, бир-бирини бойитиши зарур. Рус, украин, халқлари турмуш тарзида, анъаналарида, табиатида, психологиясида уч-

райдиган бир қанча прогрессив хусусиятлар ўзбек ва бошқа халқларнинг маънавий оламини ажралмас қисмига айланиб кетди. Ўзбекларнинг баъзи бир ижобий миллий характерини, маънавий бойлигини руслар ҳам украинлар ҳам қабул қилишди» («Шарқ юлдузи» ж. 1988, 12-сон). (Таъкид бизники — Б. Қ.).

Муаллиф келтирган маълумотга кўра республикада руслар жами аҳолининг 10,8, ўзбеклар 68,7 фойизини ташкил этади. Диққат қилайлик: Мана шу 10,8 фойизнинг «бир қанча прогрессив хусусиятлар»и 68,7 фойиз «маънавий оламининг ажралмас қисми»га айланиб кетган. Аксинча 10,8 фойиз, 68,7 фойизнинг «баъзи бир ижобий» томонларини «қабул қил»ган. Муаллиф «ҳам» орқали бу маъно-мазмунни яна кучайтиради. Қабул қилмади эмас, қабул қилди-ку, дегандек бўлади.

Ўз-ўзидан савол туғилади. Нима, бу 10,8 фойизнинг имтиёзини эътироф этишми?

Ҳолбуки мақола муаллифи бугунги қайта қуришнинг республикамиздаги энг эътиборли ва энг фидойи намоёндаларидан.

Бу саволларнинг кўпчилиги халқимизнинг миллий, ижтимоий уйғонишида жуда катта роль ўйнаган жадидчилик ҳаракатининг асосий муаммоларидан бўлган эди.

Бинобарин, инқилоб давом этмоқда.

1989 йил 5 август.

МУҲАММАД СОЛИҲ

НИМА ДЕГАНИДИР ТУҒРИ ЯШАМОҚ!

Хаёлимда бу суҳбат мавзуининг туғилганига беш йилдан ошди. Ушанда Муҳаммад Солиҳ шеърлари ҳақида республикамиз матбуотида жуда қизғин баҳс кетаётган эди. Ҳамма ҳам у шеърларида айтмоқчи бўлган «гап»ни дарров англаб ололмади. Уларни «жумбоқ шеърлар» деб атаганлар бўлди. «Шеърингизни тушунтириб берсангиз» деган хитоблар янгради. Ва шундай бўлиши табиий эди. Негаки, шоир ўз асарларида кўҳна ва навқирон шеърятимизга кўпчилик учун қутилмаган янгилик билан кириб келди. Янгилик эса ҳамиша қаршилиққа, баҳс мунозара, иккиланишларга дуч келади. Ҳаётга сингишиб кетиши

қийин кечади. Шеърят аҳли, айрим мунаққидлар бу янгилик қаршисида жиндек шошиб қолгандек бўлдилар. М. Солиҳ шеърлари нозиктаъб зукко ва ўйчан ашъорсеварга мўлжалланган.

Баҳс ана шундай хулоса билан якун топди. Шоир ижоди, шеърлари эътироф. этилди. Мухлислар сони кескин ортди. Бугун эса янги ўзбек шеърятини Муҳаммад Солиҳ ижодисиз тасаввур этиш қийин.

Бу суҳбатимиз бундан беш йил бурун газета юзини кўриши мумкин эди. Аммо турли сабаблар туфайли бугунгача сурилиб келди. Лекин, мана ошкоралик, ҳурлик шабадалари эсиб, партия ва ҳукуматимиз фалсификра кенг йўллар очаётган бир паллада муқаддас мавзуларда дилдан мушоҳада юритиш янада яхши.

Мени Муҳаммад Солиҳ билан суҳбатдош бўлишга ундаган нарса унинг бир гапи бўлди: «Шоирнинг энг яхши шеърлари Ватан ҳақида бўлади». Ижодкор бундай фалсафий хулосага бир кунда ёки бир йилда келмайди. У бундай хулосага келмоғи учун нималарнидир бошдан кечириши, изланиши, қийналиши ва тинимсиз ўйланиши керак, менинча, Ватанини, халқини чиндан севган шоиргагина бундай кашфиётлар насиб этади.

Муҳаммад Солиҳ билан суҳбатимиз ҳам Ватанимизнинг, халқимизнинг бугунги ва эртанги кунлари, мамлакатимизда кечаётган қайта қуриш муаммолари ҳақида борди. Шоир баъзан ўйчан, баъзан кескин сўзлади.

— Қайта қуришимиз туфайли ҳал этилажак муаммолар бир кунда пайдо бўлгани йўқ, — дейди шоир. — Биз уларни йиллар мобайнида кўриб-кўрмасликка, билиб-билмасликка олиб, яшаб келдик. Ярадек газаклатиб юбордик. Аммо турмушимиздаги бу хасталик нуқталари дафъатан деярли бир кунда, яланғочланди ва бизни бир оз довдиратиб қўйди. Гўё биз бу «нуқталар»ни биринчи марта кўраётгандай ҳайрон бўлдик. Ҳолбуки, улар бизга аввал ҳам маълум эди. Бугун унда-бунда қулоққа чалингувчи «Наҳотки, шунанга бўлса-я? У порахўр экан-да!» қабилидаги саволларимизни самимий, деб бўлмайди. Бу «ҳайрат» ўша турғунлик даврининг заҳарли меваси — ижтимоий иккиюзламачилиқдир.

Биз бугун ҳам ўша эски одат бўйича, долзарб муаммоларнинг қайсисини кўтариш мумкин ва қайсисига тегмаслик қераклигини кўпроқ ўйлаймиз. Ва, кўпин-

ча, энг долзарб ва кескинини ҳали ҳам «гап тегиб қолмасин» қабалида айланиб ўтамиз, гапирмаймиз.

Биз порахўрликни, давлат миқёсидаги порахўрликларни фош этдик: жуда кўп раҳбарларни лавозимидан олиб ташладик, уларни ҳаётлигида ёки ўлиmidан кейин жазоладик.

«Кўшиб ёзганлар»нинг гуноҳкорларини ҳам, баъзан бегуноҳларини ҳам қамадик. Уларнинг ўрнига янги одамларни — қобил ёки ноқобил кишиларни сайладик, устиларидан назорат ўрнатдик. (Назорат «собиқ»лар устида ҳам бор эди). Ва шу билан иш битгандай бўлди.

Энди қайта қуришнинг ҳосилини кутаяпмиз.

Чириган дарахт юлиб ташланган жойда кутаяпмиз.

Менингча, узоқ кутсак керак. Чунки биз жаҳолатни, ўғрилик ва нопокликни суғуриб олсакда, уларнинг илдизини унутиб қолдирдик.

Мен асло бўрттираётганим йўқ.

Одамларимизнинг бутун жисмоний ва маънавий кучларини сафарбар қилиб, шахсий ҳаётига ўрин қолдирмайдиган монокультура—пахта ҳукмронлиги давом этар экан, қишлоқ ва шаҳар ўртасидаги чуқур ижтимоий тенгсизлик (ўзбекларнинг 70 фоизи қишлоқда яшайди) бартараф қилинмас экан, жисман ва маънан соғлом инсонни тарбиялаб етиштириш жуда қийин.

Мўъжиза кутмай қўя қолайлик: бунақа одам осмондан тушмайди. У бизнинг еримиздан ўсиб чиқмоғи керак, пахта билан бирга! Фақат одамни пахтадан фарқ қилолсак, бас.

— Пахтакорнинг обрўсини кўтариш зарурлиги ҳақида Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг сўнгги пленумида алоҳида таъкидлаб ўтилди.

— Тўғри. Лекин унинг обрўсини қуруқ сўз билан кўтариб бўлмайди. Пахтакорнинг яшаш тарзига, меҳнат шароитига эътибор берилиши керак. Бунинг учун эса биринчи навбатда болаларимизни оғир меҳнатдан — дала ишларидан озод қилмоқ зарур. Биз бу борада жуда кўп гапирдик ва табиий бу ваъдалар қуруқ сўз эканлигига ҳар йил амин бўлаяпмиз. Болалар ўқиш жараёнидан юлиб олинди.

Уларнинг оталари меҳнатига келсак, бу меҳнат ҳозир қишлоқ хўжалигидаги энг оғир ва таажжубланарли даражада арзон меҳнатдир. Мана гувоҳ бўлинг:

1 центнер бугдой етиштириш учун 1,6 соат ишчи кучи, 1 центнер пахта ҳосили олиш учун 37 соат ишчи кучи сарф бўлади. Ғаллакор бир соатлик меҳнати учун 60,5 тийин, пахтакор эса 16 тийин, ғаллақорга қараганда деярли тўрт баравар кам ҳақ олади. «Пахтакорнинг меҳнати енгил эмас» дея билдирилган ҳамдардлик унинг аҳволини яхшилаш олмайди. Аниқ чоралар кўриш пайти келди. «Миллионер» хўжаликларни кўргазма қилиб, қишлоқнинг «бой хонадон»ларини ташвиқ этиш билан ҳам иш битмайди. Қишлоқ ҳаётини ўз кўзи билан кўрган киши биз етмиш йиллик янги тарихимиз давомида деҳқоннинг турмушини у қадар ҳам яхшилаш олмаганимизга шоҳид бўлди. Деҳқонларнинг аксарияти камбағал яшайди. Уч ойлик пахта кампаниясини мустасно қилганида, деҳқон ойига, нари борса, 40—50 сўм маош олади.

Ҳолбуки, Улуғ совет ёзувчиси Чингиз Айтматов ҳам «Правда» газетасида чиққан мақоласида: «Ўзбек меҳнаткашлари мамлакат учун қилган ишларни айт-таверсак, булар бари бошимизни қуйи эгиб таъзим қилишга сазовордир», — деб фахр билан таъкидлаб ўтди.

Тўғри, яқинда деҳқон ҳаётида ҳам маълум ёруғлик пайдо бўлди: оилавий пудрат амалга оширилди. Аммо деҳқон етиштирган пахта баҳоси унинг меҳнатига қараб баҳоланмас экан, пахтанинг нархи кўтарилмас экан, пудрат дегани деҳқон бўйнига янги бўйинтуруқ бўлиб қолаверади. Чунки деҳқон, илгари ўзи ишлаган бўлса, энди бутун оиласини, болаларини ҳам далага ҳайдайди: зора пландан ошириб пахта топширса-ю, кўпроқ пул ола, болаларини кийинтирса, ўқишга жойласа. Лекин юқоридан белгиланаётган планлар жаҳон чемпионларига қўйилган «планка» каби жуда баланд — уни ҳаммаям ошиб ўтолмайди.

Бундай беқадр меҳнат, бундай йўқсил турмуш ва яратувчилик имкониятларини очиш йўлида эмас, нон топиш йўлидаги доимий бандлик, халқда руҳсизлик ва ижтимоий ғафлат туғдиради. Бу эса ҳар хил пора-хўр, ўғри, муттаҳамлар учун энг қулай вазият — ўша халқ мулкини талон-тарож қилиш учун энг ўнғай майдондир.

Хуллас, ҳал этилиши шарт бўлган муаммоларимиз оз эмас. Ҳозирча, ҳамма нарсага тўғри қарашга, одил муносабатда бўлишга ўрганаётганимизни янги ҳаёт қўйган илк қадам десак бўлади. Шак-шубҳа йўқки,

одам боласи асрлар бўйи орзу қилган манзил — поки-
за ёғдулар тўшалган манзилга етажак.

— Инсон дунёга ҳалоллигича келади. Уни тарбия,
муҳит бузади. Шундай бўлсада, кўпчилик ҳалол тўғ-
ри яшасам, дейди. Аммо ҳаётда энг қийин иш — ҳалол
яшаш ҳамманинг ҳам қўлидан келавермайди. Сиз
бундан саккиз йил бурун шундай ёзгандингиз:

«Тўғри бўлмоқ нима ўзи? Нима деганидир, тўғри
яшамоқ?»

Бу саволга бугун қандай жавоб берган бўлардингиз?

— Утган йил бу саволга жавоб бўладиган бир
фикр айтган эдим, агар такаббурликка йўймасангиз,
ўзимдан «кўчирма» келтирардим...

— Қерак гап такрорланса, менингча зарар қилмас...

— «... Ёлғон айтиш тўғри сўзни айтишга қараганда
хавфсизроқ. Зотан, инсоният тарихида ёлғон сўзи учун
азият чекканларга нисбатан, тўғри сўзи учун жабр
тортганлар кўпроқдир. Аммо виждони бутун одам
ёлғон гапириб қутулишдан кўра тўғриси айтиб ту-
тилишни афзал кўради. Бу, албатта телбалик эмас.
Бу — унинг табиати. Уша ўжар тоифага мансуб зот-
лар тарихда кўплаб учрайди. Уларнинг кўпчилигини
кўриб, энг тушкун кимсанинг юрагида ҳам келажак-
ка умид уйғонади: шундай одамлар яшаган экан,
демак, бугун ҳам яшайпти, бундан кейин ҳам яшай-
ди, деб ўйлайди у. Уларни дорга осгандилар, сувга
чўктиргандилар, аммо бугун қарасак, ҳаммаси тирик
экан. Улар маънавият қасрининг устуңлари, улар ўз
юртларининг ҳақиқий граждандаридир...»

Мен ҳозир ҳам шу фикрдаман.

Лекин жавобимни кундалик ҳаётимиздан бир ми-
сол билан якунламоқчи эдим. Бундан икки йил аввал
Марказқўмнинг собиқ идеология секретари Р. Абдул-
лаева олиб борган «сиёсат» оқибатида, тилимиз ва
адабиётимизга ҳар хил тазйиқлар бўлди. Бунга қар-
ши бир неча носир ва шоирлар Ёзувчилар союзи съез-
дига очиқ хат ёзган эди. Бу хат (шахсан Р. Абдул-
лаева кўрсатмаси билан) съездда айтилмади.
Айтилмадигина эмас, очиқ хатни имзолаганлар ёзув-
чилар съездида «муҳокама» қилинди. Танбеҳ олди ва
кейинчалик уларнинг босмаҳонага тушиб кетган ки-
тоблари узоқ вақт тафтиш қилинди. Бу гап эски, ле-
кин ўша пайтда ноҳақлик тарафида туриб, очиқ хат-
ни ёзганлардан кулган кишиларнинг, бугун «сизлар
ҳақ экансизлар, биз билмабмиз», — деганига ҳайрат-

ланади, киши. Демокриманки, тўғри одам «ҳайрат»га ҳам тайёр бўлиши лозим.

Лекин биринчи навбатда тўғрилиқка тайёр бўлиши керак.

— Тўғрилиқ ҳақида гапирар экансиз, хаёлим бошқа томонларга кетди. Газета хабарида айтилишича, Ўзбекистонимизда аҳоли ноқонуний йўллар билан тўплаган 100 миллион сўм орган ходимлари томонидан мусодара қилинган. Эътибор беринг. Солиҳ ака, юз сўм эмас, юз минг ҳам эмас — юз миллион сўм-а! Кичикроқ давлатнинг бир йиллик даромади. Бу рақам четдан қараган кишида Ўзбекистонда бирорта ҳам ҳалол одам қолмаган экан-да, деган фикр туғдириши табиий.

— Ҳа, юз миллион сўм ўғирлангани рост. Эҳтимол, ундан ҳам кўпроқ пул ўғирлангандир. Бу ҳам ҳали очилса керак. Чунки қонун мутассаддилари Ўзбекистонда анча ғайрат кўрсатиб ишламоқдалар. Бу — яхши. Лекин Ўзбекистонда ўғирланган пулларнинг қанчаси бошқа жойларга кетган? Бу пулни ўмарган юлғичларнинг юқориқоғдаги ҳамтовоқлари ким?

Марказий газеталаримиз, Ўзбекистондаги ўғирликларни фош қилаётиб, шу масалага ҳам эътибор қилса яхши бўларди. Афсус билан айтиш керакки, менинг назаримда, бу иш бир ёқлама кетаяпти. Агар шундай кетаверса, хавфсирашингиз тўғри, Иттифоқимиз халқлари ўртасида «Ўзбекларнинг ҳаммаси бир гўр — ўғри», деган таассурот қолиши ҳеч гап эмас. Ўғрини фош қилиб, унинг ҳамтовоғи ҳақида гапирмаслик, бугунги демократия ва адолат тушунчаларига мутлақо зиддир. Менинг бу борада фикрим — шу.

— Шу ўринда диққатингизни яна бир муҳим муаммога тортмоқчи эдим. Охириги кунларда матбуотда, юксақ минбарларда бир гап тез-тез эътиборимизни тортадиган бўлиб қолди: Совет Армияси сафларига чақирилган ўзбек йигитлари орасида рус тилини билмайдиганлар, соғлиғи ҳозирги замон ҳарбий хизмати синовларига дош беролмайдиганлар ҳам бор. Сиз республикамизда ва марказий матбуотда бумавзуларда мақолалар билан чиқдингиз. Наҳотки, бизнинг йигитларимиз шу даражада ночорлашиб кетган бўлса?

— Йигитларимизнинг жисмонан заиф бўлиб кетишаётгани, афсуски, аччиқ ҳақиқатдир. Бу, ўзининг маълум, экологик бузилишлар ва қишлоқ хўжалигини

ёппасига химиялаштириш, қолаверса, деҳқон ҳаёти-нинг моддий ночорлиги оқибатидир.

Рус тилини билмагани сабабли болаларимизнинг ҳарбий техникани эгаллашда қийналаётгани ҳақида ҳам кўп гап бўлди. Бу борада мен ҳам фикр билдирган эдим. Аммо яқинда 1979 йилги статистик маълумотни кўриб, мен сал шошиб хулоса чиқарганимни англадим. Ўзбекистон бу жабҳада олдинги қаторлардан бирида турган экан. Биз ҳақиқатни сал бўрттириброқ кўрсатаётган эканмиз.

Умуман, биз бирор тилнинг (хоҳ ўзбек, хоҳ рус тили бўлсин) ижтимоий роли ҳақида мулоҳаза юритар эканмиз, масалага кўпинча бир ёқлама қарай бошлаймиз. Бу партия ва ҳукуватимиз қарорларига зид.

Бизда Конституцияга ёзилган — «Тенглик» деган аниқловчи бор. Бу сўзни таҳлил қилиб ўтиришнинг кераги йўқ. Биз рус тилини ўрганишни ташвиқ этар эканмиз. Ўзбекистонда яшайдиган бошқа миллатлар ўзбек тилини биладими, йўқми, деб ўйламаймиз.

Машҳур гуманист ёзувчи Эразм Роттердамский бирор бир мамлакатнинг бирор вилоятига бормоқчи бўлса, ўша вилоят лаҳжасини (тил эмас, лаҳжа) ўрганиб, кейин йўлга тушар экан.

Ҳақиқий зиёли, ўзини таниган олим ўзга маданият ва ўзга тилга шундай ҳурмат билан қарайди. Яқинда «Ўзбекфильм» кинохроникасида тилга бағишланган бир ҳужжатли фильм муҳокамаси бўлди. Фильм лавҳаларида рус мактабларида таълим олаётган болалар «нон», «бер» ёки «пул» каби сўзлардан бошқа бирор сўз билмаслиги тасвирланади. Ижтимоий ҳаётимизда тил сиёсати ҳам Тенгликка қурилиши лозим.

Кейинги пайтда рус тилининг роли хусусида кўп гапирдик. Рус тили ўқитувчиларини рағбатлантираяпмиз, рус тилига бағишлаб конференция, мажлислар чақираяпмиз — бу жуда яхши.

Биз қанча кўп тил билсак, ўзимизга шунча дуруст бўлади. Аммо ҳали ҳеч қаерда, ҳеч ким — на тилчилар, на ўқитувчилар, на олимлар — ўзбек тилининг бугунги аҳволи ҳақида мулоҳаза юритиш учун тўпланмадилар. Ҳар қолда, ижодкор сифатида менинг бундай тадбирлардан хабарим йўқ. Ўзбек тилининг аҳволи мақтанарли даражада эмас. Биринчидан, ўзбек тили анчадан бери идора тили бўлмай қолди: аризалар, ҳужжатлар, буйруқлар ва ҳоказолар фақат

рус тилида ёзилади: барча эълонлар, кўча номлари, ҳатто қишлоқларда ҳам русча ёзилади.

Ўзбек тилига менсимай қараш ҳоллари, айниқса, олий ва ўрта таълим мактабларида яққол кўринади. Ўрта мактабнинг ўзбек синфларида ўзбек тили 3 соатгача қисқартирилган. Ўзбек тили ўқитувчилари эса мактабда энг «обрўсиз» одамлардир-ки, уларнинг предмети — она тили, ўқиш жараёнида ҳар қандай бошқа дарс билан алмаштирилиши мумкин. Ўқитувчи ва унинг ўқитадиган фанига бўлган ҳурматсизлик — тилга бўлган ҳурматсизликдир.

Техник ва медицина олий ўқув юртларида маърузалар ўзбек тилида ўқилмайди. Бу қондани ўйлаб топган ташаббускорлар ўзбек тилида техник атамалар йўқлигини рўкач қилишади. Бу бўлмаган гап. Агар биз ўз тилимизнинг нақадар бойлигини билсак эди, агар уни севсак эди, ўша атамалар китобини қисқа муддат ичида тузиб, чоп этиш мумкин бўларди. Гуржистон ва Арманистон, Эстония ва Литвада бу хил китобни ўз тилларида чиқарса-ю, нега биз чиқармас эканмиз? Еки бизнинг тилимиз уларникидан ночорроқми? Ўзбек тилида ўқитишга қарши кишиларнинг яна бир баҳонаси шуки, рус тилини яхши билмай туриб, компьютерлар «сир»ини англаш қийин ва бу Иттифоқдаги иқтисодий бирликка раҳна солармиш. Биринчидан, агар истак бўлса, компьютерлар соҳасида ҳам худди ўша атамалар намунасини яратиш мумкин. Ахир эсланг, «Алгебра» — «Ал жабр» ни ким яратган? Хоразмий-ку! Иккинчидан, нега бор-йўқ муаммони фақат рус тилига тақаб гапирадиган бўлиб қолдик? Наҳотки, биз ўз тилимизни билсак, унда ёзсак, мушоҳада қилсак, бу интернационализмга зид бўлса?

Ўз тилимизни ўзимиз ҳурмат қилмасак, бошқалар ҳам ҳурмат қилмайди. Яқинда бир воқеанинг шохиди бўлдим: украиналик бир ёш шоир (Алесь Ткаченко) ўзбек тилини ўрганиб, шу тилдан таржималар қиламан, деган ниятда Тошкентга келган экан. Уни Ёзувчилар союзида кўриб қолдим. Кутубхонадан шошиб чиқди. Саломлашдик. «Нима бўлди, ҳаяжонланиб юрибсан, Алесь?» десам, аввал индамади, кейин кутубхоначи аёлдан хафа бўлганини айтди. Алесь «ўзбекча-русча луғат» сўраган экан, кутубхоначи эса топиб беролмабди. Мана аҳвол...

Агар бу бизнинг турмушимизда шунчаки бир та-

содиф бўлганда эди, агар ўзбек тилини менсимаслик фақат мактаб ёки кутубхоналардагина бўлганда эди, биз бунга урғу бериб ўтирмасдик. Афсуски, бу кенг тарқалган касал. Ҳатто кўпгина ўзбеклар ҳам ўз тилига кибр билан қарашади...

Пайт келди, ўзбек тилида чиқаётган китоблар ҳақида ҳам бир оғиз гап айтсам. Вақтингизни олмаслик учун фақат рақамларни келтираман. 1940 йилда Ўзбекистонда 600 китоб нашр қилинганда, аҳолимиз 4 миллион эди. Бугун ўзбеклар 14 миллионга етай деб қолди, лекин ўзбек тилида нашр қилинаётган йиллик китоблар сони бор-йўғи 900 та.

Ёки бошқа мисол: 1979 йил ўзбек тилида 1058 китоб чиққан эди. 1985 йилда бу рақам 996 гача тушиб кетди.

Нисбат учун мисол: ўша 1979 йили 4 миллион аҳолили Гуржистон 1549 та китоб нашр этган. 1985 йилда бу рақам 1715 тага етди. Ушбу рақамларни солиштириб кўрсангиз, биз нашр сиёсатида ғалати бир тарзда ортга чопаётганимизни кўрасиз. Ўзбек тилида ўқийдиган китобхонлар сони кўпаймоқда, ўзбекча китоблар сони эса камаймоқда. Пахта плани, гўшт, сут, сабзавот планлари ошади, нашриёт планлари негадир қисқаради. Бу ҳам ўзбек адабиётига ва унинг китобхонига, демак, ўзбек тилига муносабатнинг бир кўриниши.

— Балки миллатнинг сифатини яхшилашга таклиф қилинаётганидек «туғилишни тартибга солиш», «оилани планлаштириш» туфайли эришармиз! Оилада ўн касалманд бола чор-ночор кун кечиргандан кўра беш соғлом фарзанд ўйнаб кулиб, тўқ-фаровон яшагани аъло эмасми?

— Боланинг ўнтаси касал бўлса, бештаси соғлом бўлишига ким кафолот беради? Менимча, касал бошқа ёқда. Утган йили «Известия» газетасида кичик бир суҳбат эълон қилинди. Унда ўзбек оилаларида туғилишни камайтириш ҳақида фикр билдирилди. Кейин туғилаётган болаларнинг аксарияти носоғлом эканлиги айтилди. Бу жуда тўғри фикр эди, ҳақиқатан ҳам, Ўзбекистон болалар ўлими бўйича Иттифоқ бўйича биринчи ўринда туради. Лекин бунга туғилишнинг нима алоқаси бор, шуни тушунмадик. Ахир, болалар кам туғилган билан камроқ касал бўлмайди-ку!

Биз шундай деб ўйлайлик, амма суҳбатдаги бу фикр қанчалик зиддиятли бўлмасин, уни тасодиф

сифатида қабул қилдик. Шахсий фикр бўлса керак-да, дея тахмин этдик. Агарда бу галати фикр бошқа жойларда, суҳбатларда кўтарилмаганда эди, уни бутунлай унутган бўлардик.

Биз фақат шундагина ҳушимизга келдик. Туғилишни камайтириш гоёси бир одамники эмаслигини сездик. Ва бу гоёнинг нотўғрилиги ҳақида мажлисларда, Езувчилар союзи пленумларида гапирдик. Аммо шу кунгача фикримиз инobatга олингани йўқ. Бугун туғилишни камайтириш учун ташвиқот нафақат қишлоқларда, ҳатто шаҳар туғруқхоналарида ҳам авжига чиққан. Қишлоқни тушуниш мумкин, аммо шаҳарчи? Шаҳарлик оналар ҳам майиб-мажруҳларни туғаяптими?

Хуллас, туғилишга қарши келтирилган далиллар бир-биридан кулгили, бир-биридан зиддиятли. Менимча, ҳар бир миллатнинг кўпайиши ёки кўпаймаслигини идоралар эмас, ўша миллатнинг ТАБИАТИ белгилайди.

Агар шу табиий мувозанат сунъий равишда бузиладиган бўлса, биз бутун дунёга кулгу бўлишимиз муқаррар ва гоёвий муҳолифлар қўлига яна бир «миллий дастак» тутган бўламиз.

— Бундай шошма-шошарликлардан хориждаги мафкураси бузуқ ҳарифларимиз фойдаланишни жуда яхши билишадди. Ахир қайта қуриш бошлангач, ўларнинг тегирмон тоши янада тез айлана бошлаганлигини биламиз.

— Гапингиз жуда тўғри. Бунга бир мисол келтирай: Н. И. Журавлева ўзининг «Антисоветизм булжуазной демографий» китобини Фарб демографи А. Шихи мақоласидан бир парча келтирган: «Урта Осиё республикаларида аҳолининг кўпайишига қарши бирор чора кўриладими, йўқми, ҳали маълум эмас. Ҳар ҳолда, туғилишга қарши расмий кампания — ирқий дискриминация, деб айбланиши мумкин, чунки бир вақтнинг ўзида русларда туғилиш рағбатлантирилади» (124-бет).

Бу буржуа демографининг гапи. У худди шундай «кампания» бўлишини «башорат» қилгандай туюлди. Аммо у бир нарсада қаттиқ адашган: биз ҳеч қачон, ҳеч кимни ирқий дискриминацияда айбламаймиз. Бу — аниқ.

Лекин биз ўзбек оилаларида болаларнинг касал туғилаётганига сабабчи муаммоларни айблаймиз.

Биз, «болалар ўлимига сабаб кўп туғилишдир» дея ҳақиқатни яшираётган, дефолиантлар, гербицидлар, инсектициллар ва бошқа химиявий дорилар дастидан шундай фожiali аҳволга юз бурганлигимизни яшираётганларни айблаймиз.

— Сухбатимиз Ватанпарварлик, халқпарварлик ҳақида борар экан, шундай савол туғилади: бу муқаддас туйғулар адабнётимизда қай даражада ўз ифодсини топмоқда? Бу борада Сиз мансуб авлод ижодкорлари билан ёзувчиларимиз қарашларида қандай уйғунлик ва фарқлар бор?

— Олтмишинчи йиллар ва етмишинчи йилларнинг бошларида Абдулла Орипов ижоди биз учун шижоат намунаси бўлди. Унинг ҳар бир шеърини зориқиб кутардик. Сал кейинроқ Рауф Парфи шеърлари кўпроқ диққатни торта бошлади. Етмишинчи йиллар охирида янги шеърини авлод дунёга келди. Усмон Азим, Шавкат Раҳмон, Тилак Жўра, Хуршид Даврон, Йўлдош Эшбек, Азим Суюн ва бошқалар. Улар менинг тенгдошларим ва дўстларим. Шунинг учун ҳам уларни мақташ менга ноқулай.

Саксонинчи йилларнинг бошида янги шоирлар Усмон Қўчқор, Муҳаммад Юсуф, Мирза Кенжабоев, Сирожиддин Саидов каби бир қатор истеъдодли ёшлар кўзга кўрина бошлади.

Мен бу ҳар хил ёшдаги шоирларда бир фазилат уйғунлигини сезаман: юқорида айтганим — шижоатни сезаман. Ва бу билан фахрланаман.

*Қулман Очилов суҳбатлашди
1988 йил 25 февраль.*

МУҲАММАД АЛИ

«ЎЗ-ЎЗИНГНИ АНГЛАБ ЕТ...»

(Эссе)

Буюк файласуф олим ва донишманд Афлотуннинг «ўз ишингни қилгину, ўз-ўзингни англаб ет» деган машҳур гапи бор. Бу гапнинг маъноси жуда терандир ва бу теранлик хусусида кўп баҳслар юртиш мумкин. «Ўз ишингни қилгин» сўзларида ҳаёт, тақдир сенинг зиммангга юклаган вазифани, бурчни тезроқ англаб етиш ва уйдлаш лозим, деган маъно-

ни кўраман, токи вазифангнинг ижросидан халқингга ва жамиятга бир наф етсин. Афлотун гапининг иккинчи қисми «Ўз-ўзингни англаб ет» иборалари эса ўзида яна ҳам чуқурроқ мазмун касб этгандир. Ўз-ўзингни англаб етиш яъни ўзингни, ҳаётингни, дўстларингни, жамиятингни, халқингни, социал қадр-қимматни, адолатни, ҳурфикрлиликни англаб етишдир, маданиятингни, тарихингни англаб етиш, тушуниш, қадрлаш демакдир.

Яқинда Марказий телевидениенинг «Позиция» кўрсатувида ёзувчилардан Г. Боровик билан А. Михайловлар иштирок этишиб, Бухоро ва Самарқанддаги осори-атиқаларнинг ўзбек халқига ҳеч даҳли йўқ (!) қабилдаги тахминни ўртага ташладилар. Бу фикрга мутлақо қўшилиб бўлмайди. Шундай савол туғилади: бу кўҳна шаҳарлардаги ёдгорликларнинг ўзбек халқига даҳли бўлмаса... кимга даҳли бор экан. Арабларгами? Мўғулларгами? Русларгами? Бундай саволлар кишини ўйлантириб қўяди, хаёлни чувалаштиради. Ҳақ талашмоқ ёмон нарса, лекин ҳақиқат учун курашмоқ ҳам фарзу, ҳам қарзидир.

ҚАДИМИЙ МАКОН

I

Ўрта Осиёнинг икки буюк дарёси — Амударё билан Сирдарё орасида жойлашган макон қадимдан Турон мамлақати номи билан аталиб келган. Кейинчалик у Туркистон, араблар истилосидан сўнг Мово-роуннаҳр деб номланди. Сирдарё қадимги турк тилида Энчиўғиз, Амударё эса Ўкуз дейиларди. «Энчиўғиз» сўзининг «Энчиўғиз»га алоқаси бор деган тахминлар ҳам юради, унда «Иккинчи Ўкуз» маъносини кўрадилар. Милоддан аввал 329 йилда Искандар Зулқарнайн бошчилигидаги юнон аскарлари Ўрта Осиёга бостириб кирдилар. Уша пайтларда Амударё Ўкуз деб туркча аталишини юнон тарихчилари таъкидлаб ўтишади. Улар бу сўзни юнонча транскрипцияда Оксус. Окс деб ёзганлар. Европада бу дарёни Окс деб билишади. XIX аср венгер тарихчиси А. Вамбери ҳам юртимиз ҳақидаги асарини «Трансоксанияга саёҳат» деб атаган эди. Шунинг ўзи ҳам икки дарё оралигини қадимлардан туркий каломлар жаранг бериб турган диёр эканлигини тасдиқ этади.

Туроннинг қадимийлиги ҳақида Фирдавсийнинг «Шоҳнома» сида ҳам кўп маълумотлар бор. Жаҳоншумул шоир Эронзамин ва Туронзамин халқи ҳақида меҳр билан ёзади, Икки кўҳна диёр тавсифига жуда кўп ўтли сатрлар бағишлайди. Эрон подшоси Ковус, кейин Кайхисровнинг Туронзамин подшоси Афросиёб билан кўп бор жанг қилишлари, паҳлавон Рустами Достон, Сухроб, Сиёвуш достонлари, валламат Божаннинг Афросиёб қизи Манижа билан топишиши қиссаси — барча барчасида гоҳ у жиҳатдан, гоҳ бу жиҳатдан Эрон билан Турон ўртасидаги муносабатлар қаламга олинади. Турон ва унинг халқи турклар ҳақида гап кетганда, шоир «Туронлар ери», «Турон эли», «туроний қўшин», «аҳли Турон», «туркларнинг ери», «Турон тупроғи», «туркий суворийлар», «турк авлоди», «туркларнинг иши», «Турон қизлари», «Турон ботирлари» каби ибораларни келтиради. Муаллифнинг ҳолис назари бизга кўп нарсаларни баён этиб беради. «Шоҳнома»да битилишича, Рустами Достон бир кун Рахш тулпорини миниб азамати шикор қилади ва турклар диёрига бориб қолади:

У дарранда шердек қидирмишди ов,
Туронлар ерига бориб қолди дов.

(Ш. Шомухамедов таржимаси)

Ҳориб-чарчаб қолган паҳлавон сув лабига бориб биров мизғиб олмоқчи бўлади. Бу ердан ўтиб қолган саккиз нафар туркий суворий чаманда ўтлаб юрган Рахшни тутиб олишмоқчи бўлишади ва Рустамнинг уйқуда эканлигидан фойдаланиб отга каманд отади-лар. От тепиб, тишлаб, ўзини ҳимоя қилади, турклардан учтасини ўлдиради. Аммо қолганлари уни тутишади ва шаҳарга от суришади, чунки «Кутарди ҳар бирин улкан мукофот» Рустам уйқудан кўз очиб, аҳволни билиб, дили қон, отини излаб Самонгонга пиёда равона бўлади. Паҳлавоннинг келаётганини эшитиб, шаҳарнинг улуғлари унга пешвоз чиқади-лар ва бир ажиб мажлис қуради-лар. «Хуш айлаб Таҳамтан дилин руду соз, жаранглар ўйинда Турону Тароз. Паричеҳраларки, тутса жоми май, Тароз қизлари рақс этар тўхтамай». Воқеанинг қизиги олдинда эди. Самонгон шоҳининг қизи Таҳмина, «даҳани ошиқ дилдек сиқик» санам, ишқ ўтида куйиб, тун ярмидан

оққанда пинҳона Рустам ётган саройга келади. «Агарда замона этса лутф ажаб, Келдим ҳузурингга мен фарзанд талаб!»— дейди жигарсўхта қиз ва Рахшни ҳам топиб беришини айтади. Кейин Рустамга бундай дейди:

Қоронғу кечада бу Турона сен,
Келибдурсан танҳо ва мардона сен!

Рустам билан Таҳминанинг тўйи бўлиб ўтади... Рустам «бўлган ишни дилдан тутиб ниҳон, сир» Сейистон сари йўл олади, уни жангу жадаллар кутарди...

Орадан тўққиз ой ўтгандан кейин Таҳмина ўғил кўради, бир ойда бир ёшга улғаядиган ўғлонга Суҳроб номини берадилар.

Усиб вояга етган Суҳроб Эронга қарши қўшин йиғга бошлайди. «Бу кун мен баҳодир Турон эрларин, йиғиб, лашкар этгум жаён шерларин»— дейди баҳодир ўғлон. Турон подшоси Афросиёб эса бундан бениҳоя шод бўлади ва кўмак учун икки турк паҳлавони Бармон билан Хуммонни Суҳроб ёнига қўшади. «Турондан чиққан бир янги ботир «эр» Эронзаминда кўп шижоат кўргизади, подшо Ковус лашкаргоҳига ҳужум қилади, шоҳчодирга найза уриб, етмиш бир қозигини бирдан суғуриб олади. Подшо Ковус аъёнларига дейди:

«Бу туркни кўрибоқ учди ҳушингиз,
Рустамга югурмоқ бўлди, ишингиз.
Паҳлавоним йўқми бунга келур бас,
Наҳот бас келолмас бу туркка ҳеч кас!»

Ниҳоят Рустами Достон билан Суҳроб дуч келадилар.

Рустами Достон «гумроҳ турк устидан ғолиблик тилар» экан, «эй, турк, беақл хунхор!» деб камситиб ҳам қўярди. Жангда Рустам енгилади, аммо ҳийла ишлатиб омон қолади. Кейинги жангда эса Суҳроб ҳалок бўлади. Бағри увалган Хуммон: «Турк паҳлавони Суҳробимиз фириб қурбони бўлди!..» дейди Турон лашкарига қарата. Бу машъум хабар Суҳробнинг онаси Таҳминага, мамлакат подшоси Афросиёбга, бутун элга етиб боради.

«...Афгон кўтарилди бутун Туронда:

Суҳроб ҳалок бўлмиш уруш майдонда!»

Суҳроб қиссаси «Шоҳнома»да Турон билан боғ-

лиқ бўлган кўп қиссалардан биргинаси; холос. Назаримизда шунинг ўзи ҳам қадимий Турон диёри ва турк халқи ҳақида маълум тасаввур бера олишга қодирдир.

II

Турон билан боғлиқ бўлган шахслардан бири мамлакат подшоси, асл номи Алп Эртўнга, айрим манбаларда эса Тўнга алп эр бўлган Афросиёбдир. «Тўнга» сўзига изоҳ берган буюк олим Маҳмуд Қошғарий «Девону луғотит турк»да бундай ёзади: «Тўнга — йўлбарс жинсидан бўлган бир ҳайвон. У филнинг кушандасидир. Бу сўзнинг асосий маъноси шудир. Лекин бу сўз туркларда маъноси ўзгарган ҳолда қўлланади. Бу сўз кўпинча одамларга лақаб ўрнида ишлатилади. Чунончи, Тўнгахон, Тўнга Тегин ва ш.к. Туркларнинг улуғ хони Афросиёбни «Тўнга алп эр» деб атар эдилар-«Йўлбарс каби кучли баҳодир одам демакдир». Бошқа улуғ шоиримиз Юсуф Хос Ҳожиб ўзининг «Қутадғу билиг» достонида Афросиёбни таърифлаб ушбу сатрларни битади:

Бу турк беклариндин, оти белгулук,
Тўнга алп эр эрди, қути белгулук,
Тожиқлар аюр ани Афросиёб,
Бу Афросиёб олди эллар талоб.

Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам» асарида (асар Эрон подшолари тарихига бағишланган) «яхши ахлоқлик олим ва одил подшоҳ» Фаридун ҳақида тўхталиб, унинг уч ўғил — улуғи Салм, ўрганчаси Тур, кичиги — Эраж бор эди, дейди. Подшо қўл остидаги ерларни учга қисмат қилади: «Рум ва Мағрибдин Яман худудигача Салмга берди. Туркистон ва Чин худудин (яъни Чин худудигача — М. А.) Турга берди. Форс, Ироқ ва Хуросонни Эражга бердиким, ўзининг дорулмулки ва тахти эрди...» Навоий «Форс, Ироқ ва Хуросон» Эрон подшосининг «ўзининг дорулмулки ва тахти» эканлигини таъкидлапти, бинобарин Салмга берилган Рум ва Мағриб, Турга берилган Туркистон Эрон қўл остига қўшилган диёрлар бўлиб чиқади, улар Эрон ерлари эмас. Афросиёб эса Турнинг набираси эди, у Эронга черик тортиб келиб ўн икки йил давомида Эрон мулкани талон-тарож қилади. Навоий ўз асарида Афросиёбни Туркистон подшоси эканлиги учунмас, балки Эронга бостириб кирган подшо си-

фатида эса олади ва Эронда «Афросиёб подшолиғи
ун икки йил эрди», дейди. «Хамса»да эса шоир бун-
дай сатрлар битади:

Яна, шоҳлик қилди Афросиёб,
Вале қилди Эронни зулми ҳароб.
Замонида гар эрди обод кам,
Ани қўймади чархи обод ҳам.

Келтирилган мисоллардан кўриниб турибдики, турли даврларда яшаган Фирдавсий ва Юсуф Хос Ҳожиб, Маҳмуд Қошғарий ва Алишер Навоий каби мутафаккирларнинг Турон подшоси Афросиёб ҳақидаги фикр ва тасаввурлари қарийб бир хил ва бир-бирини исботлайди, тўлдириб келади. Охир оқибатда Эронзамин ва Туронзамин, бу — икки замин эканлигини номига кўра ва аслида ҳам уларда форслар ва турклар истиқомат қилишини кўрсатади. Бу жуда ибратлидир.

Шу нуқтаи назардан қараганда, Фирдавсий жуғрофияси жуда қизиқдир. «Шоҳнома»да Рустамнинг Самонгон шаҳрига келиб қолгани, ов қилиб юриб Турон ерида кезгани ҳақида сўз юритилади. Атрофда туркий суворийлар, Рахшни ҳам улар тутиб олади. Самонгон шоҳининг қизи Таҳмина Рустамга: «Қоронғу кечада бу Турона сен, Келибдурсан танҳо ва мардона сен!» дейди. Сўнгроқ ўғли туғилганини эшитган Рустам Таҳминага хат юборар экан, Афросиёб билиб қолмасин, дейди, у ерлар Туронзамин бўлганлиги учун шундай қилишга мажбур бўлади. Кейин Суҳроб турк паҳлавони бўлиб жангга киради ва ҳ.к. Самонгон шаҳри ҳозирги Афғонистоннинг шимолида жойлашган кўҳна шаҳар. У бир муддат Айбак деб ҳам аталиб келди, лекин бугунги кунда яна Самонгон деб номланади. Шимолий Афғонистондаги тоғларнинг бири Банди Туркистон деб айтилади, Турон пасттекислиги эса мактаб ўқувчисига ҳам аён бўлган бир ҳақиқатдир. Ушбу жуғрофий тушунчалар ҳам Турон ўлкасининг қадимийлигидан ҳикоя қилади.

III

Маҳмуд Қошғарийнинг номлар борасидаги кузатишлари ҳам эътиборга лойиқдир. «Кенд» деган сўзга изоҳ берар экан, аллома бундай ёзади: «Кенд — ўғизлар ва улар билан яқин турувчилар тилида қишлоқ. Кўпчилик турклар наздида вилоятдир. Шунинг

учун Фарғонани Ўзкенд—ўз шаҳримиз, дейдилар. Самарқандни катталиги учун семиз кенд — семиз шаҳар дейдилар. Бунини форсийлар Самарқанд тарзида қўллайдилар...» Турон подшоси Афросиёбнинг қизи Қоз таърифига фаройиб сўзлар битилган. «Қоз — Афросиёб қизининг номи. Қазвин шаҳрини шу қургандир. Қоз ўйини—ғоз ўйналадиган жой демакдир. Чунки у шу ерда турар ва шу ерда ўйнар эди. Шунинг учун баъзи турклар Қазвинни турк шаҳарларидан ҳисоблаганлар. Шунингдек, Қум шаҳри ҳам чегара ҳисобланади. Чунки «қум» туркча сўздир. Афросиёбнинг қизи бу ерда ов қилар ва ўйнар эди. Баъзилар турк шаҳарлари чегараси Марваш-Шоҳижаҳондан бошланишини сўзлайдилар. Чунки Қознинг отаси Тўнга Алп эр Афросиёбдир. У Таҳмурасдан уч юз йил кейин Марвни бино қилгандир...» Сал кейинроқ аллома тағин давом этади: «Бутун Мовароуннаҳр, Йангканддан Шарққача бўлган ўлкаларни турк шаҳарларидан деб ҳисоблашнинг асоси шуки, Самарқанд — Семизкенд, Тошкенд—Шош, Ўзкенд, Тункенд номларининг ҳаммаси туркчадир. Кенд туркча шаҳар демакдир. Улар бу шаҳарларни қурдилар ва шундай ном қўйдилар. Ҳозиргача ҳам шундай келмоқда. Бу ерларда форслар кўпайгач, сўнг улар Ажам шаҳарлари каби бўлган...» Демак, Қазвин билан Қум шаҳрининг бунёд этилиши Афросиёбнинг Эронни ўн икки йил идора этиш пайтига тўғри келар экан.

Турон подшоси Афросиёб ҳақида, хусусан, Самарқанд тўғрисида XIX аср тарихчиси Абу Тоҳирхожанин «Самария» асарида ҳам ажойиб маълумотлар топиш мумкин. Самарқанд, деб аталишига сабаб, дейди тарихчи, Самар — турк хонларидан бирининг оти, қишлоқни шу қурган, шунинг учун шундай дейлади... Самарқанд ёнидаги кўҳна шаҳарнинг «Афросиёб» деб аталиши бежиз эмаслиги ҳам шунда сезилиб қолади. Унинг турклар хони Алп Эртўнга — Афросиёб номи билан боғлиқлиги аниқ кўриниб турибди.

Рус шарқшунос олими В. В. Бартольд ўзининг «Туркистоннинг маданий ҳаёти тарихи» асарида «Турк кўчманчи империяси билан Сосонийлар сулоласи давлати ўртасидаги чегара Амударё ҳисобланарди, — деб ёзади.— Амударё ортидаги жойлар эронликлар учун Туркистон, яъни «турклар мамлакати» деб аталарди.»

Қиссадан ҳисса шулким, Туронда, ёки бошқача қилиб айтганда, Туркистонда турклар яшаб келган,

турклар деганда фақат ўзбек халқи эмас, балки қирғиз, қозоқ, туркман халқларини ҳам назарда тутмоқдаман. Туркларнинг йирик қабилалари қадим-қадимдан шу маконда истиқомат қилган, шу ваздан ҳам бу халқ ўз ўлкасига «Туркистон» деб ном берган. Турли даврларда шарқу шимолдан туркларнинг бошқа қабилалари (ўзбек халқининг ўзида 92 та (!) қабилла мавжуд) кўчиб келиб халқнинг таркибини бойитиб бораверган, таъсирга учраган, таъсир ўтказган, шаклланган... Бу тарихий жараён узоқ асрлар давом этди.

Шу ерда бир нарсага эътиборни қаратмоқ зарурдир. Икки дарё оралиғи қадимдан Турон, Туркистон деб аталишига қарамай, кейинги давр тарихшунослигимизда, уни негадир араблар қўйган «Мовароуннаҳр» — аввало бу атама ҳеч бир диёрнинг атамаси бўлмайди, — номи билан аташ қаттиқ урф тусини олди. Бу тарихий ҳақиқатга хилофдир. Биз улуг олим В. В. Бартольд таълаған илмий йўлдан боришимиз лозим, у ушбу диёрни «Туркистон» деб атайди ва қадимдан то шу кунгача бу ўлкада бўлган воқеаларни шу атама билан боғлайди. Навоий ҳам, Фаридун ўғли Турга Туркистонни берди, дейди. Заминнинг ўз номи бўла туриб, уни бировлар ўз билганича қўйган ном билан аташ ноўриндир.

АТЛАС КЎЙЛАКЛИ ИККИ ҚИЗ

I

Ўзбек халқининг тарихига назар солганда қардош тожик халқи билан боғлиқ жуда кўп жиҳатларни эсда тутмоқ лозим. Биродари азиз тожик билан ялангтўш, содда ўзбек дўстлиги, қадрдонлиги не-не асрлар кўксини безаб турибди. Тарихи ва ҳаёти бир-бири билан қоришиб, бирлашиб кетган халқларимиз жаҳон маданиятига улкан ҳисса қўшган халқлар сафидадирлар. Ўзбек билан тожикнинг дўстлигини тарихда мисли кўрилмаган ҳодиса, деб айта оламан. Теранроқ ўйлаб қаралса, бу ростдан ҳам ҳайратланарли ҳодисадир. Муқояса қилиб кўринг: ўзбек тили туркий тиллар оиласига мансуб, тожик тили эса ҳинд—европа тиллари сирасига киради. Иккисининг тупроғи икки жойдан олинган, аммо уларни бир-биридан ажратиш қийин. Тиллар бошқа-бошқа бўлгани

билан кўп нарсаларда муштараклик бор. Чунончи, туриш-турмуши, яшаш тарзи, тўй-маросимлари, меҳмоннавозлик, пазандачилик йўллари бирдир. Ўзбек тожикдан қиз олиб, қиз беради, кийим-кечакларда ҳам дидлар бир-бирига мос келади. Атлас кўйлак кийиб олган икки дил тортар қизнинг қайси бири ўзбегу, қайси бири тожик эканлигини ажратиш мушкул, қолаверса, бу нарса ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмайди. Айниқса, санъат, мусиқа, хусусан, «Шашмақом»нинг муштараклиги диққатга сазовордир. Мақом йўлларида тожикча ва ўзбекча тароналар бир-бири билан қоришиб кетади. Бамисоли икки атлас кўйлакли қиздай уларни ҳам ажратиб олиш қийин. Гап келганда шуни айтиш керакки, буюк Абдурахмон Жомий ўзининг мусиқага бағишланган рисоласида турк усулларида тўрт хилини келтириб ўтади. Булар—Туркий асли жаидид, Туркий асли қадим, Туркий хафиф, Туркий сариълардир: Форс-тожик шоири ўзбек мусиқасига диққатни қаратса, ўзбек шоири Алишер Навоий «фурс салотини» тарихини ёритиб беради. Буларнинг бари икки халқ тарихи, ҳаёти, маданияти бир-бирига қанчалар сингишиб кетганлигини кўрсатиб турибди. Тилидан бошқа ҳамма жиҳати бир-бирига монанд икки халқнинг шунчалар бирининг кўнглидан бир сув ичиши чиндан ҳайратланарли ҳодисадир.

Қадимда форсларни аҳли қалам, туркларни аҳли шамшир деб аташ расм бўлган. Форслар табиятан илмга ўч, қалам шайдоси бўлишган, улар ватанлари тарихини битишган, илмий рисолалар яратишган, асарлар ёзишган, биз бугун ана ўша битикларни ўқиб, жаҳон тарихидан огоҳ бўламиз ва ташаккур айтамыз. Улар саройларда давлат ишларини юритишган, мирзолик қилишган, дабирлик санъатини эгаллашган. Шу ваздан ҳам панд-насиҳат китобарида («Қобуснома», «Чаҳор мақола» ва ҳ.к.) албатта бир боб дабирлик санъати сирларига бағишланади. Тилни ривожлантирувчи омил — ижоддир, илм ва адабиётнинг барча соҳаларида тинимсиз тебратилган нурли қаламдир. «Худойнамак», «Шаҳристонҳойи Эрон» (афсуски, бу икки нодир китоб бизга етиб келмаган, биз уларни Фирдавсий ва Табарий маълумотларидангина биламыз), «Шоҳнома», «Сиёсатнома», «Гулистон» ва бошқа кўп китоблар ана шу аҳли қаламнинг саъи ҳаракати билан дунёга келди.

Аҳли шамшир бўлган турклар эса шаҳарларда эмас, кўпинча кенг қишлоқларда, ўтлоқларда, далагулзорда яшашни хуш кўришган, кенгликни ёқтиришган. Улар ҳаминша жанг майдонларига талпинишган, улар учун шамшир бирламчилик вазифасини ўтаган. Турк лашкарларининг машҳур ва жанговарлиги шундан. Шу туфайли улар давлат бошида туришган, Туркистонда V асрдан бошлаб қарийб турк сулолалари ҳукмронлик қилиб келди. Эрон ҳукмдорларининг аксарияти—Салжуқийлар, Ғазнавийлар, Сафавийлар, Халоқуийлар, Нодиршоҳ Афшор, Қожорлар ҳам турк сулоларига мансубдир. Ана шу вайдан ҳам турклар форсларга нисбатан қаламга камроқ ошно бўлдилар, кўпроқ шамшир измига юриб кетдилар.

«Ҳозирги Туркистонда туркларнинг сиёсий устунлиги VI асрда қарор топган эди», деб ёзади В. В. Бартольд, VII асрда ўлкага бостириб кирган араблар биринчи галда туркларга қарши курашди, чунки бу ерда улар энг катта кучга эга эдилар. Зарафшон водийсида яшаган суғдийлар ва Амударё бўйларида истиқомат қилган хоразмийлар босқинчилар учун жиддий хавф туғдирмас эди. Турк ҳоқонлиги эса катта нуфузга эга бўлиб, унинг чегаралари ғарбда Эрон билан Византияга, шарқда Хитойга бориб тақаларди. Табиийки, турклар ҳукмронлигини ағдармай туриб араблар Туркистонни қўлга кирита олишмас эди. VII асрнинг 30-йилларида Сирдарё бўйларида бўлган жангда араблар турклар устидан ғолиб келдилар. Бу мағлубиятдан кейин турк империяси бўлак-бўлак бўлиб кетди. Мамлакатда араблар ҳукмронлиги ўрнатилди, араб тили нуфузга эга бўлди. Бу тилда муомала қилиш, асар ёзиш анъанага айланди, маҳаллий халқларнинг вакиллари араб тилида жаҳоншумул асарлар битдилар, ғазаллар ёздилар.

II

.... Биз яшаган заминга Той қабиласи вакиллари келгандан кейин,— араб тили ривожланиши керак бўлган ҳолда, Туркистонда форс тили нуфузга эга бўла бошлади. Бадавийларнинг ўзи бу тилни қабул қилдилар ва форсларнинг ўзидан ҳам кўра форс тили тараққиёти учун қаттиқ қайғура бошладилар. Бу пайтда Эрондан Туркистонга кўплаб кишилар кўчириб келина бошланди, бу ҳаракат жойларда, хусусан, За-

рафшон водийсида оммавий тус олди. Юқорида эсла-тиб ўтилганидек, Маҳмуд Қошғарий ўз асарида Самарқанд таърифига тўхталиб: «...бу ерларда форслар кўпайгач, сўнг улар Ажам шаҳарлари каби бўлган», деб ёзади, бунда олимнинг ўша кўчирманчилик сиёсатини назарда тутганлиги кўринади. Натижада Эроннинг таъсирида Туркистонда мадрасалар пайдо бўлди, форс тили ва адабиёти анъаналари муқим қарор топа бошлади. Сомонийлар даврига келиб бу жараён ниҳоясига етди, форс тили Туркистонда ҳам давлат тили даражасига кўтарилди. В. В. Бартольд бундай ёзади: «X аср Туркистон тилининг, жиллақурса ўқимишли табақа тилининг Эрон тилидан қанчалар кам фарқ қилганлигини шундан ҳам билса бўладики, келиб чиқиши асли Туркистондан Рудакий каби шоирлар форс шуароси орасида олий мартаба-ю мақомга эришган эдилар». Энди Туркистон халқлари давлат тили даражасига чиққан форс-тожик тилини яхши билишлари зарур эди, девонларда муаммолар шу тилда олиб борилар, мадрасаларда шу тилда сабоқ бериларди. Табиийки, илм, тарих, адабиёт шу тилда ривожлана бошлади. Бу тилни билмоқ турк халқи учун ҳам ҳаётий заруратга айланди, улар бу тилни ўргандилар, ўрганибгина қолмай, бу тилда ижод ҳам қила бошладилар. Бу пайт мамлакатда форс-тожик тилини билмаган туркни топиш қийин эди. Кўп турклар давлат тилининг нуфузига суяниб, мансабу мартабаларга умид боғлаб, форсча сўзлашишга берилиб кетдилар. Улар ҳатто она тилини менсимаслик иллатига дучор бўлдилар. Уни унутиш даражасига етдилар.

Бу жараён узоқ давом этди, бунин Алишер Навоийнинг қуйидаги сўзларидан ҳам билса бўлади, бу сўзлар биз айтган даврдан беш аср кейин ёзилган: «...ҳунарсиз туркнинг ўктам зариф йигитлари осонликка бўла форсий алфоз била назм айтурға машғул бўлубтурлар... Бу халқ орасидин пайдо бўлгон таъахли салоҳият ва таъбаларин ўз тиллари турғоч, ўзга тил била зоҳир қилмаса эрди ва ишга буюрмасалар эрди. Ва агар иккаласи тил била айтур қобилиятлари бўлса, ўз тиллари била кўприк айтсалар эрди ва яна бир тил била озроқ айтсалар эрди. Бу эҳтимолга худ йўл бўлмаским, турк улусининг хуштаъбалари мажму сорт (яъни, форс тили — М. А.) тили била назм айтқайлар ва билкулл турк тили била айтмағайлар, бал-

ки кўпи айта олмағайлар ва айтсалар ҳам сорт турк тили била назм айтқондек фасиҳ турклар қошида ўқуй ва ўткара олмағайлар ва ўқусалар ҳар лафзлариға юз айб топилғай ва ҳар таркиблариға юз эътироз ворид бўлғай...» «Шоир турк улусининг» ўз тиллари турғоч, таъъларини ўзга тил била зоҳир қилмоқ» сабабларини бундай изоҳлайди: «Фаҳм жинси ожизларни ҳам мойил, балки муштағил ушбу навъға кўрар ва замон ва расм аҳли тариқидин чиқмоғни муносиб кўрмас ва бу навъ била қолур...» Ҳа, замон ва расм аҳли тариқи катта нуфузга эга, ундан чиқиб кетиш мушкулдир. Замон ва расм аҳли тариқи, ёки бошқача айтганда, анъана ўзида тутиб тургувчи кучга, жозобага эга бузилмас қоида ва русум мажмуаси демакдир. Анъана яшовчан ва енгилмасдир. Ана шу анъанага кўра форс-тожик тилининг таъсири Туркистонда то XX асргача ҳам ўзгармади. Жамъи турк ва ўзбек хонликларида давлат тили форс-тожик тили эди, ҳатто Темур, Улуғбек ва Бобур давлатларида ҳам давлат ишлари шу тилда олиб борилди, тарихий асарлар, бадий адабиёт шу тилда яратилди ва буларнинг бари рағбатлантирилиб борилди. Шу вайдан ҳам турк улуси «зариф йигитлари» — шоирлари ва олимлари, тарихчилари ўз тили билан баробар форс-тожик тилида ҳам ижод қила олар эдилар.

Юқорида айтганимиздек, нуфузли тилда ижод қилмаган шоир ёки олимнинг юртда тан олиниши мураккаб эди, иккинчидан, бу тилда ижод қила билмаслик ижодкорнинг салоҳияти ҳақидаги тасаввурга қаттиқ путур етказар ва бу билан ҳисоблашишни талаб қилар эди. Анъананинг устиворлиги ҳақида кўп мисоллар келтириш мумкин. Тарихий асарлар, дostonларнинг номлари (бу ерда форс-тожик адабиётига ҳам тааллуқли) кўпинча араб тилида берилади: «Хамса», «Лужжатул асрор», «Ҳайратул аброр», «Мантиқут тайр», «Хазойинул маоний», «Маҳбубул қулуб» ва ҳ.к. Турк тилининг камолига бағишланган «Девону луғотит турк» асарининг номи... арабча! «Муҳокаматул луғатайн» арабча! Олтин Урда хонлигининг Сирдарё музофотидаги амалдорларидан бири Муҳаммадхўжа (XIV аср) шоир Хоразмийга бундай дейди:

Кўнгил баҳринда кўп гавҳарларинг бор,
 Очунда порсий дафтарларинг бор.
 Тиларменким, бизнинг тил бирла пайдо
 Китобе айласанг бу қиш қотимдо...

Амалдор шоирга, форсий дафтарларинг анчагина, она тилимизда ҳам бир китоб ёзгин, деб таклиф қилмоқда. Хоразмий шундан кейин машҳур «Муҳаббатнома» дostonини ёзади, у ўзбек адабиётида нома жанридаги биринчи дoston эди. Анъанадан чиқа олмаган шоир, ҳокимнинг «бизнинг тил бирла китоб ёз», деганига қарамай, дostonдаги ўн бир номанинг учтасини форс-тожик тилида иншо қилади... Юсуф Амрий (XV аср) «Даҳнома» дostonининг ҳар бир бобини форс-тожик сўзлари билан атайди: «Дар сабаби назми китоб», «Номаи аввал аз забони ошиқ ва машуқ» ва ҳоказо. «Банг ва Чоғир мунозараси» қиссаси ҳақида шоирнинг ўзи бундай дейди: «Форс услуби билан турк алфозини таркиб этиб, Банг ва Чоғир орасида мунозара тартиб қилғилким, бу чоққа тегру ҳеч эрса бу таврнинг уҳдасидин чиқмайтур». Асарда туркий шеърий парчалар форсий парчалар билан қоришиб келади. Бундай ҳолни Яқинийнинг «Ўқ ва Ёй мунозараси» асарида ҳам кўрамиз.

Улуғбек «Зижжи Кўрагоний» нинг муқаддимасини форс тилида битади, кейин ўзи арабчага таржима қилади. Алишер Навоий форс тилида девон тузади, қасидаларнинг ўзи эса бир шоир умрини безағулик даражададир. «Бобурнома» да ҳам жуда кўп форсий шеърий парчалар, рубойлар мавжуд. Муҳаммад Ёқуб Чингий (XVII аср) ўзбекча-тожикча, форсча луғат тузади, муқаддимасини эса форс тилида ёзади. Нодира форс-тожик тилида девон тартиб қилади...

Биз бу рўйхатни давом эттирадиган бўлсак, ўзбек адабиётининг жуда кўп вакиллари номини санашга тўғри келарди. Ўзбек шеъриятида ширу-шакар ҳам шу даврдан ривожлана бошлади. Паҳлавон Маҳмуд, Хусрав Деҳлавий (шоир урду тилидаги «Фурратул камол» асари дебочасида «Туркий Ҳиндистонам, ҳиндавий гўям чу об»— Ҳиндистонлик туркий бўлсам ҳам, ҳиндуни сувдек ичаман, деб, ўзининг турклардан эканлигини таъкидлайди. «Ҳиндистоннинг кашф этилиши» китобида Ж. Неру бу ҳақда бундай ёзади: Илк мусулмонлар томонидан ҳинд тилида кўп ажойиб китоблар ёзилган. Бу хилдаги ёзувчилар орасида энг машҳури, XIV асрда... яшаган турк Амир Хусравдир»). Жалолиддин Румий, МирзоАбулқодир Бедил, Зебунисо, Гулбадан бегим сингари турк улусининг зариф йигитлари ва қизлари эса асосан форс-тожик тилида ижод қилдилар. Уларнинг бундай қилишлари-

да анъана билан бир қаторда маълум тарихий ҳаётини шароит ҳам роль ўйнади. Абу Наср Форобий форс тилида шеърлар битган, улардан иккитасигина сақланиб қолган. Алломанинг форс тилига мурожаат этишини ҳам «замон ва расм аҳли тариқи»га риоя қилишдандир, деб қарамоқ керак.

Алқисса Демак, биз бирорта шоир, олимни араб ёки форс-тожик тилида қалам тебратганига қараб у халқнинг ё бу халқнинг алломаси дейишимизда анъана оқибатларини албатта эътиборга олишимиз зарурдир. Араб ёки форс-тожик тилида ижод қилганларнинг асар ёзилган тилга қараб форс ёки арабга чиқаришимиз ноўриндир. Чунки, синчиклаб қаралса кўп ижодкорлар бошқа миллат вакиллари бўлиб чиқади. Бу ерда адолат қарор топмоғи даркор...

ДАРЕНИНГ БОШИ

I

Яқинда таниқли кинорежиссёр Латиф Файзиев телевидениеда тарихимизга бағишланган фильмлар ҳақида афсусланиб гапирди. Гап турғунлик йилларининг асорати ҳақида борди. Воқеа бундай бўлган экан. Кинорежиссёр Ҳиндистон фирмалари билан келишиб Бобур ҳақида фильм қўймоқчи бўлибди, ammo ўзимизда ўтказишмабди. (Шу ўринда Ҳиндистон республикаси бош вазири Ражив Гандининг қуйидаги сўзларини эслаш жоиздир. Р. Ганди «Ҳиндистоннинг кашф этилиши» (М. «Художественная литература», 1987) номли китобда босилган «Совет китобхоналарига мактуб» мақоласида шундай дейди: «Темурнинг набираси, Самарқанд ҳокими мунажжим Улуғбек ҳинд математикларининг тадқиқотларидан фойдаланди. Бобур деган фарғоналик ёш йигит, довжорак жангчи ва назокатли адиб, Ганга водийсига етиб бориб, бизларнинг Буюк Мўғуллар империямизга, (Бобурийлар империяси—М.А.) асос солди ва ўзини ҳинд деб атаётган бошлади». Бизда эса, юқорида айтилганидай, бу фильмга рухсат беришмади. Кейин режиссёр Чингизхон ҳақида фильм қўйишни ният қилади. Яна рухсат йўқ...

Яқинда Москва газеталаридан бири қирғиз кинорежиссёри Т. Океевнинг АҚШ фирмаси билан ҳамкорликда «Чингизхон» фильмини яратмоқчи эканлигини хабар қилди. Фильм икки хил — ҳам телевидение учун (8 серия), ҳам кенг экранлар учун (4 серия) қи-

либ ишланди... Бизда тагин рухсат берилмади. Кейин кинорежиссёримиз «Самарқанднома» фильмини орзу қилди. Унда Муққанна, Темур, Спитомин ҳақида лавҳалар бўлиши керак эди, аммо.. Тагин рухсат йўқ! Умар Ҳайём тўғрисидаги фильм орзуси ҳам юлдуз кўрмай жон берди...

Ажабо, кимдир ижодий ташаббус билан чиқса-ю, унга ёрдам бериш ўрнига, аксинча йўлига турли йўллар ила тўсиқлар қўйишса, майдакаш гапларга изн берилса! Бу фильмларнинг замирида Урта Осиё халқларининг узоқ ўтмиши тарихи ётади. Улар халқнинг ўтмишига оид бўлгани учун рухсат берилмадини ёки бошқа сабаблар борми, афсуски, кинорежиссёр бу томонини айтмади.

Л. Файзиевнинг куйиниб гапирганича бор. Бизда ҳали тарихимизга сафсатабозларча қараш мавжуд. Мана бир мисол. Профессор М. Ваҳобов ўзининг «О правде — только правду» мақоласида («Правда Востока» 21 июнь 1988 й.) Темур идеаллаштирилмоқда деб ёзади, аммо бу даъвосини бирор жиддий бир факт билан асосламайди, келтирилган фактлари эса бу даъвони асослашдан ожиздир. Тарихий шахснинг фаолиятини холисона ёритиш идеаллаштириш деб қаралмаслиги керак, бор нарсани тўғри тасвирлаш зарур. Бор нарсани тўлиқ айтмаслик ҳам, тарихни сохталаштириш бўлади... Идеаллаштириш керак эмас, айни пайтда камситмаслик ҳам даркор! Шундагина тарих инсоният олдидаги ўз бурчини бажарган бўлади. Профессор бу ерда бир нарсада ҳақ: Темурни идеаллаштириш керак эмас, бу ярамас ҳол, дарҳақиқат бунга йўл қўйиб бўлмайди. Темур — жаҳонгир, қилич кучи билан империя тузган мустабид ҳоким, ўрта асрларнинг тилик ҳукмдори... Темурни фақат шундоқ таърифланса, бу бир ёқлама тарих бўларди, албатта. Лекин, жаҳоннинг йирик шаҳарларидан бирига айланган Самарқанд, Улуғбек расадхонаси, «Зижди Қўрагоний», Алишер Навоий асарлари, «Бобурнома», ўзбек классик адабиётининг баланд мартабага эришиши... булар бари, биз истаймизми, истаймизми, Темур даври билан боғлиқ, бу тарихий фактларни инкор этиш қийин. Қолаверса, Темур даври Ватан тарихининг, жаҳон тарихининг ажралмас қисми, у ҳар томонлама ёритилиши керак.

Темур ва унинг даври тарихчиларимиз томонидан адолат тарозисига тошни барабар қўйиб ёзилмоғи

зарур, ошкора шундай қилинганда ёш авлоднинг бундан тўғри хулоса чиқариб олиши осонлашади, аксинча, бир ёқлама ёритилса ёки бир пайтдагидек, номи китоблардан, мақолалардан олиб ташланаверса, бу нарса носоғлом кайфият туғдиради ва тескари қизиқиш уйғотади, ман қилинган нарса ҳамиша қизиқ ва жозибадор бўлади, дейишади-ку?! Ҳақиқатни ўз номи билан атамоқ керак, шунда идеаллаштириш ҳақида фикр туғилмайди. Оқни оқ, қорани қора деб ёзиш вақти аллақачон етган. Утмишдаги арбобларни асли қандоқ бўлса, шундоқ олишга тўғри келади, деган эди В. В. Бартольд.

Карл Маркс Темур фаолияти ҳақида гапириб, Темур ўзи тузган янги подшоликнинг давлат тузумини мустаҳкамлаганлигини, тузук-қонунлар жорий этганлигини, бу тадбирлар эса унинг аёвсизлик билан амалга оширган босқинчиликларига тамоман зид эканлигидан қайд этган эди. «Тарихда ўтган арбобларнинг кўрсатган тарихий хизматлари тўғрисида ҳукм чиқарганда,— деган эди В. И. Ленин,— уларнинг ҳозирги замон талабларига нисбатан тўғри келадиган нарсалар берганликларига қараб ҳукм чиқарилмайди, балки уларнинг ўзларидан аввал ўтганларга нисбатан қандай янгиликлар берганликларига қараб ҳукм чиқарилади». Биз тарихимизга ва унинг маълум шахсларига баҳо берганда, хусусан Темур масаласида сўз юритганда, марксизм-ленинизм таълимоти асосчиларининг ўғитлари ёдимизда туриши керак.

II

Табийки, тарихимизнинг долзарб даврлари ҳақида ёзилган бадиий асарларимиз кам. Бунинг боиси, шундай асар ёзган ёзувчилар турли баҳоналар билан дашномлар ейдилар, маломатга қоладилар «Навойи», «Юлдузли тунлар» романларини эслайлик. Тарихчи олимларимиз ҳам активлик кўрсатишлари зарур, ана шундай даврлар ҳақида тадқиқотлар ёзиб, синалган, тиниқ концепциялар билан чиқишлари лозим. Хўш, тарихимиз ҳақида кам ёзар эканмиз, у ҳолда тарихимиз борасида ёзилган асарларни ўзбек тилига таржима қилишни кўпайтирайлик. Йўқ, биз бу ҳақда ҳам тузукроқ бош қотиришга вақт тополмаймиз. Биз бу ерда тарихимиз учун ўзимиздан ҳам кўра

кўпроқ қайғурган бир гуруҳ машҳур рус шарқшунос олимларининг номларини миннатдорчилик ҳисси билан ёдга оламиз. Уларнинг халқимиз тарихи олдида-хизматлари бебаҳодир. Аммо биз шундай табаррук олимларнинг илмий меросини қадрлай олаямизми, ҳурматларини ўрнига қўймоқдамизми? Уларнинг ҳурматларини ўз жойига қўйиш — уларга керак эмас,— балки бизнинг ўзимизга зарурроқ эканини фаҳмлашимиз лозим. Афсуски, бу борада ҳали ҳеч нарса қилинмаган деса бўлади...

Василий Владимирович Бартольд (1889—1930).

Улуғ рус шарқшуносининг эълон қилинган 685 асаридан 320 таси Ўрта Осиё тарихига бағишланган. Ўрта Осиё Давлат университетини ташкил қилишда қатнашган. Аниқ материалларга бой қўлёзмалар асосида ёзган асарлари рус шарқшунослик фанида катта воқеа бўлди. Унинг биргина Ўзбекистон тарихига бағишланган асарларига эътибор беринг: «Мўғуллар истилоси даврида Туркистон», «Орол денгизи ва Амударёнинг қуйи оқимидаги ерлар ҳақида қадимги замонлардан то XVII асргача бўлган маълумотлар», «Туркистоннинг суғорилиш тарихи», «Улуғбек ва унинг замони», «Ўрта Осиёда қадимдан то руслар келгунга қадар бўлган даврда пахтачилик», «Ўрта Осиё туркий халқлари тарихидан ўн икки лекция», «Мир Алишер ва сиёсий ҳаёт», «Темурунинг дафн этилиши», «Турк-мўғул халқлари тарихи», «Туркистон маданий ҳаёти тарихи», «Туркистон тарихи», «Самарқандда 1365 йил халқ ҳаракати...» Бу асарлар бевосита бизнинг ўтмишимиз, тарихимизни баён қилади, улар ҳолис олимнинг қарашлари эканлиги билан қимматли. Уларни ўқиб ўрганишимиз сув билан ҳаводай зарур. Афсуски, шу пайтгача бу асарларнинг бирортаси ҳам ўзбек тилига таржима қилинмаган! Улуғ олимни, у туфайли жонажон тарихимизни қадрлашимиз шу даражада! Ҳолбуки, бу асарлар ёзилиши биланоқ, бошқа тилларга таржима бўлиб кетган. Масалан, «Улуғбек...» турк, (1930), немис (1936), инглиз (1958), форс (1958) тилларига, «Мир Алишер...» немис (1933), турк (1937), инглиз (1962) тилларига таржима қилинган. Бу бизларга ибрат бўлмоғи керак.

Улуғ олим асарларини таржима этиш ва ўзбек тилида нашр қилиш ишларини бошлаб юборишга фурсат етди. «Мир Алишер ва сиёсий ҳаёт» асарини

Буюк шоирнинг туғилганига 550 йил тўладиган кунигача ўзбек тилида чиқарилса, айти муддао бўлур эди. «Улуғбек ва унинг замони» асари ҳам 1994 йилга таржима этилиб чиқарилиши лозим, бу жаҳоншумул астроном таваллудининг 600 йиллигига аъло туҳфа бўлиши шубҳасиздир. В. В. Бартольднинг тарихимиз ва халқимиз олдидаги хизматларини эътиборга олиб, Тошкентдаги кўчалардан бирига унинг номи берилса, бу рус олимга, у орқали рус халқига ҳукуматимизнинг ифодаси бўлур эди.

Василий Лаврентьевич Вяткин (1869-1932), атоқли археолог олим, профессор. Афросиёбда биринчилардан бўлиб қазиларни олиб борди ва 1913 йилда бу кунда машҳур «Афросиёб деворий расми» ни очди. 1908—1909 йилларда кўмилиб кетган Улуғбек расадхонаси ўрнини топди ва халқимизнинг буюк тарихий обидасини қайта тикланишида катта жонбозлик кўрсатди. Олим «Туркестанские ведомости» газетасида Самарқандда Улуғбекка ҳайкал қўйиш таклифи билан ҳам чиққан эди. Бу таклиф чор Россиясининг мустамлака ўлкасида бўлаётганини унутмайлик. «Мирзо Улуғбек ва унинг Самарқанддаги расадхонаси», «Қадимги Самарқанд ёдгорликлари», «Афросиёб — кўҳна Самарқанд ўрни», «Қадимги Самарқанд архитектураси» асарлари Самарқанднинг тарихини ёритишда муҳим аҳамиятга эга. У шунингдек, «Рус мактаблари учун ўзбек тили дарслиги» (1923) ва «Форс тили дарслиги» китобларини ҳам нашр эттирди. В. И. Вяткиннинг илмий асарларини ўзбек тилига таржима қилиш лозим, дарвоқе, уларни рус тилида ҳам топиш қийин.

Александр Юрьевич Якубовский (1886—1953), машҳур совет шарқшуноси. Ушбу олимнинг ҳам Ўзбекистон тарихига оид асарлари кўп. Уларни тўплаб ҳам ўзбек тилида, ҳам рус тилида нашр этиш фурсати аллақачон етган. Олимнинг «Ўзбек халқининг этногенези ҳақида», «Муқанна қўзғолони», «Темур. Сиёсий характеристика тажрибаси», «X-XV аср Урта Осиё феодал жамияти ва унинг Шарқий Европа билан савдо юритиши» каби ҳозир ҳам актуал жаранг бериб турган асарлари ҳамиша эътиборга молик. Е. Э. Бертельснинг «Навоий ва Аттор» ва Алишер Навоий ҳақидаги монографияси, А. А. Семеновнинг тарихимизга бағишланган кўп мақолалари ҳам таржима қилиниб ўзбек тилида чоп этилиши зарурдир. Озар

олими З. Бунёдовнинг хоразмшоҳлар ҳақидаги тарихий асарлари ҳам шундай тақдирланишга лойиқдир.

Келтирилган асарлар тарихимиз ва адабиётимиз тўғрисида жаҳон олимлари яратган асарларнинг бир қисми, холос. Яна бир жиҳат. Нечундир тарихий-илмий асарлар ўзбек тилида кам даражада нашр этилади, айниқса ўзбек олимлариники умуман нашр этилмайди, деса бўлади. (Я. Гуломовнинг «Хоразмнинг суғорилиш тарихи», М. Йўлдошевнинг «Хива давлати архиви» каби айрим асарлар бундан мустасно). Ўзбекистон тарихига оид асарлар рус тили билан бир қаторда ўзбек тилида ҳам бир вақтда чиқарилиб туриши керак. Ушанда биз, ажабо, мактаб ўқувчиларимиз, ўзини билимдон санаб юрган кишиларимиз Ян Гус ёки Иван Болотников тарихини билишадими-ю Маҳмуд Торобий тўғрисида маълумотлари йўқ, деб ҳайратга тушиб ўтирмаймиз. Рус тарихчиси В. О. Ключевский, маҳаллий тарихни билмай туриб, умумий тарихни билиш мумкин эмас, деганди.

III

Биз ўз тарихимизни яхши билмаймиз. Бу аксиомадай бир гап. Энг аянчлиси шуки, биз тарихимизни билишга, ўрганишга интилаётганимиз ҳам йўқ. Тарихимизнинг турли даврларига оид мутахассис кадрлар тайёрлашга етарлича эътибор берилмаётир, борларидан ҳам фойдаланилмайди, кўҳна қўлёзмаларни таҳлил эта оладиган моҳир текстолог-матншунослар тарбиялаб етиштириб чиқариш ўз ҳолига ташлаб қўйилган. Зудлик билан аҳволни ўнгламоқ керак. Яқинда, республикамизда Тарихчилар жамияти ташкил этилди, албатта, бу жамият «навбатдаги яна бита ташкилот» бўлиб қолмасдан, тарихни ўрганиш, фанни ривожлантириш йўлларида қаттиқ иш олиб боради, деб умид қиламиз. Лекин биз жонажон тарихимизга бўлган муносабатнинг бу қадар сусайишида, тарихимизнинг эртасига лоқайд кўз билан боқишда, тарих фани олдида турган жуда кўп муаммоларнинг дадил ҳал қилишга киришилмаслигида биринчи галда республиканинг етакчи тарихчи олимлари, қолаверса, Ўзбекистон ССР Фанлар академиясини айбдор деб биламиз. Кейинги пайтларда Ўзбекистон ССР Фанлар академияси вице-президенти Э. Юсуповнинг номи матбуотда тез-тез кўзга чалина-

диган бўлиб қолди, у телевидение ва радиода ҳам тез-тез чиқиб туради. Унинг республикамиз ҳаётига оид муаммолар — гоҳ экономика, гоҳ фалсафа, экология, гоҳ тарих, гоҳ маданий меросни сақлаш масалалари — хусусида жонкуярлик билан фикр юритишлари ибратлидир. Айниқса, республика экономикасини янги изга солиш ҳақидаги ҳамда миллий ишчи кадрлар етиштириш борасидаги мулоҳазалари ўринли. Кўпроқ пахта етштириш учун асосий куч пахтакорлик касбини эгаллашга қаратилди, жумладан, бўлажак миллий ишчи кадрлар ҳам пахтакорлик билан шуғулландилар. Айни пайтда завод-фабрикаларда ишлаш учун марказий районлардан гуруҳ-гуруҳ ишчилар олиб келинди, нечундир бундай йўл узоқ йиллар табиий деб қаралди. Олим миллий ишчи кадрлар тайёрлашга жиддий эътибор зарур деб ҳисоблайди.

Академиямизда ижтимоий фанларнинг изми мўътабар олимимиз қўлида. Шундай бўлгач, биз республикамизда бу фанларнинг муаммоларини ҳал қилишни ундан талаб этишга ҳақлимиз. Ҳозирча натижалар қувонарли эмас...

Қайта қуриш жараёни кетмоқда, биз илм-фанни ривожлантиришда ушбу қутлуғ жараён берган кенг имкониятлардан ўз вақтида фойдаланмоғимиз даркор, бой берилган имконлар, вақт эса бизни ҳеч қачон кечирмайди. Мана шу маънода Академиямиз, тарихчи олимларимиз олдида ҳал қилиниши керак бўлган бир муаммо турибди, балки бу муаммолардан биридир, бу—ўзбек халқининг этногенези, этник тарихини яратиш масаласидир.

Халқнинг этногенези, яъни келиб чиқишини ёритиш коллектив меҳнатни талаб қилади. Бу мураккаб жараённи аниқлашда археология, этнография, антропология, тилшунослик ва тарих фанлари маълумотларидан фойдаланиш лозим бўлади. Этник тарихни яхши ўрганмай туриб, халқ тарихини яхши билиш қийин, даврлар, ижтимоий босқичларни белгилашда беихтиёр тахминларга йўл бериб қўйилади. Халқнинг келиб чиқишини, унинг ким эканлигини, қайси ирмоқлардан пайдо бўлган дарёлигини, у ирмоқлар қайси тоғлардан оқиб келганлигини яхши билмай туриб, дарёнинг келажагига умид боғлаш қийин. Этногенез этник тарих халқ тарихининг бо-

шидир, бизда эса ҳали бу тарих ишланмаган... Муқояса учуң шуни айтиш керак-ки, этногенез тарихи қардош тожик, қозоқ, татар, бошқирд халқларида ишлаб чиқилган.

80-йилларнинг бошида масаланинг муҳимлигини назарда тутиб, ЎзССР Фанлар академияси Президиуми ўзбек халқининг этник тарихини яратиш ҳақида қарор қабул қилди. Хайрият, деб қувонишди буни эшитганлар. Норасмий, консультатив группа тузилди, унга ЎзССР ФА муҳбир аъзоси (ўша пайтда, ҳозирда академик) А. Асқаров мутасадди этиб тайинланди, группа ишига йигирмадан ортиқ тарихчи олимлар жалб этилди. Аммо иш шундан нарига ўтмади, қарор қоғозда қолди, гап-гапда. Ҳалигача бу ишга жиддий қўл урилмаганлиги ачинарлидир. Фақат 1986 йилда «Ўрта Осиё аҳолиси этник тарихига оид материаллар» номли бир китоб нашр этилди, унга ўн битта муаллифнинг илмий докладлари киритилган. Ажабланарлиси шундаки, Академия Президиуми этник тарих яратиш ҳақида қарор қабул қилдию, аммо бажарилишини текшириб бормади. Сониян, группага бирор бир амалий ёрдам кўрсатилмади, жалб этилган олимларнинг ташвишлари, турмуш шароити билан қизиқилмади, уларга кўмак берилмади, тўғриси уларни биров бир жойга йиққани ҳам йўқ... Инсон омилини турғунлик йиллари таомилига кўра, қуруқ сўз деб тушунган Академия раҳбарлари масалани жиддий ўйлаб кўришлари керак. Ҳолбуки, бу вазифани удалайдиган атоқли олимларимиз бор—А. Асқаров, Р. Мукминова, Б. Аҳмедов, К. Шониёзов... Рўйхатни давом эттириш мумкин. Ўзбек халқининг этногенези, келиб чиқиши тарихини яратишга зудлик билан киришмоқ лозим! Шунда халқимизнинг тарихи ҳақида ҳар хил гаплар туғилмайди. Тарихимизни яхши билсак, Бухоро ва Самарқанддаги осори-атиқаларнинг ўзбек халқига даҳли йўқ, деганларга бемалол, гапингизнинг мантиққа даҳли йўқ, дея оламиз.

ХУЛОСА

Майли, ҳар бир инсон ўз халқининг фарзанди эканлигидан қувониб боши кўкларга етиб кетмасин, аммо ҳар ҳолда ғурур ҳиссини туйсин, зарар қилмайди, деб ёзади Валентин Распутин «Ўзни ватанларвар деб билмоқ» мақоласида («Правда», 1988 йил 24

июнь) — Арман-арман эканлигидан, эстон-эстон эканлигидан, яхудий—яхудийлигидан, бурят-бурятлигидан ғурур ҳиссини туйсин. . . «Хур дўст оила»нинг ушбу сафига туришга энди русга ҳам ижозат берингиз. Жаҳон маданияти ва цивилизацияси олдида, ҳар қалай, унинг ҳам унча-мунча хизматлари бор...»

Мен рус адабининг ушбу самимий сўзларини она ўзбек халқим шаънига ҳам мамнуният билан айтгим келади.

1988 йил, 30—31 август.

ХУРШИД ДУСТМУҲАММАД

ДАВР, МАФКУРА, ШАХС

I

Инсон ички дунёсининг Қалъаси бўлмиш «мен» тинимсиз шаклланиб, юксалиб, бойиб ва вазият тақозосига кўра емирилиб туради. Бундай жараёнларнинг тез ё суст кечиши кўп омилларга боғлиқ. Жамият «мен»ида шиддатли ўзгаришлар юз бераётган—бир-биридан чигал муаммолар кўндаланг бўлаётган, хилма-хил янгиликлар оқимини малакали идрок этиш учун тафаккур тарзини тинимсиз чиниқтириш зарурати туғилаётган ҳозирги шароитда эса шахс «мен»ида тўфонлар, портлашлар, қайнаб-тошишлар, зиддиятли эврилишлар кузатилиши жуда табиий ҳолдир.

Ошкоралик ва қайта қуришнинг шарофати, аввало ахборот оқимининг кескин ортиб кетганида ўз ифодасини топмоқда. Информация қаҳатчилигида танбал ва лоқайдлашган тафаккурлар тоғ-тоғ бўлиб ёпирилиб келаётган ахборот бўроници ҳазм қилиб улгурмаяпти. Янгиликлар тўкинлиги, хабарлар маъмурлиги ёзувчи И. Друце сўзи билан айтганда «оддий кишиларни ҳам уйғотиб юборди».

Ҳа, инсон омилини оширишга киришилган юртда оддий кишилар ҳам уйғонгани, уйғонаётгани чиндан-да, улуғ ҳодиса! Ахир бир неча ўн йиллар мобайнида «Ҳамма нарса инсон учун, инсон фаровонлиги учун!» шиорини бошимиз узра кўтардигу, аслида ҳар бир индивиддаги шахс имкониятларини поймол этиб келдик. Коллективчилик психологиясининг афзалликларини рўкач қилиб ва уни бирёқлама тушуниб, ҳар

бир инсон аввало мустақил шахс сифатида камолотга эришмоғи ва мана шундай шахслар коллективигина қудратли, яратувчи куч бўла олишини унутдик. Шахси—«мен»и сўндирилган кишилардан иборат сохта ва заиф коллективлардан фахртаниб қўйнимизни пуч ёнроққа тўлдириб келдик. Содалаштириб айтганда ҳаммани бир хил, силлиқ фикрлайдиган қилиб қўйдик. «Шахси қирқиб ташланган инсон»ларни (австриялик психиатр Б. Беттельгейм ибораси) «тарбияладик». Энди ҳар бир соҳадаги ишларимиз пачаваси чиққан, фош бўлган ва ҳар қадамда жамият-халқ-ватан манфаатини ўз манфаатидек кўрадиган шахслар ниҳоятда зарурлиги сезилган бир пайтда айнан шундай кишилар анқонинг уруғига айлангани бутун мураккаблиги билан йўлимизда тўғаноқ бўлиб турибди.

«Илгари ҳеч ким давлат иши, халқ иши учун жонини аямасди (20-30-йиллар комсомолларини эслайлик), энди дунёни сув босса тўпиғига чиқмайдиган бўлиб кетди одамлар» қабилда кўп нолиймизу, бундай ҳол йиллар давомида инсондаги шахсни ўлдиришимиз, емиришимиз оқибати эканини ҳисобга олмаймиз. Боғчада қирқ ва ундан ортиқ ўғил-қизимизни бир хонага қамаб «тарбиялаймиз». Синфда яна шунча ўқувчига «таълим берамиз». Бир аудиторияда юздан ортиқ талаба таҳсил олаётган олий ўқув юртлари оз эмас... Бундай жойларда ҳар нарса бўлса бўлару, лекин зинҳор-базинҳор шахс тарбия топмайди, шахс вояга етмайди! Аксинча, шахс — ўлади!...

Табиатнинг энг олий ва мукаррам зоти — Инсон. Ҳар бир инсон ягона ва такрорланмас мўъжизадир. Табиат ҳар биримизни ҳар биримизга мўъжиза қилиб ва улуг бойлик қилиб яратиб қўйганини аглаб етмадик. Англамаганимиз учун ҳам 20-йиллар, охирида қулоқ (одам) ларнинг баҳридан ўтдик, 30-йиллар, сўнг 50-йилларнинг бошларида улкан бир авлод (айрим ҳисобларга кўра шахспарастлик йилларида 40 миллион кишининг ёстиғи қуритилган) қатли ом этилди. Шундан сўнг, бир неча ўн йил осойишта, фаровон ўтгандек эди — 80-йиллар етиб келди. Эзгулик ва маразлик, қонуний ва ноқонуний деган тушунчалар қайта қуриш даври нуқтаи назаридан кун тартибига чиқди ва ... ёппасига жавобгарликка тортишлар, қамалару, олий жазога маҳкум этишлар бошланди.

Парда кўтарилди, билсак, бояги осойишта ўн йилликларда ҳам кам одам ноҳақ қамалган, ноҳақ нобуд этилмаган экан!

Ким ҳақ-ким ноҳақ жазолангани мутлақо бўлак мавзу, лекин ёппасига қамаш, ёппасига отиш, ёппасига жисмоний ва маънавий бадном этиш — Инсонлар, Тақдирлар ёппасига тиғи парронга учрашининг касофати нималарда кўринмоқда?

Жамиятнинг ич-ичидан парокандалигида, Шахснинг йўқолишида!.. Революциянинг дастлабки йилларида «шахс — жамиятга» принципи роса авжигачиққан. 20-йилларда ҳам шундай бўлган. Бошқача айтганда, социалистик инқилоб портлаш йўли билан социалистик «мен»-ни туғдирди. Ушбу «мен» 50-йилларнинг охирига қадар шаклланди — янги сифатий ўзгаришларга учради. Башарти жамият ривожини марксизм-ленинизм классиклари таълими, башоратлари асосига қурилган бўлганида, социалистик «мен» эҳтимол янада юксалиши мумкин эди. Бироқ 60-йилларнинг бошларидан, хусусан, 70-йилларда жуда табиий бир жараённинг вақт-соати етди: «мен» «қани, хўш, жамият шахсга нима беради?» деган саволни кўндаланг қўйди ва унга ўзини қониқтирадиган жавоб ололмади.

Социалистик «мен»нинг инқирози шундан бошланди! «Мен» инқирозга учраган, синган, унинг ишончи оқланмаган жойда порахўрлик, кўзбўямачилик, халқ ва давлат ҳаққига хиёнат ва ҳоказо касофатлар оддий, жўн ва табиий машғулотга айланди. «Шахс — жамиятга» ақидаси ҳукм сурган пайтларда жони-жаҳонини аямаган фидойилар алал-оқибатда жамият томонидан рўшнолик кўрмагани эса эртанги кунга ишонмасликни, бениҳоя даҳшатли худбинликни келтириб чиқарди. Жамиятдан аламзадалик, худбинлик ҳукм сурган, бу етмагандек, назорат издан чиққан жойда эса ақл бовар қилмас даражадаги (кейинги 2—3 йилда очилаётганга ўхшаш) даҳшатли жиноятлар содир этилиши ҳеч гап бўлмай қолди!

II

Америкалик социологлар «Нималардан кўпроқ хатардасиз?» деган савол тарқатганда бир гуруҳ совет ёшлари биринчи бўлиб «ядро урушидан» деб жавоб берди. Кейинги 60—70 йил мобайнидаги ялпи қирғин мавсумларининг ядро урушидан фарқи кам-

лигини назарда тутсақ, бутун-бутун авлодлардан жудолик хатари кўнгилларнинг туб-тубига ҳамон соя ташлаб турганини ушбу жавобдан ҳам илғаш мумкин. Мамлакатимизда бошланган ижобий силжишларга қарамай Фарб давлатларига, хусусан, АҚШга фаровон турмуш илинжида кўчиб (қочиб эмас) кетаётганлар ортаётгани ҳам муайян тонфа кишилар орасида эртанги кунга ишончсизлик борлигини кўрсатади. Келажакдан қўрқиш, ишончсизлик сабабларидан яна бири — бевосита бош ғоявий раҳбарнинг шахсига даҳлдор.

Мамлакат тарихининг турли даврларида жамият ривожига тўғаноқ бўлган иллатларда Сталин, Хрущёв, Брежневнинг партия раҳнамози сифатидаги хатолари кўрсатиляпти. Бироқ бундай ҳолда мутлақо пародоксал бир савол ҳам туғилади: бундан чиқди, партия раҳбарининг шахси, қандай одамлиги салкам 300 миллион кишининг тақдирини ҳал қилар экан-да?... Брежнев вафотидан сўнг Ю. Андропов қисқа муддатда катта ўзгаришлар ясагани, К. Черненко даврида ҳаммаси эски тос, эски ҳаммомга қайтгани, М. С. Горбачев тубдан ўзгаришлар бошлагани ва булар бутун мамлакат об-ҳавосини янгилагани бир кишининг амри нималарга қодирлигини кўрсатмаяптими? Хўп, Брежнев раҳбарлигидаги йиллар турғунлик даври экан, Андропов катта тўртки бергач ҳам, Черненко «йили»да халқ яна қўл қовуштириб ўтирганини қандоқ тушунмоқ керак? Эртага бошимизга «бошқачароқ» раҳбар битмаслигига ким кафолат беради-ю, битгудек бўлса, халқ нима қилади?

Йўқ, халқ бегона юртлардан паноҳ истаб яшамайди. У юрагини ҳовучлаб ҳам яшамаслиги керак. У ўз юртининг, ўз тақдирининг эгаси — Инсон бўлиб яшамоғи керак!

Инсонлик эса «мен» қалъасининг тинимсиз шаклланишидан, тобланишидан — узлуксиз ўзгариб, улғайиб туришидан — ўзлигини англашдан бошланади. Бу шундай бир нозик, мураккаб, инжиқ ва чигал жараёнки, уни ҳис қилиш, тушуниш, билиш, идрок этиш, хусусан, балоғат палласидаги йиғит-қиз учун ҳад-ҳудудсиз завқ-шавқ, олам-олам таассуротлар, ҳаяжонли ва масрур лаҳзаларини ҳадея этади.

Жамият миқёсидаги муаммолар, жумладан бутун Ўзбекистонга тааллуқли. Миллий тилга давлат тили ҳуқуқи берилиши инсон ва табиат экологияси, пахта

яккаҳокимлиги, ошкоралик ва эркинлиги ва ҳоказо муаммолар ҳеч қачон ҳозиргидек ҳар кексаю ёшнинг бирдек дардига, ташвишига айланмаган. Мазкур масалаларнинг ижобий ё салбий ҳал этилиши жуда кўплаб кишилар, хусусан ёшлар дунёқарашида чуқур из қолдириши муқаррар. Миллий тил, она замин, инсон эрки, «мен» қалъасининг энг чуқур ўз илдизларини ташкил этишини ҳисобга олсак, кўринишдан давлат миқёсидаги муаммодек туюлаётган ушбу муаммолар ҳар бир шахсга бевосита даҳлдорлигини зинҳор унутмаслигимиз шарт. Акс ҳолда яна ва яна шахс камоли йўлига янги, янада кўпол тўсиқлар ташлаган бўламиз ва Оролга етиб бормаётган сув «мен» сабр-косасини тўлиб-тошишига, миллий тил, маданият, миллий экология муаммосининг ижобий ҳал этилмаслиги «мен» қалъасида тўфону бўронлар кўтарилишига олиб келиши ҳеч гап эмас.

Санаб ўтилган нозик ва мураккаб муаммолар баҳс мавзуга айланган жойда хилма-хил мулоҳазалар, эътирозлар туғилиши табиий. Академик Э. Юсупов, ёзувчи Т. Пўлатов Ўзбекистонда икки тил давлат тили бўлиши тарафдори экан, археолог олим А. Асқаров олимлик шартини фақат рус тилини эгаллашда деб билишини айтди, адиб Ҳ. Фулом эса ўзбек тилини давлат тили деб эълон этилиши тарафдорларини «оғзига кучи етмаган қаламкашлар» деб очиқдан-очиқ «зангори экран» орқали айтди (17 январдаги телевидениядаги чиқишида). Бундай мулоҳазалар жамоатчилик ва кенг омма орасида норозилик уйғотди. (Ҳамид Фуломнинг «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасидаги кейинги мулоҳазалари эса адибнинг ижтимоий позицияси омонат эканлигини кўрсатди). 16 январь куни К. Ушинский номли республика ўқитувчилар малакасини ошириш марказий институтида С. Раҳимов район мактаблари она тили ўқитувчиларининг жуда кенг мундарижали семинар-кенгаши бўлди. (бу тадбирни ташкил этган С. Раҳимов район партия комитети ва мазкур институт ташаббуси ҳар қанча таҳсинга сазовор). Шунда сўзга чиққан таниқли олимимиз профессор Иристой Қўчқортоев «Ўзбекистонда миллий тил масаласига қандай қарайсиз?» деган саволга «Бу айрим кишиларнинг эмас, балки ҳукумат ҳал қиладиган масала» деб жавоб қайтарди.

Ажабо! Фан докторининг ўз она тили ҳақида

қатъий фикри, қараши бўлмаса! Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети қошида ташкил этилган миллий масалалар бўйича махсус комиссия ҳар бир оддий кишиларнинг—халқнинг фикр-мулоҳазасини ўрганишга киришган бир пайтда тилшунос-профессорнинг дангал айтадиган сўзи бўлмаса, ғалатику! Фидойи олимимиз, миллий муносабатлар муаммоларини соф ленинча принциплар асосида тадқиқ этаётган Қ. Хоназаровнинг «Тилимизнинг камситилишига биринчи навбатда ўзимиз, яъни ўзбеклар сабабчимиз», дегани эсга тушади бундай пайтларда...

Кишининг қитиқ пастига тегадиган масалаларида халқнинг, миллатнинг кўзга кўринган кишилари орасидан иккиланувчи, асоссиз эҳтиёткор сохта зиёлиларнинг чиқишлари, айниқса, ёшларда чиндан-да, эҳтирослар портлашига сабаб бўлмоқда. Агар бундай ёшлар доҳиймиз Лениннинг сўнгги хатларидан биринчи: «бошқа миллатларнинг руслашган кишилари бирт русча кайфият масаласида ҳамиша ҳаддан ошадилар», (Тўла Асарлар тўплами, 45-том, 401-бет) деб ёзган васийатни билсалар, ортиқча кескин мунозараларга ҳожат қолмас ҳам эди. Бинобарин, ўзига оғир олмасликнинг—«мен»ни руҳий зарбалардан сақлашнинг бирдан-бир йўли баҳс маданиятини сақлашдир. Номлари зикр этилган кишилар шахси, дунёқараши, қолаверса, «мен» ни ҳамонки, мана шундай мулоҳазалар билдиришга лойиқ экан, уларни ҳам тўғри тушунмоқ керак. Зеро, ҳар қандай кишининг муайян қарашлари унинг бир умрлик тарбияси, вояга етган муҳити, айниқса жамиятда тутган мавқеининг квинт-эссенцияси—қаймоғи сифатида намоён бўлади, зотан, қарама-қарши қутбдагиларни фикридан қайтариш эмас, балки уларнинг позициясини аниқ белгилаб олиш муҳимроқдир. Ўзгаларнинг ҳаётий, мафкуравий позициясини аниқлаштириб олиш ҳам ўз позициянгизни мустаҳкамлаш демакдир.

III

Сталин фаолиятини баҳолашда кишилар уч гуруҳга бўлиниб кетди: Сталиннинг нуқсонларини рўйроқ тан олувчилар; уни айбсиз ҳисобловчилар ва бетарафлар.

Шахснинг «мен»и тарбияси хусусида сўз борар экан, баҳслашувчи томонлар фикрига мутлақо таз-

ийиқ ўтказмаган ҳолда мунозара мавзуини ўзгачароқ йўсинга буришга тўғри келади. Бу—кимлигидан, кўрсатган хизматларидан қатъи назар, шахсга сиғиниш керакми-нокеракми мавзудир!

Шахсга сиғиниш нима ўзи? Нега одамлар табиатида бировга сиғиниш майли бор? Умуман сиғиниш ижобий ҳодисами ё салбий? Ва ниҳоят, инсон бундай одатдан қутилиши мумкинми ё йўқми?..

Биз ҳаммамиз ўрта мактаб ёки олий ўқув юртида «Тарихда халқ ва шахснинг роли» мавзуида сабоқлар олганмиз. Бу сабоқда тарихий шахснинг хизматлари эътироф этилгани ҳолда тарихнинг асосий яратувчи кучи — халқ оммаси экани уқтирилган. Ҳаётда эса... нуқул бунинг аксини қилдик. Сталин, Хрушчев, Брежнев... Не-не авлодлар бундай зотларни кўкларга кўтариб Ердаги худо даражасига олиб чиқмади дейсиз! (Шахсга сиғиниш асосан социалистик жамиятга хос қусур деган мулоҳазалар борки, бу чуқур ўйга толдиради кишини) 40-йилларнинг охири, 50-йилларнинг бошларида Сталин шахспарастлиги авж палласига кўтарилганлиги ҳаммага маълум. 1949 йили нашр этилган «Халқлар отаси»га китобининг муаллифлари (Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Ойбек, Уйғун, Рамз-Бобожон, Асқад Мухтор, Мирмуҳсин, Шукрулло ва бошқалар)ни кўриб кўзингга ишонмайсан киши. Уша кезлардаги газета саҳифаларига азбаройи кўз югуртириб бўлмайди. Чўчқа болаласа ҳам, Сталиннинг хизмати, пландан ортиқ металл эритилса ҳам халқлар отасига ташаккур, Абдулла Қаҳҳордек тўғри сўз адиб ҳам «доҳийнинг яна бир марта нафас олиши учун ҳар бир совет кишиси бутун умрини беришга тайёр эди» («Қизил Ўзбекистон» 1953 йил 9 май) деб ёзишдан қаламини тиёлмаганига ақл бовар қилмайди...

Брежнев-чи? Вафот этганида гўё ер ўз ўқи атрофида айланмай қоладигандек ваҳима кўтарилди: Халқни тушқунликка тушмасликка чақирилди, ер юзида урушнинг олдини олишда Брежнев йўли маҳкам ушланажаги ваъда қилинди. Ваҳоланки, ҳақиқий аҳвол мана энди-энди (биргина Афғонистон воқеаси Брежневнинг тинчликсевар «доно» сиёсатидан далолат бериб турибди) равшанлашяпти. Ёки бўлмаса И. Усмонхўжаевнинг «Рашидов шахси бизни сеҳрлаб қўйганди» дейиши ман-ман деган раҳбар шахсларда ботиний «мен» заиф эканлигига жуда жонли нисол бўлмайдами?!

Борингчи, Сталиннинг ҳам, Брежневнинг ҳам мамлакат ва халқ олдидаги хизматлари чиндан-да буюк дейлик. Улар ҳозир ошкор этилаётган нуқсонларга йўл қўймаганоқ бўлсин. Бироқ, ўша тақдирда ҳам, бу улар шахсини илоҳийлаштиришга изн бермаслиги керак эди. Аксинча биз ҳурматни сиғинишдан фарқламай қўйдик, давлат раҳбарларининг ҳурматини кўкларга кўтаришга одатландик, у етмагандек ҳар соҳанинг ўз «худоча»ларини ясадик. «Тракторга минди» деб Турсуной Охунованинг номини афсонага айлантирдик, маккажўхоридан мўл ҳосил олди деб Любовь Лини улуғладик. Бир мавсумда 1000 тонна пахта терди деб Шойимардон Қудратовни намунали одамга айлантирдик. Ҳа-ҳа, одамга эмас, «намунали одам»га айлантирдик. Халқни ва ўша «намунали одам»нинг ўзини алдаганимиз камлик қилганидек (шахсан мен учун Турсуной Охунованинг механизатор сифатида ўн карра қаҳрамон бўлганидан, унинг Аёл, Она сифатида улуғлангани минг чандон афзал эди!), эл-юртни бир-биридан ажратдик — табақалар келтириб чиқардик. Юзлаб, минглаб механизаторлар Турсуной Охунованинг салобати олдида ўзларини, ғойибона бўлса-да, пастроқ қўйдилар. Шойимардон Қудратовдек «пўлат от суворийси»нинг рекордини эшитган не-не заҳматкаш теримчилар ўзларининг ношудлигидан эзилиб юрдилар! Бундай ҳолларда сохта ва ҳалол кўрсаткичлардан қатъий назар бир кишини улуғлаш эвазига мингларнинг иззат-нафси, шахси поймол этилди. Ҳисобсиз «мен»лар шикастланди.

Эҳтимол, бундай ишлардан оммани меҳнатга жалб қилиш кўзланган дейиш ҳам мумкин. Рад этмайман, кимнидир намуна сифатида эл назарида кўз-кўз қилишнинг (бошқаларда ҳам «шундай бўлман!» деган ниятни туғдириш учун) нафи бўлса бордир. Лекин бу ўринда жуда жиддий саволлар туғилади: ахир ўша рекордчининг натижалари ёлгон эканлигини ҳамма билдику? Қолаверса, «меҳнат бу ўлкада шарофат, роҳат» (Ғафур Ғулом) қабилидаги маънавий тарғибот-ташвиқотлар ўзлигини англаб бораётган «мен»ни меҳнатга рағбат этишда тобора кам наф келтираётгани кўриниб қолган эди-ку?

Меҳнаткаш учун «Инсон ҳуқуқлари декларацияси»нинг 23-моддасида қайд этилган. «Ҳар бир ишловчи одам ўзи ва оиласи инсон шаънига муносиб равишда яшашини таъминловчи ҳалол ва қониқарли тақдир-

ланиш ҳуқуқи»га эга бўлишдан улуғроқ рағбат йўқ. Афсуски, бизда ишчи, меҳнаткаш бундай ҳуқуққа эришмади. Сиёсий шарҳловчи С. Кондрашов ёзганидек, «Октябрь инқилоби дунё олдига қўйган меҳнаткашларни социал муҳофаза қилиш, уларга медицина хизмати кўрсатиш ва таълим бериш, маош ва пенсия таъминотини йўлга қўйиш масалаларини ривожланган капиталистик давлатлар биздан кўра яхшироқ амалга оширган».

Шу пайтгача СССР озиқ-овқат маҳсулотлари энг арзон мамлакат деб ўйлаб, ўйлаб эмас, фахрланиб келардик. Саноат моллари, хўжалик буюмларининг сифати пастлигидан, етишмаслигидан куйганимизда «дастурхонимиз тўкин-ку» деб ўзимизни овулар эдик. Ошкоралик даври матбуоти бу борадаги овунишларимизни ҳам пучга чиқарди. Маълум бўлишича, «Бизда картошка ГФРдагидан икки марта, сут ва гўшт АҚШдагига қараганда уч марта қиммат. Ёр АҚШдагига нисбатан 10, Япониядагига нисбатан 5 марта қиммат... Ҳамма «арзон» деб ўйлайдиган нон Канада нонларидан икки барабар қиммат» («Семья» газетаси, 1989 йил, 2-сон).

Москва Халқ хўжалиги институтининг профессори таниқли экономист Р. И. Хасбулатовнинг эътирофи жуда кўп нарсани ойдинлаштириб берди. «Маркс асосий асарларини ёзган даврда капиталист ишчига у ишлаб чиқарганининг 30—40 фоизини берган. Маркс, ишлаб чиқарилган қийматнинг 50—60 фоизи маош тариқасида берилишини капиталистик жамият учун идеал деб ҳисобланган эди. Тасаввур қиласизми, ҳозирги пайтда швед ишчиси ўзи ишлаб чиқарганининг 80 фоизини олади! Бизда эса, менинг ҳисоб-китобларимга кўра 8 фоизи ишчига тегади» («Парус» журна-ли 1988 йил, 11-сон).

Иқтисодчи олимнинг бу ҳисоб-китобини Сурхондарёнинг Қумқўрғонида яшовчи мактаб ўқувчиси Ш. Исоқов ўз хатида тасдиқлагандек, кўринади: «Мом Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, онам Қаҳрамон она — ўн бир фарзандмиз оилада. Отам совхоз ишчиси. Яшашга қийналиб кетяпмиз. Қимдан моддий ёрдам сўрасак бўлади»...

Тагин ўз жонига қасд қилганлар гуноҳини динга ағдарамиз, ўзига ўт қўйган қизларимиз хунини уялмай-нетмай исломдан даъво қиламиз. Аслида эса мутлақо тескари — булар исломдан беҳабарлик, жо-

ҳиллик қасофати эканини тан олмаймиз. СССРда биринчи суцидология хизмати (ўз жонига қасд қилганларни даволаш) марказининг ташаббускори медицина фанлари доктори Айна Амбурова «Маълум бўлишча, турмуш машаққатларига, йўқчиликка энг сабртоқатлилар динга ишонувчилар экан. Биз эса узоқ йилларгача атеистик тарбия воситаларимиз билан асоссиз мағрурланиб келдик» деб (1987 йили СССР бўйича 54105 киши ўзини ўлдирган) тан олгани ҳам бугунги ошкоралик сиёсатининг шарофатидир.

Совет кишиларининг чинакам иқтисодий-ижтимоий аҳволини кўрсатувчи бундай рақамлар бугунги ёшлар мафкурасида мураккаб янгиланишлар ясаши табиий. Ҳатто бевосита халқ ҳаётига, турмушига даҳлдор бўлмаган, масалан, турли спортчиларнинг чет элларга кетаётгани ҳам кўп сонли ишқибозларни янгича фикрлашга, янги ҳодисалар замирига чуқурроқ кириб боришга ундамоқда. Командадан командага, шаҳардан-шаҳарга кўчиб юрадиган спортчилар сadoқатсизликда айбланар эди. Энди эса биз шу чоққача фидойи деб келган, таниқли спортчиларимиз турли хорижий командаларга ўтиб кетмоқда. Ана энди, ўзимизда шаклланган, маълум маънода қотиб қолган тушунчаларимиздан келиб чиқиб уларни қораламоғимиз керакми? Масаланинг моҳияти (бойлик, буюм ҳақида сўз юритганларни мешчандан олиб мешчанга соламизу, бу ёғига холис бўлмаймиз) яна иқтисодий таъминотга бориб тақалади. Мисол тариқасида айтсак, Европанинг моҳирликда энг 1-баскетболчиси деб тан олинган А. Сабониснинг ойлик маоши 400 сўм. Европанинг 3-ўйинчиси Петровичнинг («Реал» Мадрид) ойлик оладигани эса 42 минг доллар.

Қани, бордию, ватанимиз баскетболининг юлдузи бирон ёқларга бориб ўйнаш тараддудига тушиб қолса, бу биз ишқибозларда қандай таассурот қолдирмоғи керак?... Р. Хасбулатов куюниб ёзганидек, «Нега энди бизнинг болаларимиз жин ургур жинси шимни 100 сўмга амал-тақал қилиб оладию, хорижда исталган ўғил-қиз шу шимни дуч келган магазиндан 5—10 долларга харид қилиб кетаверади? Бизнинг фарзандларимизнинг уларниқидан қаери кам?» Япон магнитофони, видеомагнитофонини-ку, асти қўяверинг!.. Кундалик рўзгор буюмларини, зарур озиқ-овқат маҳсулотларини айтмайсизми?.. Эрталабдан хаёлда «Фалон нарсани қаердан олсам экан?», «Қимга илтимос

қилиб борсам экан?» деган ўй тинчимизни ўғирлайди. Қасалга чалиниб қолишдан эмас, поликлиникага чиқиб шифокорнинг (шафқат ҳамширасининг!) қош-қовоғига қарашдан қўрқасан, киши — қорасини кўрдинг дегунча тилинг ўзингдан бесўроқ илтимосни бошлаб юборган бўлади; телевизор сўраб илтимос қиламиз, мебель сўраб илтимос қиламиз; пальто, кўйлак... шим сўраб илтимос қиламиз; гўшт сўраб, картошка сўраб, қанд, совун сўраб илтимос қиламиз; китоб сўраб, журнал сўраб илтимос қиламиз...

Дарвоқе, 1989 йил учун обуна мавсумидаги чеклашлардан асаб бузилиб юрганда бир оғбор мудир, «Бир оғиз айтмайсанми, истаган журналингга ёздириб бераман» деб қолди. «Раҳмат» дейман унга, миннатдорчилик билдираман. Мурувват кўрсатиш унинг учун оддий ҳол, унинг стихиясига айланган, ҳожатбарорлик. Квитанция келиб қўлимга тегар, лекин мен — жамиятнинг ишонган зиёлиси ким деган одам бўламан?! Кўйлак-иштонгача илтимос билан олаётганим етмагандай, гугурт-тузгача илтимос қилиб олаётганим камдек, энди ўзимнинг газета-журналимни ҳам кимдандир илтимос қилиб оламанми?!

Биз сўровчиларга, илтимосчиларга айланиб қолганмиз! Уялмаймиз, инсоний қадр-қимматимизни оёқ остига олиб тепкилаётганимизни ҳис қилмаймиз — бутун муомала маданиятимизни, удабуронлигимизни, сўз санъатимизни, ақлу-идрокимизни нималарнидир сўрашга — ундиришга исроф қиламиз. Тирик жон сифатида зарур бўлган энг оддий манфаатларимиз қулига айланиб қолганимизни яширмаймиз, бизни — одамларни шу кўйга солган муҳит иллатларини рўй-рост очиб ташлашни ўйламаймиз!.. Абдулла Ориповнинг «Майли ўтда ёнгил, майли сувда чўк.» Ҳаргиз илтимосга кунинг қолмасин!» деган сатрларидан жўшиб кетмаймиз...

IV

Шахсга сиғиниш кенг омма руҳидаги «ҳар бир индивид ўзича мустақил шахс» деган туйғуни қисиб чиқариши нечоғли зарарли бўлмасин, биз буни қанчалик инкор этмайлик, халқ, омма отадек меҳрли, отадек талабчан раҳнамога муҳтожлик ҳам сезаверади. **Яна психология атамалари билан айтсак — кичкина «мен» улғайиши, ўз маслагада собит қолиши учун кат-**

та (раҳнамо) «мен» далдасидан, қўллаб-қувватлашдан маънавий суянчиқ излайди. Ҳар қандай даврда, хусусан фикрлар, қарашлар тинимсиз ўзгариб, янгиликлар кетидан янгиликлар ёпирилиб келаётган ҳозиргидек пайтда одатда халқ дарди, эл-юрт орзуларини чуқурроқ, бевосита ҳис қилувчи тоифа кишилари орасидан раҳнамолар етишиб чиқади. Машҳур тунис шоири Абдулқосим аш-Шааббий (1909—1934) «Туйғуларнинг уйғониши ва унинг инсон ва жамиятга таъсири» деган ажойиб мақоласида халқ дардини энг аввало (ҳатто халқнинг ўзидан илгарироқ) шоир, сўнг ёзувчи, сўнг расом ва ҳоказо санъат аҳли ҳис қилиши ҳақидаги асосли фаразларни илгарчи сурган. Ва 25 ёшда вафот этган бу инсоннинг ўша фаразларини далилловчи мисолларни биз ўзимизда (О. Ёқубов, Б. Аҳмедов, Муҳаммад Солиҳ ижтимоий фаоллиги) топа оламиз. Худди шу назардан қарасак, Ўзбекистон халқ шоири Шукрулло турли адолатсизликларни кўра-била туриб индамасак, ҳайқирмасак «Бизнинг ёзувчилигимиз, халққа хизматкорлигимиз қаёқда қолади?» деган даъватида биз ҳеч қандай ғайритабиийлик кўрмаймиз, шоирнинг дард-ноласини тўғри тушунамиз. Шунинг баробарида шоирнинг (у киши ноҳақ қамалган кезлари) «Китобхонлар, таниш ёру биродарларни қўя берайлик, ўз туғишган қариндош-уруғларим ёт, бегона бўлиб қолишди. Уйда икки боласи, қорнида ҳомиласи билан қолган хотинимнинг ҳолидан бирор киши хабар олдимиз? Еки бирор қариндошим мени йўқлаб, қамоқ эшигига келиб, иккита нон киритдимиз? Хўш, нега? Қани айтингларчи, нега? Бу меҳрсизликларнинг сабаби нимада? Қаердан пайдо бўлди? Сабабчиси ким? Менга шу саволлар ҳамон тинчлик бермайди» деган аламли ҳасратидан ҳам юраги эзилади кишининг, ҳам... андек тушунмовчилик туғилади. Даҳо адиб Франц Кафка дўсти Макс Бродга нима сабабдан «ёзганларимни ёқиб юбор» деб васият қилганини, негаки Кафка одам одамлар бошига ақл бовар қилмас кулфатлар солиши мумкинлигини, яъни инсон энг ёвуз тубанликларга қодирлигини ниҳоятда чуқур ҳис қилгани ва ундан халос бўлишнинг бирдан-бир чораси ёлғизлик, танҳолик эканини (ҳар ким ўз тақдири, кулфати олдида ёлғиз!) ўз асарларида башорат қилгани ва қазо вақти яқинлашгач, ўзидан кейин яшайдиган одамлар бу аччиқ ҳақиқатдан воқиф бўлмасинлар, деган

андиша ва ҳадикда бояги васиятни қолдирганини эслаймиз.

Шоир ўз қалбининг олтин меваларини халққа ҳадя этгани сайин унинг ўзи, шажси ёлғизланиб қолишидек аччиқ ҳақиқатни эслаймиз. Шоир ўз туйғулари, эҳтирослари-ла, оддий, жайдари одамлардан ўзгачароқ (сверхчеловек), ўз ёлғизлиги билан буюкроқ, устиворроқ эканини ёдга оламиз. Аммо ўз бахти учун жонини фидо қилаётган шахсни ҳимоя қила олмагани («Қачон халқ бўласан, эй, сен оламон») учун ҳам шоирнинг, фидойининг ёлғизлиги юксак, ҳам беминнат ёлғизликдир. Бу фалсафани тушунган кишиларга, «садаганг кетай» деймиз. Ва... ҳозирги кунда ана шундай қудратли раҳнамо «мен» ўзлигини тўла намён этмаётганидан афсусланамиз. Чунончи, академик Э. Юсупов «Қуш парвоз этиши учун мағрур бўлмоғи керак» мақоласининг ўзи биланоқ эл оғзига тушди, олим сиймосида яна бир раҳнамо, отахон «мен» пайдо бўлди, бироқ у кишининг кейинги чиқишларида мазкур мақоладаги фикрларидан қайтиши раҳнамо «мен»и ҳали тўла, пишиқ-пухта мустаҳкам қалъага айланмаганини кўрсатди. Кенг омма қалбида уйғона бошланган илиқлик «мен» қалъасига совуқ шабада бўлиб урилди...

Социалистик Меҳнат Қаҳрамонлари, жумҳуриятда машҳур икки колхоз раислари Миразиз Рўзматов ва Маҳмуд Исматовнинг жумҳурият пахтакорларига Очиқ хати ҳам нуфузли раҳнамо «мен» кўпаяётганига мисол бўла олади. Хусусан М. Исматовнинг «Ахир болаларимиз биз билан бирга яшаб, пахта ичида ўс-са-да, лекин уни қандай етиштиришни билишмаса? Буниси қандай бўлади? Хўш, бизнинг ишимизни кимлар давом эттиради?» деб ташвишланиши ўринли. Чиндан ҳам болаларни қишлоқ хўжалиги ишларидан мутлақо озод қилиш уларни меҳнатдан маҳрум қилиш кампаниясига айланиб кетмаслиги керак. Очиқ хатдаги «Пахтакорлар ҳам турли фармойишлар, кўрсатмалардан қаттиқ чарчаган эдилар. Ахир, қачонгача ерни шудгорлаш учун юқоридан буйруқ кутамиз, чигит экиш муддатини нега энди пойтахтдаги шинам кабинетда ўтирган қайсидир амалдор белгилайди? Буларнинг ҳаммаси — деҳқоннинг иши» (Қишлоқ ҳақиқати» 1988 йил 6 декабрь) деган гаплардан қанчалик руҳлансак «Асосий йўналишлар лойиҳасини муҳокама этиш чоғида пахта етиштиришни 6 миллион

250 минг тоннага қадар етказиш кўзда тутилган эди. Марказга қилинган мурожаатлардан кейин план 5 миллион 750 минг тоннага туширилди. 1987 йилда планни яна 750 минг тонна камайтириш тўғрисида янги таклиф ўртага қўйилди. Аммо план фақат 500 минг тонна камайтирилди» («Совет Ўзбекистони» 1989 йил 24 январь) деган сўзлардан шунчалик ажабланамиз. Ахир план, имконият пастдан, деҳқоннинг ўзи томонидан («Буларнинг ҳаммаси — деҳқоннинг иши») белгиланмоғи керак бўлгани ҳолда планни реаллаштириш учун яна марказга мурожаат қилишни қандай тушунмоқ керак?..

Шу ўринда Очиқ хат муаллифларига эътироз ҳам йўқ эмас. Ҳамонки, отахон раҳнамо «мен» сифатида мурожаат қилинаётган экан, халқни пахтакор бўлишга чақириш билан бир вақтда уларни маърифатга, зиёга, турмуш даражасини ҳозиргидан беҳад оширишга даъват этсалар нур устига нур бўлур эди. Айрим жойларда фарзандларимизни қишлоқ хўжалиги ишларига жалб этишни чеклашга эришганимиз биз катталарнинг келажак олдидаги муқаддас вазифаларимизнинг юздан, борингки мингдан бири эканини, бинобарин ўғил-қизларимизни ҳали жуда кўп ўқитишимиз, уларнинг қалбини юксак маърифат шуълалари билан нурафшон этиш борасида бўғзимизгача қарзга ботиб ётганимизни бот-бот такрорласалар, беҳад улуғ ва савоб иш қилган бўлур эдилар. Афсуски, «бутун умримиз пахтазорда ўтмоқда» деб эътироф этган отахон раисларимиздан бундай даъват кутиш ножоиздир, хойнаҳой...

Ёшлар мафкурасини, дунёқарашини шакллантирувчи энг таъсирчан восита — музыка, кино, бадний асардир. Бутун дунёда кузатилаётган мутолаадан бешиш касаллиги жадвали тузилгудек бўлса жумҳуриятимиз юқори ўринлардан бирини эгаллашига шубҳа йўқ. Урта мактабларда, ҳунар-техника билим юртларида, техникумларда ёшлар билан учрашамиз, деярли ҳар куни ёшлардан («Ёш куч» журнаliga) келган ўнлаб хатларни ўқиймиз. Учрашувларда ҳам, адабиёт мавзuida битилган мактубларда ҳам катта ва жиддий адабиёт хусусида икки оғиз салмоқли мулоҳаза билдирган биронта йигит ё қиз мактуби учрамайди.

Чет эл, совет, ўзбек эстрадаси ижрочилари ҳақида мақола берилишини сўраб ёзилган хатлар тоғ-тоғ бў-

либ ётибди редакция столларида. Биргина «Модерн Токинг» ансамблига муносабат билдирилган 1300 дан ортиқ хат олинди, олинмоқда. Унинг 500-дан кўпроғида эълон қилинган мақола такрор босилиши сўралган. Ами табх Баччан ҳақидаги мақола чиққач 500 дан ортиқ мактуб олди, унинг 200 тачасининг маллифи... яна шу актёр ҳақида мақола чиқарилишини сўраб хат жўнатган. Жаҳон киносанъатининг гултожиларидан бўлмиш япон фильмлари, машҳур кинорежиссёр Тосиро Мифунэ ҳақидаги мақола қарийб бирорта журналхонни қизиқтирмайди. «Кинг-Конг» ёки «Диско раққоси»ни саккиз мартадан кўрган андижонлик ўсмир Тенгиз Абуладзе, Андрей Тарковский фильмларига, Низом Маҳмудовнинг «Космогония» ҳужжатли фильмига қизиққанини, жилла қурса «уларни кўрдим, лекин тушунмадим» деб ёзганини билмайман. Ёки бўлмаса элдан бурун анча шов-шув кўтарилган, лекин ҳужжатли фильм сифатида, ижодий асар сифатида ниҳоятда заиф-ночор ишланган «Тўхтатилган вақт тадрижи» фильми хусусида лом-мим деган ёш кўринмади.

Италиялик Сабрина, америкалик Джексоннинг суратини сўраб устма-уст хат йўллаётган сурхондарёлик синглимиз Турғун Алиматов ёки Абдуҳошим Исмоиловни хаёлига ҳам келтирмайди.

Кейинги пайтда бундай ҳол кескин кучайганининг асосан икки катта сабаби бор: бири — ўғил-қизларимиз эрталаб уйқуси ўчмасдан шовқин-суронли, енгил-елпи (120 минутли) музыкали программа билан «ювмоқда», бетини. Иккинчиси — видеотехника имкониятларидан мутлақо ғайрихлоқий ташвиқот юргизилмоқда.

Ғарб эстрадасининг кишини жазавага солиб, тафаккурини қақшатиб қўядиган оҳанглари қулоқларимизни қоқиб қўлимизга бераётганига мутлақо қарши эмасман (тавбалар бўлсинким, ўшалар ҳам керак-да!). Лекин миллий саз ва оҳанглар тарбиясига, ташвиқотига ҳам фурсат ажратиш зарурку, ахир?

Телекўрсатувлардан бирида, «Дискотекалар қишлоқ ёшларининг мазмунли ҳордиқ чиқарадиган тарбия ўчоқларига айланмоқда» деган гап айтилди. Уни эшитиб ёқа ушлайсан киши! Дискотекада қанақа мазмунли ҳордиқ чиқарилади? Ёки бўлмаса қандай тарбия ўчоғи дискотека? Қириш паттаси 2—5 сўм турадиган, тун бўйи ярим қоронғи, йўқ ердаги фильмлар кўрса-

тилаётган, музыкалар чалинаётган залда кўр эҳтирослар измидаги йигит-қиз тонг оттирган жойни «тарбия ўчоғи» дейишга қанақасига тил боради?! Қачондан бери ўзбек ёшлари учун дискотека ё видеобар тарбия маскани бўлиб қолди, ахир?!

Ҳаётнинг энг чиркин лавҳалари бадий фильм сифатида экранлардан кенг ўрин олаётгани ҳам ошкоралик шарофати. «Кичкина Вера», «Менинг исмим Арлекино», «Қонундаги ўғрилар», ўзимизнинг «Бўрилар» ва ҳоказо. Бошқа шаҳарларда билмадиму, Тошкентда бу фильмлар фақат катталар учун шарти билан дастлаб «Санъат саройи»да катта шов-шув билан намойиш этилди. Матбуот мазкур картиналарнинг совет киносида янгилик эканини такрорлаб миллионлаб ёшларнинг қизиқишини орттиргандан орттираверди. Шу тариқа қизиқиш, интилиш обдон таранг тортилиб турди-да, «ол, ана кўрганингча кўравер» қабалида иш тутилиб, фильмлар барча кинотеатрларда кўрсатила бошланди.

Одамнинг боши қотиб қолади... Бу картиналар нималарни ташвиқот қиляпти? Жамиятимиз шундай бўлиб қолди деб бонг уряптими улар? Қизларимиз Верадек тубанлашиб унинг оиласидек ҳайвонлашиб (рус тилида «озверение» деган маъноси ҳам бор фильм номининг) кетди ё кетади дейилмоқчими? Эҳтимол қаерларда бўлса бордир бундай оилалар, бундай қизлар, қаерлардадир бордир минглаб Арлекиноларни вояга етказаётган (Вера ва Арлекино шахсини поймол этган, инсоний нафсониятини топтаган муҳит чиркинлиги, тубанлиги яхши ифодасини топган) шундай муҳитлар, лекин уларнинг ўзбек оилаларига, ўзбек ёшлари тарбиясига қанчалик даҳлию нафи бор? Эҳтимол, «хушёр бўлмасанглар сизлар ҳам шундай бўлиб кетасизлар» дейилмоқчидир? У ҳолда, раҳмат, лекин қандай бўлмаслик эмас, қандай бўлишнинг-гўзал намуналари намойиш этилгани афзалмасми соғлом тарбия учун?!

Биз миллий анъанага оид одатларни зарарли ақидаларга чиқариб нимаки янги бўлса икки қўллаб қабул қилишга ўрганиб қолганмиз (бу ҳам «мен» пойдеворига зимдан путур етаётганига ёрқин мисол бўла олади). Қизларнинг гўзаллик конкурси ҳам ана шундай бўлди. Унинг янгилик сарқити эканига эътибор берилмади. Мен «сарқит» деганда соф миллий ахлоқ мафкурасидан баҳолаяпман бу янгиликни. Яқин-яқингача хорижда ўтказилган бундай конкурслар совет

матбуотида истеҳзо билан эсланар эди. Ошкоралик бўлдию, «Москва гўзали», «Таллин гўзали» деган гаплар чиқиб қолди. Ва бундай қарасак «Мен Тошкент гўзалиман» деб ўзини кўз-кўз қилишга ҳозир у-нозир қизлар ҳам топилиб қоляпти! Во ажабо, ҳазрат Навоий нигоҳи билан қаранглар у қизларимизга. Мавлоно Қодирий кўзи билан тамошо қилинглари ўша саҳнани!.. Нима, «Тошкентда инқилоб қачон ғалаба қозонган?» ёки бўлмаса «Пушкиннинг қайси шеърини ёддан айта оласиз?» деган саволга жавоб олиш учун қизларни қип-яланғоч қилиб ечинтириб қўйишимиз шартми? Ё эғнида либоси бўлса билганини ютиб юборадими, уяладими, кийиниб саҳнага чиқишга улар?

Такрор айтай: бундай урфлар кимлар учундир гўзаллик ўлчови бўлса бордир — қандини урсин ўшалар! — Лекин биз уни кўр-кўрона қабул қилолмаймиз. Биз қизларимизни бунақанги гўзалликдан асрамоғимиз даркор.

Ошкоралик, демократия, жамиятимизда улуг ўзгаришларни бошлади. М. С. Горбачев Киевда бўлган пайтида таъкидлаганидек, мамлакатимизда қайта қуриш, янги босқичга кўтарилмоқда, бироқ бундай кўтарилиш бевосита ҳаётда, турмушда ўз ифодасини топмоғи учун ва янада ривожланмоғи учун ҳаётбахш эврилишлар, ҳар бир шахс «мен»ида — тафаккурида, онгида, идрокида юз бермоғи лозим. Негаки одамлар, хусусан ёш авлод «мен»и ўзгармай туриб жамият гуллаб-яшнамайди. Фуқароси ўз қадр-қимматини таниган тақдирдагина юртнинг қадр-қиммати баланд бўлади, мустақкамланади. Ҳозиргидек долғали — революцион даврда қарама-қарши қарашлар, мулоҳазалар шамоллари орасида ўзлигимизни йўқотиб қўймаслигимиз учун ботиний қаъламиз — «мен»имизни мустақкамлайдиган зарурни нозарурдан, худни беҳудадан, керакни ноқеракдан ажрата билмоғимиз керак.

1989 йил 12 апрель.

УТКИР ҲОШИМОВ

МАНТИҚ ҚАНИ!!

Бир мухбир ўндан ортиқ ёзма савол билан мурожаат этиб, Ўзбекистон қишлоғининг бугунги аҳволи, турли муаммолар ҳақида мулоҳазалар айтишимни ил-

тимос қилди. Бир саволни ўқиганимда бегараз кулдим. «Биринчи марта қишлоққа борганингизда Сизда қандай таассурот қолган?»

Ўзим қишлоқда туғилган бўлсам, болалигим қишлоқда ўтган бўлса, қандай қилиб «биринчи марта борганимда» деб гапирай? Ҳамма қишлоқ болалари қатори мен ҳам шудрингли ўтлоқларда мол боққанман, чиллак ўйнаганман, молхона тозалаш, таппи ёпиш, кузда ёнғоқ қоқиш, жийда териш, томсувоқ ҳашари... ҳаммаси бўлган. Бу гапларни саволнинг иккинчи қисмига алоқадорлиги учун айтяпман. «Бундан анча йиллар илгари кўтарилган, «хутор системасини йўқотамиз, шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги тафовутга чек қўямиз», деган шиор, Сизнингча қандай натижа берди?»

Буниси энди жиддий масала! Аслида шаҳар билан қишлоқ тафовутини йўқотиш нияти ёмон эмас эди: қишлоқ маданиятини кўтариш, колхоздаги ёшларнинг шаҳарга кетиб қолишини тўхтатиш... Афсус, орзу билан ҳаёт ҳамиша ҳам мос келавермас экан... Шаҳар типидagi замонавий посёлка» деганда, аксарият ҳолларда кўз ўнгимга мана бундай манзара келади: чала-чулпа асфальтланган кўча. Қийшайиброқ қолган бетон симёғочлар (чироғи йўқ). Ундан нариси сувсиз ариқ ва шағал тўкилган (ёки тагин ўша чала асфальт босилган) йўлка. Кейин қатор кетган, бир-бирига айнан ўхшайдиган, очилса ёпилмайдиган, ёпилса очилмайдиган яхлит ойнаванд деразали икки ёки бир қаватли фаёзсиз уйлар. Кўчанинг бир бетида озиқ-овқат дўкони, олдида бидон кўтариб, сутга навбат кутаётган одамлар (ўзи сигир боқолмаганидан, кейин сутни дўкондан олади-да); иккинчи бетида эшиги қулфлоглиқ «Дом бита». Кўча адоғида ёзлик кинотеатр (номи албатта «Космос» ёки «Орбита»)...

Шаҳар бўлиб шаҳар эмас, қишлоқ бўлиб қишлоқ эмас. Қора бўёқни қуюқлаштириб юбораётган бўлсам, узр сўрайман. Лекин бари бир «шаҳар типидagi посёлка» шаҳарга ўхшаса, унда албатта марказлашган иситиш системаси, канализация, иссиқ-совуқ сув, табиий газ, аниқлик билан қатнайдиган автобус бўлиши керак. Агар қишлоқ бўлса, шарқираган сувлари, сой бўйида соя-салқин чойхона, сўрилар, сайроқи беданалар бўлиши керакми, ахир?

Бу — масаланинг бир томони. Иккинчи томондан қарайдиган бўлсак, бундан ҳам ғалатироқ манзарага дуч келамиз. Уч йил илгари Арнасой районига пахта теримига ҳашарга чиққан қизимни кўриш учун борган

эдим. Соат 12 ларда пайкал четига прицепли трактор келиб дўхтади. Прицепдаги одамлар сакраб ерга туша бошлади. Маълум бўлишича, булар — совхоз ишчилари экан. Хашарчилар соат-саккиздан далага кирган, ишчилар эса 12 да етиб келишди. Начора, бир неча чақирим наридан — «шаҳар типигаги посёлка»дан тракторга осилиб, етиб келгунча вақт ўтади-да!

Аслида, 70-йилларда пайдо бўлган «хутор системаси» деган гап бир-биридан 50—60 чақирим масофада жойлашган, ўрмоннинг у ёки бу бурчида қолиб кетган ўн-ўн беш хонадон истиқомат қиладиган Россия хуторларига алоқадор тушунча эди. Ўзбекистонда эса бундай хуторлар жуда кам эди. Андаза бир хил бўлди, деҳқонлар шовқин-суронли кўча четига қурилган бир қолипдаги ўйларга кўчирилди... Энг ёмони — бундай «марказлаштириш» деҳқонни ердан маълум маънода ажратиб қўйди. У ер нафасини сезмайдиган бўлиб қолди. ...Шаҳарлик болалар-ку, ўз йўлига, ҳозир қишлоқ болалари орасида ҳам молхонага кирса, бурнини жийирадиганлар учрайди. Масаланинг бу томонларини жиддийроқ ўйлаш мумкин эмасмиди? Туппа-тузук, обод қишлоқларни (ўша пайтдаги ибора билан айтганда — хуторларни) бузиб, посёлкалар қургандан кўра янги ўзлаштирилаётган ерларда, чинакам замонавий, қулай тураржойлар бунёд этиш, чўлқуварлар учун яхши шароит яратиш ҳар томонлама арзон, фойдали бўлмасмиди?

Аслида, бу — жуда ҳам катта фожиа эмас. Ўйлаб қарасангиз, қишлоқдагина эмас, бошқа жойлар ва соҳаларда ҳам шу қадар антиқа «мантиқ»лар, аниқроғи, мантиқсизликлар борки, ҳайрон қоласиз.

Одам эрта баҳордан кеч кузгача ишлаб, охир-оқибат қарз бўлиб қолиши ва дўкандан макаронни насияга олиши мумкинми? Бир хил меҳнат учун бир жойда, айтайлик уч сўм, худди шундай меҳнат учун бошқа жойда бир сўм ҳақ олиш мумкинми?

Одам ўз қўли билан парваришлаб ўстирган, энди мевага кирган дарахтларга ўз қўли билан ғарот солиши ва бундан қаноат ҳосил қилиши мумкинми?

Бир одам бир нарсани сотолмай гаранг бўлса-ю, бошқа одам худди ўша нарсани ололмай боши қотса, буни нима билан изоҳлаш керак?

Масалан, ўн сўм маблағ сарфлаб, ўзи тайёрлаган маҳсулотни саккиз сўмга сотган, яъни этигини сотиб, пайтава олган киши қанақа одам бўлади?

Одам ўзига етишмай турган нарсани қўшнисига бериши ва аксинча, ўзида ортиқчалик қилаётганидан қаерга қўйишни билмайдиган нарсани қўшнисидан тиланиб олиши мумкинми?

Тадбирли, ишнинг кўзини биладиган кишини «учар», «лўттивоз» деб таъқиб қилса бўладими?

Одам қанча истеъдодли бўлса, шунча кам ҳақ олиши керакми?

Парранданинг номи шоирдан азизроқ бўлиши мумкинми?

Мумкин! Ҳаммаси мумкин! Булар шу қадар «табiiй мантқиқи», ўйлаган сайин калаванинг учини йўқотиб қўясан ва охир-оқибат ё ўзинг телбага айланасан ёки шунча бемаъ依ликларни «кашф этган» кишиларнинг ақли кўплигидан боши тарс ёрилиб кетмаганига ҳайрон қоласан!

Қайта қуриш ва ошқоралик замонида ютуқлардан кўра иллат ҳақида кўпроқ гаплар айтиляпти, бу соҳада айниқса қаламкашлар фаоллик кўрсатишяпти. Бундан бирмунча муддат аввал Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетида республика партия ва давлат раҳбарларининг бир гуруҳ ёзувчилар билан учрашуви бўлди. Қарийб икки кун давом этган бу суҳбатда кўп йиллар мобайнида йўл қўйилган хато ва камчиликларни тузатиш учун қилинаётган ишлар ошқора, дўстона вазиятда айтилди. Ростки, мен бир қаламкаш сифатида мамнун бўлдим; яхши ишлар қилиняпти. Инсоф билан эътироф этиш керакки, узоқ йиллар мобайнида издан чиққан нарсаларни қисқа фурсатда ўнглаб олиш осон эмас. Устига устак, шундай муаммолар борки, уларни республика миқёсида, бамаслаҳат, бир ёқадан бош чиқариб ҳал этса бўлади (шундай қилиняпти ҳам). Бироқ шундай проблемалар ҳам борки, уларни фақат республиканинг ўзи ечиши мушкул. Улар бугун, кеча, ўн йил, йигирма йил, ҳатто ўттиз йил илгари пайдо бўлган эмас. Илдизи олисларга бориб тақалади. Бундай муаммолар кўп: иқтисодий, маиший, моддий, маънавий...

Йигирманчи йилларни эслайлик. Гражданлар уруши... «Ер юзидаги жамики золим бойларни йўқотамиз!» деган шиор... Ажаб, бу — ер юзидаги жамики бойларни йўқотиб, ҳаммани қаторасига камбағал қиламиз, деган маънони англатмасди-ку! Лекин колхоз тузиш пайтида, амалда гап шуёққа айланиб кетмади-ми?

Мустай Қаримнинг «Болалик йилларим» қиссасида бир лавҳа бор. Асар қаҳрамонларидан бири — тadbиркор ва ишбилармон деҳқон колхозга киришдан бош тортади. Мен фалончи-пистончига ўхшаган танбал, пандавақилар билан ишлагандан кўра колхозга кирмаганим маъқул дейди. Нозик ишора! Чиндан ҳам шундай бўлди. Ер илмини яхши биладиган, тadbиркор деҳқонлар «қулоқ» қилинди, ер эгасиз қолди.

Эслаб кўринг: яқин-яқинларгача зиёлилар «оқбиллак текинхўрлар» деб келинди. Ҳатто «интеллигент» деган сўзнинг ўзи ҳақорат сифатида ишлатилар эди. Сталинчилик замонида мамлакатнинг энг даҳо ақллари — партия ва давлат арбоблари, олимлар, саркардалар репрессия қилинди, лагерларда ит азобида ўлиб кетди. Бу нарса совет армиясини уруш бошларида таҳликали аҳволга солиб қўйди, миллионлаб бегуноҳ одамларни немис замбарагига ем қилди. Совет фани, адабиёти, маданияти ва санъатининг бошқа мамлакатлардан орқада қолишига сабаб бўлди. Ҳолбуки, оддий ҳақиқат бор: ҳар бир одам — академикдан тортиб фаррошгача ўз соҳасининг зиёлиси бўлиши шарт. Бусиз тараққиётга эришиб бўлмайди.

Сталиндан кейин Хрушчёв замонида янги шиор ўйлаб топилди: «Плюс бутун мамлакатни химиялаштириш!» Химиялаштиришга шу қадар энг шимариб киришилдики, ер ҳам, осмон ҳам заҳарга тўлди. Кимёга тўла овқат едик, чет элда ямоқчилар этик мойлаётган пайтда киядиган елим жомакорни меҳмонга борганда кийиб, кўз-кўз қилдик...

Кейин... Брежнев замони... Фойдаси кўпми, зарарими, тушуниб бўлмайдиган «аср қурилиши» — БАМ... Оролни ажал ёқасига олиб келган сув омборлари... Юз гектар янги ерни ўзлаштириб, сақсон гектар тайёр ерни бой беришлар... Монокультуралар... Қўшиб ёзишлар... Афғонистондаги беъмани уруш...

Келинг, гапни чувалаштирмай, асосий мақсадга қайтайлик.

Шундай қилиб, нима учун деҳқон (айтайлик, ўзбек пахтакорлари) эрта баҳордан то кеч кузгача ишлаб, устига устак давлатдан қарздор бўлиб қолади?

Мен иқтисодчи эмасман. Рақамлару ҳисоб-китобларни умумлаштириб айтишга мажбурман. Иқтисодиётчиларимиздан гина қилсак арзийди. Бир центнер (борингки, бир кило) пахтани етиштириш учун ерни шудгорлашдан тортиб, ҳосилни заводга етказиб бер-

шунча қанча меҳнат, қанча маблағ сарфланиши (яъни пахтанинг таннархи қанчага тушиши)ни тийин-тийин-тача аниқ ҳисоблаб берган иқтисодчи олимни ҳам, худди ўша бир центнер (борингки, бир кило) пахта заводга борганидан кейин унинг толасидан мато ва кийим, чигитдан — ёғ, порох, нитроглицирин, корд, глюкоза, совун, шулха, кунжара ва бошқа шу каби ўнлаб охирги маҳсулотлар олингунча қанча маблағ, ишчи кучи, энергия сарфланишию пахта охир оқибатда давлатга неча сўм даромад келтиришини аниқ-равшан ҳисоб-китоб қилиб берган азаматни ҳали учратганимча йўқ.

Сабаби оддий: бир иқтисодчи пахтанинг қишлоқ хўжалик жиҳати билан овора, бошқаси тола билан, яна бири чигит билан, тагин биттаси енгил саноат билан, яна бири ёғ-мой билан... ўша «даҳо» иқтисодчилар бир ерга тўпланиб, шу муаммо устида бош қотириши, ақалли бугунги ошкоралик замонида «ҳой, биродарлар, бир кило пахта охир-оқибат мамлакатимизга фалон сўм, фалон тийин соф даромад келтиради, бу техник экин давлат томонидан ноинсофларча арзонгаровга сотиб олиняпти, агар унинг нархи фалон сўм бўлса, адолат қарор топади», деб исботлаб бериши наҳотки шунчалик қийин бўлса?

Албатта, пахтакор заҳмати осон эмаслигини виждонан айтаётган имонли олимлар йўқ эмас. Иқтисод фанлари доктори В. А. Осмининг бир центнер пахта етиштириш учун кетадиган меҳнат худди шунча ғалла етиштиришга кетадиган меҳнатга нисбатан 22 марта кўплигини, айти пайтда ғаллага давлат томонидан тўланадиган ҳаққа нисбатан пахтага тўланадиган пул бор-йўғи 4—5 марта ортиқлигини, қолаверса, Ўзбекистондан қардош республикаларга олиб кетиладиган тола (чигит ва ундан олинадиган ўнлаб маҳсулотларни ҳисобга олмаган тақдирда ҳам) қайта ишланиб, тайёр маҳсулот даражасига етказиладиган жойларда 25 миллиард сўмлик миллий даромад беришини ёзиб чиқди. Раҳмат шу олимга!

Республикамиз раҳбарияти бундай адолатсизликка чек қўйиш ва пахта толасидан келадиган соф фойданинг ақалли бир улушини Ўзбекистон миллий бюджетига ўтказиш масаласини қўяётгани, бундан ташқари пахтага тўланадиган ҳақни оширишни талаб қилаётгани бежиз эмас. Бироқ пахтанинг таннархини сунъий равишда қимматлаштириб юбораётган ва охир-

оқибат йил бўйи ишлаган пахтакорни қарздор қилиб, қишлоқ дўконининг «насия дафтарига» қайси куни неча кило макарон олганини қайд этишга мажбур қилаётган бошқа омиллар ҳам бор.

Мана улар: бундан бир неча йил аввал «Т-4-А» («Олтой») ҳайдов тракторининг баҳоси 4 минг 100 сўм эди. Ҳозир 10.000 сўмдан ошди (Бу сершовқин трактор қандай қилиб икки ярим ҳисса «зўр» бўлиб кетганини ҳеч ким тушунмайди). Устига устак, аввал бу тракторга хўжалик 50 фоиз пул ўтказиб, қолган нархини йилма-йил тўлаб борарди. Ҳозир бор бўйича сотиб олади. Демак, колхоз харажати кескин ошиб кетади. Раислар «Худо хайрингни берсин, менга бунақа трактор керакмас, ўзимники етарли, деса, оласан деб тиқилинч қилишади. «Сийловига» кераксиз эҳтиёт қисмларни ёпиштиришади. (Завод ишлаб чиққан машинани кимдир сотиб олиши керак-ку!) Бундан бир неча йил аввал «Т-28» маркали трактор баҳоси 3800 сўм эди. Энди 8.300 сўм (Хайрон қоласан кишинима, бу трактор кабинасида совутгичдан тортиб, саунагача борми?) Пахта териш комбайнлари 8 минг сўмдан 18 мингга чиқди (Туясидан қўнғироғи қимматлашиб кетмаяптими?).

У ёғини сўрасангиз, сўнги 50 йил ичида бир гектар ерга ишлатиладиган асосий моддий фондлар, сарфиёти бир неча ўн марта ошди. Замоनावий техника, замонавий ёнилғи, замонавий мойлаш материаллари, замонавий ўғит... Аммо замонавий ҳосилдорлик ўнлаб марта ошмайди-ку. (Ер жонли организм, имконияти чекланган). Шу тариқа ҳар гектар ернинг иқтисодий самарадорлиги пасайиб кетди.

Кейинги йилларда хўжаликларда ишлатиладиган ёнилғи (солярка) баҳоси 2 ҳисса, азот ўғитлари нархи 3,5 ҳисса кўтарилди. Пахтанинг давлат харид баҳоси эса деярли ўзгармади. Аҳвол шу ҳолда давом этаверса, пахтакор ишлайверади ва қарздор бўлиб қолаверади.

Фарғона водийсида бир хўжалик уруғчилик билан шуғулланади (Номини айтмайман: кўз тегмасин!). Бир гектар майдондан 15 минг сўмлик пиёз уруғи олинади. Албатта, ҳамма ердан пиёз уруғи олиш шарт эмас, керак ҳам эмас. Лекин бир гектар пахтадан 40 центнер ҳосил олинганида бу ҳам ашё баҳоси ўртача 2 минг 500 сўм бўлишини ҳисобга олсак, пиёз уруғи олти марта кўпроқ пулга айланиши аён бўлади. Ғалати мантиқ (Худо асрасин, бу билан уруғчиларнинг

пулини камайтириш керак демоқчи эмасман, пахта-корникини кўпайтириш керак демоқчиман).

Иккинчи муаммо. Республика миқёсида эмас, мамлакат даражасида ҳал этилиши лозим бўлган, деярли, 60 йилдан бери ечилмай келаётган масала. Нима сабабдан бир хилдаги меҳнати учун биров 3 сўм, бошқа биров 1 сўм ҳақ олиши керак?

Ўзбекистонда аъло навли пилланинг килоси 12 сўмдан сотиб олинади. Минг раҳмат: бу тадбир сўнгги йилларда амалга оширилди. Аввал пилла боққанга «носвой пули» ҳам тегмас эди: Пилланинг ўртача харид баҳоси республикамизда 6 сўмларга тўғри келади. Еримиз билан ери, сувимиз билан суви туташ бўлган қардош Қирғизистонда олий навли пилланинг бир килоси 20 сўм, Озарбайжонда эса бир кило олий навли пилланинг давлат харид баҳоси 25 сўм, ўртачаси 17 сўмга тўғри келади. Қизиқ, Ўзбекистонда пилла қурти Қирғизистон ёки Озарбайжондаги қуртлардан камроқ тут барси ейдими? Ёки бир ой эмас, бир ҳафтада пилла ўрашга тушадими? Нима учун ўзбек пиллакори қардош Озарбайжон пиллачисига нисбатан икки-уч хисса кам ҳақ олиши керак? Қани мантиқ?

Бундан икки йил илгари Ургутда бўлганимда қувонган эдим. Хайрият, оғир меҳнатига яраша фаровон турмуш кечираётган одамлар ҳам бор экан! Оилалар тамакизорларни таллашиб олади? Бола-чақаси билан ишлайди. Лекин шунга яраша ўн жонли оила йилига 10—15 минг сўм даромад қилади. Дуруст иморатлар қуради, орзу-ҳавас кўради... Буни қарангки, сўнгги йилларда ушбу машаққатли меҳнат (ишонмаган одам тамаки плантациясида бир соат айланиб кўрсин) ҳам чўмичда қоқиладиган бўпти. Авваллари бир гектар ердан олинган ортиқча ҳосилга 1.5—2 баравар устама ҳақ тўланган. Оилалар жон-жаҳди билан ишлаган. Энди эса пландан ортиқча тамакини олмасликка қарор қилинган. Бу ҳам етмагандек, колхозчилар техника, ёнилғи, ўғит... бало-баттарлар учун ўз даромадидан 40 фоиз атрофида ҳақ тўлаган ва баъзилар қарздор бўлиб қолган. Савол туғилади: тўғри, тамаки соғлиқ учун зарарли. Балки уни ортиқча етиштириш шарт эмасдир. Лекин деҳқон кўпроқ меҳнат қилгани ва кўпроқ маҳсулот етиштиргани учун айбдор эмас-ку. Бутун бошли оила тер тўкиб етиштирган қўшимча 100 кило тамакини чақалоқ боласи-ю кампир бувиси билан қўшилиб чексинми?! Қаёққа қўйсин?! Қани мантиқ?!

Ичкиликбозликка қарши кураш узумзорларни йўқ қилишдан бошланди (Одамлар самагон тайёрлаб, шакар анқонинг уругига айланиб кетгани ўз йўлига). Иштихон районидаги «Коммунизм» колхозида 15 минг туп, Свердлов номли совхозда 11 минг туп токка қирон келди. 1986 йили қабул пунктлари одамлар не машаққат билан етиштирган арава-арава узумни сотиб олишдан бош тортди, уни молга беришни тавсия қилди (Яхшиям сигирнинг эси йўқ. Эси бўлса, шунча узум егани эвазига сут ўрнига мусаллас берармиди!...).

Бу — битта райондаги ҳангома. Мамлакат бўйича эса миллионлаб гектар узумзорлар қўпориб ташланди... Ой ўтар, йил ўтар... Пайти келиб ўшанда хато қилган эканмиз, деб афсусланмаслигимизга ким кафолат бера олади!

Майиз нега магазинда йўқ, бозорда эса нархи осмон баравар?! Негаки майиз етиштириш осон эмас. Соҳибкор майизнинг килосини 2 сўмдан давлатга сотишдан оғринади. Ундан кўра 4 сўмдан чайқовчига сотади. Чайқовчи эса 8 сўмдан пуллайди. Давлат харид баҳосини жиндай кўтариш ёки соҳибкорнинг ўзига бозорда савдо қилиш имконини бериш мумкин эмасми? Нега деҳқон ўзи етиштирган помидорни «оралиқ ташкилот» — қабул пунктларига топширолмай саситиб юборади-ю, бозорда ёки магазинда помидор топилмайди? Нега шафтоли базаларда чириб ётади-ю, магазинда кўринмайди? Биров сотолмай гаранг, биров ололмай... Нима учун бир хўжалик ўз маҳсулотини хоҳлаган пайтда хоҳлаган жойида сотмаслиги керак! Қани мантиқ?!

Биз бир томондан текинхўр чайқовчиларга қарши курашамиз, иккинчи томондан уларга ўзимиз йўл очиб берамиз. Бир мисол. Ҳаққулободда мол бозори бор. Ҳафтада бир марта бозор бўлади. Дарвозадан кириб келган ҳар бош майда туёқли мол ҳисобига бир сўмдан, қорамол учун уч сўмдан «чўтал» олинади. Бир бозорда ўртача минг бош мол савдо қилинса, икки минг сўм тушади. Демак, ойига 8 минг сўм. Бозор мутасаддилари бу пулнинг арзимаган улушини давлатга топшириб, қолганини киссага уради. Энди тасаввур қилинг: меҳмонхонадаги ўртачароқ жойнинг баҳоси ҳам 3 сўм. Меҳмон бу пулни тўлаб, бир кеча-кундуз оппоқ тўшакларда дам олиши, электр энергиясидан, радио, телевизор, телефондан фойдаланиши мумкин. Мол етаклаб бозорга борган чорвадор ёки деҳқон

эса офтоб тифида ёки ёмғир остида ярим кун тургани учун шунча ҳақ тўлайди. Бу — мол боққан оддий меҳнаткашни қақшатиб, бозорчини бойитиш эмасми?

Умуман, деҳқоннинг бозорга бориши йўлида талай ғовлар бор. Дейлик кимдир томорқасида бодринг, помидор, гилос ёки қулупнай етиштирди. Тўрт пақир бодринг ёки икки пақир узумни бозорга олиб бораё деса, улови йўқ, йўлкира, тарози ҳақи, жой ҳақи тўлаши керак. Бу ҳам етмагандек, бозорни эгаллаб олган чайқовчилар уни «еб қўяди». Шундай экан, хўжаликларнинг ўзи шаҳарда, саноат районларида дўкон очиши, биттами-иккита юк машинаси ажратиши, деҳқондан ўша маҳсулотни инсофлироқ баҳода сотиб олиши, имонли пенсионерлардан бирини шу ишга мутасадди қилиб қўйиши мумкинми? Боринги, колхознинг ўз дўкони бўлмаса, шу йўл билан маҳсулотни бозорга чиқариши мумкинми? Мумкинмас! Қоидада буниси ёзилмаган. Ўзимиз йўқ жойдан муаммо чиқарамизда, унга қарши ўзимиз «қаҳрамонона» курашиб юраверамиз. Хўжалик юритишни қачон ўрганамиз, ахир?

Олтиариқ районидаги «Октябрь 60 йиллиги» совхозида бўлдик. Бу — Қизилтепа зонасида очилган янги совхоз. Чўлқуварлар билан учрашдик. Одатдаги гаплар айтилди. «Сиз — пешонаси чўл шамолидан ялтираган, қалб даъвати билан чўл қувишга келган ўтюррак ёшлар...» «Ўтюррак ёшлар» орасида соқоли кўнсига тушган чоллар ҳам, саккиз нафар болани катта қилиб қўйган оналар ҳам оз эмас эди.

— Биламан, — дедим, — Фарғона водийсида аҳоли зич. Сизлар янги ерда томорқа тузукроқ бўлишини, бола-чақаларинг эмин-эркинроқ яшашини, дурустроқ маош олишини ўйлаб чўлга келгансизлар. Туп қўйиб палак ёзинглар!

— Бор экансиз-ку, ака! — Совхоз директори Эркин Тойиров ростига кўчиб қўяқолди. — Ерга ҳам тушайлик-да, мундоқ. Осмонда муаллақ юравериб чарчаб кетдик-ку.

Совхозда дирекция идораси йўқ. Директор каталакдек хонада ўтиради. Аммо ишчиларга замонавий уйлар қурилган. Инсоф билан айтганда, яхши уйлар Табиий газ келтирилган. Деярли ҳар бир хонадонда қорамол бор. Болаларга яхши боғча қуриб беришган. Қичкинтойлар гўшт, сут, ҳўл мева, картошка, сабзавот билан мунтазам таъминлаб турилади. Агар Ўзбекистон қишлоқ аҳли жон бошига гўшт истеъмол қи-

лишда мамлакат миқёсидан 6—7 марта, Москва шаҳри аҳолисидан эса қарийб 20 марта орқада туришини, картошка истеъмол қилишда мамлакат миқёсидан 4 марта ортда қолаётганини ҳисобга олсак, совхоз таъминоти ёмон эмаслиги аён бўлади.

Совхозда бир тонна пахта таннархи ўртача 800 сўмга тушади ва давлат уни ўртача 600 сўмга сотиб олади. Демак, кримдан чиқим кўпроқ. Бу дегани — хўжалик дотацияда ўтирибди, қарзга яшаяпти. Ҳозир совхоз янги хўжалик, аммо олмоқнинг бермоғи ҳам бор... Яна ўша ғалати мантиқ. Аслида-ку ҳар қандай мантиқсизлик тагида ҳам бари бир қандайдир мантиқ бўлади. Масалан, тўртинчи навли пахта хўжаликка ғирт зиён. Лекин уни бари бир териб олиб давлатга топшириш керак. Агар бир тонна пахта чиқиндисини — шулха давлатга 2 сўмдан тушиши, гидролиз заводи ундан 70 сўм атрофида фойда кўришини ўйласак, баъзи нарсалар ойдинлашгандек бўлади. Ҳар қалай пахтакор хўжаликларнинг дотацияда ўтиришини ақлга сиғдириш қийин.

Ечимини кутаётган муаммолар бошқа соҳаларда ҳам бор. Марғилондаги «Атлас» ишлаб чиқариш бирлашмаси ўзи тўқиган маҳсулотдан зарар кўришини айтишди. Ажаб, «Ўтган кунлар»даги қашшоқ Уста Олим атлас тўқиган, аммо алмисоқдан қолган усулда ишлаган ўша одам ҳам беш-ўн танга фойда кўрмаса, бу юмушни йиғиштириб қўйган бўларди. Улкан, замонавий комбинат эса зарарга ишласа! Қани мантиқ? Бу муаммони ҳеч ким дурустроқ тушунтириб беролмади. Фақат тушунганим шу бўлдики, умуман олганда давлат зиён кўрмайди... Билмадим, у ёнига ақлим етмай қолди.

Пилла деганда ёдимга тушди. Олтиариқда Маматожи Иброҳимов деган қария бор. Ёши бир жойга бориб қолган бу одам тиниб-тинчимайди, доим бирон янгилик яратиш пайида бўлади. Оқсоқол қизиқ воқеани айтиб берди. Пилланинг қорапачоқ дегани бўлади. Қорапачоқ пилланинг кидосини Япония 2 сўмдан сотиб олади. Маматожи ака ўйлаган: япон аҳмоқ эмас, қорапачоқни бекорга олмайди. Уйлаган ва... қорапачоқ пилладан ипак толасини ажратиб олиб сифатли атлас тўқиш йўлини топган. Бу — янги ғоя. Маълумки, цивилизацияга эришган ҳар қандай мамлакатда ғоя учун ҳақ тўланади. Ҳатто махсус шундай касб ҳам бор. Маматожи ака кўп-эшикларга бош урган (Бу фикрни рў-

ёбга чиқариш учун амалда синаш керак, синаш учун маблағ керак). Пыллашунос олимлар мийғида кулиб қўяқолишган, ипакчилик бобида шунча ихтиро қилган одамлар олдида ким бўпти бу киши? Охири Маматожи ака ўз жамғармаси, бола-чақаси, қариндош-уруғларининг пулини тўплаб, ушбу усулнинг давлатга миллионлаб фойда келтиришини, уйда ўтирган минглаб аёлларни иш билан таъминлашини тажрибада исботлаган. Ҳозир у атласдаги битта нуқсон — сув тегса ранги айнашининг олдини олиш устида бош қотирапти.

— Атласда яхши бир хусусият бор, — дейди Маматожи ака. — Бадандаги тошмаларни йўқотади, нохуш ҳидни олади. Агар атласнинг ранги айнимаса, Франция хоҳлаган пулга хоҳлаганча сотиб олишга тайёр. Бир вақтлар ота-боболаримиз атласга ишлов беришда ўсимликдан олинadиган табиий ранглارни ишлатишган. Балки шу йўлни ўйлаш керакдир.

Ақалли мана шу ғоялари учун ҳам Маматожи акага ўхшаган кишилардан фойдаланиш керак-эмаеми? Тасаввур қилинг: Олтиариқда ўн минг аёл ишлайдиган атлас фабрикаси очилса. Давлат фойда кўрса, одамлар меҳнат қилса... Ахир Фарғона водийсидаги ортиқча ишчи кучларини Сибирга жўнатамизми, Ноқоратупроққаи деб бош қотяптику...

Аслида бу масалада ҳам ғалати «мантиқ» кўзга ташланаяпти. Ўзбекистон Ноқоратупроқ зоналарга одам жўнатишдан аввал ўша зоналардаги тадбиркор деҳқонлар нега ўз қишлоғини тарк этди, деган саволни ҳам ўйлаш керакдир... Қолаверса, нега Ўзбекистонда қурилаётган саноат корхоналарига марказий районлардан ишчилар олиб келиш керак-да, бу ердан у ёққа ишсизларни юбориш керак? Бунақа кўч-кўч қилиб юришлар давлатга арзон тушмайди, шекилли... Шу ернинг ўзида пахта хом ашёси, мева, сабзавотдан сўнгги маҳсулот ишлаб чиқарадиган корхоналар қурилса, маҳаллий одамларга хунар ўргатилса, ҳар тарафлама фойдали бўлмасмикан?

Менимча, агар лозим бўлса, бундай муаммолар ҳақида ҳам ишнинг кўзини биладиган, ҳаёт тажрибаси кўп, иқтисодни сув қилиб ичиб юборган Маматожи Иброҳимов сингари отахонлар, халқ вакиллари билан маслаҳатлашиш зиён қилмайди. Ҳолбуки, биз талантларни ҳамиша ҳам етарли даражада қадрламаймиз. Матбуотда янгича солиқ системасининг қонун лойиҳаси эълон қилинди. Бу ҳужжат ижодкор-

лар ўртасида норозилик туғдирапти. Ижод аҳлининг йиллик даромади маълум суммадан ошса, 20 фоиздан 50 фоизгача давлатга ўтказиш мўлжалланган. СССР Ёзувчилар союзи правлениесининг биринчи секретари В. В. Карпов СССР Олий Совети сессиясида ёзувчилар давлатнинг станогини ишлатмасдан, ҳавони заҳарламасдан, ижодхонасида ўтириб, дам олиши, отлускаси, уйқуси, соғлиғи ҳисобига китоб ёзиб, давлатга аввало маънавий, қолаверса, миллионлаб сўм моддий фойда келтираётганини, оладиган қалам ҳақи эса жуда камлигини куюниб гапирган эди. Шу йил бошида қалам ҳақи бирмунча ошди. Уч ой ўтиб... манави лойиҳа эълон қилинди. Композитор билан коммерсантни, шоир билан комбинаторни тенглаштириб бўладими? Демак, кинорежиссёр иложи борича, камроқ фильм қилиши, бастакор камроқ куй яратиши, хонанда камроқ қўшиқ айтиши, ёзувчи камроқ асар ёзиши керакми? Бу — мамлакатга ҳам моддий, ҳам маънавий зиён эмасми? Йил бошидаги қарор қаёқда қолди-ю, буниси қанақа ҳужжат? Мантиқ қани?!

Ниҳоят яна бир масала.

Маданий савиямизга алоқадор гап. Эсли одам ўз фарзандига ном қўйишда минг томонни мулоҳаза қилади. Лекин биз ўзимиз яшаб турган кўчалар, ўзимиз фойдаланадиган маданий муассасалар номидаги мантиқий ғарибликларга ўрганиб кетганмиз. Қайси район марказига борсам, «Космос» деган кинотеатрга кўзим тушади. Ҳой, барака топкурлар, космосга «бошқоронғи» бўлганмисизлар? Қолипни нега шунчалик яхши кўрасизлар? Шу районда бирон тарихий шахс, инқилобчи большевик, тўнғич комсомол, уруш қаҳрамони, партия, давлат ёки маданият арбоби ўтмаганми? Шахсга сиғиниш замонларида қон-қонимизга сингиб кетган хавотир ҳисси, масъулиятдан халос бўлиш туйғуси, бу борада ҳам ўз ишини қилган. Тўрт йил илгари Андижонда бир воқеани эшитгандим. Жданов номида бир эмас, бир қанча мактаб бор экан. Шулардан бирини Бобур номи билан алмаштирган одамга жазо берилибди... Бугун аён бўлдики, Жданов шунақанги «хунарлар» кўрсатган эканки, унинг олдида Бобурнинг «гуноҳи»дан савоби кўпроқ экан. Ҳозир Ленинграднинг ўзида Жданов номини жамики муассасалару кўчалардан йўқотиш масаласи кўриляпти.

Тошкент шаҳар ижроқўмидаги топонимик комиссияга аъзо бўлганимдан кейин кўп йиллар мобайнида

бу соҳада талай хатолар қилинганини яна бир бор тушундим.

Аниқ эсимда бор: бундан роса ўттиз йил аввал машҳур демократ шоир, рус халқига меҳр билан асарлар бағишлаган Фурқатнинг 100 йиллиги кенг нишонланган эди. Ушанда Чилонзор марказида гранит тош пайдо бўлди. Тошга шундай сўзлар ёзиб қўйилган эди: «Бу ерда Фурқат номидаги майдон, «Фурқат» кинотеатри бунёд этилади, Фурқатнинг ҳайкали қўйилади». Майдон билан ҳайкал сувга уриб кетди. Аллақандай гадей топмас жойдаги пасткам кинотеатрга Фурқат номи берилди. Гранит тош ўрнида эса... «Чайка» кинотеатри қурилди. Билмадим, чайка (чағалай) яхши қуш бўлса — бордир. Лекин чайканинг Тошкентга нима алоқаси бор? Тошкент денгиз бўйидаги шаҳар бўлмаса, уни биров кўриб, биров кўрмаган бўлса... Мабодо кинотеатрни қуш номи билан аташ шунчалик шарт бўлса, тошкентликлар яхшироқ биладиган паррандалар ҳам оз эмас: чумчуқ, мусича, қизилиштон, попишак... Бари бир тушунмайман: парранданинг нимаси шоирдан азиз? Қани мантиқ?!

Бундан икки йилча илгари дўмбрободлик отахонлар дили оғриб гапиришган эди: аллақандай ҳунар-техника билим юртидан «антиқа» илтимос бўпти: Дўмбробод деган сўзни айтишга тили яхши келишмаётган эмиш. Шу боисдан уни «Солнечная» деб ўзгартирса бўлмасмикин, деб таклиф қилишибди. Кўнгилнинг кўчасини қаранг! Айтайлик, мен Москвадаги Кузнецкий мост деган сўзни айтишга тилим яхши келишмаяпти, Темир кўприк деб қўяқолайлик, десам, саккизта психиатр мени саккиз кун текшириб, телбага чиқарган бўларди. Ва тўғри қиларди!

Биргина Фрунзе районининг ўзида 30 дан ортиқ алмойи-алжойи номдаги кўчалар бор экан. Високая, Временная, Западная, Зимняя, Кустарный, Литейная, Нитонная, Короткая, Ремонтная,.. Боринги, Фигурная, Парфюмерная деганигача бор (Танноз бўпкет-е!), 50—60 йил аввал аллақандай «доно» ўйлаб топган бундай «гўзал» номлар туппа-тузук одамларнинг паспортини «безаб турибди-ю» ҳеч ким финг демайди. Наҳотки, исмини абадийлаштиришга арзийдиган одамлар ёки шу ердаги тарихий номлар йўқ бўлса?!

Афсуски, бу камчиликларни тузатиш ўрнига эски қолипдан чиқишни истамайдиганлар ҳамон учраб ту-

рибди. Тошкент кўчаларида ўзбекча ёзувлар бўлиши дозимлиги қатъий қилиб айтилди. Раҳбар ташкилотлар бу жўяли фикрни маъқуллади. (Қачонгача Хуршидни Хуршида, Зиё Саидни эса Зия Саида деб ўқиш керак?) Бу юмуш учун 400 минг маблағ ажратилди. Иш бошланди. Шунда... «Ташкентская правда» газетасида «шаҳримизда касалхона ва тураржой бинолари танқис бўлиб турганида бунча маблағни бекорчи ишга сарфлаш шартми» деган «ғаройиб мантиқли» гап чиқди. 70 йил мобайнида қилиб келинган хатоларни тузатиш учун 400 минг эмас, 4 миллион сўм сарфласа ҳам арзийди!

Бошида айтганимдек, ҳозир камчиликлар ҳақида кўп ёзилапти. Узр, мен ҳам нуқул шунақа гаплар билан сизларни чарчатдим. Республикамизда талай йиллар мобайнида йиғилиб қолган муаммоларни ечиш йўлида кўп хайрли ишлар қилиняпти. Уларни бирданига ҳал этиш қийин. Бундан кўз юмиш — гумроҳлик бўлар эди. Лекин бу проблемалар ҳақида гапирмаслигимиз, уларни поёнига етказишга биргалашиб киришмаслигимиз ҳам мумкин эмас. Мақсад — шу.

1989 йил 16 май.

ИБРОҲИМ ҒАФУРОВ

БУ БЕЗОВТА ЗАМОНА...

— Иброҳим ака, одатда, йил якунида киши бирров ортга қарайди. Утган кунларини эслаб, уларни сарҳисоб қилади. Айни кунларда Сиз нафақат 1987 йилни, ўзингизнинг ярим асрлик умрингизни, йигирма беш йиллик ижодингизни сарҳисоб қиляпсиз. Шу кунларда нималар ҳақида ўйляяпсиз? Утган йиллар ичида ўзингиз англаб етган фалсафани қисқача таърифлаб беришингиз мумкинми?

— Умр ўтган, ёш улғайган сайин илгари жуда оддий ва ҳатто одми бўлиб кўринган ҳақиқатлар замирида ётган ҳикмат кишига теран томонлари билан очилар экан. Кун кеча «Правда» газетасида таниқли адиб Борис Рюриков бизда, яъни СССРда ижодкор имкониятли кишилар кам, биз уларни гўдакликдан тарбиялаш зарурлигини ҳанузгача англаб етмадик, деб ёзди.

Бу одамни жуда қаттиқ ўйлатадиган масала — фикр. Бундай деяётганимга ҳайрон бўлманг. Шундай

ҳоллар бўладикки, уларда бутун мамлакат ва шу мамлакат бошдан кечирган бутун бир тарихий давр ўзифодасини топиши мумкин. Шунинг учун бундай фикрларни мен масала — фикр деб юритишни яхши кўраман. Б. Рюриковнинг бояги гапи ҳам шундай.

Ўзбек халқи бугунги ишни эртага қўйма, дейди. Жуда одми гап. Бу бугуннинг ҳосилини шу бугуннинг ўзида ўр, эртага қўйсанг, бошоқда етилган дон сочилиб кетади, ё қушларга талон бўлади, ё қор-ёмғир остида нобуд бўлади, деганидир. Эртанинг иши эса эртага молик ва тегишли. Бугун қилинмаган иш эрта қилинажак иш билан аралашиб кетади. Иш ҳажми кўпаяди, адо этиб улгурмайсиз, чор-ночор индинга қолдирасиз, индиннинг эса ўз вазифаси бор. Индинга иш янада кўпаяди. Сўнг улгуролмаган одам барига қўл силкитади. Ишлар ўлда-жўлда бўлиб ётаверади.

Агар гўдакликдан инсон боласи ишга ижодий қарайдиган ва ёндашадиган қилиб тарбияланса, зарурни нозарурдан дарҳол ажратишга ўрганса, у ҳеч қачон бугунги ишни эртага қўймайди... Ҳозир бизда ўн беш ёшида роман ёзган ёки ўн саккиз ёшида машҳур шоир бўлиб танилган, сўзи халқ ичига кириб борган ижодкорлар йўқ. Бунинг сабабини ўйлаб кўрганмисиз? Ҳаммаси гўдакликдан биз фарзандларга ҳар нарсага ижодий қараш, ижодий адо этиш тарбия ҳамда уқувини бермаганлигимизда. Биз олижаноб генларни яшатишни билмаймиз, ўрганмаганмиз, бизга ҳеч ким ўргатмаган. Пала-партиш ҳаёт кечирамиз. Вақтимизнинг ҳисобини билмаймиз. Вақтни бой бергач, ўзимизни ўққа-чўққа урамиз. Мен қанчалаб талантли ёшларни биламан, улар мавжуд талантларига кўра ўттиз беш ёшларида адабиётимизнинг довуғи бўлишлари керак эди. Лекин уларнинг кўплари ҳатто қирқ-элликда ҳам уврин-тўда йўсинда ижод қилмоқдалар, уврин-тўда йўсинда турмуш кечирмоқдалар. Бугунги ишларни эртага қўйиш бизда жуда ҳам одат тусига кирган, бунга хўп кўникканмиз. Ҳамма-ҳамма соҳаларда... Бир кунда битадиган ишларимиз ўн йилларга судралади, ўн йилда бўладиган ишимиз неча ўн йиллар бажарилмай ётади. Навоий биздек бўлса «Хамса» ҳеч қачон ёзилмасди. Владимир Даль биздек бўлса, ҳеч қачон луғат луғат дунёга келмасди (нафсиламбирга, бир Далнинг ўзи қилган ишни ҳозир йирик-йирик институтлар, неча-неча олимларни бирлаштирган луғат секторлари

қилиб улгуролмаяпти). Беруний биздек бўлса «Осор» яратилмасди... бундай улуғ иш яратган шарафли зотлар оз эмас. Лекин уларнинг ҳаммалари ҳам гўдакликдан, икки-уч яшар чоғидан буюк китобларни ёд ўқиганлар, шеър-достон дунёсининг асири бўлганлар, илму-урфонда қўшиш кўрсатганлар. Улуғ одамлар ўз ўзидан яратилмайди. Улар гўдакликдан яратилади. Улар гўдакликдан нимагаки қўл урмасинлар, уни камол нуқтасида адо этиш пайида бўлганлар...

Мен умримнинг кўп қисмини беҳосил нарсаларга бой бериб, энди шулар ҳақида ўйляяпман.

Уқувсизлик, ношудлик ёмон экан. У шахс миқёсидагина эмас, катта давлат миқёсларида беҳисоб зиён желтиради. Нобакорлик касали — ишга яроқсизлик касали жуда хавfli касал. Биз шу касални неча ўн йиллар давомида авж олдириб юбордик. Энди жароҳатларимизни тuzатиб улгуролмаяпмиз.

— Бизда юбилейи нишонланмаса ёки махсус дарсликларга кирмасалар, ҳатто энг машҳур замондош ёзувчи, шоирларнинг ҳам ҳаёти ҳақида, нимагадир, муфассал ёзиш одатга айланмаган. Бу, менингча, тўғри эмас. Халқ ўз севган ижодкорларининг нафақат асарларини ёки бу асарлар ҳақида битилган рисоаларини, балки уларнинг шахсини, ҳаётини, яшаш тарзини, камолотга етиш йўлларини ҳам билгиси келади. Зотан, ҳар бир етук ижодкор катта шахсият эгаси. Бусиз у элнинг ҳурмат-эътиборини қозона олмайди. Иброҳим ака, газетхонларимизга ўзингиз ҳақингизда гапириб берсангиз.

— Мен умрим бўйи ўз қоним, ҳужайраларимдан ана шундай нобакорликни аёвсиз ситиб чиқаришга, унга асло изн бермасликка интилдим. Но-ба-корлик — ишга яроқсизликни, ҳар қандай иллатнинг боши деб биламан. Лекин барибир ҳеч нарсага эришолмадим. Меҳнатга эришдим. Аммо натижа орзуларимнинг юздан бирича ҳам бўлмади.

Озод Шарафиддинов, Турсун Иброҳимов, Субутой Долимов, Алибек Рустамов каби ажойиб кишилардан таълим олдим. Дорилфунун менга кўплар қатори ижодий нафас берди.

Миртемир, Миркарим Осим, Одил Шаропов, Мирзиёд Мирзоидов, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Рауф Парфи, Миразиз Аъзам каби ижодкорлар билан узоқ йиллар бирга ишладим.

Миртемир, Миркарим Осим менга, назаримда, ол-

тин сўзларини қолдириб кетгандайлар. Уларнинг ҳокисорликлари аллақандай етиб бўлмас чўққига, айланган ва не сўз билан айтайки, бу ҳокисорлик сира замонга, ўша йилларнинг яшаш тарзлари ҳамда интилишларига уйғун эмасди.

— Аксар ижодкорлар ўз ижодининг ибтидосини бир хил машқлардан эмас, асарларнинг илк бор матбуотда эълон қилинишидан бошланган деб ҳисоблайдилар. Бу ҳаяжонли кунни улар умрбод эслаб юрадилар. Сизнинг ҳаётингизда ўша кун қандай кечган? Қимлар устоз сифатида бошингизни силаган?

— 1961 йил бўлса керак, Миртемирнинг узоқ йиллар танаффусдан кейин оқ муқовалик шеърлар китоби чиқди. Шу китобни дорилфунунни тугатган ва бадий адабиёт нашриётига ишга кирган йилим ўқидим. У менинг шеър ҳақидаги тасаввурларимни ўзгартириб юборди. Мен фақат Ғафур Ғулом шеърларинингина тушунардим. Миртемир шеърларини ўқигач, Шайхзода ва Усмон Носир шеърларини ҳам тушунадиган бўлдим. Тушунгач, уларга муҳаббатим ошди. Мени Ғафур Ғуломнинг «Соғиниш», Миртемирнинг «Суврат», «Биби Марям», Усмон Носирнинг муҳаббат лирикаси тарбия қилган.

Олтмиш тўққизинчи йилда Миртемир ака шеърини ва ижоди ҳақида Озод акага эргашиб адабий портрет ёздим. Уни ёзгунча Миртемир ака билан кўп бора учрашиб, суҳбатларида бўлдим. Неча дафтарларни бу суҳбат тафсилотлари билан тўлдирдим. Сўнг ёзиб бўлгач, Миртемир акага олиб бордим.

Эртасига ишда ўтирсам, домла чарақлаб кириб келдилар. «Ўқидим, кам бўлманг», дедилар. Айрим фактларга аниқлик киритдилар. Папкани очсам, қўл ёзманинг титул варағига ўқловдай-ўқловдай ҳарфлар билан у бурчакдан бу бурчакка қараб: «Балли!» — деб ёзилган ва тагига Миртемир аканинг машҳур қўли қўйилган эди. Мен шунда ўзимни адабиётчи бўлгандай сездим. Сўнг Миртемир ака махсус келиб, отам билан эски уйимизнинг бозиллаган сандалида узоқ суҳбатлашиб кетдилар. Нега ҳокисор одамлар бу қадар яхши бўладилар ва бу қадар яхши ёзадилар? — Бу сирни ҳануз англолмайман. Дилимда сезиб тураман бунинг нималигини, аммо ифодалаб беролмайман. Балки бу аланганинг ҳокисорлигидир, балки бу олам ҳавосини янгилаб турувчи шабаданинг ҳокисорлигидир, балки бу табиатга ва унинг барча жонли-жонсиз мавжудот-

ларига покизалик бахш этгувчи ва дунёни кезиб юргувчи сувнинг ҳокисорлигидир...

Мен шундай ҳокисорликни Худойберди Тўхтабоев, Қуддус Муҳаммадий, Эркин Воҳидов, Рауф Парфи каби ёзувчиларда ҳам кўраман. Ҳокисорлик, албатта, тупроқ билан тенг бўлиш дегани эмас. Ҳокисорлик — халққа, юртга хизмат қилиб, яна ҳеч қандай хизмат қилмагандай бўлиб юриш, юксак маънавий мезонлар билан яшаш, энг чуқур ишчан маънога эга инсоний камтарликдир. Халқ учун қайғуриш реал ишлар, реал маънавият билан белгиланади. Бошқа ҳамма ҳолларда халқимиз, халқимиз, деб кўкракка уриш манфаат-парастликларни пардалаш ва бориб етган кўзбўямачиликдан бошқа нарса эмас ва бўлолмайди ҳам.

— Утган йигирма беш йил ичида адабиётга, ижодга бўлган қарашларингизда қандай ўзгаришлар юз берди? Нималар эскилигича қолди?

— Одамда фикр ҳам, ғоя ҳам, қарашлар ҳам қотиб қолмаслиги керак экан. Фикр ва ғоялар доимий ҳаракатдагина ҳаётни инсон бахт — саодати йўлида ўзгартиришга қодир бўларкан. Мен эллигинчи — олтинчинчи йиллар адабиётидаги кўтаринки риторикани, мадҳиябозликни ўзи шундай бўлиши керак, деб тунгунганман. Илгариги ёзган бир қатор мақолаларимизда шу нарса сезилиб туради. Мен ўйлайманки, ҳозирги адабиёт бефойда чучмалликлардан қутулиш йўлида қаттиқ кураш олиб борапти.

Кортасар, Борхес, Айтматов, Распутин, Платонов, Отеро, Сильва, Кафка, Пруст, Жойс сингари ёзувчилар таъсирида адабиёт — ўта адабиётга айланди. У давр ва инсонга ўта қудратли ва ўта шафқатсиз, аммо худди шу томонлари билан шифобахш олий ҳақиқатлар билан ёндашмоқда. Адабиёт ҳақиқат универсали билан яхши замон, яхши инсон учун курашмоқда. Бу кураш бугун пайдо бўлгани йўқ. У ўтган кунларда ҳам ўткир қирралари билан мавжуд эди. Фақат бугунги кунда у магистрал йўлга айланди. Биз йигирма йил илгари Кафка каби зўрабор адиблардан чўчирдик. Буржуа деб чўчирдик. Лекин бугун бу чўчиш батамом йўқолди. Биз ўзимизни олам маданиятининг барча ранг-баранглигида меросхўр эканлигимизни тирақис қила бошладик. Бошқача йўлдан борганда маданий халқлардан орқада қолиб кетамиз. Қотиб қоламиз. Бир шоир ўз китобини «Очиқ осмон» деб атаган.

Бу менга жуда ёқади. Дунё назаримда очиқ дунё бўлиб қолди. Одамзод қушлар каби безавол боғларда яшаши керак. Бошқа йўл — ҳалокат.

— Гап 60-йиллар ёшларига бориб тақалар экан, диққатингизни бир саволга қаратмоқчи эдим. Уша йиллар ёшлари билан 80-йиллар ёшлари ўртасида қандай уйғунликлар ва фарқлар кўрасиз?

— Олтмишинчи йилларнинг ёшлари очиқ дунё қофқаси олдида турар эдилар. Улар шу қофқани очиш тилагида уни тинмай тақиллатдилар. Эшик ҳадеганда очилавермади. Олтмишинчи йиллар ёшлари сўнг шу қофқа — очилмаган қофқа олдида депсиниб қолдилар. Мен адабий ёш насл ҳақида айтяпман. Улар депсина-депсина эшикни қия очдилар. Орада кўплар чарчаб қолди. Ҳолат билан муроасага ўтди. Конформизм — келишувчанликка берилди.

Саксонинчи йиллар ёшлари эса очиқ қофқалар дунёсида яшамоқдалар. Уларда шундай конформизм йўқ. Улар жуда кескин, жуда ҳақиқатгўй ва аксаран жуда ҳокисор. Уларнинг кескинликларида қалтисликлар ҳам анча кучли. Лекин бу уларнинг ҳақи, ихтиёри. Фақат ҳар қандай кескинлик энг юксак гуманизмни кўзлагандагина ўзини оқлайди. Акс ҳолда нигилизмга айланади. Ҳозир нигилизм анча кенг тарқалди. Биз унинг келиб чиқиш сабабларини чуқур билсак, уни тушунишимиз осонроқ бўлади.

— Бугунги ёшлар (нафақат ижодкор ёшлар) ҳаётидаги, яшаш тарзидаги қандай муаммолар Сизни кўпроқ ташвишга солади?

— Бугунги ёшлар ҳаёти ва урф-одатларида мени ҳеч нарса ташвишга солмайди. Биз ёшларни ўз ҳаётимиз, қарашларимиз қолиплари ҳамда андозаларига солишга уринмайлик. Улар очиқ дунёнинг ёшлари. Уларга кўпроқ яхши ва ҳар турли китоблар, теран илм берайлик. Дил эркинлигидай кишига буюк мураббий йўқ. Эркин дил, эркин руҳ ўзига тўғри йўлни қийналмай топиб олади. Хур фикрли одамга тубанликлар хавфи йўқ. Барча тубанликлар жаҳолатдан — бизнинг давримизда эса маданий жаҳолатдан туғилади. Мен ҳозирги мурғак бўғин шу маданий жаҳолатдан халос бўлиш йўлига кияпти, деб ўйлайман.

— Иброҳим ака, Сиз 40- ва 50-йилларда тарбияланиб, турғунлик даврида ижодкор сифатида танилдингиз. Бугун бу даврларда йўл қўйилган муаммолар

ва камчиликлар очиқ эътироф этилмоқда. Уларни тугатиш, ҳал этишга киришилмоқда. Ана шу уч давр ва бугунги қайта қуриш ҳақида гап кетса, Сиз нималар ҳақида ўйлайсиз?

— Турғунликнинг илдизи жуда чигал. Лекин партия халқ билан бирга бу чигалликни албатта ечади. Бюрократизм бизни бўғиб ташлади. Давлат тепасига ҳар томонлама нолайиқ одамларнинг чиқиб олиши ҳам бюрократизмнинг қора иши. Бюрократизм кучларни ҳалол саралашга йўл қўймайди. Янгиланишга йўл қўймайди. Ижодий ҳурлик билан ишлашга йўл қўймайди. Нолайиқни лойиқ дейди, лойиқни нолайиқ дейди. Кейин адолатсизликларни урчитиб юборади. Бюрократизм фашизмдан ҳам ёмонроқ. Чунки у ўз халқига зиён етказади. Чунки у турланади. Олим эмас — олимман деб турланади, золим золим эмасман, ҳақиқатчман деб турланади. Бюрократия мана шуларни ғоятда ёқтиради, авайлаб ардоқлайди. Улар кучи билан кун кўради. Оми раҳбар — офат. Тажрибалар шунини кўрсатди. Бюрократия оми раҳбарларни вояга етказди. Халқни оми қилиш учун курашди. Ташқи хавф билан бизни қўрқитди ва шу хавф олдида бизни, ожиз қилиб қўйди. Орқада қолганимиз боиси шу.

Демократизм, ошкоралик, инқилоб — халқимизни кучли қилади. Ҳурлик куч беришини унутмайлик.

— «Шахсга сиғиниш», «турғунлик» каби номлар билан аталаётган ўтган даврларнинг қайтарилмаслиги учун нима қилмоқ керак? Бунда ёшларнинг ўрни қандай бўлиши керак, сизнингча?

— Булар қайтарилмаслиги учун яна ўша ҳурликка — ленинча ҳурликка зўр бериш керак. Ҳурлик тарбияси — энг самарали тарбия.

Халқ фарзандларида жуда қимматли ғоялар кўп. Биз қимматли ғояларни қадрлашни, ишлашни энди ўрганишимиз. Кеча бир-биримизга бош қотирма, дердик. Бугун бош қотирадиган замон. Бош қотирмай яшаб бўлмайди. Бош қотиришга ўрганишимиз. Бу иложи борича шиддатли тус олиши керак. Ёшлар ҳар қандай муаммоларни чақиб ташлашлари керак. Кўрдингизми, яна ҳаммаси ижодий фикрни тарбиялашга бориб тақалаяпти...

— Ижодкорнинг гражданлик позицияси деган ибора бор. Бу хислат ёш ёзувчиларимизда қандай намоён бўляпти?

— Муаммоларнинг ичига кирганда, уларни яхши

билгандагина позиция шаклланади. Чала-чулпа билим, узук-юлуқ тажрибаларда позиция шаклланмайди. Тарих ҳақида сўзлаётган — аввал тарихни ўргансин..

— Бугунги ёшлар адабиёти ҳақида қандай фикрда-сиз? (Бунда мен 70-йиллар охири, 80-йиллар бошида адабиётга кириб келган ва адабий танқидчилар томонидан «янги тўлқин» деб ном олган авлодни назарда тутяпман).

— Бугунги ёшларнинг ижодида менга уларнинг сохтагарчиликлар, турли равиш ва қиёфадаги кўзбўямачиликлардан қаттиқ норозилиги маъқул кўринади. Чигал фикрли, чигал ёзаётган истеъдодли ёшлар кўп. Лекин эҳтимол, шу чигалликда революционлик бордир.

— Сўнгги пайтларда шундай гаплар ҳам эшитил-япти: «янги тўлқин» вакилларининг ютуқлари фақат ижодий эксперимент шаклида қолиб кетяпти. Бу гапга қандай қарайсиз?

— Ҳеч нарса қолиб кетмайди. Ҳеч нарса изсиз йўқолмайди. «Экспериментлар»да усуллар қайралади. Усуллар қайралган ерда кенглик, чуқурлик пайдо бўлади. Биз адабиётимиз жаҳон халқлари учун ҳам қизиқарли бўлишини истаймиз. Бунинг учун усуллар ранг-баранглигини, реализм имкониятларини кенгайтиравериш керак.

— Ҳозирги берадиган саволимни Сиз адабиётшунос сифатида жуда кўп эшитгансиз. Ўзбек адабиёти Бутуниттифоқ ва жаҳон миқёсига қачон кўтарилади?

— Жанни Родари Худойберди Тўхтабоев китобларига қизиқиб қолганлигини балки эшитгандирсиз. Шундай қизиқишлар иккита-учта ёзувчимиз атрофидагина эмас, ўнлаб адибларимиз китоблари теварагида ҳам пайдо бўлса, ана шунда яхши ишлай бошладик, деб айтсак арзийди. Бунинг учун асарларимиз умуминсоний дардлар ва муаммолар ичида яшаши керак. Жаҳон катта миқёсларнигина тан олади.

— «Адабий танқидчилигимиз оқсаяпти», «Адабиётнинг ривожланмаётганига мунаққидлар айбдор...» Ҳозир адабий танқид вакилларига қандай «айблар», «ёрликлар» ёпиштирилмаяпти дейсиз. Бу гапларга қандай қарайсиз?

— Танқиднинг нони аччиқ. Кўп ширин эса, кони зиён. Аччиқ ширинни ростлаб туради ва танқид ба-

дий адабиёт билан бирга ривожланади. Уларни ажратиб бўлмайди. Адабиётнинг аҳволи қандай бўлса, танқиднинг аҳволи ҳам шундай. Катта адабиётгина танқидга чўққилар шукуҳини бағишлайди. Танқид ўзидан бундай чўққини яратолмайди. Гоголь бўлмасайди Белинский ўз чўққисига кўтарилолмасди...

— Ёзувчи ва китобхон. Мунаққид улар ўртасида турган учинчи ижодкорми? Умуман, танқидчи ким?

— Танқидчи — тарғиботчи ва санъаткор. Асарларни еўзлаб, баён қилиб берувчилар танқидчи эмаслар. Танқидчи талқинлар санъаткоридир. Эътибор бердингизми, «Қиёмат» ҳақида бўлиб ўтган ажойиб баҳслар — танқидчиларни яратди, талқинлар санъатини яратди.

— Иброҳим ака, мунаққид сифатида матбуотда камнамо бўлиб қолдингиз? Бойси нимада? Балки ошкоралик ва демократияга кенг йўл очилаётган кунларда бу иш илгаригига нисбатан қийинлашгандир?

— Тўғри, кам ёзяман, ҳолбуки, ҳозир мириқиб ёзадиган, ижод қиладиган пайт. Қирқ ёшимдан то элликка киргунча уч роман ёзсам эди, деб орзу қилардим. Ижод қуруқ орзу билан битмайди. Вақтни жиловлаб олган ижодкоргина нимагадир эришади. Мен эса вақтни ҳеч қачон жиловлай олган эмасман. Вақтим қўлэзма яратишга эмас, қўлэзмаларни ўқишга кетади... Ошкоралик эса ҳеч қачон ижодкор ишини қийинлаштирмайди. Қайтага, у ишга жалб этади, рағбат уйғотади.

— Адабий танқидчи бўлишнинг энг қийин жиҳати нимада?

— Аччиқ нон ейишни бўйнига олишда. Ширин нон ейман, деб умидвор бўлмасликда.

— Иброҳим ака, Сизни нафақат таниқли, адабиётшунос, катта мутаржим сифатида ҳам биламиз. Сизнинг машаққатли ижодий меҳнатингиз туфайли Достоевский, Мопассан, Фолкнер, Хемингуэй, Нозим Ҳикмат, Распутин каби жаҳонга машҳур ёзувчилар асарларининг қаҳрамонлари она тилимизда гапирдилар. Сиз ўзбекчалаштирган асарнинг ҳар бири — даниятимизга катта хазина бўлиб қўшилди, унилтди. Сўнгги йилларда таржимонликка янада ихлос ва иштиёқ билан киришдингиз. Хусусан, Чингиз Айтматовнинг «Қиёмат» романини олайлик.

— Китобни севаман. Мен қизларга эмас, умр бўйи китобларга муҳаббат изҳор қилиб келдим. Дунёда гў-

вал, мураббий китоблар шу қадар кўпки, уларнинг ба-ри она тилимда ҳам бўлса дейман. «Оғанин Қарама-зовлар», «Иблислар» ёки Жойс, Кафка, Фолкнер асар-лари таржима қилинмай, одам ўзини қандай зиёли деб ҳис қилиши мумкин? Ҳамон Гегелни ёки Рабелни ўз она тилимизда ўқий олмаймиз. Нега? Бунга бемалол чидаб юрамиз. Буларни ўзбек тилида ўқимай, ўзбек тилини бу каби асарларга чархламай, унинг қоби-лятини Гегель, Достоевский, Кортасар, Маркес да-ражасига кўтармай туриб, оригинал адабиётни та-раққий эттириб бўлмайди.

— «Адабиётнинг биринчи элементи — тил». Ўзбек тилининг бугунги ва келажаги ҳақида нима дея ола-сиз?

— Ўзбек тилининг келажаги порлоқ. Бундан беш аср муқаддам ҳазрат Навоий универсал адабий ўзбек тилини яратган эди. У тилимизни форс, қадимги тур-кий, араб ва бошқа тиллар ҳисобига беҳад бойитган эди. Сўнг биз бу бебаҳо хазинадан фойдаланишни ўринлай олмадик. Энди бу хазина қайта куч олиши, ўзининг неоренессанс даврига кириши керак. Бу неоре-нессанс янги авлод асарларида юзага чиқади ва усти-вор бўлади. Умидворликка асослар етарли. Мен она-сини таҳқирлашга, заболга ташлашга йўл қўядиган фарзандни тасаввур қилолмайман. Она тили ўз номи билан она-да...

— Такрор-такрор ўқийдиган китобингиз борми? Нега уни бунчалик севасиз?

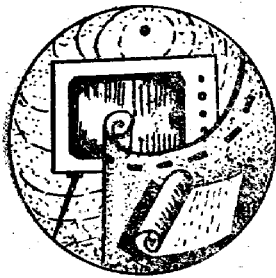
— Навоийни ўқийман. Унинг сатрларига кўзим тушмаган кун — менга кун эмас. Борхесни ўқишни се-ваман. Борхесни севишни менга дўстим Олим Отахон ўргатди. Яқинда Эйхенбаум ва Мандельштамнинг ма-қолалари жамланган китобларни олдим. Кўз ўнгимда бутунлай янги олам — янгича қарашлар, шалола фикр-лар олами очилди. Ғаззолийни ўқишни севаман. Нақа-дар теран унинг олами. Ҳар ўқиганда янгича назар бахш этади. Бу бепоён оламдан қай бирини айтиб адо этасиз... О, мўъжиза олам! Мана, ҳозир мўъжиз фай-ласуф Киеркегор асарларини ўқишни орзу қиламан. Аммо на русчада бор, на ўзбекчада... Тилсизлик бало-сини кўринг, ўқий олмаймиз.

— Охирги саволим 1987 йил якуни ҳақида: ўзбек ёзувчиларининг бу йил яратган асарларидан қайси бири Сизга кўпроқ маъқул бўлди?

— Олим Отахоннинг ҳикоялари, М. Солиҳнинг

дардли шеърлари, Назар Эшонқуловнинг қиссаси, Азиз Саид, Шамшод Абдулланинг безовта шеърлари, Гаффор Ҳотам ва Дадахон Нурий, Владимир Соколовнинг кучи катта асарларга тенг публицистик мақолалари. М. Муҳаммад Дўстнинг янги романи қўлёзмаси, Аҳмад Аъзам ва Хуршид Дўстмуҳамедов қиссалари, Шукур Холмирза ва Учқун Назар ҳикоялари, Асқад Мухтор ва Абдулла Ориповнинг фалсафий сўлим поэзияси... айтиб тугатолмайман, барчаси менга кучли таъсир кўрсатаётган бугунги асарларни...

1988 йил, 20 январь



Эришган даражам етарли демасдан,
куч борки, ҳаёт борки, олдинга ин-
тилиб яшамоғимиз керак.

Эркин Воҳидов

ЭРКИН ВОҲИДОВ

ЭГАЛИК ҲУҚУҚИ

* Инсонни пул, мол-дунё эмас, нотўғри тарбия,
ҳақсизлик бузади

* Жамиятнинг ўз вагонлари, ўз локомотивлари бў-
лади. Биз локомотивларни йўқотиб, ҳаммани вагон-
га айлантириб қўйганмиз.

* Эришган даражам етарли демасдан, куч борки,
ҳаёт борки, олдинга интилиб яшамоғимиз керак.

— Эркин ака, қайта қуриш бошланганига тўрт
йилдан ошди. Тўрт йилдан буён биз эртамиз бугун-
гимиздан кўра яхшироқ бўлиб қолар, деган илинжда
яшаймиз. Мен бу ўринда иқтисодий муаммоларни на-
зарда тутаяпман. Лекин аҳвол яхшиланиш ўрнига
тобора ёмонлашмоқда. Кеча гўшт, сифатлироқ тикил-
ган кийим учун навбатда турган бўлсак, бугун шакар,
совун, баъзи жойларда ун ҳам танқис бўлиб қолди.
Бозорда нарх-наво кунаро осмонга сапчимоқда. Ҳам-
манинг кўзида таҳлика «Нега?» деган жавобсиз са-
вол. Сиз иқтисодчи эмассиз. Аммо бу ҳақда ўйлашин-
гизга шубҳам йўқ. Мамлакатимизнинг иқтисодий аҳ-
воли нега яхшиланиш ўрнига тобора танглашмоқда?
Ахир биз Улуғ Ватан урушидан абгор ҳолда чиқиб
ҳам, аҳволимизни тезда яхшилашга эришгандик-ку?!

— Ҳа, шундай бўлганди. Уруш тугагач, орадан
бор-йўғи икки йил ўтгач, карточка системаси бекор
қилиниб, бозорларда нарх-наво туша бошлаган. Буни
мен жуда яхши эслайман. Ҳозир қайта қуриш даври-
да нега ана шундай кескин иқтисодий бурилишга эри-
ша олмаяпмиз?

Тузумимиз — авторитар, яъни раҳбарнинг қаттиқ
қўллигига мослашган. Иқтисодимиз ҳам албатта. Қай-

та қуриш туфайли пайдо бўла бошлаган демократия ва ошкоралик мамлакатимизда неча ўн йиллардан буён ҳукмронлик қилиб келган бу қаттиққўлликнинг — маъмурий-буйруқбозлик силсиласининг илди-зига болта урди. Эски система қулай бошлади. Урнига муқобил йўлга эга бўлган мукамал ҳаракат ҳали пайдо бўлганича йўқ. Умри тугаган қатъий план ҳўжалиги ўрнида ўсиб чиқиши керак бўлган бозор-савдо муносабатлари ҳали кучга кирганича йўқ. Хўжалик юритишда ё илгаригидек қаттиққўллик ўз кучини кўрсатиши, ёки хусусий мулк эгаси бозор рақобатига дош бериш йўлида ўз жонини сақлаб қолиш учун курашиши керак. Кейингиси бизнинг социалистик жамиятда янги, кутилмаган иқтисодий сиёсат. Аммо ўзга йўл йўқ. Қаттиққўлликка таянган эскича сиёсат билан хаста иқтисодиётни (экономикани) оёққа тургазиб бўлмайди. Маълумки, марксизм-ленинизм таълимотига кўра, ишлаб чиқариш воситаларига бўлган хусусий эгаллик — капитализмга, коллектив эгаллик социализмга хосдир... Энди очиқ-ойдин тан олишимиз керакки, ер, сув, ишлаб чиқариш воситаларига бўлган якка давлат эгаллиги жамиятимизни яхши натижаларга олиб келмади. Бошқача айтганда, социализмнинг биз қурган модели ўзини оқламади. Умумхалқ эгаллиги деганимиз, аслида умумхалқ эгасизлиги бўлиб чиқди.

Уйла, ким қайғурар очмизми, ё тўқ.

Азизим, бефойда даъводан кечгин.

Давлат деган сўзнинг бош-оёғи йўқ.

Давлат бу — ҳаммамиз давлат бу — ҳеч ким.

— Сиз юқорида айтган қонун қондалар қабул қилинса, мамлакатимизда шу кунгача ҳукмронлик қилиб келган социалистик муносабатлар ўрнини капиталистик дунёга хос муносабатлар эгалламайдими?

Тўғри, бундай янгича қонун, иқтисодий сиёсат, ҳазирча бизнинг тасаввуримизга сиғмайди. Лекин бир замонлар биз социализм ва капитализм мавжуд экан, уларнинг ўртасида уруш чиқиши муқаррар деган фалсафага ҳам ишониб яшаганмиз. Биз мулк шакллари-нинг ҳар хиллигини тан олмоғимиз керак. Чунки жаҳон иқтисодий тараққиёти шунга олиб келмоқда. Илғор капиталистик мамлакатларда давлат корхоналари хусусий шахсларга тобора кўпроқ сотилмоқда. Масалаи, Буюк Британияда ҳукумат сиёсати худди

шу йўлдан бормоқда ва натижада, мамлакат экономикаси юксак суръатларда ривожланаётганлигини кўриб турибмиз.

Ҳар қандай соҳадаги каби, иқтисодда ҳам рақобат бўлиши керак. Давлат — коллектив — хусусий мулк ўзаро рақобатда яшаши керак. Бу рақобатда жамият ривожланишининг асосий омили ётибди. Ҳозир бизда рақобат йўқ ҳисоби. Савдода танлаш йўқ. Давлат корхонаси нимани ишлаб чиқарса, яхшими-ёмонми, ўшани харид қилишга мажбурмиз. Экономикада давлат корхоналари монополиясини тугатиб, уни эркин рақобатга тортмоғимиз керак.

— Шундай деймиз-у, Эркин ака, давлат корхоналарига рақобатчи бўламан деб чиққан ширкатчиларнинг (кооперативчилар) бошидан ўтаётган иссиқ-совуқ кунларни кўриб турибмиз. Ширкатчиларга йўл очилгач, нарх-наво, шунчалар қимматлашиб кетдики, чидаш қийин бўлиб қолди.

— Биз жуда кўп йиллар мобайнида одамларни бойликка, капитализмга нафрат руҳида тарбияладик. Ҳозир ҳам халқнинг асосий норозилиги бойиб кетаётган ширкат аъзоларига қаратилган. Бунинг бошқа сабаби ҳам бор. Ҳозир ширкатчилар жамиятига фойда келтирадиган ишлардан кўра, кўпроқ ўзлари бойлик ортиришга ҳаракат қилишмоқда. Уларнинг фаолияти камёбликнинг асосий сабабларидан бири бўлиб қолмоқда. Негаки, улар саноат ва озиқ-овқат маҳсулотларини давлат баҳосида сотиб олиб, буюмларга озгина ишлов бериб, ёки танқис таом тайёрлаб, ўта қиммат нархда пулламоқдалар. Бизнинг қонуимларимиз ширкатчиларнинг жамият фаровонлиги учун фойдали бўлган фаолиятини қўлаб-қувватламоғи лозим. Ҳатто халқимиз муҳтож бўлган маҳсулотларни ишлаб чиқаришга киришган ширкатчиларни дастлабки вақтларда солиқдан озод қилиш керак. Масалан, гўшт, сут, бошқа озиқ-овқат маҳсулотларини етиштираётган, тўқимачилик буюмлари, тиббиёт асбоблари, фалажаравалар, ёғоч оёқлар ишлаб чиқарувчи ширкатлар...

Биз одамларнинг бойишидан, ҳалол меҳнат билан бойишидан чўчимаслигимиз керак. Уларнинг мулки бирикиб, халқ бойлигини, давлатимиз бойлигини ташкил қилади.

— Совет миллионерлари пайдо бўлса-чи? Ахир биз неча замонлардан бери ана шундай мулкий тенгсиз-

ликка қарши курашиб келмоқдамиз? Пул, мол-дунё одамни бузади, деган ақидаларимиз бор?

— Ҳақиқатдан ҳам, вужудга келаётган айрим ширкатлар ана шундай саволни ўртага қўймоқда. Мен бу саволга шундай жавоб берган бўлардим: Мен совет миллионерлари пайдо бўлишини орзу қиламан. Нега?

АҚШда бўлганимда шунни сездимки, Америка ҳукумати ўз фуқароларининг бойишидан манфаатдор. Миллионерлар сони кўпайиши билан давлат хазинасига тушадиган солиқлар миқдори ҳам ортади. Бундан манфаатдор бўлган ҳукумат одамларнинг бойиши учун ҳамма шароитларни яратишга ҳаракат-қилади. Шунинг учун ҳам АҚШда миллионерлар сони ой сайин, кун сайин кўпайиб бормоқда.

Бизда ҳам шундай бўлиши керак, менимча. Ҳозирда мавжуд бўлган (буни яшириб нима-қиламиз!) яширин, ўғри миллионерлар ўрнига ҳалол, ошкор миллионерлар бўлса, нимаси ёмон?

Ахир миллионерларнинг эгаси бунча маблағни ёлғиз ўз эҳтиёжлари учун сарф қилмайди-ку?! Жўнроқ қилиб айтганда, миллионер ҳам ўша «оддий одам» кийган кийимни кияди, у еган овқатни истеъмол қилади. Орттирган мол-мулкни у дунёга орқалаб ҳам кетмайди. Қурган завод-фабрикаси, ўстирган боғи охиروқибатда халқ бойлигини ташкил қилади. Қолаверса, шахс эгалик қилган миллионлар билан давлат эгалик қилган миллионлар ўртасидаги фарқ шуки, шахс ўз пулларини беҳуда исроф қилмайди. Бир мири ҳаён, ўн мири зиён кўришларга сарфлаб юборавермайди. У кўкартирган боғда мевалар исроф бўлавермайди. У ҳосил кўтарган далада маҳсулотнинг ярми нобуд бўлмайди. Ахир буғдойзор, полиз ва мевазорларимизда ҳозир ҳосилнинг учдан бир қисми, балки ундан ҳам кўпроғи, ерда қолиб кетаётганлиги сир эмас-ку! Мамлакат бўйича ҳар кун сабаб-бесабаб йўқ қилинаётган ва йўқ қилиниш қонунлаштираётган бойликнинг ҳисоби бормикан?

Маъмурий буйруқбозлик силсиласи ўрнини эркин бозор ва эгалик ҳуқуқи жуда зудлик билан эгалламаса, ҳозирги бошбошдоқлик давом этадиган бўлса, жамиятимиз инқирозга буткул юз тутиши шубҳасиз. Уз ер-сувига, ўз мулкига эга бўлган инсон — озод инсондир. Узининг мусатиқил дўкон-дастгоҳи бўлган

одам бировнинг олдида бошини ҳам қилиб кун кўрмайди.

Бизнинг жамиятда ҳам бир кишининг тақдирини кўпроқ амалдорлар ҳал қилади. У хоҳ ишчи, хоҳ шoir, хоҳ олим бўлсин, амалдорга боғланиб қолган. Ҳозирги шароитимизда арбоб бизни ҳар боб билан уруши мумкин. Чунки бизнинг қонун билан мустақамланган хусусий мулкимиз йўқ. Мулксиз одам — эрксиз одам.

Қонунда ёзилган ҳуқуқларимиз эса маъмурий буйруқбозлик силсиласи олдида шахсни ҳимоя қилишга ожиз. Шунинг учун амалдорлик поғоналарининг ҳаммасида барча ўзидан юқоридаги одамга қуллуқ қилиб, юрагида ҳадик билан яшайди. Тараққий этган мамлакатларда ҳукумат тепасида турган одамларнинг ҳаммаси ўз сармоясига эга. Шунинг учун улар ўз курсисига ёпишиб олмаган. Қуйидагилар ҳам уларга сажда қилмайди. Чунки уларнинг ҳам ўз сармоеси бор.

Биз узоқ йиллар қонунсиз давлатда яшадик ва бунга кўникиб қолдик. Колхозда раис, районда райком, областда обком котибининг ҳоким-у мутлақлигига ўргандик. Конституцион ҳуқуқларимиз масхара бўлди, шахс ҳуқуқлари ҳақида-ку гапирмайлик ҳам. Мустақил умумхалқ давлати билан жумҳуриятларнинг ёзилган ҳуқуқлари сўз ўйинига айланиб қолди. Ўзининг мустақил Конституцияси, герби, байроғи, гимнига эга бўлган жумҳуриятнинг ўз ер усти ва ер ости бойликларига эркин эгаллик қилолмаслиги, ҳатто Ўзбекистондай «мустақил» (суверен) республиканинг ўз ерига қанча пахта экишини ўзи белгилай олмаслигини нима билан изоҳлаш мумкин?

Ўз мулкига эга бўлган инсон — озод инсон экан, ўз ер-сув, завод фабрикасига ўзи эркин эгаллик қила оладиган жумҳуриятгина мустақилдир. Чет мамлакатлар билан мустақил савдо, иқтисодий ва маданий алоқалар қилиш ҳуқуқига эга республикагагина Ташқи ишлар министрлиги ярашади!

Сиз мулкий тенгсизлик ҳақида гап очдингиз. Айтингчи, ҳозир бизда бундай тенгсизлик йўқми? Бўлганда қандай! Бизда учар, фирром порахўр, ўғри, юлғич одамлар ҳаддан ташқари бойиб кетган. Меҳнаткаш, ҳалол ақлли, улуғ ишларда бош бўлиши мумкин бўлганлар тобора камбағаллашиб бормоқда. Инсонни пул, мол-дунё эмас, нотўғри тарбия, ҳақсизлик буза-

ди. Шундай бўлмаслиги учун меҳнаткаш, ишбилармон, ҳалол одамнинг бойишидан чўчимаслигимиз керак. Чунки, такрор айтаман, миллатнинг, халқнинг, давлатнинг бойлиги охир-оқибатда шахсларнинг бойлигидан ташкил топади. Ҳозир одамларимизнинг ҳам, давлатимизнинг ҳам иқтисодий танг аҳволга тушиб қолганлиги буни исботлаб турибди. Фуқаролари га-риб мамлакат ҳеч қачон бой бўлмаган.

— Сиз айтган ҳақиқий одил тақсимотга эришмо-гимиз учун демак, аввало уни вужудга келтирадиган қадриятларни авайламоғимиз керак бўлади?

— Бусиз адолатга эришиш мумкин эмас. Ҳар бир нарсанинг нархи бўлгани каби, ҳар бир инсоннинг вақти, ақлий, жисмоний кучи ўз баҳосига эга бўлиши керак. Бутун жаҳонда бу қоида, қонун тарзида қа-бул қилинган. Бирор дўхтур, муҳандис ёки ўзга касб эгасининг вақтини истифода этсангиз, унинг Сиз учун сарфланган фурсатига ҳақ тўлашингиз лозим.

Бизда одамлар вақтининг баҳоси йўқ. У академик-ми, шоирми, таниқли артистми, қилни қирқ ёрадиган заргар танқидчими, оддий ишчими — вақти билан ҳи-соблашмаймиз. Умримизнинг ярми бекорчи мажлис-ларда ёниб кетади. Дейлик, ҳар йили кузда минглаб, миллионлаб шаҳарликларни пахта ва бошқа қишлоқ хўжалиги экинларини йиғиб-териб олиш учун сафар-бар қиламиз. Ҳатто олимлар чиқиб пахта теришга мажбур бўладилар. Уларнинг ҳашарга кетган вақти нима билан ўлчанади? Ишхонасида белгиланган ма-ошини олаверади. Ишлайдими, ишламайдими — бари бир, тайин маош оқиб келаверади. Бизда сунъий тенг-лаштириш, билимли билан билимсизнинг, уздабуррон билан уқувсизнинг, талантли билан ношуд меҳнати-нинг сунъий тенглаштирилиши натижасида улур бир фалокатли иқтисодий шароит вужудга келган. Милли-онлаб одамлар эрталаб ишга бориб, кечқурун уйла-рига қайтиб келадилар ва қилган ишларига эмас, ўт-казган вақтларига маош оладилар!

Мен АҚШда юриб бундай ҳолни кўрмадим. Кўча-ларда одамлар жуда хотиржам. Чунки улар ўз вақти-нинг эгаси. Фақатгина дастгоҳлар тепасида ва вақт-бай ишлайдиган одамларгина корхонасига ўз вақт-ларида боришлари керак. Лекин йжод аҳли, бизнес одамлари қачон, қандай, қанча ишлашни ўзлари бел-гилайдилар. Улар бир кунда бир соат ҳам, зарур

бўлса йигирма соат ҳам, ишлашлари мумкин. Шунинг учун улар саломатликларини яхши асраб-авайлайдилар. Умрининг бирор дақиқасини беҳуда сарфламасликка ҳаракат қиладилар. Уларнинг юз-кўзларида шундай маъно кўрдимки, бир-икки соатимни ушбу одамга бағишласам, менга қанча фойда бўлади?.. Бундай тadbиркорлик натижасида ўша одам ҳам ўзининг, ҳам мамлакатининг бойлигига бойлик қўшади. Ахир вақт энг катта бойлик-ку!

Биз ҳам ана шундай тежамкорлик йўлига тушимиз керак. Йўқса, тарих аравасининг орқасида қолиб кетамиз. Биз одамларга, уларнинг ҳалол ва уддабуронлигига ишонч билан қарашимиз керак. Ватандошларимизда ухлаб ётган ЭГАЛИК туйғусини уйғотмоғимиз, ёшларимизни ҳам шу руҳда тарбияламоғимиз лозим.

— ИҚТИСОДИЙ инқирозлар одамларнинг маънавий оламига, эътиқодига ҳам таъсир этади. Бу ҳол замондошларимиз ҳаётида қандай намоён бўлмоқда, Сизнингча?

— Шу кунларда одамлар юзида бир-бирига меҳрдан кўра, нафрат, аламзадалик кўпроқ. Ҳар бир одам портлашга тайёр турган порохли идишга ўхшайди. Бундай олиб қараганда, ошкоралик, демократия бизга кўп нарса берди. Илгари ўйлашга ҳам журъатинг етмайдиган муаммолар ҳақида бугун матбуотда ўқи-япсан, радио-телевидениедан эшитаяпсан. Одатда юрагингдаги дардларингни тўксанг, енгил тортишинг керак. Дунёда энг ёмон дард ичга, юракка ҳайдалган дарддир. Шу жиҳатдан олиб қаралса, одамлар дардларини айтиб, енгил тортиб юришлари керак эди. Лекин мен улардан ана шу енгилликни, руҳий ҳурриятни кўрмаяпман. Улар фиғонлари фалакка чиқиб гапиришади. Учрашувларда аламли саволлар, аламли гапларни эшитиб, эзилиб кетасан, киши. Бунинг сабабларини излайсан. Менингча сабаби: ошкоралик халқнинг кўзини очди. Бугун етуклик ёшига етганлар ўзларининг онгли ҳаётларини ёлғонга бағишлаганликларини, саробга эътиқод қилиб яшаганликларини англадилар. Ошкор бўлган аччиқ ҳақиқат биринчи навбатда қалб эҳтиёжи бўлган эътиқодга зарба берди. Яшаб турган тузумимиз, қурган жамиятимиз учун бўлган, ғурур ва ифтихор туйғуларига зарба берди. Биз узоқ йиллар мобайнида капитализм дунёсининг инқирозини башорат қилиб яшадик. Жамиятимизнинг

порлоқ истиқболи, гуллаб яшнажаклигини дoston қилдик.

Яхшидир ачиқ ҳақиқат,
лек ширин ёлғон ёмон,
Ул ширин ёлғонга мендек,
алданиб қолғон ёмон.

Газета, радио ва телевидениемиз, биз энг бахтли одамлармиз, оламдаги энг адолатли ва энг илғор тузумда яшамоқдамиз, деб жар солди. Уша пайтларда ҳам дунёга очиқ кўз билан қараган одамлар бу гапларнинг ёлғон эканлигини айтганлар. Халқ оғзаки ижодининг замонавий нодир намуналари — латифаларда бу ёлғонни фош қилганлар. Шоир ва ёзувчилар ўзларининг энг нозик истиораларини ишлатиб, ноёб истеъдод қудратларини сарфлаб, бу ёлғон юзидаги ниқобни кўтаришга ҳаракат қилганлар. Бу иш осон бўлмаган. Истеъдодлар шу йўлда қанчадан-қанча зарбаларга, таъқибларга учраганлар. Шеъриятимиз ишоралар шеъриятига айланиб қолганди. Мана энди, ҳамма гапни айтиш мумкин пайтда ўша ишоралар олдида лол бўлиб қолдик. Биз умр бўйи ниқобни кўтаришга уриниб яшадик. Ёлғоннинг юзидаги ниқобни йиртиб отиш расмий матбуотда мумкин эмасди, но-расмий матбуот эса бўлмаган! Лекин, бари бир, бундай ижод намуналари фош қилувчи шеърят эртадан кечгача, кечқурундан тонггача қулоқларга қуйилган расмий ёлғон тарғибот ва ташвиқот олдида денгиздан томчи бўлган.

Энди кўзнинг очилиш жараёни бошланди. Одамлар дунёдаги ҳаёт тарзи ҳақида тасаввурга эга бўлмоқдалар. Жаҳон тараққиётида бизнинг жамиятимиз қайси ўринда турганлиги ҳам билиниб қолди. Буларнинг ҳаммаси одамлар қалбига изтироб бўлиб чўкди.

Иккинчидан, тўрт йилдан буён чўзилаётган қайта қуриш ҳақидаги қуруқ гапларнинг кўзга кўринарли натижаси бўлмаётганлиги, иқтисодий танглик ҳам одамларда норозилик туйғусини кучайтирмоқда. Юқорида айтиб ўтганимиздек, маъмурий буйруқбозлик силсиласининг илдизига болта уриб, ўрнига янги система барпо этишга улгурмадик.

— Нега шундай бўлди? Бу сиёсатимиздаги навбатдаги хатоми ёки тарихий зарурат? Қизиғи шундаки, биз илгари йўл қўйган барча хатоларимизни тари-

хий зарурат тақозоси билан шундай бўлган деб келамиз. Наҳотки, навбатдаги «зарурат»га дуч келган бўлсак?

— Илгариги хатоларимиз ҳақида баҳслашиб ўтирмайлигу, лекин мен ҳозирги жараёни тарихий зарурат деб ҳисоблайман.

— Нега?

Гап шундаки, иқтисодий қайта қуришда эски қоллиплардан воз кечишимиз жуда қийин бўляпти. Министрликларнинг ўрганиш бўлиб қолган вазифаларини ўзгартириб, юқоридан план ва кўрсатмалар бериш услубини узил-кесил тугатмагунча, ер-сув ҳамда ишлаб чиқариш воситалари зудлик билан эгалари қўлига берилмагунча, иқтисодий қайта қуриш мумкин эмас. Негаки, мамлакатимизда бутун экономика жилловини қўлидан тутиб турган ва занжир халқалари каби бир-бирига уланиб кетган ҳамда мавжуд система барқарорлигидан бениҳоят манфаатдор бўлган катта бир қудрат бор. Бу қудрат ўрнини ўз ихтиёри билан бошқа бир қудратга, яъни эркин рақобат иқтисодиётига бўшатиб бермайди. Бу қудрат бизнинг жамиятда синф сифатида шаклланишга ва мустақкам илдиришга улгурган.

На ишчи, на деҳқон,
на зиёлисан,
Мустақил синфсан қаторинг
бўлак.

Эл бошига ёққан қор
сенга ёғмас,
Уйинг бўлак, томинг,
деворинг бўлак.

Бизнинг эҳтиёждан на парвойинг
бор,

Дўконинг бўлакдир,
бозоринг бўлак,

Ҳар кас охиратда ҳоки туробдир,
Ушанда ҳам сенинг мазоринг
бўлак.

Бу маъмурий-буйруқбозлик силсиласи вужудга келтирган Тўралар синфидир.

— Ёшлар Сизнинг ашаддий мухлисингиз. Ун йилча бурун «Ҳозирги ёшлар» деб ном олган шеърий мажмуангиз чиққан. Бугунги ёшлар ҳақида фикрингиз қандай?

— Мени ёшларимиз ҳаётидаги бир муаммо ҳам-

масидан кўпроқ ўйлантиради. Уларнинг билим савиясини жаҳондаги кўпгина мамлакат ёшларининг диди, билими билан солиштираман ва ҳар гал амин бўламанки, йигит-қизларимиз бу борада ҳали орқадалар.

Бир воқеа эсимга тушди. 1976 йили Канадада бўлдик. Торонто шаҳри талабалари бизни меҳмон қилиш учун мусофирхонадан ўз машиналарига ўтқазиб олиб кетишди. Йўлда ўзаро суҳбатлашмоқчи бўлдик, аммо иложини қилолмадик. Талабалар гап очишиб, биздан аввал, инглиз, сўнг испан, немис, француз, итальян тилларини билиш-билмаслигимизни сўрашади. Ҳайрон қолдим — уларнинг ҳар бири 5—6 тадан тил биларкан. Бизларнинг эса бирортамиз чет тилини билмас эканмиз.

— «Биз» кимлар, талабаларми?

— Йўқ, жамоат арбоблари, шоирлар, хуллас таниқли одамлар... Билмаслигимизнинг сабаби бизга ёшлигимиздан дунё тилларининг ўргатилмаганлиги. Мен буни жуда афсус билан эслайман. Биз мактабда ўқиб юрганимизда уруш энди тугаган, чет тилларига бўлган муносабат капитализмга бўлган муносабат билан баробар эди. Капиталистларни ҳам, тилларини ҳам менсимаслигимиз, жирканишимиз, ҳатто ҳақорат қилишимиз оддий ҳол эди.

Александр Исаакович Резидор деган жуда билимдон, ақлли муаллимимиз бўларди. У бизга инглиз тилидан сабоқ берарди. Биз уни масхаралаб, кулги қилардик. Мактаб жамоатчилиги ҳам бунга бепарво қараб турарди. Уни, инглиз тилини масхаралашимиз гўёки биз, ёшларнинг капитализмга, империализмга нисбатан нафрат руҳида тарбияланаётганлигимиздан далолат эди. Бизнинг бундай «сиёсий етуклигимиз» дан ижтимоий фанларни ўқитувчи домлаларимиз фахрланишини ҳам сезганмиз.

Ёшларимизнинг билимлари жуда бир томонлама. Узоққа бормай, дунёвий фанларнинг отаси — фалсафани олайлик. Бизда бу фанни ўргатиш йўқ ҳисоби. «Фалсафа» деганда биз фақат марксизм-ленинизмни тушунамиз. Чунки фақат шуни ўргатишади. Бошқа ҳеч нарсани, ҳеч кимни билмаймиз, тан олмаймиз. Нишчени, Фрейдни, Гельвицийни билмаймиз. Юртимиздан бир қадам нарига чиқсанг, уларни билмаганинг учун уяласан, эзиласан киши,

Тарих илмимиз ҳам ана шундай аянчли аҳволда. Биз тарихга доим синфий нуқтаи назардан қараб, ун-

га фақат бир нуқтадан туриб баҳо бериб келдик. Шунинг учун фалсафамиз, тарихшунослигимиз бошқа барча ижтимоий фанларимиз жаҳон илмидан жуда орқада қолиб кетган. Уқитиш-ўргатиш услубини тамомила ўзгартиришимиз керак... Дейлик, Куръон, Таврот, Инжилни олайлик. Уларни биламизми? Билмаймиз. Уларни ҳатто мана мен деган олимларимиз ҳам очиб қарашмаган. Ҳар қандай даҳрий ҳам отабоболаримизнинг дунёқараши, фалсафаси, орзу-армонлари ўз ифодасини топган бу қадимий китобларни чуқур ўрганмоғи керак. Нима учун биз Куръонни, Инжилни, Тавротни билмаслигимиз билан фахрланишимиз керак? Умуман, билмаслик билан фахрланиш жаҳолатдан ўзга нарса эмас.

Менга бир орзу узоқ вақтлардан бери тинчлик бермайди. Қани энди жумҳуриятимизда фавқулудда истеъдодли болалар учун махсус мактаблар ташкил этсак. Ижтимоий фанлар мактаби, техника мактаби, тиббиёт мактаби, бизнес мактаби, партия-совет раҳбарлари мактаблари бўлса...

Фидоий, миллатпарвар зиёлиаримиз Ўзбекистон бўйлаб юришиб, бу мактабларга 5—6 синф ўқувчиларидан энг истеъдодлиларини танлаб олсалар. Шундай йўл билан бир неча минг болани саралаб олиб, уларнинг билим олиши, ўсиб-улғайиши билан халқимизнинг энг илғор зиёлилари — олимлар, ёзувчилар, шоирлар, журналистлар, сиёсат ва жамоат арбоблари жиддий шуғуллансалар, бундай мактабларда тарбия топувчилар келажакда жамиятимизни, халқимизни, миллатимизни порлоқ келажак сари етакловчи локомотивлар бўлиб етишардилар.

Биз тенглаштириш, ҳамманинг бўйини бир қолипда ўлчаш қандай кўргуликларни бошимизга солганини кўриб турибмиз. Ахир жуда катта — 70—80 вагонли составни ҳам локомотивлар тортиб боради-ку. Биз жамиятимизнинг локомотивларини, катта шахсият эгаларини тарбияламоғимиз керак. Бу ҳақда СССР халқ депутатларининг биринчи съездида очиқ-ойдин гапирилгани қувончли бўлди.

— Эркин ака, сўхбатимиз халқ депутатларининг биринчи съездига бориб тақалган экан, айтсангиз: у Сизда қандай таассурот қолдирди, қандай фикрлар уйғотди? Ўзбекистондан сайланган депутатларнинг фаолияти ҳақида нима дея оласиз?

— Съезд жамиятимиз ҳаётида жуда кескин бури-

лиш нуқтаси, демократия ва ошкоралик сари қўйилган катта қадам бўлди. Келгусида тарихшунослар унга ана шундай баҳо беришларига ишончим комил.

У кимнинг кимлигини кўрсатди. Мен Бобурнинг «Ез фасли ёр фасли, дўстларнинг суҳбати...» деб бошланувчи байтини такрорлашни яхши кўраман. «То билингай ҳар кишининг таъби бирла ҳолати», дейди улуғ шоир. Съездда ҳам ҳар бир кишининг, ҳар бир халқнинг, ҳар бир регионнинг «таъби бирла ҳолати» намоён бўлди. Биз ўз депутатларимизни Болтиқбўйи, Москва, Ленинград каби регионлардан келган вакиллар билан солиштириб, шундай хулосага келдик, Ўзбекистонлик депутатлар съезд кун тартибига қўйилган масалаларни муҳокама қилишга, баҳсларга умуман тайёр эмасликларини кўрсатишди. Буни тан олишимиз керак.

Вакилларимизнинг савиясидан маълум бўлдики, биз депутат сайлашда анча-мунча омилиқ қилганмиз. Айтайлик, съездда ким ютди? Иқтисодиётни, қонунни яхши билган депутатларнинг тили бурро бўлди. Вакилларимизнинг орасида бу ўта муҳим соҳаларнинг пири бўлган иқтисодчи, ҳуқуқшунос, жамиятшунос олимлар, мутахассислар қанча? Йўқ ҳисоби. Бу бизнинг камчилигимиз эмас, фожиамиз. Маҳаллий Советларга эрта-индин бўлажак сайловларгача бундан зарур хулосалар чиқариб олишимиз керак. Токи катта анжуманларга борган вакилларимиз бизнинг дардларимизнигина айтиб қолмасдан, муаммоларимизни ўртага қўя билсин, уларни ҳал этиш йўлларини кўрсата олсин... Умуман, депутат республикамизнинг Иттифоқ миқёсида тутган ўрнини миллатимизнинг обрўсини ошириш учун нималар қилиш лозимлигини биладиган ҳеч кимдан, ҳеч нарсадан чўчимайдиган киши бўлиши керак. Бизда шундай одамлар борлигига ишонаман. Балки улар катта мавқега эга эмасдир, раҳбарлик жойларида ўтирмагандир, эл танимас-билмас, лекин шундай кишиларимиз бор. Чунки жамиятимиздаги мавжуд маъмурий-буйруқбозлик силсиласининг ўзи бундай дадил, билимдон, фидоий, халқпарвар, миллатпарвар одамларнинг кўкрагидан итариб кун кўради. Буни мен етмиш йиллик жамиятимизнинг энг катта фожиаси деб биламан. Бу силсила ҳеч қачон ақлли, билимли, фидоий одамларни юқорига кўтармайди.

— Кўтармаган ҳам.

— Ҳа, бундан кейин ҳам ана шу силсила сақланиб қолса, улар кўтарилмайдилар. Мабодо биздан икки одамдан бири раҳбарликка танлаб олинадиган бўлса, жасур, ўз билимига ишонадиган, чўрткесар, қатъият-ли, жонкуяр киши эмас, билими паст, лаганбардор, му-те одам кўтарилиб кетади. Раҳбарларимизга иш бера-дигани эмас, тинч юрадиган маъқул бўлади. Мана шу силсила, занжир жамиятимизни борган сари орқага тортиб келяпти. У минглаб талантли, уқувли, тадбир-кор ёшларнинг ҳаётда юз очмай ўтиб кетишига сабаб бўлмоқда. Жамиятнинг етакчи кучлари, дурдоналари бўлган бундай одамлар орқага сурилиб қолмоқда. Мамлакатимизнинг бошига тушиб турган бугунги фо-жиали инқирозларнинг бош сабабини, мана шунда, яхши кадрларимизнинг чеккага сурилиб қолишида кў-раман. Мавжуд силсилада доно одамнинг юқорига чи-қиб қолиши жуда кам учрайдиган тасодифий ҳол.

Бундай кўкракдан итариш, орқага тортиш, мактаб-дан бошланади. Бизга мактабданоқ ҳамма тенг бўли-ши кераклигини уқтиришади. Уқитувчиларимиз ҳам аълочилар кўпайишидан эмас, умумий ўзлаштиришдан манфаатдордирлар. Иложи бўлса, ҳамма яхши ўқи-син-у лекин ҳеч ким синфда қолмасин, барча ўртача би-лимга эга бўлсин. Муаллимларимиз: «Ху, бизга кўкрак кериб юрадиган, «Олтин медал»га даъвогарлар эмас, камтарингина, гапга қулоқ соладиган, мўмин болалар керак», дейишарди. Шунинг учун аълочиларга иккичи-лар бириктириб қўйиларди. «Сен мана бу иккичини қачон уч-тўртга олиб чиқсанг, ўшанда баҳонинг «5» бўлади. Унгача сен мана шу бола билан ўйнайсан, дарс қиласан ва ҳоказо». Натижада талантли, аълочи боланинг жуда кўп вақти овсарни шатакка олиш, суд-раш билан ўтарди. Бошқача айтганда, бечора иқтидор-ли боланинг оёғига тушов солиб қўйиларди. Ҳозир ҳам шундай. Жамиятимизда бош кўтарганнинг бошига урилиб, ерга кириб кетганнинг қулоғидан тортилиб ке-линган. Ёмон маънода тенглаштириш ҳукм суриб ке-линган. Ахир беш қўл баравар эмас-ку! Ҳалиги гап: жамиятнинг ўз вагонлари, ўз локомотивлари бўлади. Биз локомотивларни йўқотиб, ҳаммани вагонга айлан-тириб қўйганмиз. Натижада поездимиз жойидан жи-лолмай ётибди.

— Юқорида Сиз ажойиб таклифни ўртага ташла-дингиз. Лекин унинг Сиз тасаввур қилган даражада амалга ошишидан шубҳам бор. Сабаби — жамиятимиз-

да илдиз отиб кетган таниш-билишчилик, порахўрлик каби иллатлар ўша покиза даргоҳларга ҳам истеъдодли болалардан аввалроқ етиб бормаслигига ким кафолат бера олади? Бундай ихтисослашган ўқув юртлари — «мусиқа мактаби», «математика мактаби» ва ҳоказолар ҳозир ҳам бор. Бору, фойдаси кам. Қоидага кўра, уларда ҳам фавқулодда иқтидорга эга болалар ўқиши керак...

— Ташвишингиз жуда ўринли. Бундай мактабларга ҳам фирромнинг аралашшига уриниши табиий. Ўз ҳолига ташлаб қўйилган далада маданий экин ўсмайди, ёввойи ўт босиб кетади. Менимча, мактабларга ўқувчи танлаш билан жамиятимизнинг илғор одамлари шахсан шуғулланишлари керак. Мен орзу қиламанки, бир мактаб кибернетика соҳасига ихтисослашадиган бўлса, уни шу институтнинг директори, машҳур олимимиз Восил Қобулов ўз зиммасига олса. Мактаб ҳам «Восил Қобулов мактаби» деб аталса. Болаларни у кишининг ўзлари кўриб-билиб, синаб, виждонан саралаб олса ёки Восил аканинг энг ишонган шогирдлари шу иш билан шуғуллансалар. Ана шунда таниш-билишчилик бўлмаслиги, фирром аралашмаслиги мумкин.

Бундай мактабларни барча соҳалар бўйича ташкил этса бўлади. Яна бир гап: уни ташкил этувчи етук шахснинг номи билан аташ керак. Шахматда «Ботвинник мактаби», «Каспаров мактаби» деб юритилади. Нима учун, айтайлик, ёш шоирлар учун «Абдула Орипов мактаби»ни, ёш рассомлар учун «Баҳодир Жалолов мактаби»ни ёки ёш боксчилар учун «Руфат Рисқиев мактаби»ни ташкил этиш мумкин эмас? Мумкин. Бундай иқтидорли болаларни танлаб олиш ҳам, ўқитиш ҳам уларнинг ўзларига топширилиши керак. Бу мактабларда уларнинг ўзидан катта хўжайин бўлмаслиги керак. Шундай бўлса, ҳеч ким ўз мактабига ўқувсиз болани олишни, меҳнатининг зое кетишини истамайди.

Агар шундай мактаб ташкил қилишнинг имконияти яратилса, мен бу ишга жон деб бош қўшардим. Қишлоқма-қишлоқ, маҳаллама-маҳалла юриб, юзлаб, минглаб болаларнинг орасидан талантлиларини танлаб олардим. Уйлайманки, менинг катта мақсадимни англаб етган одамлар ўртамиёна болани ёки қандайдир корчалоннинг эркатойини тавсия қилмасдилар...

Мана шу йўлдан боришимиз керак. Чунки мавжуд мактаблар ўз ишини тўғри изга солгунларича, ўн йил-

лар ўтиб кетиши мумкин. Кутиб ўтиришимиз эса фожиа билан баробар.

— Шу ўринда таълим-тарбия бобидаги қадимий анъанамиз ёдга тушади. Маълумки, бобокалонларимиз Ибн Сино, Беруний, ал Хоразмий даврларидан то асримизнинг 20-йилларигача бизда ажойиб анъана бўлган: Ватандошларимиз хорижий мамлакатларга бориб ўқишган, яшашган.

Ҳали граждандар уруши олови ўчмасдан, ундан катта талафот билан чиққан халқимиз ўзига келмасдан, Туркистон зиёлилари, Ватанимизнинг, миллатимизнинг истиқболи тўғрисида қайғуришиб, ўнлаб йигит-қизларни Германияга илм олиш учун йўллашганини биламиз. Бу мисли кўрилмаган жасорат, ватанпарварлик, халқпарварлик эди. Негаки, ўша кезларда давлатимизнинг ёшларни мамлакат ичкарасида ўқитишга ҳам маблағи етишмасди. Шундай бир оғир пайтда миллатпарвар зиёлилар ўзаро маблағ тўплашгани, хусусан оташқалб шоиримиз Чўлпон 7,5 минг сўм берганини бугун фахрланиб эслаймиз.

Нега бу анъана ҳозир, нисбатан яхши кунларга эришганимизда давом этмаяпти? Билишимча ҳозир бирорта ҳам ўзбек боласи хорижда ўқимайди.

— Бизда таълим-тарбия бобида хорижий мамлакатлар тажрибасини ўрганиш беҳад ёмон аҳволда. Лекин Совет Иттифоқида жуда кўплаб чет эллик студентлар ўқийди. Яқинда Амирқолик Вильям исмли бир талаба дарвозамни тақиллатиб, кириб келди. У соф ўзбек тилида: «Эркин ака, бизнинг юртимизга яхши бориб келдингизми?» деганида ҳайрон қолдим. Амирқодек ривожланган мамлакат фуқароси бизнинг юртимизга илм олиш учун келиб юрибди-ю, лекин бирор ўзбек йигити ёки қизи нафақат АҚШ, ҳатто яқинроқ мамлакатларда ҳам ўқимаслигига ачинасан киши. Албатта, мамлакатлараро алмашув бор. Лекин негадир улардан талабалар келишади-ю, биздан фақат ўқитувчилар боришади. Ҳайронман: биз чет элдан ўрганишни хоҳлаймизми? Улар келиб бизда ўқиб кетишин-у, биз бориб фақат ўқитишимиз керакми? Еки хорижда ибрат олсак арзийдиган тажрибалар, ютуқлар йўқми? Кўп, жуда кўп.

Мен Сиэтл шаҳрида икки ўзбек йигитини учратдим. Ниҳоятда қобилиятли йигитлар экан. Дорилфунунда талабаларга бири математикадан, бири физикадан инглиз тилида сабоқ берапти экан. Уларни инглиз

тилини мукаммал билишларини кўриб, қўйил қолдим. Фахрландим. Ўзбек йигитларининг амирқоликларга сабоқ бериб турганлигидан кўнглим тоғдек кўтарилди. Лекин уларнинг ёнида 2—3 ўзбек талабаси ҳам бўлганида эди, нақадар адолатли иш бўларди. Уйлашимча, биз амирқоликларга ўргатишдан кўра, улардан ўрганишга кўпроқ муҳтожмиз. Айниқса бизда бўлмаган соҳа — бизнес мактабларига болаларимизни юборишимиз керак. Улар қандай қилиб мулкдан мулк яшаш, мамлакатни бойитиш, чет эллар билан алоқа қилиш йўлларини ўрганиб келишлари лозим. Бизда ҳали бундай илмга асос солинмаган, қонимизда йўқ. Шунинг натижасида, ҳозир капиталистик мамлакатлар билан ташкил этилаётган қўшма корхоналаримиз юлдуз кўрмай сўнмоқда. Биринчидан бизнесчиларнинг бизга ишончи йўқ: СССРдаги бугунги эркин сиёсат, янгича тафаккур эртага сақланиб қоладими, йўқми? Сиёсат ўзгарса, ҳамкорликда қурган корхонасига жиззадек куйиб қолмайдами?.. Шунинг учун биз бугун уларга анча-мунча ён боссак дуруст бўлади. Қўшма корхонадан улар кўпроқ фойда оларкан, деб қурилатган завод ёки фабрикани дарҳол ёпиб қўйишга шошилмаслигимиз, узоқни кўзлаб иш юритишимиз керак.

Биз бугунни ўйлаб ҳаракат қиламиз. Шунга ўрганганмиз. Капиталист эса 40—50 йил кейинини ўйлайди. У бугун сочган уруғини набираси, абираси ўражагини биледи. Бизнинг раҳбарларимиз эса 5—10 йилга тайинланади ёки сайланади. Шунинг учун ҳам режаларимиз 5—10 йиллик планлардан нарига ўтмайди. Чунки мен ҳозирча раҳбарман деб ўйлашди улар, эртага бошқа вилоятга ёки башқа корхонага ўтиб кетаман. Бу жойда қилган ишларим қолиб кетади. Шунинг учун барча раҳбарларимиз нимаики натижага эришса, бугун, ҳозир эришса. Бир-икки йил ичида ўзимни кўрсатсам, деб ўйлайди. 40—50 йилдан сўнг бўладиган ишларни ҳеч қачон ўйлашмайди. Чунки ўйлашдан манфаатдор эмас. 50 йилдан кейин ҳосил берадиган дарахтни ўтқазмайди.

Биз катта умид билан «қайта қуриш» деб атаган ва улуғ манзил сари йўлга чиқишимиз лозим бўлган улкан кемамиз жойидан жилмай турибди. Бунинг бош айбдори мамлакатимиздаги раҳбарлик системаси деб биламан...

Биласизми, бизда қанча амалдор бор?

— Бу жиҳатдан барча мамлакатларни қувиб ўтиб, жаҳонда рекорд қўйганмиз!

— Ҳа, мамлакатимизда ҳозир 18 миллион раҳбар бор. Бу, тахминан 15—16 кишига биттадан бошлиқ демакдир. Бир неча йилдан буён уларнинг сонини қисқартирамиз деб жонимиз ҳалак. Аммо бу томондан қисқартирсак, афсонавий аждарҳодек, у томондан яна ўсиб чиқаверади.

Совет раҳбарлик системасини араваининг бешинчи гилдирагига ўхшатишади. Менинг назаримда, раҳбарлик системамиз аравага ўрнатилган бешинчи гилдирак — ҳаётимизнинг, жамиятимизнинг ривожланишига фақат тўсқинлик қилади.

Оддий мисол. Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётига бир неча вақт директорлик қилишимга тўғри келди. Илгари сезмаган эканман. Тепамизда шунчалар раҳбар ташкилот кўп эканки, санасангиз ҳисобдан янглишиб кетасиз... Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитаси, Олий Кенгаш Ҳайъати, Министрлар Кенгаши—учаласида ҳам маданий ишлар билан шуғулланувчи бўлим ва шўъбалар бор. Вилоят, шаҳар ва ноҳия партия қўмиталари, Ижроқўмларни ҳисобга киритмаймиз-да, яқинроқ ташкилотларга ўтамиз: умумиттифоқ, жумҳурият, ниҳоят вилоят Полиграфия, нашриётлар ва китоб савдоси давлат қўмиталари. СССР ва Ўзбекистон ССР Ёзувчилар уюшмаси. Буларнинг устига, орган ходимлари — ахир уларга-да устимиздан шикоят ёзишади!— суд, прокуратура, милиция, халқ назорати қўмитаси. Ўз навбатида, бу ташкилотлар ҳам бир неча «зинапоялардан» иборат.. Хуллас номлари тилга олинган ташкилотларнинг ҳаммаси бизга раҳбарлик қилади. Улар нашриёт ишини истаган пайтида текшириш қудратига эга. Қолаверса, кунда-кунора мажлисларга таклиф этишини айтмайсизми!..

— Хотирамга тушиб кетди, Эркин ака: бундан тўрт йилча бурун Сиз раҳбарлик қилган нашриёт ишини шаҳар партия қўмитаси тузган комиссия сафида мен ҳам текширишда иштирок этганман. Биз, беш коммунист, нашриёт ходимларини уч кун ишдан қолдириб, саволга тугангимиз ёдимда. Чунки шундай топшириқ олгандик. Кейин билсак, бизнинг тафтиш беш ой ичида ўн еттинчиси экан. Биз ҳам, қаттиқ текширинглар, деган кўрсатмага қарамай, «ҳеч нарса» тополмай кетгандик.

— Энди айтинг: бундай ҳолда бирор иш қилиб бўладими?! Жонингга тегади-ю, бир куни қочиб қутиласан-да..

Ишда қайта қуриш бўлмоғи учун раҳбарликнинг ана шу «зинапоя»сини йўқотиш керак. Ташкилот, корхона, хўжалик ва умуман, жумҳуриятларгача тўла иқтисодий, маънавий эркинлик берилиши лозим. Уша корхона ёки хўжалик аҳли ўзи истаган маҳсулотни ишлаб чиқарсин, уни истаган жойга, хоҳласа чет элга сотсин, олди, берди қилсин.

...Умуман, жуда ўйлайдиган замон. Ким эдигу ким бўлдик? Қаердан қаёққа қараб кетялмиз? Мана ҳозир айтаётган гапларимнинг тасдиғи учун улуғ Лениндан мисоллар келтиргим келяпти-ю, ўзимни тийиб турибман. Нега? Бу энди бизнинг фикримизни безаши қийин, сабаби марксизм-ленинизм классиклари таълимотини домага — қотиб қолган назарияга айлантириб қўйдик. Уни ижодий ўзлаштиришни унутдик, ҳисоб. Шунинг учун биз энди дунёнинг ҳолатига тийраннигоҳ билан қарайдиган ёшларни тарбиялаб етиштирмоғимиз керак. Бунинг учун улар олам кўришлари лозим.

Робиндранат Тоҳқурнинг бир шеъри бор. Она Ҳиндистон! Фарзандларингни бунчалар севиб бағрингга олмасанг. Сен уларни қўйиб юбор. Чиқсин. Дунё бўйлаб парвоз қилсин. Эл-юртларни кўрсин. Уларга ҳеч нарса бўлмайди. Боши омон бўлсин. Бир куни қайтиб келиб, сенинг кунингга ярайди, улар.

Мен ҳам бугун она Ўзбекистонимизга шундай муурожаат қилгим келади: сен ҳам севикли фарзандларингни ҳадеб бағрингга босиб ўтираверма, Хорижга чиқса, капитализмнинг юқумли касалига чалиниб, дунёқараши ўзгариб кетади, деб чўчима. Уларни бугун дунёга юбор... Бунинг учун қудратинг етади. 15—20 балки ундан ҳам кўпроқ талабани Оврупо, Амирқога ўқишга юбориб, тарбияласанг, эртага кунингга яраши муқаррар...

— 70 йиллик тарихимизга назар солиб, кўплаб иқтидорли, фидойи одамларнинг ноҳақлик қурбони бўлганлигини кўрамиз. Бундай одамларнинг юзага чиқмасдан кетиши, охир-оқибатда, мамлакатимизни инқироз ёқасига олиб келди. Бу фожианинг сабабини менимча, биринчи галда танқиднинг, ҳур фикрнинг бўғилганлигидан изламоқ керак. Эркин фикр бўғилганлигининг сабабини эса кўпчилик сиёсатшунослар

Коммунистик партиянинг яккаҳокимлигидан кўришмоқда. Кўппартиявийлик, ўзаро рақобат бўлганида, жамиятимизда бундай фожиалар бўлмасди, дейишмоқда. Ҳам коммунист ҳам ижодкор сифатида. Сиз нима деб ўйлайсиз?

— Бу муаммони мен жуда кўпдан бери ўйлаб юрман. Менимча, мамлакатимизда охир-оқибат кўп партиявийлик бўлиши керак. Ўзга йўл йўқ. Якка партия диктатура учун хизмат қилади. Демократик давлатнинг қонуни эса ўзгача. У партиявий яккаҳокимлик билан асло чиқишмайди. Ҳамма соҳада бўлгани каби, партиялараро эркин мусобақа ҳам жамиятнинг юксалишига хизмат қилади. Аммо ҳозир жамиятимиз кўп партиявийликка тайёр эмас.

— Нима учун?

— Биз кўп партиявийлик нари турсин, ҳатто но-расмий уюшмаларга ҳам тайёр эмаслигимиз сезилиб қолди. Миллатлараро тўқнашувлар, рэкет, экстремизм, танқиднинг танқидбозликка айланиб кетиши, сайловлардаги гуруҳбозликлар... Булар бизнинг эркинликка тайёр эмаслигимизни кўрсатиб қўйди.

Тасаввур қилингки, эртадан бошлаб комфирқа ҳам кўп қатори бир партия бўлади ва бошқа партиялар ҳам тузишга рухсат этилади. Ҳеч ким кафолат беролмайдики, мамлакатимизда граждандар уруши бошланиб кетмасин. Негаки, жамиятимиз ҳозир ниҳоятда оғир, қалтис жараёни бошидан кечирмоқда. Бунда жуда кўп манфаатлар тўқнашяпти. Қайта қуришдан манфаатдор бўлган ва бўлмаган кучлар бор. Ҳозир ундан манфаатдор бўлмаган кучларнинг мавқеи устунроқ. Негаки турли раҳбарлик лавозимларида ўтирган ва шу пайтгача фармони — фармон, сўзи — сўз бўлиб келган одамлар ўз мавқеини бериб қўйгиси келадими? Йўқ. Янгича ишлаш шароитларига мослашгилари келадими? Келмайди. Чунки уларни бугун тугаб бораётган маъмурий буйруқбозлик силсиласи вояга етказган.

Ана шундай мавқени эгаллаб келганларнинг кўпчилиги комсомолдан етишиб чиққан. Улар комсомол ёшидан буйруқбозликка ўрганганлар. Уртоқ Михаил Сергеевич Горбачевнинг бир гапи менга жуда маъқул бўлган. Мен бу гапни русча келтираман. Чунки шундайлигича қулоғимда қолган: «Бюрократ вообще не приятен, но бюрократ молодой — отвратителен» (Бюрократ умуман ҳеч кимга ёқмайди, ёш бюрократга эса

тоқат қилиб бўлмайди). Ҳақиқатдан ҳам, қанчадан қанча ёшларимиз айни меҳнат қиладиган чоғида кабинетларда ўтиришиб, қоғозбозлик билан, кимларгадир чора кўриш билан, буйруқлар бериш билан шуғулланадилар. Ота-боболари минмаган ялтироқ машиналарда, мажлисма-мажлис юрадилар. Мана шундай хўжайинлик, буйруқбозлик нашъаси қон-қонига сингиб кетган одамлар ҳозир катта лавозимларда ўтирганлар орасида камми? Қам эмас.

Биз янгидан қураётган жамият ана шу системанинг мавқеини таг-томири билан йўқотиши керак. Шунинг учун ҳозир жамиятимиздаги мавжуд ҳолат, ўзаро зиддият бензиндан тўйинган ҳавога ўхшайди — учқун чиқса, портлаб кетиши ҳеч гап эмас. Ана шундай манфаатдор гуруҳлар эртага дарров ўз партиясини тузади. Савдогарлар мафияси ўзаро бир партияга бирлашиши мумкин. Зиёлилар ўз фирқасини тузсалар, эҳтимол. Тўғриси айтилганда, бугун мен қайта қуришдан манфаатдор бўлган икки гуруҳнигина айтишим мумкин: ишчи-деҳқонлар-у, илм-фан билан шуғуланувчи ва ижодкор зиёлилар. Ҳозирги пайтда ижодкор зиёлилар — ёзувчилар ва журналистлар қайта қуришнинг олдинги сафларида бормоқдалар Қабохат ва турғунлик йилларида тупроққа қориштириб ташланган, азоб-уқубатларга дучор бўлган ҳур фикрли фозилларимиз бугун қайта қуриш учун фидойлик кўрсатмоқдалар. Илгарилари уларга ишонч йўқ эди. Ҳатто партия сафларига ўтишлари ҳам кескин чеклаб қўйилганди.

— Юқорида Сиз жуда чиройли ўхшатиш ишлатдингиз, мамлакатимиздаги аҳволни бензин билан тўйинган ҳавога менгзадингиз. Бу қалтис вазият миллатлараро муносабатларга ҳам бевосита тааллуқли. Турли жойларда чиқаётган низолар, тўқнашувлар бундан далолат. Уйлаб ўйимга етолмайман: бу миллий можаролар қандай ҳал бўлади? Нега биз 60—70 йил ўзаро тинч-тотув яшаб, бугун қонли тўқнашувларгача бориб етаяпмиз?..

— Булар бугун нафақат Сизни, мамлакатимизнинг барча фуқароларини шу жумладан, мени ҳам қаттиқ ўйлантираётган саволлар. Берилаётган жавоблар мени сира қониқтирмайди, аксинча асабимга тегади: Сабаби: матбуотдан, телевидение-радиодан ва бошқа мўтабар минбарлардан туриб айтиляптики, миллий муаммолар, қабохат ва турғунлик йилларида етилиб келган, вақтида ҳал қилинмаган. Балки ростдан шун-

дайди — ўша вақтларда ҳам бугунгидай муаммолар бўлгандир. Масалан, бир оилада бирга яшаб турган ака-ука, ота-болаларнинг ўртасида муаммо ва зиддиятлар йўқми? Бор, бўлган ва бундан кейин ҳам бўлади. Лекин бу оилада қандайдир Қудрат бўлади. Унинг номини Инсоф ҳам, Диёнат ҳам, Мурося ҳам деб аташ мумкин. Ўша Қудрат одамларни ўзаро тўқнашувлардан сақлаб туради. Сўнгги йилларда бизда ана шу Қудрат бўшашиб кетди. Қелиб-қелиб қайта қуриш замонида бўшашиб кетди ўша Қудрат.

Менинг қуйида айтажак гапларим, расмий ташвиқотга бутунлай тесқари. Расмий ташвиқот миллий низоларнинг қелиб чиқишида қайта қуриш йилларининг мутлақо айби йўқ деб, барча гуноҳларни узоқ-яқин ўтмишимизга ағдармоқда. Тўғри, бунда қайта қуришнинг айби йўқ. Лекин қайта қуриш йилларида миллий масалаларни ҳал этишга нисбатан пайдо бўлган янги қарашнинг, тарғиботнинг айби бор.

Бир мисол. Жумҳуриятлараро, вилоятлараро, шаҳарлараро маданият, адабиёт ва санъат кунлари, декадалари қайта қуришнинг илк кунлариданоқ, аввало марказий матбуотда, сўнг маҳаллий минбарлардан қоралана бошланди. Уларни «қадаҳлар дўстлиги» каби сифатлар билан аташга киришдилар. Натижада, мунтазам бўлиб турадиган ўзаро дўстлик байрамлари, ҳафталиклари, декадалари деярли тўхтаб қолди.

Мен Ўзбекистоннинг Тожикистонда, Белоруссияда, Озарбайжонда, ўтган дўстлик кунларининг, декадаларининг қатнашчисиман. Уларнинг келганини, бизнинг борганимизни жуда яхши эслайман. Биз кўплаб дўстлар орттиргандик ўшанда!..

«Халқлар дўстлиги» мавҳум тушунча эмас. Республикаларнинг ёзувчилари, санъаткорлари, олимлари, жамоат ва сиёсат арбоблари бир-бири билан дўстлашсалар, халқлари ҳам ўзаро биродарлашди, деб ҳисоблайверинг. Агар шу ҳолат бўлмаса, дўстлашмоқ учун имкониятлар яратилмаса, улар бир-биридан бегоналаштирилса, узоқлаштирилса, демак, халқлар миллатлар орасига ҳам совуқлик тушди, деб санайверинг...

Лекин яна бир муаммодан кўз юммаслигимиз керакки, миллий сиёсатимизда тенглик бўлмайди. Ўзбекистонда ўзбек тили иккинчи даражали рўзғор тили бўлиб қолди. Биз, ўзбеклар, ўрус халқи олдида сажда қилишга, чўқинишга ўхшаш вазиятни ўзимиз яратдик.

Тарихий қисматимизда ўрус халқининг, ўрус тилининг аҳамиятини унутмаган ҳолда айтиш керакки, бундай таъзимкорлик нафақат бизнинг, ўрус халқининг ҳам обрўйига обрў қўшмайди. Чунки, ҳар нарсанинг, жумладан, ҳурмат-иззатнинг ҳам меъёри бузилса, акс таъсир бошланади. Одамларда унга нисбатан қаршилик кучаяди.

Эътибор беринг, Қулман, бизнинг фильмларимизда бошқа бадий асарларимизда ўрус кишиси салбий қаҳрамон бўлганми?..

— Эслай олмайман.

— Мен ҳам. Ҳатто Ойбек ўз вақтида жуда ажойиб асари — «Қутлуғ қон» романига ўрус кишисини ижобий қаҳрамон қилиб олмаганлиги учун беҳад танқид қилинганди. Дўстликни, байналминалликни, садоқатни бундай жўн, чаласаводларча талқин этиш ҳамон давом этапти.

Масалан, ўрус қўшнимнинг оиласини олсам, унинг оиласида ҳам яхши ёмон бор. Менда ҳам. Унда ҳам ичкилик ичадигани, ичмайдигани, менда ҳам шундай бўлса... Барча жиҳатлардан бир-биримизга ўхшасаг-у, лекин тарғиботимиз, бадий асарларимизда ёмон фақат биздан-у, яхши фақат улардан бўлса. Бу — тарғиботдаги нўноқлик, сохталик. Халқларимиз ўртасидаги дўстликка раҳна соладиган сохталик. Бу ҳақда ўрус ёзувчиларининг ўзлари, хусусан Сергей Бараздуннинг айтаётгани қувончли. СССР Ёзувчилар уюшмасининг пленумларидан бирида, у ўрус халқи бошқа миллатларнинг катта оғаси эмас, балки тенгдошидир. Чунки, Конституцион ҳуқуқларимиз, мавқеимиз бир бўлса, бундай сохта такаллуф не даркор, деган гапни айтди.

Ҳар бир нарса ёлғон аралаштирилиб, бўяб-бежаб талқин этилса мақсад ҳар қанча уруғ бўлмасин, охири оқибатда ёмон натижаларга олиб келади. Шунинг учун ёшларимизни тенглик, дўстлик руҳида тарбиялашимиз керак. У ўрусми, корейсми, татарми, белорусми, катта халқми, кичикми — тенг кўришимиз, баравар эъзозлашимиз керак. Фарзандларимиз болалигидан миллат ажратмайдиган бўлиб ўсинлар.

Мен келажакда мамлакатимиз одамлари миллий ўзликларини — ўз тили, маданиятини чуқур эгаллагани рус ва чет тилларини билгани ҳолда, бир-бирининг қайси миллатга мансублигини эсдан чиқариб юборадилар, деб ўйлайман. Буни яна Амирқо мисолида айтман, у ерда ҳам кўплаб, балки биздагидан-да, кўп-

роқ миллатлар яшайди. Лекин маъмурият бировнинг миллатини суриштирмайди, паспортга ҳам кимнинг қайси миллатга мансублиги ёзилмайди. Қолаверса паспортнинг ўзи йўқ. Амирқо фуқароларига фақат чет элга чиққанларидагина паспорт берилади ва унга ҳам миллат белгиси ёзилмайди.

Мен миллий ўзликнинг сақланиб қолиши тарафдориман. Аммо паспортимизда исм-шариф, туғилган йили ва юртдан сўнг миллат белгисининг бўрттириб кўрсатилиши тўғри эмас. Мен умуман паспорт системасига қаршиман. Жуда кўплаб тараққий этган мамлакатларда бундай ҳужжатбозликни учратмайсиз. Уйлайманки, бизда ҳам келажакда шундай бўлади.

Паспорт нима ўзи? У тилни, маданиятни, урф-одатларни сақлашга хизмат қиладиган ҳужжат эмас. У — шахснинг кимлигини аниқлайдиган восита. Ана шундай ҳужжатнинг дастлабки сатрларига шахснинг қайси миллатга мансублигини ёзиб қўйиш қайси маъмуриятга нима учун керак?

Ҳозирги паспортлаштириш, кишининг қайси миллатга мансублиги бўрттириб ёзиб қўйилиши менда асосли равишда шубҳа уйғотади: «Демак миллатлар ўртасида фарқ бор экан-да? Кимдир олийроқ ҳуқуқларга эга экан-да?» Хўш, нега айримлар ўзларини иложи борича, бошқа миллатга мансуб қилиб кўрсатишга уринишади? Бошқа миллатга хос исм-шарифларни қабул қилишга ҳаракат қилишади?.. Бу жавобсиз саволлар қаердадир, қандайдир миллат ажратувчи машина бор, деган шубҳага боришимда асос бўлади.

Ёшларимизга айтар гапим шуки, улар мана шундай хатоларни тугатишга ҳаракат қилсинлар. Бу балки Сталин давридан қолган ва умумий ишончсизлик натижасида вўжудга келган, умри тугаб бораётган силсиладир. Балки кабоҳат йиллари яратган ўша машина ҳозир ишламаётгандир. Ҳар ҳолда, ўйлаб кўрайлик... Шундай одамларни биламанки, отаси белорус, онаси татар; отаси ўзбек, онаси ўрус. Оти ўрусча, фамилияси ўзбекча, ёки, аксинча одамлар ҳам кам эмаску? Улар нима қилишсин? Улар қайси миллатни ёзишсин паспортларига? Менинг учун уларнинг биринчи галда инсонлиги муҳим.

Қайта қуришнинг супургиси дўстлигимизга, байналминаллигимизга тўсиқ бўлиб турган мана шундай икир-чикирларни тезроқ супуриб ташлашини умид қиламан. Улар қанчалик тез супурилса, миллий низо-

лардан шунчалик тез узоқлашамиз, одамларимизнинг кўнгли равшан тортади. Болаларимизга ҳам ана шундай равшан туйғуларни юқтирмоғимиз керак.

Фарзандларимизга тил, касб ўргатишнинг пайида бўлайлик. Мен орзу қиладиган ҳалиги мактабни тугатган йигит-қизлар ўзбек, рус, инглиз ва бошқа тилларни мукамал билладиган етук одамлар бўладилар. Улар СССРнинг исталган жойида, жаҳон минбарларида туриб ўз халқининг, миллатнинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қила оладиган бўладилар. Шунда: «Бу йигитлар ким?» деб сўрасалар, мен: «ўзбек йигитлари!» деб фахрланаман. Лекин у Ўзбекистоннинг, Совет юртининг, Инсониятнинг боласи бўлса, ҳамма фахрланади, биз алоҳида фахрланамиз. Тарихимизда бунга мисоллар кўп. Халқимиз дунёга ибн Сино, Беруний-ал-Хоразмий, Форобий, Улуғбек, Навоий, Бобур каби улуғ зотларни берган. У социализм шароитида ҳам жаҳонга ана шундай улуғ фарзандлар беришни орзу қилман.

— Сиздан Фарғонада бўлиб ўтган воқеалар хусусида сўрамасдан иложим йўқ — ўша вилоятда таваллуд топгансиз...

— Бу воқеалар мен учун саратонда ёққан қордек, кутилмаган иш бўлди. Мен сўнги икки йил мобайнида Фарғонада бўлмаган, у ерда вужудга келган шароитни, муаммоларни етарлича билмас эканман. Фақат мен билмайман десам, у ерда ҳар куни халқ билан муомала қилиб турган раҳбарлар ҳам билмас экан.

Мен Ўзбекистон ССР Олий Кенгаши Ҳайъатининг раиси ўртоқ Мирзаолим Иброҳимов раислигида тузилган комиссиянинг Комфирқамиз Марказқўми пленумига Фарғона воқеаларини текшириш натижалари тўғрисида берган ахбороти билан синчиклаб танишиб чиқдим. Унда ва кейинчалик мазкур пленумда берилган баҳони тўғри деб ҳисоблайман.

Аввало, шуни айтиш керакки, Фарғонада юз берган фожиаларнинг бемалол олдини олиш мумкин бўлган. Вазият ўта жиддийлашгани ва портлаш эҳтимоли борлиги май-июнь ойларидан илгарироқ маълум бўлган. Ҳатто масхети турклари бу хавфдан огоҳ этишиб, Марказқўмгача келишган экан. Аммо раҳбарлар бу огоҳлантиришларга бепарво қарашган.

— Батафсилроқ тўхталсангиз: огоҳ этувчилар айнан нималар дейишган?

— Қувасойда ва бошқа жойларда масхети туркла-

ри билан ўзбеклар ўртасида тўқнашувлар бўляпти, бу катта жанжалга олиб келиши мумкин, деган гапларни айтишган..

Жуда кўплаб фарғоналиклар билан суҳбатлашдим. Фожиаларнинг асл сабабини кўпчилик вилоятда вужудга келган ижтимоий ноҳақликлардан, ишсизликдан, экологик вазиятнинг ёмонлашганидан кўряпти.

Халқ ҳали норози. Одамлар Кўқонда тинч намоишда иштирок этган бегуноҳ кишиларнинг соқчилар ўқидан ҳалок бўлиб, талай шахслар жароҳат олганлигидан куйиб-ёниб гапирдилар. Мен бу тўқнашувнинг шоҳидлари — шаҳарнинг айрим раҳбарлари, бошқа гувоҳлар билан суҳбатлашдим. Фикрлар ҳар хил. Одамлар безовта.. Уйланиб қолдим; наҳотки, бундай гапларга, безовталикларга тезроқ нуқта қўйишнинг иложи йўқ? Бор. Бунинг учун жамоатчиликнинг адолатли комиссияси тузилиши керак. Унга Ўзбекистондан, қўшни жумҳуриятлардан энг ҳалол, обрўли жамоат арбоблари, мутахассислар таклиф этилса. Комиссия аъзоларига Фарғона фожиаларига алоқадор жамки махфий-номахфий ҳужжатлар, ашёвий далиллар билан танишиш, энг катта лавозимдор одамлар билан суҳбатлашиш ваколати берилса, қандай одилона иш бўларди! Наҳотки, бунинг учун СССР Халқ депутатларининг навбатдаги съезди минбаридан дунёга жар солиб, адолат талаб қилишимиз шарт бўлса?!

Мен бу гапларни нега айтаёпман? Сабаби — халқ суд прокуратура ва милицияга бўлган ишончини йўқотган ҳисоб. Фарғона фожиаларининг айбдорларини тафтиш қилаётган москвалик ва бошқа терговчиларга, суд аъзоларига ишонгим келади. Лекин бу ишда манфаатдор бўлган айрим партия, Совет, идора ёки армия раҳбарлари уларга газийқ ўтказмайди, деб ким кафолат бера олади? Ахир сўнги 50—60 йил мобайнида шундай бўлиб келганлигини кўриб, билиб турибмиз-ку. Ҳозир ҳам ўша тергов, ўша суд система-си бўлса...

Қайта қуриш даврида ҳам бу ҳол давом этапти. Неча юзлаб одамларимиз «Пахта иши» учун ҳибсга олингани, ойлаб-йиллаб қамоқхоналарда сақланиб, охир оқибатда бегуноҳ бўлиб чиқаётганлигининг шоҳиди бўлмоқдамиз. Уларнинг айримлари турмада терговчига бир хил, судда — халқ олдида иккинчи хил кўрсатмалар бериб, фикридан қайтаётганлигини билияпмиз. Бунинг айбсиз айбдорлар тергов жараёнида ўз бош-

ларига солинган қийноқларга йўйишмоқда. Энг сўнги далил: Марказқўммизнинг собиқ биринчи котиби И. Усмонхўжаевнинг ана шундай иқрорномаси куни-кеча матбуотда эълон қилинди. Буни у Гдлян ва Ивановнинг ўзига ўтказган тазйиқи билан изоҳлади. Тергов-суд ишидаги бундай «чалкашликлар» Москвада ку содир бўлиб турган экан, Фарғонада ҳам шу усул ишга солинмаётибди, деб ким қафолат бериб, халқни ишонтира олади? Буни тараққий этган мамлакатлардагидек, фақат жамоатчилик вакилларигина, ошкоралик ва демократиягина қилиши мумкин.

Бундай муаммолар кишини шубҳагар қилиб қўяди. Халқда шубҳа туғилса, ишонч йўқолса, уни бошқариш қийин. Мен фурсатдан фойдаланиб, фарғоналик биродарларимизни осойишталикка, ақл билан иш тутишга, шу билан бирга юқорида айтилганидек, жамоатчиликнинг адолатли комиссиясини тузишни талаб этишга чақираман. Биз, ижодкорлар, айниқса СССР халқ депутати бўлган ўзбек зиёлилари ҳам бу ишда халқимизга ёрдам бермоғимиз керак.

— Водийда вужудга келган ижтимоий адолатсизликлар нималарда кўринади?

— Халқ беҳад эзилган, пахтадан оладиган даромадига оиласини боқолмай қолган. Танглик, йўқчилик, чорасизликдан сабр косаси тўлиб кетган. Пйчоқ суякка бориб тақалиб турган бир пайтда месхети турклари билан ўзбеклар ўртасидаги ўзаро келишмовчилик қўшимча бўлган. Бу низо айримларининг айтишича, беш йил бурун бировларнинг фикрича ўн йил илгари пайдо бўлган. Бунинг сабаби, одамларнинг айтишича месхети туркларининг савдо тармоқлари, сердаромад жойларни эгаллаб олишганида. Оқибатда, ўша районларда вужудга келган тенгсизликнинг бойиши қисмида месхети турклари турган.

— Сир эмаски, савдо ходимлари ҳалол кун кечирадиган ишчи-деҳқонларга нисбатан яхшироқ яшайди.

— Ун баробар, юз баробар яхшироқ яшайди. Ҳади айтганимдек тенгсизлик ишчан одамларнинг бойиши, беғамларнинг камбағаллашуви эвазига бўлса яхши. Адолатли социализм принципларига мос тенгсизлик, тўғрироғи, тенглик. Аммо савдо мафиясининг бойиши эвазига вужудга келса, халқнинг қаҳр-ғазабига учрайди.

Мендан бугун Ўзбекистонда кимлар яхши яшайди, деб сўрашса, биринчи навбатда, савдо, майший

хизмат ходимлари ва кўплаб моддий бойликларга эгаллик қилувчи бошқа шахслар, деб айтаман. Негаки улар, очигини айтганда ҳозирги шароитда партия-совет раҳбарларидан ҳам кучлилик қиляпти. Мендаги бу ишончининг боиси нимада? Боиси уларга ҳамманинг, шу жумладан партия-совет раҳбарларининг ҳам иши тушади. Савдо ходимлари уларни ҳам таъминлаб туришади.

Яшириб нима қиламиз, райком котибининг маоши қанча? Наридан борса 300—350 сўм. Беш-олти фарзанд, рўзгор ташвишларидан ташқари уйига турли даражадаги меҳмонлар келади. Уларни муносиб (район раҳбаридай) кутиб олиши керак. Оддий кир совундан кийим-кечаккача, шакар-у арақкача камёб замонда буларнинг ҳаммасини топиши, топса ҳам маошини етказиши амримаҳол... Жамиятимизда жуда катта қаллоблик бор. Ҳамма жойда, ҳар бир соҳада ҳоким бўлиб турган қаллоблик. Маош билан яшаш шароити ўртасида осмон билан ерча фарқ пайдо бўлди. Минг сўм маош оладиган академикдан кўра, юз сўм оладиган пивофуруш яхшироқ яшашини ҳамма билади. Академик ўн баробар ҳақ олса, ўн баробар кўп меҳнат қилса, ўн баробар ақлли бўлса, ўн баробар илмли бўлса, ўн баробар кўп заҳмат чекса-ю, пивофурушдан ўн баробар ёмон яшаса? Бу нимадан? Тузумимизда ҳоким бўлиб турган қаллобликдан!

Турғунлик йилларида айрим раҳбарларнинг қандай яшаганлиги маълум бўляпти. Уларидан миллионлаб пуллар чиқди, кўплари қамоқхоналарда ётишибди. Ҳозиргилар-чи? Қани, ким бизга кафолат бериши мумкинки, ҳозирги раҳбарлар шу эски йўлдан кетмаяпти деб? Ўша маъмурий-буйруқбозлик силсиласи, ўша планлаштириш тартиби, ўша қоғозбозлик ҳали мавжуд бўлса, камёб маҳсулотлар сонни кун бакун ортиб бораётган замонда ким кафолат бера олади бунга? Ҳеч ким! Чунки қайта қуриш бошлангандан сўнг ҳам бундай фожиалар содир бўлганлиги ва «урилганлар» ўрнига бориб ўтирган талай раҳбарлар яна ҳибсга олинганлиги маълум.

Шунинг учун, такрор айтаманки, кишини бундай жиноятларга ундовчи сабаблардан халос бўлмоғимиз керак.

— Эркин ака, охириги савол: суҳбатимиздан кўришиб турибдики, осмонимизни ниҳоятда қалин қора булутлар қоплаган. Ёруғ кунлар тезроқ келишини

бутун мамлакат аҳли интизорлик билан кутмоқда. Уша қуёшдек чароғон, кўксимизни тўлдириб нафас оладиган кунлар қачон келади?

— Инсонга умид туйғуси берилган. У дунёда ана шу туйғу билан курашади, яшайди. Ёруғ кунларнинг қачон келиши ўзимизга, ҳар биримизга, аҳллимизга боғлиқ. Ёруғ кунлар келиши учун фақат осмонга қараб боумид бўлиб ўтиришнинг ўзи кифоя қилмайди. Биз: «Сен ўйламай кетмонингни чопавер, юқорида сендан кўра ақллироқ одамлар ўтиришибди. Сен учун ҳам ўшалар ўйлайди, ўшаларнинг айтганини қилсанг, бас!»—деб қайси кунларга етиб келганимиз маълум. Шунинг учун ҳар биримиз фикрлашни, эътиқодимиз учун курашишни, ўрганмоғимиз керак. Олдимизда Ҳақиқатдан улуг обрў бўлмаслиги лозим. Ана шундай йўл билан курашсакгина ёруғ кунларга ета-миз.

Лекин Сиз айтган булутлар жуда қуюқ, жуда оғир. Ҳақиқат, эркинлик ва ошкоралик қуёши улардан жуда юксакда. Бу булутларни сурадиган куч — халқнинг овози. Менимча, халқ эртанги кунни яхшироқ бўлишини истаса **Бирлашмоғи**, уюшмоғи ва ҳақиқат учун курашмоғи керак. Жамиятимизни олдинга етаклайдиган қонун-қоидалар жорий этилмоғи лозим. Бундай қонун-қоидаларни ҳам халқнинг ўзи тақлиф этмоғи керак. Биз ҳозир қуришни орзу қилаётган, ҳали мутлақо йўқ бўлган ҳуқуқий давлатимиз халқнинг иштиёқи, кураши билан бунёд бўлади. Бунинг учун биз, аввало, фикрлашни ўрганмоғимиз керак.

Оғир бўлса-да, зиёлиларимизга айтадиган бир таънали гапим бор. Биз имкониятимиз даражасида фикрлаймиз, ишлаймиз, ижод қиламиз. Кўнглимизнинг тагида «каминалик» билан яшаймиз. Шоир ёки ёзувчи бўлсак; шукр, 2—3 йилда китобим чиқиб турибди, яна 2—3 йилдан сўнг мукофот олиш навбатим ҳам келиб қолади. Ортиғига даъво қилиб, нимага эришдим, деб кун ўтказамиз. Олим бўлсак: мана, докторлик унвонини қўлга киритдим. Рисолаларим чиқиб турибди. Бундан каттасининг менга нима кераги бор, деб овунамиз... Энди бундай шукроналик билан яшаш халқ ва ҳақ олдида катта гуноҳ. Биз ҳеч қачон тўхтаб қолмаслигимиз, имкониятимиз, кучимиз даражасида ишлашимиз керак. Ўз келажагимизни, бахтимизни, маслагимизни унвону чоп этилажак ки-

тобларда кўрсак, Она-Ўзбекистонимизнинг, миллатимизнинг тараққиёти тўхтаб қолади.

Академик А. Сахаров нимага муҳтож эди? Уч марта Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, Нобель, Ленин, СССР Давлат мукофотлари лауреати, қатор орден ва медаллар соҳиби эди, у. Атомни яратган жаҳон миқёсидаги олимлардан бири эди. Лекин уивону мукофотлар учун яшамаган, курашмаган экан. Ҳаммасидан воз кечиб бўлса-да, сургунларга гирифтор этилса-да, адолат учун курашди. Қариб-қартайиб қолганига қарамай, ҳамон курашиб яшайпти. Адолатпарварлиги учун турғунлик йилларида таъқибга учраган бу одам, энди СССР Халқ депутати бўлиб, яна ҳақиқатни ҳимоя қиляпти.

Чингиз оға Айтматовни олайлик. Бир бор Ленин, уч карра СССР Давлат мукофотини, академиклик унвонини олиб, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони бўлган бу ижодкор ҳам фароғатга берилса бўларди Ватанимда булардан ортиқ мукофот йўқ. Қайта нашр этиладиган асарларимнинг қалам ҳақи нафақат ўзимга, набираларимга етиб ортади, деб ўйласа ва ором, ҳаловатга берилса, бугунги Чингиз Айтматов бўлармиди!..

Мен дунёга чиқиш қудратига эга бўлган шоир-ёзувчиларимиз, олимларимиз, сиёсий арбобларимиз борлигини биламан. Лекин юракдаги ана шу «шукроналик», уларни ўз измига солиб олган. Ёшларимиз бундай қусурлардан ҳоли бўлсалар. Ҳеч қачон эришган даражам етарли демасдан, куч борки, ҳаёт борки олдинга интилиб яшамоғимиз керак!..

— Дилдан суҳбатингиз учун катта раҳмат, Эркин ака!

*Қулман Очилов суҳбатлашди.
1989 йил, 15, 16, 19 сентябрь*

ҚУНДУЗ МИРКАРИМОВА

ҚУЕШ ВА ЮЛДУЗЛАР АРО

— Суҳбатни халқимизнинг маданий бойликларидан бўлган миллий рақс хусусида бошласак. Тўғриси, ўзим ҳам болалигимдан яхши рақсларнинг шайдосиман. Саҳнада Мукаррама опа ижросидаги рақсни кўрсам, ҳафта давомида ўша завқ, ўша таассурот ва ҳиссиёт билан юардим. Ҳозир эса...

— Гапингизда жон бор. Ота-боболаримиздан бизга шундай мерос қолганки, бундай маданий мерос назаримда бошқа ҳеч қайси халқда бу қадар бой бўлмаган. Ҳали-ҳали айрим хонадонларда ва музейларда сақланаётган гиламнусха сопол ва мис идишлар, гулдор патнисларни кўрганда қувониб томоша қиламиз. Шунингдек, қизларнинг севгилиси исмини ва кўнгил розини ифодаловчи шеърлар битиб тиккан шойи қийиғу, чуст дўппиларни топиш амримаҳол бўлиб қолди. Қарияларнинг бошларига салла ўраб, оқ шойи матолардан тикилган чакмон барини ҳилпиратиб юришлари-чи. Кўчаларнинг файзига тўймасди одам. Хотин-қизларнинг кўркини очадиган попоп гулли узун камзул, духоба нимчаларни айтмайсизми. Бу рўйхатни давом эттирсак, охири бўлмас. Шундай бой меросни асрай олмаганимиз, менимча, ношудлигимиздан. Миллий рақс санъати ҳам ана шу мероснинг бир қисми эди десам, хато бўлмайди. Жумладан, Мукаррама опа Турғунбоева яратган «Жонон», «Нисор», «Роҳат», «Ларзон», «Савти Муножот», «Пилла» каби ажойиб миллий рақсларимизни чет мамлакатларда ҳам юксак баҳолашган. Чунки уларни томоша қилган киши кўз ўнгида халқимизнинг ўзига хос томонлари, ифбат ва назокати, камтаринлик ва одам-охунлиги, зеболиги ва зукколиги намоён бўларди. Афсус, ҳозирги раққосалар учун бу гаплар эриш туюлади.

— Гапларингизни тинглаяпман-у, рақс шайдоларининг Опа билан видолашув манзараси кўз олдимга келаяпти. Навоий номидаги ўзбек Давлат академик Катта театри ҳеч қачон бунчалик тумонатнинг шоҳиди бўлмаганди. Севимли раққоса билан видолашгани келганлар майдонга сиғмай, кўчаларни тўлдирганди. Соқоли кўксига тушган нуроний отахонлар-у, оппоқ доқа рўмоллари ярашиқли онахонлар ҳам тўпланишганди. Улар туни билан йўл азобини тортиб бўлса ҳам, Тошкентга етиб келишди. Минглаб одамлар орасидан марҳуманинг жасадини олиб ўтиш учун солдатлардан «девор» қурилганди. Мукаррама опанинг халқ орасида бунчалик обрў топганлигининг бониси нимада?

— Биринчи сабаби — халқ рақсларини юракдан, қойилмақом қилиб ижро этганлари. Иккинчидан, Опа қачон қараманг, одамлар орасида юрарди. Бугун Қашқадарёда, эртага эса Бухорода, Хоразмда...

Муҳими шундаки, сафарларда устоз барчага баробар муомала қиларди. Таниса, танимаса катталарга ҳурмат, кичикларга меҳр билдирарди. Қишлоқларда бўлган пайтларида оддий одамларнинг тўйларида қатнашиб, файз киритишни ёқтирарди. Лекин бунинг учун таъмагирлик қилмасди. Одамларнинг бир дақиқалик хурсандчилиги унга бебаҳо ҳисобланарди. Тўй-томошаларда раққосаларга пул қистиришни ёқтирмасди. Айниқса пул қистириш баҳонасида маст-аластларнинг раққосага бемаъни шилқимлик қилганини кўргудек бўлса, неча кунгача туюқиб юрарди. Санъаткор халқ учун беминнат, холис хизмат қилиши тарафдори эди у. Қолаверса, одамзод доимо гўзалликка интилиб яшайди, ундан завқланади. Опага ўхшаган истарали, дилкаш ва дилбар одамларни афсуски, табиат кам яратади.

— Устозингиз сизни рақс оламига қандай олиб кирганини эслайсизми?

— Бўлмаса-чи, у кишини илк бора 1944 йилда таниганман. Ушанда Маъмуржон Узоқовнинг «Раққосасидан» кўшиғига ўйин саҳналаштирдилар. Ҳар бир ҳаракат куйланаётган сўзларга монанд бўлиши зарурлигини уқтирдилар. 40 нафар қиздан саралаб икки гуруҳга ажратишди. Бир томондагиларни Дилором Шерова, иккинчи томондагиларни бошқаришни менга топширдилар. Қўшиқни Бобораҳим Мирзаев аслида Опага атаб ёзгандилар. Ўйиннинг давомидан эса «Уфори» ижро этилиши лозим эди. Оммавий рақснинг мураккаб жиҳатлари кўп. Шу боис неча кунгача машқ қилдик. Уша кезлари ансамбль тузиш режаси пайдо бўлганди.

1955 йил Варшавада ёшлар фестивали муносабати билан беш нафар раққоса сараланди. Тамара Юнусова, Бернора Қориева, Флора Қайданий, Рая Ҳожисаидова ва мен. Сафарга тайёргарликни ҳам жуда пухта олиб бордилар. Туш пайтида машқни тугатгач, «энди либослар устида ишлайман», дердилар. Чунки ўйин муваффақиятини кўп жиҳатдан кийим белгилайди. Ҳозир негадир бунга кам эътибор қилишади. Фестивалда хоразмча, бухороча, уйғурча каби классик рақслар учун бешаламиз лауреат бўлиб қайтганимизда устознинг қанчалар севинганларини билсангиз эди. Исоҳор Оқиловнинг «Ларзон» рақси ижроси учун ҳам лауреат бўлгандим ўшанда. Бугун эса ўзингизга маъ-

лумки, улар ўзбек санъатига баракали ҳисса қўшиш-
япти.

— Биласизми, кўпчилик сизни Опанинг энг бирин-
чи шогирди ҳисоблайди. Сабаби юз тузилишингизда-
ги ўхшашликдан ташқари, ижро услуби ҳам бўлса
керак...

— Агар мухлислар шундай ўйлашса, гоят бахти-
ёрман. Ўхшаш мумкин, лекин ҳеч ким Мукаррама
Турғунбоева бўлолмайди. Устоз ишларини давом эт-
тиришга қўлимдан келганча ҳаракат қилаяпман.
1962 йилдан 1979 йилгача хореография билим юртида
ишлаб, 500 дан ортиқ талаба тарбияладим. 10 йил
давомида «Баҳор»да Опа ишларини давом эттирдим.
Раҳбарлар қистовига қарамай четдаң балетмейстер
чақирмадим. Чунки — рақслардаги миллий тус йўқо-
лишидан кўрқардим. Ансамбль миллий бойлиқлари-
ни — либосларни жуда эҳтиётлик билан асраб-авай-
лардим. Ун йил мобайнида 138 рақс саҳналаштирдим.
Катта-катта анжуманлар концерти «Баҳор»сиз ўтмас-
ди. Бир кун СССР халқ артисти Игорь Шаповалов:

«Беш республика раққосалари ижросида дўстлик-
ни ифодаловчи ўйин тайёрланг», деди. Қардош рес-
публикалар ўйинчи қизлари иштирокида (110 нафар
раққоса қатнашарди) тайёрлаган саҳнани кўриб, ҳа-
қиқий Шарқона рақс бўлибди, дейишди. Яна эсда қо-
ларли ишлардан бири «Хотира» рақсидир. Унда ус-
тоз ижро этган «Тановар», «Кўзларингни яширма»,
«Андижон» полкаси каби рақслардан гулдаста тай-
ёрланган. Унч томоша қилган киши кўз ўнгиди Му-
каррама Турғунбоева сиймоси гавдаланади.

— Қундуз опа, ҳар бир рақс ижросисига ярашиқ-
лик бўлгандагина, бошқаларда завқ уйғотса керак.
Мукаррама опа «Тановар»да рўмолни бошларига дол
ўраб, ибо билан саҳнага чиққанининг ўзидаёқ, томо-
шабин қалбида туйғу уйғонарди. Шахсан мен қараб
тўймасдим. Қисман хотин-қизларга хос ибо, ифрат,
ноз-карашмаларнинг таъсирчан кучини дилга туяр-
дим. Қилинаётган ҳаракат беҳуда бўлмасди. Бири —
иккинчисини тўлдирарди. Уларнинг мазмунини шеър
ёдлагандек уқарди, одам. Айрим раққосалар мени
маъзур тутишсин-ку, ҳозир ўша «Тановар», «Жонон»
ларни соғинган фақат мен эмас.

— Тўғри айтдингиз. Ўзим ҳам ўша «Тановар»ни
соғинганларданман. Негаки, рақс — бу лирика. Унда
инсон туйғулари чертилади. Масалан, «Пилла» рақ-

си. Томошабин кўз ўнгида қурт боқишдаги оғир меҳнат намоён бўлади. Концертларда рақсларнинг мазмуни ёзилган тавсияномалар бериларди. Ҳозир ўзбек рақсларида миллийлик йўқолиб кетди. Маъносиз ҳаракатлар завқлантирмайди, балки одамни чарчатади. Ҳаракатдагина эмас, раққоса чехрасида ҳам мазмун ифодасини уқмайсиз. Бунинг сабаблари бадий Советнинг йўқлиги, хореография билим юртидан чиққан қизлар ўқув даргоҳини тез кунда унутишлари, кўп-ларининг устоз кўрмаслигида бўлса керак. Яна санъатни тушунадиган, уни бошқариб турадиган раҳбар зарурати ҳамдир.

— Шундай экан, нима учун «Баҳор» ансамблидан кетдингиз! Рақс анъаналарини давом эттириб, ажойиб ижрочиларни тарбиялашингиз мумкин эди-ку?

— Бу саволингиз мени бир оз изтиробга солади. Айтсам тилим куяди, айтмасам дилим. Ҳозир ошкоралик даври. Менимча, кейинги йилларда раҳбарларимиз орасида халқ фаровонлиги, Ўзбекистон тараққиётидан кўра, ўзининг фаровонлигини ўйлайдиганлар кўпроқ учраяпти. Мансаб тегдими, фойдаланиб қолиш мақсадида, бутун имкониятларини ишга солишади. Бу борада турғунлик даври ҳам ҳолва бўлиб қолди. Аламдан эмас, балки қарашларимиз гоҳо баҳор осмонига ўшаб «бугун оқ, эртага қора, индинга яна оқ» қабилада эканидан, оддий одамларнинг боши гангиб қолаётганлигидан куйинаман.

Эслаб кўринг, авлоду аждодимиз «ўзингдан битта кўйлак ортиқ кийганини ҳурмат қил» деб ўргатган. Шу жиҳатимиз одамагарчиликда ўзбек халқини бошқа миллатлардан устун эканлигини белгиларди. Зиёлиларни, меҳнат илғорини 70—80 йиллиги нишонларди. Устозларни шогирдлар иззат-икромда пенсияга кузатишарди. Фарзанд ота-онани ардоқларди. Ҳамма бир-биридан руҳланиб, келажакда ўзи ҳам шундай ардоқда бўлишидан умидвор яшарди, жон дилдан меҳнат қиларди. Бу яхши одатлар йўқолиб кетди. Мана бир мисол: югуриб-елиб, ишлаган кезларим эди. Бошимга оғир мусибат тушди. 25 яшар қизимдан айрилдим. Бунинг қанчалик оғирлигини фақат оналаргина ҳис қила олади. Яна ҳам иш билан овунардим. Ярим йил ўтар-ўтмас директоримиз «ишдан бўшашга ариза ёзармишсиз», деди. Ушанда қай аҳволга тушганимни тасаввур қилинг-а. Маданият министримиз, шундай дебди. Турмуш ўртоғим, консерваториянинг

собиқ ректори Ҳамид Раҳимов ҳам, ўзим ҳам умримизни санъатга бахшида қилсагу, оқибати шуми, деб изтироб чекдим. Министр ҳузурига бордим. Ансамблнинг ютуқлари ҳаммага маълум эди. Ишдан кетишимга қандай зарурат туғилди, деб сўрадим. У ҳам данга-лига ўтиб, юқоридан кўрсатма берилганлигини айтди. Марказқўмнинг собиқ котибининг қайнисинглиси учун жой керак экан. Санъатга жон куйдирган министр бундай қилмасди. Афсус, у ҳам мансаб курсисини йўқотишдан қўрққан. Унга ансамбль келажаги нима бўлишини, рақсларда миллийлик йўқолиш эҳтимолини ўшандаёқ айтганман. 45 йиллик меҳнатим эвазига шундай кузатишганди. Тушкунликка тушмадим. Бир неча йилдирки, қадрдон билим юртида рақс шайдоларига сабоқ бераяпман. Лекин кўнглимнинг бир чеккасида ўша воқеанинг асорати бор, қолаверса, халқимизнинг санъати тақдири шундай раҳбарларга қолганидан эзилиб кетаман.

— Ҳар бир раққосанинг ўз ўйини, ҳар бир халқнинг ўз санъати бўлиши керак. Кейинги вақтда репертуарини ўзга халқлар рақслари билан бойитиш урф бўлгани гашига тегаяпти. Гоҳида ўйлаб қоламан, ўша халқ санъаткорлари нега ўзбек рақсларини ижро этишмайди?

— Гапингизда жон бор. Ҳозир ҳам қишлоқларга борганимда, исмимдан кўра «Гулноз»ни ўйнаган раққоса деса, тезроқ танишади. Барча раққосалар буни тўла ҳис қилади деёлмайман. Фақат Қизлархон Дўстмуҳамедованинг рақсларида озми-кўпми миллийлик борлигини тан олса бўлади. У ҳаваскорликдан чиққан. Агар рақс бўйича ўқув даргоҳида мутахассислар томонидан тарбияланса, катта фойдадан ҳоли бўлмасди. Бошқа ўйинчиларимиз эса мазмундан кўра ҳаракатга зўр беришади. Фақат юз ифодаси — жилмайиш бор. Кўпинча унинг сунъийлиги сезилиб туради. Репертуар масаласига келсак, биринчи навбатда ҳамма ўз халқини ҳурмат қилиши лозим. Айримлар ҳалигача эргашиш одатидан фориғ бўлишолмаяпти. Қайси мамлакатга борса, ўша халқ қўшиғи ёки ўйинини ўрганишади. Майли, ўрганишсин, лекин аввал юқорида саналган рақсларни маромига етказиб қўйишсинда, кейин ижро этишсин.

Мана қаранг, неча йилдан буён руслар билан бир қозондан ош ичамиз. Муҳаббат Шамаевдан тортиб, Шерали Жўраевгача репертуарига русча қўшиқ ки-

ритишган. Нима учун Алла Пугачева ёки Валерий Леонтьев ўзбекча айтмайди. Ҳиндларнинг қўшиқ ва рақсларига шу қадар берилдикки, сал бўлмаса ўзимизникини унутаёздик. Афғону, арабчага ихлос қўйдик. Бу билан мен қардош ва чет мамлакатлар санъати ўрганилмасин, демоқчимасман, фақат меъёри билан, ўз санъатимизни қуёш билиб, ўзгаларга юлдуз мисол ёндашсак, демоқчиман. Санъатни тушуниб, тўғри бошқарадиган раҳбарлар зарур. Ҳозир рақс санъати фидойилари йўқ ҳисоб.

— Мукаррама опани асрай олмаганлигимиз ҳақида одамлардан ҳалигача эшитиб қоламан. Тафсилотлардан беҳабармисиз?

— Нохуш хабарни эшитишимдан икки-уч кун аввал, Опа қўнғироқ қилдилар. Турмуш ўртоғим иккимиз дарров тушундик. Чунки қаттиқ ранжиган ёки севинган пайтларида биз билан ўртоқлашардилар.

«Қатталарга ёқмай қолибман чоғи, санъатни буйруқ билан юритиб бўлмайди-ку. Нега буни тушунишмайди,— сўзларидан изтироб уфурарди.— Қилаётган ишларим ҳаммаси халқ учун-ку. Менга орден, медалъ эмас яхши гап зарур».

Ушанда кўнглимиздан бир фикр ўтди: «Ижод аҳли учун бир оғиз ширин сўз тоғдек катта рағбат ҳисобланса, бир оғиз ёмон сўз ўшандек катта ўкинчдир». Бизда охирини ўйламай буйруқ билан иш тутиш ҳоллари анча қиммата тушди. Изимизни ўзгаларга берганимиз туфайли, республикамизнинг ўнлаб фидойилари жонкуяр, қайта туғилмас, ишбилармон раҳбарлари қурбон қилинганлигини бугун ҳаёт исботлаб турибди. Мукаррама опа Турғунбоевадек катта талант соҳиби, зукко, ҳаётни, халқни юракдан севган, унинг учун ҳаётини бахшида этган қувноқ аёл кўп яшаши мумкин эди. Афсус, ўша тўфон ичига тушиб қолди у ҳам. Биз уни асрай олмадик. Бундай ҳоллар тарих учун сабоқдир.

— Қундуз опа, рақс санъатида ялла қандай ўрин тутади? Ёш, энди танилаётган ўйинчи қизларнинг кўпинча яллага тушишлари тўғрими?

— Биласизми, ўтмишда яллага асосан тўйларда қизлар мажлисида, йиғинларда ўйнашарди. Раққоса эса у куйлардаги маънони ҳаракатда ифодалаши зарур. Буни қатор ансамбллар раққосалари унутишган кўринади. Ёшларнинг яллага тушиши услубга эга бўлишидан маҳрум этади.

— Ижодий режаларингиз билан ҳам таништирсангиз.

— Санъат борасида билганларимни ёшларга ўргатайман. Бу йил ҳам 23 нафар қизни тарбиялаб, турли ансамблларга йўлладим. Яна ўзбек миллий рақсларини тарғиб қилиш ва тиклаш учун изланаяпман. Гулнора Низомова, Гавҳар Аминова, Матлуба Раззоқова каби шогирдларимнинг келажаги порлоқ деб ўйлайман. Яқин кунда қўшни Хитой мамлакатига ўзбек рақсларини ўрганиш учун махсус сафарга тайёрланаёпман. Қизлархон Дўстмуҳамедова каби талантлар эса халқимиз миллий рақсларини саҳналарда жонлантириб, устозлар руҳини шод этишади, деган умиддаман.

*Муқаддас Абдусаматова
суҳбатлашди.
1986 йил 16 август.*

ОМОН МАТЖОН

«ДИЛИМНИНГ РАНГИНИ ГУЛ БИЛСА БУЛДИ...»

— Омон ака, келинг суҳбатимизни ўзбек халқининг кўз қорачўғидек асраб-авайлаб келаётган миллий урф-одатларидан бошлайлик. Чунки ҳар бир халқнинг миллий қиёфасини биринчи навбатда унинг ўзига хос удумлари белгилайди-да! Шундай эмасми?

— Албатта. Бизнинг халқимизда яхши одатлар жуда кўп. Одатлар қомуси тузилсаям яхши бўларди. Лекин ўнлаб докторлик диссертацияси бўладиган бу нарса шу пайтгача тартибга солинмаган. Ҳар қандай урф-ижтимоийдир. Кишиларнинг ҳаёт кечириши, улар қандай тузумни бошдан ўтказиши, силкинишлар, ларзалар ҳам одамларга ўз таъсирини ўтказади. Ўзбекларнинг яхши одатларидан бирини, яъни ота-оналарнинг болаларига атаб уй солишини айтай. Улар сўнги топганини ҳам йиғиб, уй солишади. Бу—Ватанга, туғилган тупроққа боғлиқлик белгиси. Буни баъзи бир тушунмаган одамлар бойишга боғламоқчи ҳам бўлишади. Нега ўзбек икки қаватли коттежда яшамаслиги керак? Кучи етса майли, ўн қаватли қилиб қурсин. Уй биз учун она Ватан деган гап. Шунинг учун ҳам бизнинг халқ дарбадар эмас. Отасини, онасини ташлаб иссиқроқ кўринган ерга қочиб кетавермайди. Ҳозир Ноқоратупроқ ерлар масаласи кўп гапириляпти. Россиядаги бу ерларнинг бўшаб қолгани

кимнинг фожиаси? Туб халқнинг фожиаси. Бошқа нарса эмас. Агар тузум туфайли дейдиган бўлсак, социализм ҳар бир халққа туғилиб ўсган ерида, тупроғида ўз урф-одатлари билан яшашга имконият берган бўлса... Сталин даврида бутун-бутун халқлар қувғинга тушди, қирқ йил бурун тузилган актлар касофати билан кўп миллатларнинг уйи бесаранжом бўлди. Юртни ўз эгалари обод қилади. Халқлар бош қўшиб, тенг манфаатли улкан бир иш қилиб, сўнг «Интернационал»ни куйлашса ярашади. Лекин ҳар ким ўз ерида, ўз уйида миллий қўшиғини айтганига нима етсин!

— Минг йиллик тарихимизни елкасида кўтариб келётган обидаларимиз, минораларимиз ҳам халқимизнинг буюк анъаналаридан саналади...

— Ҳақ гапни айтдингиз. Умуман, гап келганда мана Самарқанд, Хоразмдаги обидаларни, ёдгорликларни халқ қурган деймиз-у, бу ўз-ўзидан амалга ошмаганлигини, бунёд қилинмаслигини унутиб қўямиз. Амалдорлар, ҳукмдорлар томонидан қурилганлигини ҳам ҳисобга олиш керак. Халққа катта йўналиш берувчи куч керак. Амир Темур «бизнинг қудратимизга шубҳанг бўлса, марҳамат, тиклаган иморатларимизни келиб кўр» дегани, менимча, классик гап. Катта қурилишлар замирида, умумий, маданий даражамиз ҳам туради. Шунинг учун юртимиздаги бу асрий ёдгорликларни кўрганимизда беихтиёр улкан кишиларнинг улкан ишлари кўз олдимизга қелади. Уларнинг олдида суратга тушиб, ҳеч бўлмаганда, ўтганларни сўкмай кетишимиз лозим. Тинчлик, дориломон кунлар ҳам яхши одатларнинг кўпайишига сабабчи бўлади. Халқ ўз тинчига қўйиб қўйилган, ўз меҳнатининг самарасига қараб камол топадиган замонда анъаналар янгиларини пайдо қилади ва эскиларини сақлаб, ёдлаб қолиш учун шароит бўлади. Албатта, биз одатдан ташқари нарсаларни кўрсак, ҳайратланиб, «бу нима» деб турамиз. Лекин пайти келиб, шу нарса қабул қилинади. Мисол учун—ёшларнинг муқаддас жойларни зиёрат қилиши. Бундай анъаналар олдин бор эди, деб айтолмайман. Тарих—соддароқ қилиб айтадиган бўлсак, пешонага битилган, яшаб ўтилган тақдир. Уни тузатиб ҳам, ўзгартириб ҳам бўлмайди. Лекин йиллар шафқатсиз. Шу жумладан, ўзбек халқининг ҳам ўсиш босқичлари, таназулга юз тутган йиллари кўп бўлган...

— Мени бир савол қийнайди: Бизнинг авлодларимиз халқимизнинг асрлар давомида асраб келган қадимий удумлари, оналаримиз айтиб келган бетакрор аллалар, тўйларимизда айтилгучи кўҳна «ёр-ёр»лар биздан кейин ҳам ўз қадр-қимматини сақлаб қолаверадими?

— Менимча, қолади. Бу пасту баланд, тўғрироғи, доира бўйича ривожланувчи табиат диалектикаси тақозосидир. Мана ҳозир шеърятимизда «Қадимий оҳанглар» деган катта-катта туркумлар ижод қилин-япти. Бу жуда яхши, фольклор қаҳрамонларига му-рожаат этиляпти. 70-йилларда чиққан биринчи кито-бимда «Қадимги оҳанглар» деган шеър бор.

Ой-йиллар кезардим ажиб
сўроқ ичинда,
Тул каби гоҳи очиб,
кўнглимни боғ ичинда.
Гоҳи кўмдим дилимни
ойдаги доғ ичинда,
Бу дунё тилсимдир
қил бор қиёқ ичинда.
Бир ганжи кўк ичинда,
бири тупроқ ичинда...

Шундай, гоҳ кўрилади, гоҳ кўмилади. Ҳар бир авлод ҳар бир масалага ўз муносабатини билдиради. Тарихий воқеалар ҳам, анъаналар ҳам шундай.

— Коммунистик жамият бунёд этиш қонуниятлари-га кўра, халқларимиз бирлашиб, тинч-тотувлашиб боравериши назарда тутилган. Бунинг натижасида уларнинг хусусий ўзига хослиги, яъни соф миллий фазилатлари ҳам умумлашиб, баъзан катта халқ таъсирида кичикларнинг бир қанча урфлари йўқола бо-риши табиий. Сизнингча, бу умумий истиқболми ёки фожиами? Агар фожа бўлса, унинг олдини қандай олиш мумкин?

— Бу сталинизм қолдирган асоратлардир. У озмунча «анъаналар» мерос қилиб кетмади-я! Ҳар кимдан шубҳаланиш, ҳар бир сўздан огоҳ туриш мана шу таъқибкор, эҳтиёткорлик меваларидир.

Модомики, катта-катта кўч-кўчлар ҳам Сталин даврида бошланган-ку! Қримдан қрим-татарларининг ҳайдалиши. Қавказдан арман ва грузинлардан таш-қари барча туркий халқларнинг қувилиши бунга жон-ли мисол.

Ҳар бир миллатнинг ўзи туғилиб ўсган жойида уларнинг гуллаб-яшнаши, униб-ўсишини таъминлаш керак, «Коммунизм» дегани ҳамма бир ёққа кўчиб борсин дегани эмас-да! Энди биз «Ленинга қайтайлик!» деб XXVII съездда ёки партия XIX конференцияси кўрсатмаларига бежиз суянаётганимиз йўқ. Шунинг учун бу «халқларнинг қўшилиб кетиши» деган гапнинг ўзи жуда хавфли. Чунки «шундай экан-да!» деб кўп нарсалар кечирилиб бораверади. Кичкина бир мажлиснинг протоколи қайси тилда ёзилишининг ҳам келажақда тарихий аҳамияти бўлади... Ҳа, атроф воқеаларига қуруқ эътиқод билан эмас, озроқ билим билан қараш керак. Энди биз билдикки, социализм коммунизмга яқинлашган сари халқлар бирлашиб кетади деган гап Сталиннинг тезиси экан. Наинки бирлашади, аксинча ҳар бир халқ ўзининг нодир хислатларини қадрлашга интилар экан. Халқларнинг бир-бирига таъсири доимий. Бу ер шарининг Бугун фақат СССР эмас, «Дунё—умумий уйимиз» деган тарзда қарашимиз керак. Миллатгаям, миллатларнинг тақдиригаям.

Тепадан қараганда ер шарининг жуда кичик, одам эса заррадек. Бугун азон туйнуги очилганини биламиз Арктика, Антарктида устида. Миллатларга қилинган зуғум ҳам, миллатлар ўртасидаги нифоқ ҳам ана шу азон туйнугидан кичик бўлган масала эмас. Ниҳоят, очикча гаплашишнинг юқори даражаси озроқ тартибга олинди. Халқ депутатлари съезди — минбарини айтаяпман. У барча халқларнинг ошқора минбарига айланиб қолса, айниқса, бизнинг депутатларимиз (Ўрта Осиёликлар) ҳам ўзларини мустақилроқ сезиб, ўз маданиятини, руҳини кўрсата олса, менимча, маъқул бўларди.

Дунёда қайси бир мамлакатда нимаики устун бўлса, биз шуни олишга, татбиқ қилишга интилишимиз керак. Ҳамма хушxabар фақат Москва орқали ўтиб келсин деган қонун ҳеч жойда ёзилмаган. Янги, яхши гап бўлса, нега уни бевосита олиш мумкин эмас экан? Ленин, ҳар қандай идеал бирон фойдали, қизиқтириш кучига эга бўлмаса, бир тийинга қиммат, деган мазмунда гапирган эди. Ҳамма нарса Москва орқали ўтиб келадиган бўлса, кўпгина бахтсизликларимизни ҳам у ёққа тўнкасак бўларкан-да? Съездда агар эсингизда бўлса, бизнинг кўпгина бахтсизлигимизга рус халқи сабабчи, шу туфайли ўзиям бахтсиз деган

гаплар айтилди-ку! Шунинг учун битта халқ ҳамма нарсани ўзининг бўйнига олиб, бошқа халқлар номидан иш тутмаслиги керак.

Афғонистонни олайлик. Бу бизнинг урушдан кейинги энг катта ва даҳшатли хатомиз. Биз четдан келиб бир халқни бош эгдириш, зуғум қилиш асло мумкин эмаслигини бутун дунё олдида исботладик. Хайрият, давлатимиз ўз хатосини бўйнига олиб ҳарбийларини чиқариб кетди, бўлмаса худо кўрсатмасин...

— Репрессия йиллари мажбуран хато қилганларчи, уларни энди кечирсак бўлар ахир?! Қачонгача «айбсиз айбдорлар»га маломат тошлари отаверамиз? Уларнинг беғубор руҳлари олдида қилган гуноҳларимизни ювайлик...

— Хато билан хатонинг фарқи бор. 30-йиллардаги қилгулигини олтишинчи, етмишинчи, ҳатто саксонинчи йиллардаям у ёки бу тарзда такрорлаган кимсалар ҳалиям борга ўхшаяпти! Буни энди хатога йўйиб бўлмас! Бу ерда аниқ қотил ҳақида гапириш керак. Лекин биз қандоқ кўнгилчан миллатмиз-а! «Тавба қилдим!» деса, жаллодни ҳам кечиришга, афв этишга тайёرمىз. Нимага бефарқ бўлсак, шундан фожиа бошланишини бугун ҳам аниқ билишимиз керак.

Мана рус халқини олайлик. Даҳшатли 37-йилнинг оммавий қирғинларида репрессия қилинган одамларни оқлаб олаяпти. Бизлар эса ҳали рўйхат тузиш билан овора бўлиб ётибмиз. Абдулла Қодирий, Усмон Носир, Чўлпон, Фитратлар бизнинг пешонамизга фалакнинг гардиши бир айланиб битиб қолган сўнмас юлдузлар эди. Улар тирик бўлганида, ўзбек адабиётининг олдига тушадигани бўлмасди. Ҳеч бир халқ бизнинг халқимиз сингари «тепса-тебранмас» бўлмаса керак-ов. Бўлмаса яқин 4—5 йил олдин ҳам кимларнингдир овозига жўр бўлиб «Чўлпон миллатчи», «Қодирий жадид», «Фитрат халқ душмани» деб юрармидик? Еки бўлмаса, Навоийнинг миллатини талашиб, Бобурни босқинчи, Темурни ашаддий золим ҳукмдор деб қоралашгача бориб етган кимсаларнинг қўшиғини жўр бўлиб куйлармидик? Эсиз, энди кўзларимиз очилляпти. Кеч, майли кеч бўлсаям, шукур қилиб, «Аждарҳо йили ўтди, илоё энди аждарҳо асри ҳам ўтсин-да!» дейлик. Энди уларга қурбонлик беришнинг тўхтагани чин бўлсин-да! Репрессия бўлиб кетган энг буюк боболаримизнинг муборак номларини ёд этиб, садоқатимизни изҳор қилайлик...

— Қодирий ҳам, Чўлпон ҳам, Фитрат ҳам қайтиб келмайди. Лекин шу ёруғ дунёда УЗБЕК деган халқ, миллат бор экан, уларнинг номи абадий яшайверади...

Эндиги саволим, бугунги жараёнда содир бўлаётган жиддий ўзгаришлар ҳақида. Матбуотимизнинг қўли-қўлига тегмай қолди. Сиёсий доиралардаги ўткир баҳслар, депутатлар съездидаги ҳақиқий ошкоралик, миллий муносабатларнинг кескинлашуви, ҳуқуқий органларнинг мудҳиш хатолари. Булар охири-оқибат нималарга олиб борар экан-а? Айниқса, Фарғонадаги фожиалар...

— Мен Фарғонадаги воқеаларга ўз муносабатимни биринчилар қатори айтдим. Бу фожа ҳамма туркий халқларнинг юрагига ғулғула солди. Бир шахснинг хатосини тузатиш мумкин, лекин шахс катта ишни бошқара туриб, хато қилса, бундан кўпчилик зарар кўради, изтироб чекади. Биз кўкларга кўтариб мақтаган Социалистик тузумимизнинг шу қадар қонунлаштирилмаган жойлари кўп эканки, маълум бир даврда йўл қўйилган хатоларнинг аччиқ меваларини ҳали анча вақт тортар эканмиз. Шунинг учун ҳозирги кунда бирдан-бир йўл—демократлаштиришни халқнинг ўзига қўйиб бериш керак.

Олис Фарғонами, Хоразмда яшайдиган деҳқонга нима учун юқоридан унинг экаётган ҳосилини планлаштириши ҳатто маҳсулотига баҳониям қўйиб, тақдирини беш йилга шакллантириши керак? Буни ерли халқ ўзи тузса бўлмайдими? Аслида планларни қишлоқ Советлари тузиб бериши керак. Бу йил нима экамиз, ўртоқлар, пахтами, йўқ, пахта бизга зарар экан, шунинг учун биз бу йил шоли экамиз, деб қишлоқ Совети қарор қабул қилиши керак. Москва ёки Тошкентда ўтирган раҳбар унга буйруқ қилиши инсофдан эмас. Мен жамият анархияга борсин деяётганим йўқ. Лекин планлаштиришда ҳам давлатнинг, ҳам халқнинг, ҳам ҳар конкрет шахснинг уйғунлашган манфаати бўлиши керак. Халқнинг уйғунлашган манфаати бўлмаса, хоҳлаган одам минг чақирим нарида баҳолаш комитетида ўтириб олиб, бизнинг помидор ёки узумимизга нарх қўйиб ўтирса, ўлиб-тирилиб ҳосил етказган одам бу ёқда қолиб кетса, унда қанақа ривожланиш бўлади? Ердан ким, қандай фойдаланиши керак, ер кимники деган саволга жавоб топиш керак. Бунгача бизда ҳеч нарса ҳал бўлмайди. Мана, масалаи Хоразмда мутасадди кишилар

ҳеч бўлмаса, шўлханинг эллик фоизини мол боқиш учун Хоразмда олиб қолиши мумкин-ку. Йўқ! Ҳозир Хоразмда бор йўғи 5-10 процент пахта шўлхаси қол-япти холос. Шу шароитда етиштирилган гўштнинг қайга кетаётганини ҳеч ким билмайди...

— Биласизми, сўнги вақтда матбуотимизда «ортиқча ишчи кучлари» деган ғалати бир атама ҳам пайдо бўлди. Бу ўз-ўзидан пайдо бўлдимиз?

Йўқ, албатта! Биз шу вақтгача жамиятимиздаги оғриқларни яшириб одамларни алдаб келаверибмиз: «Ривожланган социализм шароитида ишсизлик йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас»,—деб.

— Фарғона водийси ва Хоразм воҳасида ишсизлик ниҳоятда кўпайиб кетди. Буларнинг бир қисми Ноқоратупроқ зонага, Чита областига ва бошқа жойларга юборилиб, у ерларда колхоз ва совхозлар тузиляпти. Уртоқ Е. Қ. Лигачёвнинг Тошкентга келиб ўтказган кенгашидаям бу ҳақда батафсил сўз юритилди.

Яхшилаб ўйлаб кўрадиган бўлсак, ҳар бир гапнинг орасида «дўстлик» сўзини ишлатавериб, бу сўзни «олди-сотди»га қўявериш ҳам инсофдан эмас! «Дўстлик», «байналмилалчилик» деган сўз билан кўпроқ савдо-сотик қиладиган одамларга шубҳа билан қараш керак.

«Дўстлик» деган сўзнинг асл маъносини, туб илдизини яна бир таъкидлашни истардим. Агар халқлар ўртасидаги дўстликни аввал изоҳлаб бериш керак бўлса, ёки икки киши ўртасидаги дўстликни таърифлаш зарур бўлса, улар ўртасида осмону-ерча фарқ бор. Халқлар, миллатлар орасидаги дўстлик тенг бўлиши учун унга ҳеч кимнинг шубҳаси уйғонмаслиги ва бу ерда биров олаётган фойда билан иккинчи биров олаётган фойда ўртасида фарқ бўлмаслиги керак. Хўш, кейинги пайтларда нима бўлди. Бир гуруҳ генераллар «Ўзбекистонга адолат олиб келдик» деб енг шимариб ишга тушиб, ҳар бир ўзбекда салкам порахўр, сотқинни кўриб иш бошлашди. Оқибат мана уларнинг ёрдамида «ўзбеклар иши» деган сафсата пайдо бўлди.

Адолат қаердан келади? Агар бор бўлса олиб келишади-да уни! Ҳар ким ўзи молини ўзининг жойида эркин сотса, порахўрлик пайдо бўладими? Ҳеч қачон! Агар молини эркин сотишга қўйилмаса, баҳони битта томон белгиласа, шу жойда порахўрлик ва шунга ўхшаш бемаъни иллатлар пайдо бўлади. Юқоридаги

«Ўзбек иши» деган ҳақорат дўстликка хизмат қилди-ми? Йўқ. Халқимизнинг кўпчилик қисмида норозилик кайфиятлари пайдо бўлди. Ҳатто тузумимизга ва унинг туб асосига ҳам шубҳа уйғонди. Бугунги кунда оддий одамлар тўғридан-тўғри «Нима учун Ўзбекистондан у ёққа қора меҳнат қилувчилар кетади-ю, у ёқдан эса бизга раҳбарлар келар экан? Бу ҳам дўстликка хизмат қиладими?» деб эътироз билдиришяпти.

Шунингдек, етмиш йил давомида нима сабабларга кўра, ўзбек ишчилар синфи етишиб чиқмади, бунга тегишли институтлар аллақачон сиёсий баҳони беришлари зарур эди.

Биз бетўхтов чиқиб турган қарорлар билан эмас, аксинча собит қонулар асосида яшашимиз керак. Менимча, ўзбек халқининг юридик онги, ақли бунга етади. Ҳуқуқнинг энг олий сир-асрорлари қадимдан бизда яратилган. Ҳар ким жамиятда ўзини-ўзи ҳимоя қилиши керак. Бир одам ўзини ўзи ҳимоя қилолмаган жамиятда халқ ўзини ҳимоя қила оладими. Йўқ!

— «Келажак бугундан бошланади» деган чиройли иборамиз ҳам бор. Бугун бу бизга жуда эриш туюляпти. Бир хавотир дейинми ё нохуш бир безовталиқ дейинми, ҳаммамизни ўйга толдирыпти.

Наҳотки, янги келаётган авлодларимизга ўлиб бораётган Оролни, кимёвий заҳарларга тўйиб адо бўлаётган тупроқни, сизу биз номини санаб улгуролмаётган бедаво хасталикларни қўшқўллаб топширсак?

— Келажак бугундан бошланади, деган ибора бугун эриш туюлиш у ёқда турсин, бу умуман нотўғри. Биз тарихни даврга, боқинчиларга бўлавериб, бу фанни бичиқчилик, ямоқчилик растасига айлантирдик. Келажак бугундан бошланмайди. Келажак аллақачон кечадан бошланиб бўлган. Вақт шундай категорияки, уни ҳисобласанг бор, ҳисобламасанг йўқ. Вақт санай бошлаган ерингдан бошланиб кетади. Биз ер шарида кичкинагина шаҳарда миллион одам яшаб ўтиб кетаяпмиз, ташқаридан туриб ҳисоблаётган биров борми уни? Унинг ҳисоби бизга қизиқми ёки қизиқмасми? Шунинг учун халқ ўзининг тарихини ўзи ёзиши керак, ўзининг ҳисоб-китоби бўлиши керак. Акси бўлса, авлодлар ўртасида бўлинишлар бошланади. Йўл қўйилган хатоларни ўнглаш учун қанча вақт кетса, яна такрорламаслик учун ҳам анча вақт керак. Биргина «хуторларни тугатиш ҳақида» юқоридан қабул қилинган қарор халқимизнинг бошига со-

-саоқсиз қийинчиликларни солди. «Халқ ўзининг тақдирини ўзи белгилаши керак», деган гап кулгили бўлиб қолди.

Аввалроқ, «Гаплашадиган вақт»ларда Хоразмни қутқарса, фақат қўшиқ қутқаради, деганман. Уша пайтда нима учун бу гапни айтганимни эслай олмайман. Аламдан айтилган гап эди бу. Яъни саксонинчи йилларнинг бошида ҳам Орол билан ҳеч ким шуғулланмаётганди, болаларнинг меҳнати билан ҳеч ким қизиқмаётганди. Энгельснинг иборасича, агар жамиятнинг кунни болалар меҳнатига қолган бўлса, бу жамиятда катталарнинг аҳволи баттар фожиалидир. Касалликлар, ернинг, сувнинг ҳолати, қум, туз бўронларининг бошланганлиги, захлар-фожиалар, Амударёдан қайиқда ўтаётиб, ҳовучимда сув олиб ичмоқчи бўлдим, ичолмадим, шўр. Агар ёзувчи бир нарсага эътиборини қаратдими, мутасадди кишилар ҳам «Эбунақа экан-ку» деб фикрлашлари керак. Бараварига ман қилиш йўли энди ўтди, бунақада ишлаб бўлмайди. Ҳар бир халқ ўз ерида бахтли бўлиши керак.

Миллатчилик масаласи ҳам худди шу ерда. Миллатчилик бизнинг халқимизга хос одат эмас. Умуман «миллатчилик» деган сўз қандай шароитда ва қачон пайдо бўлади? «Миллатчи» деган сўз кимга керак? Демак, миллатчилик фақат шовинизм бор жойда, маълум бошқа кучлар таъсирида пайдо бўлади. Ўзбек халқи урушқоқ халқ эмас, бировнинг ерига умидвор ҳам эмас. Ўзининг меҳнати билан кун кўриб келган. Шунинг учун ҳам зуғумларга маълум пайт чидайди. Лекин менинг фикрим шундайки, ҳар бир халқ ўз тараққиётида кураш майдонларидан ўтади. Шунинг учун дарров унга чегара қўймай, тушунишга талабаларини тинглашга, ўрганишимиз керак. Халқнинг талабаларини қондириш учун, ҳатто норозилигини босиш учун ҳам уни эшитиш, сал олдинроқ қулоқдан пахтани олиб, ташлаш керак бўлади.

— Айни шу кунларда Болтиқбўйи республикаларида содир бўлаётган жиддий ўзгаришларга қандай муносабат билдирасиз!

— Болтиқбўйи республикаларининг тараққиёти, умумий, маданий даражаси бизларга нисбатан анча йилгарилаб кетганини тан олмасдан иложимиз йўқ. Улар ўз тараққиётида капиталистик босқични бир қадар босиб ўтганлар. Энди маълум бўлдики, ўз тарихида жамият керакли босқични ўтиши керак экан.

Маълум бир босқични четлаб ўтиб социализм қуриш, Афғонистон ва бизнинг мамлакатимиз учун қанчалик қимматга тушганини кўрдик-ку!

«Чириб бораётган капитализм» деб заҳарханда кулишни биламизу, лекин кўзимиз уларнинг «Монтана»си ёки «Адидас»ида. Нега шундай? Аслини олганда капитализм ўзининг афзаллигини дунёга кўз-кўз қилиб бўлди. Ҳар қандай тузумнинг афзаллиги ана шу мамлакат халқининг яшаш даражаси билан белгиланади. Агар шиорлар билан белгиланса, биз аллақачон порлоқ коммунизмнинг 9-йилида яшаётган бўлур эдик. Туз, гугурт, транспорт текин бўлиши керак эди. Модомики, бизнинг болаларимиз мактаб ёғидан бир пиёла сут олиб ичолмайди. Дэн Сяо Пен Хитойни катта тараққиёт йўлига олиб чиққан одам. Унинг шундай гапи бор: «Хитойлик онага, аёлга ҳар куни эрталаб бир пиёла сут керак. Бу сут арзон, сифатли ва муттасил берилиши керак. Уша сутни кооператив етказиб берадими, колхозми ёки капитализмми, социализмми, она учун не фарқи бор...» Биз ҳам шу йўлдан боришимиз шарт...

— Мана Ўзбекистон ССРнинг Тиллар тўғрисидаги қонун лойиҳаси халқимиз томонидан қаттиқ норозиликка дучор бўлди. Шунинг учун муҳокама муддати яна октябрь ойигача узайтирилди. Чунки, биз орзиқиб кутган натижа чиқмади. Нега энди шу тупроқда яшаб, шу юрда туғилиб ўз она тилимизни ойлаб, ҳатто йиллаб муҳокама қилишимиз керак. Шу ҳам инсофданми? Ахир, ер юзида Ўзбекистон ва ўзбек тили ягона-ку?

— Нима учун Улуғ Октябрь революциясидан 70 йил ўтгандан кейин биз «қайси тилда гаплашишимиз керак?» деган оғир саволга дуч келдик? Ахир инқилоб ҳар бир халқни, унинг урф-одатларини, маданиятини, тилини ривожлантириш учун қилинмаганмиди? Мантиқ — революциянинг ўзиёқ ҳар бир тилни давлат тили қилди деган гап эмасмиди? Нега биз бугунга келиб «иккитиллилик», «кўптиллилик» деб ётибмиз. «Иккитиллилик» деган гапни ким чиқаряпти? Ижтимоий тараққиёт учун, халқ учун ўзининг тараққиёт босқичида қайси тил керак бўлса, ўшани олаверади. Ҳар кимнинг эрки ўз қўлида. Ўзбек тили бўлиши керак ва жумҳуриятимизда яшаётган бошқа миллатлар учун ўзбек тили восита бўлиши шарт. Рус тили эса бошқа республикалар ўртасидаги муносабатимизда бизга албат-

та объектив тарзда керак бўлади. Ўзбекистонда ўз ҳоҳиши билан яшаётган бошқа миллат кишилари марҳамат қилиб, ўзбек тилини ўргансинлар. Буни қонунга киритиш керак. Мен агар Бурятияда яшасам, албатта бурят тилини ҳам билишим керак-ку. Шу халққа ҳурмат юзасидан ҳам, унинг тилини ўрганиш шарт. Шу тупроқда яшайсанми, нонини еясанми тилини ўрган. Ўзини ҳурмат қил!

Тиллар тўғрисидаги қонун лойиҳасини ўқиб, ҳайратдан ёқа ушлаб қолдик. Модомики, бу нуфузли комиссия ичига ёзувчиларимиздан ҳам кирган эдиларда. Нега улар тил масаласи бундай аҳволда бўлаётганини жамоатчиликка олдинроқ айтмадилар? Улар нега бизнинг ҳукмимизга абгор қилинган, халқимиз, тилимизни камситувчи лойиҳани тақдим этишди?

Менимча, кузги оммавий ташвишлардан кейин биз республикада ўзбек тили байрамини ўтказишимиз керак. Халқимиз қайта тиклаган «Наврўз»ни қандай нишонлаган бўлса, тил байрамининг ҳам худди шу тарзда ўтказиши керак.

Бу халқимиз кайфиятини яна бир поғона юксакликка кўтаришга хизмат қилади.

— Яқинда халқимиз севган ижодкорлардан бир гуруҳи Ҳамза номидаги жумҳурият Давлат мукофотига номзод қилиб кўрсатилди. Ана шулар орасида Сизнинг «Гаплашадиган вақтлар» шеърингиз қиссангиз ҳам бор. Бу асарингиз ҳақида ҳалиям кўп гаплар, мулоҳазалар билдириляпти...

— Шу муносабат билан ягона қониқишни изҳор қилишим мумкин. Мен 80—81 йилларда кўтарган Орол, тил, экология, мерос, эътиқод, болалар меҳнати масалалари бугунги умумхалқ муҳокамасига чиқди.

Мукофотга келсак, бу менинг учинчи бор қўйилишим... Кўмитанинг ҳукми қандай бўлади, қолаверса, жамоатчилик бу мукофотга кимни лойиқ кўради, бу уларнинг иши. Бу борада улуғ ҳофизимиз Шерали Жўраев қўшиқ қилиб айтган бир шеъримнинг илк байтини келтириш билан кифоялансам, менимча тўғри бўлар:

Дилимнинг равғини гул билса
бўлди,

Менинг кимлигимни эл билса
бўлди...

— Энди адабиёт ҳақида ҳам икки оғиз...

— Бизнинг адабиётимиз тарих билан чамбарчас боғланиб кетган. Проза халқимизнинг тарихини ёзса, поэзия эса унинг қўшиғидир. Ҳозир бизнинг шеърятимизда ҳам, прозамизда ҳам жуда катта бир тўлқин мавжланиб турибди. Қилинадиган ишлар олдинда, Фарғона воқеалари ҳам ўз бадий инъикосини топиши керак деб ўйлайман. Адабиёт бизнинг ҳақиқий, ўз тарихимизнинг ёзилишига қўмаклашса қанийди? Болаларимиз учун ҳақиқий алифбо, мактаб ва боғчаларимиз учун ягона китоблар ёзилиши керак. Тарихга, дунёвий санъатга, нафис маданиятга бўлган муносабатимиз ҳам яхлит бўлиши, ёзилган нарсалар одамлар ўқиши учун доимо очиб қўйилиши керак. Утмишда ёзилган нарсаларни ман қилиш, бу энг ёмон гуноҳ.

Ҳамма муқаддас китоблар ўқилиб, барча ўтган машҳур шахсларга ҳар авлод ўз муносабатини билдириши шарт. Темури ҳақидаям, Муқанна ҳақидаям, Жаллолиддин Мангуберди ва бошқалар тўғрисидаям тўлиқ ҳақиқатни ҳамма билиши керак. Темурийлар жонадонида кўплаб номдор, оқил ва лобар аёллар ўтган. Биз ҳали улар олдида қарздормиз. Юртнинг комил шажараси яратилиши керак.

— Акмал Икромов, Файзулла Хўжаев, Усмон Юсупов, Шароф Рашидов ҳақида ҳам борича ёзиш керак дейсиз-да...

— Ҳа, фақат шахсларнинг ҳаёти доим қарама-қаршиликларга бой бўлади. Шароф Рашидов ким эди? Айёр подшоми ё самарасиз давлатдан самар излаган бошлиқмиди? Нега икки дарё оралиғига ўтиб жон таслим этди?...

Мен яқинда тугатган «Нега мен?!» номли янги достонимнинг бир бобида шу масалага ҳам озроқ тўхталдим. Бу дoston 1990 йил «Ёш гвардия» нашриётида чоп этилаётган «Ўртамизда бир олма» тўпламига киритилган. Бу асардан бир кичик парча келтирсам нима дейсиз?

— Бажонидил.

Дунёга синчиклаб тикилган кўзлар
Мушкул бир ҳолатни пайқашга тушди.
Қай томонга боқманг, бари — йўлсизлар.
Толелар айқашу уйқашга тушди.

Етмиш йил эл яшаб қуръон, тавротсиз,
Эрлар ночор қолди, аёл авротсиз.

Замон дурадгори асбоб-яроқсиз
Илма-тешиқ томи ямашга тушди.

Қор қора ёғмоқда, ёмғир заъфарон,
Дарёлар ўрида оқмоқда армон,
Ҳар подшо ўзича чиқариб фармон,
Қолганлар бир-бирин булғашга тушди.

Ҳар ерда ҳоким ҳақ, арбоблар ғолиб,
Қонун шуларники, шуларда қолип.
Энг катта айбдор бир ёқда қолиб,
Жазони бошқалар ўташга тушди.

Хайронман сен ўзбек деган миллатга,
Ерингни тўлдирдинг мараз, иллатга,
Не жавоб айларсан бундай кулфатга,
Қара, пойдеворинг нурашга тушди?

На шомда ишинг бор, на тонгда ёдинг,
Ароқ, уйқу бўпти бор эътиқодинг,
Жаҳон саҳнасида ўчмоқда отинг,
Номингдан бошқалар сўзлашга тушди.

Кўкда йўқ Улуғбек очган юлдузлар,
Кўҳна Урганчингни емоқда тузлар.
Ер ости ганжларинг бегона кўзлар
Излаб, ковлаб, ташиб, гизлашга тушди.

Нечун қоралайсан сен ўз ўтмишинг,
Амир ҳам ўз кишинг, хон ҳам ўз кишинг.
Кўрарманми сенинг униб-ўсишинг,
Нечун парвоналар оташга тушди?

Бойқаронг қотилдир, Темуринг хунхўр,
Мангубердинг зобит, хор, манглайи шўр,
Не хароб миллатсан, борми бирон зўр,
Устунлар тикланмай қулашга тушди?!

Жаннат Ўзбекистон, жаннатинг қани,
Шунча меҳнат қилдинг, меҳнатинг қани,
Синган суянган давлатинг қани,
Ҳар дайди ит сени талашга тушди?

Ўзинг бўлсанг эдинг ўзингга қози,
Ҳар оғир-енгилга бўлардик рози,
Етти ётлар қўйиб носоз тарози,
Оқу қорангни каж ўлчашга тушди.

Билганинг кўрганнинг пахта бўлибдир,
Ақлинг, тафаккуринг ахта бўлибдир,
Юз сариқ, жигаринг сўхта бўлибдир,
Наслинг шажараси бутрашга тушди.

Ўзин, элин, тилин нақд сотган ким у,
Бир тада уч сотқин яшагани шу,
Буни шараф билдиб нечалар, ёҳу,
Даврондан мукофот тилашга тушди.

Келди Махтумқули айтган бир замон,
Унутди «Яхшилик» сўзини ёмон.
Обру талашмоқда қурт билан илон,
Филлар пашша билан савашга тушди.

Инсон бир туғилар, қайта туғилмас,
Азал бунёдкори қайта уринмас,
Асли рост нарсалар қайта қурилмас,
Ахир, сув бошқаю, ўт бошқа тушди.

Умидсиз шайтон деб такрорлаб оят,
Елғиз умид билан яшаш жиноят.
Чунки Елғон яна тўқиб ривоят,
Ўзини янгилаш, бўяшга тушди.

Шунча сабоқ етар! Ўзингга ишон!
Ўз ақлинг, хулосанг, кўзингга ишон!
Сўнгги бор ўз ўғил-қизингга ишон!
Бугун шулар сени ўйлашга тушди!

— Ешларимизга қандай тилакларингиз бор? Катталар бизларни ортиқча ҳиссиётларга, ҳар хил гап-сўзларга берилиб кетаётганликда айблашаётгани тўғрими? Норасмий уюшмаларга бўлган муносабатингиз қандай?

— Ешларга муносабат халқнинг ўз келажагига муносабатидир. Ешлар ҳали жуда сусткашлик қила-яптилар деб ҳисоблайман. Ҳали дунёвий билимга, маънавий тараққиётга бўлган интилиш анча паст. Вақт кетаяпти, шошилинг! Илм олиш учун Германияга, Америкага бориб ўқинг, Бобонгиз Ал-Хоразмий кибернетика асосини кашф этганини биласиз, аммо ўзингиз мактабда оддий компьютерга ҳам эга эмасиз. Бугун ошкоралик сизнинг келажагингизни белги-ляпти. Биринчи навбатда, сиз дадил гапларни айтинг. Сиз бугун ўз келажагингиз ҳақида қайғуринг, бошқалардан мадад кутиш тўғрулик йилларида қандай мева берганлигини кўрдингиз.

Ҳар бир масала ҳақида ўз фикрингиз бўлсин! Халқингизга жуда керак эканлигингизни доим сезиб туринг. Паст ишларга қўл урманг, токи одамлар сизга паст назар билан қарашмасин! Биз катталар эса боғчадан бошлабоқ самарасиз, кераксиз меҳнатни йўқотишимиз керак. Бола қоғозга гул ёпиштирса ҳам бир мақсад билан қилсин, дейлик: «Бувимга совға!»

Ҳозирги тузилаётган группаларни «Норасмий» демай, жамоат ташкилотлари дейиш тўғрироқмикан? Бундай ташкилотлар энди объектив шароит тақозоси билан кўплаб туғилади. Гап — буларга ақл ва заковат, кенг юрак билан қарашимизда. Дунё айрим шахсинг истаги билан яралган эмас, жамият ичидан янг-

раган овозларга, жипс ҳаракатга жавоб бериш — демократик принцили тузумнинг бош ҳислатларидан биридир. Шунинг учун бу ташкилот вакиллари билан «ўта эҳтиёткор» бўлиб эмас, балки очиқчасига гаплашиш керак.

Ешларнинг конституцион ҳуқуқлари масаласи ҳам кўтарилсин. Марказий Комитет, Олий Совет ва Министрлар Совети ҳузурида ёшларнинг ташаббускор группаларини тузиш керак деб ўйлайман. Улар ўз сафларидан йўлбошчилар сайлаб, давлат ишларида, қайта қуришга яқиндан ёрдам берсалар бунинг нима-си ёмон?! Ахир мақсадлар муштарак бўлса, бораётган йўлимиз битта бўлса. . .

*Сухбатни Норқобил Жалилов
ёзиб олди.
1989 йил 13 сентябрь*

МИРЗА КЕНЖАБОЕВ

ЮРАГИМДА ОЕҚ ИЗИ БОР

Қайта қуришнинг уч-тўрт йили Ўзбекистонда етилган муаммоларни англаш, мудҳиш сунъий муаммолар яратиш, турли курашлар билан ўтиб кетди. Янги сиёсатнинг илк аниқ натижаси шуки, ниҳоят, бизнинг жумҳуриятимизда ҳам ошкоралик руҳи қарор топа бошлади. Бироқ бу ошкоралик фақат давраларда мажлис ва бошқа йиғинларда оғзаки баҳслар шаклида намоён бўлиб, айрим нашрларимизда эса ҳамон ишончсизлик руҳи ҳукмрондир. Ҳайриятки, кейинги ойларда ёлғон музтоғлари эриб, баъзи расмий нашрлар ҳам эл сўзини айтиб, «товуш» чиқармоқда.

Қайта қуриш сиёсатининг илк белгиси бўлмиш ошкораликнинг биринчи самараси шуки, ҳурматли устозимиз Эркин Воҳидов таъбири билан айтганда, илгарги «қўғирчоқ эмасмиз» деб чиранган зотларнинг иплари энди ошкор кўриниб қолди. Фоже шундаки, Сталин мамлакатни тиканли сим билан чегаралаб ташлаб, нимаики номаъқулчилик бўлса, шу чегара ичида қилди. Жумҳуриятларнинг миллий тилларини, миллий маданиятларининг ҳар қандай куртагини йўқ қилишга бўлган уринишлар, қадимий анъаналарнинг ўлим ёқасига келиб қолгани айнан ошкоралик туфайлигина аён кўринди.

Бугунги кунда турли касалликларни, хусусан, жигар касаллигини кўпайтириш, болалар ўлими, табнат-

ни қуришиб, бойликларини талаб, инсонни ҳалокатга бошлаш, минглаб бегуноҳ кишиларни қамаш, эл ичида турфа тўполонлар чиқариб туриш режали равишда махсус уюштирилиши ойдинлашиб қолди. Шу нохуш ҳолатлар боис ҳам қайта қуриш ва ошкораликнинг биз учун энг муҳим босқичи фош қилишдан иборат бўлмоқда ва биз шуни ҳам эплай олмаяпмиз.

Халқ оч бўлса, унинг насли бузилади, деган экан Шарқнинг улуғларидан бири.

Америкалик доктор Ҳайдар узоқ муддат очлик эълон қилганида бир устозимиз таажубланиб сўрабдилар: «Бу очликдан ўлиб қолмайдами? Узи очлик эълон қилишнинг қондаси қанақа бўлади?» «Қондаси шуки очлик эълон қилган киши нон билан сувдан бошқа ҳеч нарса емайди ҳам, ичмайди ҳам!» деб жавоб берибди устознинг дўстлари. «Ҳайҳот, дебдилар устоз, агар нон билан сувдан бошқа ҳеч нарса еб-ичмаслик очлик эълон қилиш, бўлса, унда ўзбек халқи аллақачон очлик эълон қилган экан...»

Бу ҳазилнинг тағи зил. Ўтган турғунлик даврларида турли махфий режа ва тадбирлар асосида қирғин олиб бориш билан бирга миллатнинг наслини бузишга, унинг келажагини ҳам барбод қилишга уринишлар бўлгани бугун сир эмас. Кўплаб аёлларнинг бола ташлаши, яъни гўдакларнинг чала туғилиши, бунинг устига, икки бошли, бир кўзли, қинғир-қийшиқ ёки бошқа ғаройиб шаклларда дунёга келаётгани фақат бутифос, бухлефос ёки бошқа захарларнинг натижаси эмас, балки машъум режаларнинг оқибати ҳам эканлиги очиқ кўзларга равшан кўриниб қолди. Очликдан насл бузилади, деган мантиққа таянсақ, қишлоқ меҳнаткашларининг куни қуруқ нон билан чойга қолгани, иқтисодий жиҳатдан ғариб аҳволга тушгани, тирикчилигига етадиган ойлик ололмаслиги, халқимизнинг умумиттифоқ миқёсидан бир неча баробар кам гўшт истеъмол қилиши, мева-чева, сабзавот ва бошқа сунъий тақчилликлар туфайли аёлларнинг камқонлик ва заифликка дучор этилгани барча сир-синоати фош бўлади-қолади. Ва ниҳоят, жумҳуриятдаги маҳаллий миллат йигитларининг 35 фоизи ҳарбий хизматга яроқсиз эканлиги бу машъум режаларнинг зинҳор-базинҳор яшириб бўлмас оқибати ва исботидир.

Ўтган даврда тағин, фақат пахтакор — деҳқонлар эмас, паранжидан қутулиб, ундан даҳшатлироқ кет-

монга тутилган аёллар, талаба-ёшларгина эмас, ҳали суяги қотмаган мактаб болалари ҳам оғир меҳнатга гирифтор қилинди. Матбуотнинг асосий машғулоти фақат меҳнатни тарғиб қилишдан, халқни ерга кишанбанд этиб ташлашда воситачилик қилишдан иборат бўлди. Мансабидан бўшатишдан қози қудуқ бошига бориб, сув олаётган одамларга қараб, «Кўтар пақирни, тушир пақирни!» деб, ўзича буйруқ бериб турар экан. Ўзбек матбуоти, хусусан, ойнаи жаҳони (телевидениеси) ўша амалдан тушган қозига ўхшайди. Ахир, Россияда ҳам ўзига яраша меҳнат бор, иш бор, лекин Марказий матбуот бунақа ғариб, бунақа «буйруқ-бардор» эмас-ку! Мир Алишер Навоий фарёд қилганларидек:

Гараз гар жон эди, олдинг, ана ҳой,
Ўлук тандин не истарсен яна, ҳой!
Кўнгул қонин ичардин туйғил эмди,
Мени ўз меҳнатимга қўйғил эмди!..

Қайта қуришни партиянинг ўзи бошлаб берди. Демак, махфий сирларни очишда, эл-юрт муаммоларини ҳал этишда муайян сиёсий қаршилиқ йўқ. Бироқ ҳали юқорида ҳам, вилоят, шаҳар, район фирқа қўмиталарида ҳам расмиятчи тўраларнинг мустаҳкам сафлари мавжуд. Жумҳурият муаммоларини ҳал этишда, халқни жаҳолат ва маҳдудлик комидан олиб чиқишда матбуот улуғ хизмат қилиши мумкин. Афсуски, айтганимдек, матбуотимиз аҳволи яхши эмас. Тошкент Давлат дорилфунунидан ҳар йили юзлаб журналист кадрлар етишиб чиқади. Лекин имони бутун, маслағи собит, жасур, сиёсатдон мухбир бармоқ билан санарли. Газетачиларимиз рўзғорга кишанбанд бўлиб қолган. Уларда юрт кезиш имконияти ёки ғайрати йўқ. Ахир, фақат ҳақиқат нуригина матбуотга сайқал бериши мумкин.

Ўзбекистон Телеграф агентлиги айрим мухбирларининг субутсизлиги, ёлғончилиги, ҳатто баъзи ҳолларда бузғунчилиги илгари фош этилган. Матбуотнинг, хусусан ЎзТАГнинг беқарорлиги Қўқон воқеаларини мутлоқ телба-тескари акс эттиришида ҳам равшан кўринди. Бунинг устига, журналист одобиغا, матбуот табиатига хилоф равишда «газандалар», «пасткашлар» каби қўпол иборалар устма-уст ҳақоратлар халқ оммасининг ҳақли ғазаб ва нафратига сабаб бўлди. Бу борада менинг эл-юртимга айтадиган

алоҳида гапим бор. Шу боис мавзуни бошқа ёққа бураётиб, айтмоқчиманки, ЎзТАГдек ташкилотда ўзбекча иш юритадиган мухбирларнинг камлиги адолатнинг қайси мезонига тўғри келади?! У ерда барча материаллар русча тайёрланиб, кейин ўзбекчага палапартиш таржима қилинади. Бу чала таржималарни ўқиган одамнинг гаши келади.

Сталин қирғини босқичида ва турғунлик даврида барча миллатлар ҳам хўрланди. Лекин Урта Осиё халқларидек жабр кўрганлар кам. У ёқда Шарқий Туркистон инқилобининг барбод этилиши, бу ёқда Октябрь инқилобидан сўнг, «сопини ўзидан чиқариб», яъни мавжуд майда низоларни ривожлантириб, асосни маҳаллий раҳбарлар талаби билан мустаҳкамлаган ҳолда Туркистоннинг бўлиб юборилиши, ёзувнинг икки қарра ўзгаргани, қрим татарлари ва туркларнинг оммавий сурғун қилиниши халқларимиз тарихидаги энг аянчли фожиалардандир. Халқлар у даврда фақат маънавий жиҳатдан эмас, жисмонан ҳам уқубат чекдилар. Бунинг устига, жуғрофий ажрим пайтида муайян уруғ еридан бир парчасини бунга бериб, оға-инилар ўртасида доимий нифоқ солиб қўйишга эришдилар. Бироқ ўзбек, қозоқ, қирғиз, туркман, қорақалпоқ бундай фитнага учмади. Улар қайта қуриш даврида чинакам оға-инилик туйғусини қадрлаб, тобора жипслашдилар ва жипслашмоқдалар.

Тил — миллатнинг биринчи ва олий белгиси эканлиги тўғрисида кўп гапирилди. Турғунлик даврида миллатнинг ана шу белгисига кўпроқ зарба тушди. Ўзбек тилида илмий ишлар ёзиш ва ёқлаш мумкин бўлмай қолди. «Барча санъатлар ичида биз учун энг муҳими» (В. И. Ленин) бўлган кинофильмлар ўзбекча яратилмади. Ўзбекча киносценарийлар қабул қилинмади. Жон бошига тўғри келадиган ўзбекча китоблар миқдори кескин озайди. Почта-телеграф сингари алоқа воситалари ўзбек тилини яқинлаштирмади. Давлат ва давлат бошқарувининг барча идораларидан миллий тил сиқиб чиқарилди. Кўргазмали ахборотнинг кўп турлари асосан русча чиқарилди. Халқнинг маънавий имкониятлари чекланди. Шундай қилиб, ўзбек тилини давлат муҳофазасига олиш, уни жумҳуриятнинг давлат тили деб белгилаш зарурати туғилди. Ва бу борада «Ўзбекистон ССРнинг тиллар тўғрисидаги қонуни» лойиҳаси эълон қилинди. Лойиҳа бирдан жамоатчиликнинг кучли норозилигига дуч

келди. Лойиҳанинг қисқа ва тўғри таърифи, дағалроқ бўлса ҳам, хоразмлик иқтидорли мусаввир Шухрат Бобожонов жўнатган мактубда акс этган: «Тиллар тўғрисидаги қонун лойиҳаси билан танишиб чиққандан кейин мен бюрократиянинг нақадар яшовчанлиги, нақадар турланишга усталиги ҳақида ўйлай бошладим. Эълоҳ қилинган қонун лойиҳаси ўзбек тилини ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамлашга хизмат қилмай, балки уни қайтадан боши берк кўчага тикиб ташлайди. Қонун лойиҳаси жумҳуриятдаги Рашидов шайтанати даври машъум тил сиёсатининг ҳуқуқий сувратини чизади, холос». Муаллиф аҳволни турғунлик даврига қиёслайди, мен бўлсам «сталин шайтанати даври» деб айтган бўлур эдим.

Дастлаб лойиҳа мафкура комиссияси қошидаги Тил муаммоларини ўрганувчи ишчи гуруҳ номидан эълон қилингандек туюлди. Ишчи гуруҳ аъзоларининг баъзилари ҳам гўё лойиҳани ўзлари тузиб тақдим этгандек кўриндилар. Кейин жамоатчилик тазйиқи сабабми, улар ҳам лойиҳани кескин инкор эта бошлашди. Ҳар ҳолда, мен лойиҳани тузишда ишчи гуруҳ аъзоларидан бири иштирок этганини ва унинг лойиҳаси кимларгадир жуда маъқул бўлганини биламан. Хуллас, бу борадаги ҳал қилувчи гапни ишчи гуруҳ раиси Эркин Юсупов марказқўмдаги бир йиғинда дангал айтди:— Ушбу лойиҳани Тил муаммоларини ўрганувчи ишчи гуруҳ тайёрлагани йўқ, ишчи гуруҳ фақат ўзбек тилига давлат мақомини бериш тўғрисидаги хулосани ишлаб чиққан, холос...

Биз, «гулгун давримизда миллий маданиятлар гуллаб-яшнади, миллий тиллар равнақ топди», демасдан туриб, бу миллий маданиятлар ва миллий тилларнинг ўлимига юз тутганини айта олмаймиз. Яъни аввал жиндек хушомад, кейин... ҳақиқат! Ҳолбуки, бизнинг танқидимиз жамиятга эмас, жамиятни таназзулга етаклаган дарғаларга — муайян шахсларга қаратилгандир. Майли, ривож топди, ундоқ бўлди, бундоқ бўлди, дейлиг-у, аммо ҳақиқат ҳурмати, баъзи далилларни назардан соқит қилмайлик.

Мутахассисларнинг аниқлашича, ҳар бир миллат ўз вакилларини ҳозирги замон ахбороти билан етарли таъминлаши учун бир йилда 300 тадан 500 тагача журнал, 8 мингдан 12 минггача номда китоб чиқариши лозим экан. Бусиз миллий маданият, миллий тил равнақи тўғрисида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас.

1985 йилги маълумотга кўра, Ўзбекистонда 88 та журнал ва журнал шаклидаги вақтли матбуот тури нашр этилади. Шундан атиги 32 таси ўзбек тилида 4 таси қорақалпоқ тилида, қолгани асосан рус тилида чиқарилади. Тағин турли тўпламлар, вақти-вақти билан нашр этиб туриладиган хабарномалар (буллетенлар) ҳам ҳалиги 32 нашрнинг таркибига киради. Буни мустақил жумҳуриятда ўрнатилган адолат дейиш мумкинми?

1913 йилда уч ярим миллионлик татар халқи ўз она тилида 600—650 номда китоб нашр қилган. Кейинги даврда эса етти ярим миллионлик татар аҳолиси она тилида бор-йўғи 270—280 номда китоб чоп этапти. Бу Сталин сиёсатининг оқибати ва тузатилмаган давоми эмасми? Қаранг, 1940 йилда тўрт миллионлик ўзбек халқи 640 номда китоб нашр этган, яъни ҳар юз минг нафар ўзбекка 11—12 тадан китоб тўғри келган. 1985 йилги маълумотга кўра, ўн олти миллионлик ўзбек аҳолиси 958 номда китоб чоп этапти, яъни ҳар юз минг нафар ўзбекка 4—4,5 тадан китоб тўғри келади. Аҳолининг кўпайиши тўғрисида миқ этмай, рақамлар ўсганини айтиб мақтанишимиз ҳам мумкин! Ҳа, биз бу кун миллий тафаккуримизнинг ортиқ талафот кўриб, емирилиб, ғариб аҳволга тушиб қолганининг асосий сабабларини биламиз. Қарангки, Ўзбекистон Фанлар Академиясининг нашриётида чиқадиган адабиётнинг 80 фоизи рус тилида, 16 фоизи бошқа турли тилларда, қолган 4 фоизи ўзбек тилида нашр этилади. Энди қайта қуриш шарофати билан 70 фоиз адабиётни миллий тилда нашр этишга Москва рухсат берибди. Ўзбек тилида чиқадиган адабиёт миқдорини яна оширмақ лозим. Бироқ вице-президент Эркин Юсупов нашр этиладиган ўзбекча манбаъа оз, демоқдалар. У кишининг ҳасрати бесабаб эмас, албатта. Лекин инқилобдан бурунги илм ҳам — илм, тарихий мерос ҳам — манбаъ! Қолаверса, айрим олимларимиздан ташқари, бошқа айрим олимлар ўз илмий асарларини аввал ўзбекча ёзиб, кейин таржимон ёллаб, русчага ўгириши сир эмас. Менимча, ҳар қандай ҳолда ҳам, чоп этмоқ учун 70 фоиздан кўпроқ адабиёт мавжуд! Босмахонада ҳарф терувчи ўзбек ишчиларининг етишмаслиги эса бошқа масала. (Балки ўзбекча ҳарфларнинг ўзи йўқдир?) Афсуски, шундоқ экан, деб қўл қовуштириб ўтириш мумкин эмас. Кечган адолатсизликни кўнгилчанлик ва хушо-

мад билан тузатиб бўлмайди. Кимнингдир кўнглини ранжитмай туриб, бутун халқ кўнглини шод этмоқ мушкул. Рухсат берибдими, демак, бутун чора-тадбири ишга солиб; имкониятдан фойдаланмоқ зарур.

Энди асрлар давомида таркиб топган ўзбек илмфан тилини тиклаш, тараққий эттириш ва такомиллаштириш учун бутун чораларни кўрмоқ, она тилимизда илмий-техникавий, ижтимоий-сиёсий атамалар яратишни қатъий йўлга қўймоқ зарур. Бу борада Ўзбекистон Фанлар академияси Тил ва адабиёт институти алоҳида ташаббус кўрсатмоғи ва ёки алоҳида атамалар (терминология) институти ташкил этилмоғи лозим. Биз муштарийларимизга ҳозирги замон ахборотини, жумҳурият, мамлакат ва дунё аҳволи тўғрисидаги энг муҳим маълумотни етказмоғимиз учун етарли нашр имкониятига эга бўлмоғимиз керак. Афсуски, қишлоқ ва шаҳарларимизда халқимизнинг, юртимизнинг ҳақиқий аҳволи тўғрисида оддий ахборот шаклидаги тасаввурга ҳам эга бўлмаган кишилар кўп. Маърифат биздан ҳали анча йироқ. Нашриётларимиз учун ажратилган қоғозни ҳар қандай бўлмағур нашрларга сарфламай, ўз она тилимизда жаҳоннинг кўплаб яхши китобларини чоп этмоғимиз лозим. Тил тўғрисида қабул қилинажак қонун халқ талабига тўла жавоб бермоғи шарт. Бу ўринда найранг ва бурама гапларнинг кераги йўқ. Биз она тилимизга дахлдор бўлган барча тадбирларни қатъий қонуллаштириб олмоғимиз зарур. Ўзбекистонда миллатлараро муомала воситаси ҳам, иш юритиш тили ҳам ўзбек тили бўлмоғи керак. Ахир, аҳолимизнинг 70 фоизидан кўпроғини ўзбеклар, муайян қисмини эса туркий халқларнинг вакиллари ташкил этади. Ўзбек билан қирғизнинг, қozoқ билан ўзбекнинг ёки ўзбек билан қорақалпоқнинг, қримтатар, уйғур ёки тожик биродарларимизнинг бир-бири билан русча гаплашиб ўтирганини ҳеч кўрганмисиз? Тил эркинлиги тўла тикланмоғи лозим. Зарафшон шаҳрида 6 мингга яқин ўзбек ва ўзбек тилида сўзлашувчи қozoқ, тожик биродарларимиз яшайди. Илгари рус мактаби қошида ўзбекча синф очишган эди, пичинг, истеъзо ва камситишга чидай олмай, ҳеч ким қатнамай қўйди. Алоҳида ўзбекча мактаб очиш зарурлиги кўринди. Унлаб олий маълумотли йигитлар у ерда иш тополмай, оддий ишчи бўлиб юрибди.

Юрт кезсангиз, «ишчилар синфи — жамиятнинг

етақчи кучидир», деган шiorга кўп марта кўзингиз тушади. Шу ишчилар синфи шаклланмаган миллат учун яхшигина тўқмоқдир. Жумҳуриятимизда ўзбек миллатининг етмиш фоиздан зиёдини жамиятнинг етакчи кучи бўлмаган колхозчи-деҳқонлар ташкил этади. Ишчилар сафида эса М. С. Горбачев танқид қилиб кетганидек, маҳаллий миллат вакиллари 30 фоизга етмайди. Дарвоқе, нега шундай? Ошкоралик даврида бу нарса фош бўлмоқдаки, бундай чегара турғунлик даврида, зимдан, режали равишда кўйиб-кўйилгандек таассурот қолдиради. Лекин, ҳатто, катта шаҳарлардаги саноат корхоналариға маҳаллий миллат вакилларини ишга олмаслик тўғрисида махсус қарорлар ҳам бор экан! Ишот тариқасида Алишер Ибодиновнинг «Совет Ўзбекистони» газетасида чиққан мақоласидан кўчирма келтираман: «Масалан, ўтган йили Фарғона шаҳар Совети теварак-атрофда яшовчиларни ишга олмаслик ҳақида қарор чиқарди. . .» (1989 йил, 13 июнь сони) Ҳолбуки айни пайтда бошқа ўлкалардан ишчилар келтирилаверган. Тағин, ўзбеклар завод-фабрикларда ишлагилари келмайди, деб матбуотда тўхмат ва маломат ҳам қилиб турилади. Жумҳуриятимизнинг ўзида минг-минглаб ишга муҳтожлар борлигига қарамай, четдан, ишчи кўчириб келавериш ёзилмаган қонунга айланган. Яна ташкилий равишда кўчириб келтирилганлар дарҳол тайёр уй-жой, зарур шарт-шароитлар билан таъминланади. Қишлоқдан оддий иш қидириб келган йигитлар у ёқда турсин, ҳатто олий маълумотли бўлажак олим, адиб ёки меъмор ўз юртининг пойтахтида паспортини рўйхатдан ўтказолмай (прописка қилолмай) қанча хор-зор бўлади.

Оммавий кўчиришни тўхтатиш фақат бизнинг жумҳуриятимизда кўзгалаётган муаммо эмас. Бу тадбир бутун мамлакатда сталинча талончилик сиёсати сифатида қораланмоқда. Кузатган бўлсангиз, Иттифоқда кўзғолган муҳим муаммоларнинг кўпи, масалан, туб жой миллат тилини давлат тили деб белгилаш ва бу йўлдаги тўсиқлар ҳамда ғовлар, иқтисодий муносабатларнинг чалкашиб, издан чиқиб кетгани, маҳаллий миллат вакиллари ўртасида ишсизликнинг кўпайиб, уларнинг ижтимоий ҳаётдан четлаштириб қўйилгани, миллий маданият куртакларининг йўқ қилиниши ва ҳоказолар асосан шу хосият

сиз тадбир — ташкилий равишда четдан «ишчи кучи» кўчириб келиш туфайли юзага келмадимиз?

Илм-маърифатга интилмоқ миллатни ҳалокатдан қутқаради. Бирон бир илм даргоҳида ота-она ёки уларнинг фарзанди ўқитувчи бўлиб хизмат қилса, дарров улардан бирини четлаштиришади. Айни вақтда, уялмай, тинимсиз, колхозчи-деҳқоннинг боласи фақат колхозчи-деҳқон бўлиши керак, деб аҳолининг ойига қуйилаверади. Нега ўқитувчининг фарзанди ўқитувчи бўлиши мумкин эмас экан-у, колхозчининг боласи фақат колхозчи бўлиши керак экан? Ҳолбуки, биздаги колхоз тузумининг ўзи инқилоб мақсадига, инсон эркига номувофиқ тузилгани айтилмоқда. Ишчининг дам олиши, китоб ўқиб, кино-театрга қатнаб, адабиёт ва санъатга, илму маърифатга ошно бўлиш имконияти бор. Айни вақтда маҳаллий миллат вакилларида ишчилар синфини яратмоқ даври келди. Қурилган ва қурилаётган барча корхоналарни қаттиқ назорат остига олиб, миллий ишчилар миқдорини дадил ошириб бормоқ зарур. Четдан келтириш ўрнига ўз қишлоқларимиздан ишчилар тайёрласак, узоқдан келганларга яратиладиган уй-жой шароитини ўз юртдошларимизга яратсак, бу борадаги муаммолар бирмунча бартараф этилган бўлади. Дейлик, Тошкентдек шаҳарга қишлоқларимиздан ишчи чақирсак, ўзи қийналиб, колхоздан бир парча ер ололмай, сарғайиб юрган йигитларимиз жон деб, гуррос-гуррос кўчиб келишлари шак-шубҳасиздир.

Ишчи бўлмоқ чин маънодаги юртпарварлик эканини ёш йигит-қизларимиз ҳам англаб олмақлари лозим. Ҳеч бўлмаганда, ўз юртимизда, «етакчи — куч» бўлайлик, ахир. Ишчилик касбини юртимиз учун, халқимиз истиқболи учун қилаётганимиз бизга ҳаммиша таскин, руҳ, рағбат бахш этиб турсин!

Сталинчилик давридан қолган миллий ишончсизлик руҳи ҳамон баъзан юз кўрсатади. Ўзбек йигитлари ҳарбий таълимни пухта эгаллаб, Ватанни ҳимоя қилишни ўрганиш ўрнига, нуқул қурилиш батальонларида хизмат қиладилар.

Жумҳуриятимизда қанча ҳарбий билим юрти бор! Ҳарбий толиблар сафига битта-иккита ўзбек хўжа-кўрсингагина қўшиб қўйилди, фазогир (космонавт) ёки учувчи бўлиши-ку, ўзбекнинг фақат тушига кириши мумкин. Лекин сиёсат тақозо этиб, керак бўлганда афғондан ҳам фазогир чиқардик! Мутлоқ кўпчи-

лик аҳоли ўзбек бўлса ҳам, жумҳуриятимиз спорт шарафини асосан бошқа халқ вакиллари ҳимоя қилади. Бундоқ мадад ва олижаноблик учун ташаккур, албатта! Лекин, ўзига ҳам қўйиб беринг, ахир! Сизни осмонга кўтарган халқни ерга ураверманг! Руфат Рисқиев фақат мамлакатда эмас, бутун дунёда энг нодир боксчилардан саналади. У аъзойи баданини шикастлаб, Ўзбекистон номини кўкларга кўтарган оловқалб йигитдир. Хўш, бу кун Руфатнинг аҳволи қандай? У қадр топмоғи учун наҳотки улугроқ миллат вакили бўлиб туғилиши керак эди? Ўзбекдан Биродар Абдураимов деган битта бош тренер чиққан эди, айбу нуқсон элга ноаён, уни ҳам кўп кўрдилар.

Гдлян билан Иванов минглаб бегуноҳ ўзбекларни қамади. Ҳозирча юзлаб айбсизлар оқланиб чиқди. Терговбошилар «ўзбеклар иши» деган тавқи лаънатни бутун оламга ёйди. Уларнинг қилмишида махфий фитналар бўлиши турган гап. Лекин икки тузоқчига биз ҳеч нарса деёлмадик-ку! Улар ҳатто Лигачевни порахўрликда айблаган эдилар, иккисининг аҳволи нима бўлди. Халқ депутатлари съездида бу терговбошилар устидан комиссия тузилгани адолатли иш бўлди.

Марказий газеталардан бирида бир муаллиф Ҳиндистондаги жаҳон мўъжизаси бўлмиш Тоғмаҳал қасрини Бобурийлар қурмаган, ҳиндларнинг ўз аждодлари қурган, деб фитна қўзғади. Гўё ҳиндларнинг тарихи ва аждодини улуг ва маърифатли ҳинд халқининг ўзидан ҳам яхшироқ биладигандек, ўзича ҳакамлик қилди. Бир атоқли санъаткорнинг ўғли, отасининг ўлмас дардидан беҳабар, улуг саркарда Амир Темурнинг ўзбек миллатига алоқаси йўқ, деб чиқди ва Тоҳир Қаҳҳордан етарли жавобини олди. Бири, Ибн Сино кимники? — деб фитна қўзғаб қўйди. Бири «Ўзбеклар иши», яна бири «Ўзбекистон иши» деди. Ҳатто Ҳайдар Яҳёевнинг суд залига дўппи кийиб борганини писанда қилиб, дўппини масҳара қилдилар.

Бу камситиш ва таҳқирлардан мақсад — тинмай халқнинг қанотини қайириш, унинг парвозига йўл қўймаслик, пешонасига тубанлик тамғасини уришдан иборатдир. Бундай камситишлар тарихимизда янглик эмас. «Тарихи Комил» асарининг муаллифи Ибмул Асир улуг аллома «фалакиёт ва илми нужумда ягона олим» Қутулмишнинг туркий халқлардан экани ҳайрон қоларлик ҳолдир», деб ёзган экан. У гўё ўз таажубини изҳор этади.

Ҳозир ҳам, мавжуд ҳолатимизда хўрлаш камлик қилганидек, гоҳ-гоҳ тарихимизга ҳам тош отиб туришади. Улуғ тарих ворисларига шубҳа ва ишончсизлик билан қарашади. Маҳмуд Қошғарий, Ал-Хоразмий, Абу Райҳон Бериуний, Ибн Сино, зиддиятли шахс, улуғ салтанат ва ягона давлат соҳиби Амир Темур, Ҳусайний, Мирзо Улуғбек, Бобур Мирзо ва бошқа зотларнинг номи айрим бечора воқеанависларни ҳамон чўчилади. Аммо улуғ зотлар руҳи бизнинг халқимизга синмас қанот, баланд руҳ бахш этади.

Менинг назаримда, ҳал этиш мушкулдек кўринган айрим масалаларни ўртача даражадаги раҳбарнинг тадбиркорлиги ҳал қилиши мумкин. Бунинг учун фикр керак, мустақиллик керак. Турғунлик даврида ўз халқига, ўз миллатига заррача қайишган раҳбар амалида ишлай олмас эди. Четлаштириларди. Ҳозир ҳам ўша қўрқув кайфиятининг таъсири ҳамон сезилиб туради. Кадрлар масаласига эса нуқул четдан келганлар раҳбарлик қилиши тушуниб бўлмас ҳолдир.

Мен кўп вақт юқоридаги раҳбарлар билан бўлган баҳс-мунозара ва мулоқотлар натижасида бир нарсани кузатдим: у ерда «Совершенно секретно!» (Мутлоқ махфий) деган варақа ва матнлар қўлма-қўл, столма-стол учиб юради. Албатта, ҳар бир идоранинг ўз ички сири бўлиши мумкин. Лекин халқ тақдирига, Ватан ҳаётига дахлдор бўлган ишларнинг «Совершенно секретно!» бўлиши мумкин эмас! Бу— бутун халқни хўрлаган, пахта яккаҳокимлигини ўрнатган, Оролни қуритган, болаларни мажруҳ қилган, хотин-қизларни ўз-ўзини ёқишга маҳкум этган, она тилимизни камситган, жумҳурият иқтисодини ҳалокат ёқасига келтирган, энг маккор усулдир! Жумҳуриятимиз депутатлар гуруҳи кўплаб мажлислар ўтказиб, талай қарорлар қабул қилганига қарамай, Она денгизимизга йил бошидан буён арзимаган сув тушди.

Бир маҳал мен ишқ ўтида ёниб, «Негай бордир бу тоғларнинг орасида оёқ изи юрагимнинг ярасида» деб ёзган эканман. Бу кун эл-юрт қайғусида куйиб, теграмга қарайман: мустабидлар ўтди, «ўттизинчи» қирғинчилар ўтди. Турғунликнинг тақдирбозлари ўтди. Лекин уларнинг барчаси бизнинг юрагимиз устидан юриб ўтдилар. Нопок оёқларнинг изи юрагимизга чуқур ботди. Биз топталган юрак билан ҳақиқат қўшиғини мағрур айтажакмиз. Қайта қуриш ойдинида қа-

расак, ҳуқуқий деганимиз — адолатли жамиятнинг қандай бўлиши кераклиги бундан беш юз йиллар муқаддам Алишер Навоий деган зот тилидан айтиб қўйилган экан. Давлат бошқарувининг барча идоралари пештоқига ёзиб қўйгулик бу сўзлар адолатталаб халқларнинг нидосидир:

То ҳирсу ҳавас хирмани барбод ўлмас,
То нафсу ҳаво қасри барафтод ўлмас,
То зулму ситам жонига бедод ўлмас
Эл шод ўлмас, мамлакат обод ўлмас.

1989 йил 28 сентябрь.

ЭРКИН МАЛИКОВ

БОШ АЙБ БОШДА БЎЛСА-ЧИ!

(Ёки «Ўзимни осгим келади» деб ёзган
қизга очиқ хат)

Шахло, бундай мудҳиш ўй калланга қандоқ кириб қолди экан? Тўғри ҳаёт деганлари бировни катта, бировни кичик деб аяб ўтирмайди. Хоҳлаган вақтида одамни хоҳлаган қўйига солиши, кенг оламни кўзига тор қилиб юбориши мумкин. Одам бундай дақиқада ҳеч ниманинг фарқига бормади қолади. Чиройли нарсалар хунук, ширин таомлар бемаза туйилаверади. Юриш-туришида маъно қолмайди. Инсон қачон ва қай ҳолатда бундай аҳволга тушиб қолади? Қанийди сабабини санаб адоғига етиб бўлса. Яшашнинг неча мингта муаммоси бўлса, ҳаётдан бешишнинг ҳам шунча муаммоси бор. Бир хилда бир оғиз сўз ҳам, битта ножўя қараш ҳам инсон дунёсини остин-устин қилиб юбориши мумкин. Бироқ, сенинг дунёдан бешишинг — ўзингни осмоқчи бўлишинг яшаш тарозисининг ҳеч қайси тошига тўғри келмайди. Ҳали сен чинакам ҳаёт билан юзма-юз келганинг ҳам йўқ-ку! Ҳозир сенинг кунингга ота-онанг балогардон-ку! Ёки сен бу сўзни — шунчаки...

Йўқ, йўқ Шахло! Уни шунчакиям айтиб бўлмайди. «Ўзимни осаман, ўлдираман, чўктираман, ёндираман» — бу сўзлар яшашнинг абадул-абад душмани. Уларни тилга олиш чамандек очилиб турган гулзорга чирмовиқ ёки ажриқ уруғини отишдек гап. Ҳа, шундай деган одам ўз косасига ўзи заҳар солиб қўйгани-

ни сезмай қолади. Нимага ўй-ўйлаб кетдинг синглим! Уша сўз ўрнига «чиройли дўппилар, кўйлақлар тикким келяпти, десанг бўлмасмиди? Бугунги ошкоралик кунда, «ёмонликни қоралагим, яхшиликни ёқлагим келяпти», десанг нима қиларди?

Кечир, Шахло! Сени айбляпман-у, сендан ҳам кўпроқ ўзимни айбляпман. Ахир сен қайси сўзни тилга олишу, қайси сўзни минбаъд тилга олмасликни қаердан ҳам билардинг? Қадимги пайтларда бу сўзлар қатъиян ман этилган эди. Ҳа, Шахло, гуноҳи азим эди, бамисоли қафасдаги йиртқичдек эди, на тилга олинарди на дилдан ўтказиларди. Минг афсуски, эндиликда бу сўзлар эркинликка чиқиб, шундай урчиб кетдики... «яшайман» дейиш билан «ўламан» дейишнинг орасида фарқ қолмади гўё. Ажабо, биз бу сўзларни қачон қафасдан бўшатдигу, қачон урчиб улгуришди, экан? Халқимизда «айтилган сўз — отилган ўқ», деган гап бор. Биз уни «айтдингми, сўзингни устидан чиқ, ваъдангни бажар» маъносида тушунамиз, тўғрими? Ўйлаб қаралса, оғиздан чиққан сўзнинг чин маънодаги ўқлик — ҳалок қилишлик кўчи ҳам бор экан. Бу ҳақда ҳали чуқурроқ ўйлаб кўрганимиз йўқ. На уйда, на мактабда бу ҳақда гаплашамиз. Нима демоқчисиз, дейсанми?

Шахло, танамизда битта олий, ҳукмбарор аъзо бор. У сен ва бошқалар ўйлаганчалик юрак эмас. Шундай деб ўйлаганлар кўпроқ боши берк кўчаларга кириб қоладилар. Чунки юракда қайноққонлик, шиддат устун туради. Уша устунлик одамдаги мувоzanатни кўпинча бузади. Демак, ақл демоқчисиз-да, дейсанми? Шундай десаям бўлади-ю, мия демоқчийдим. Чунки ақл миянинг меваси ҳисобланади-да. Донишмандлар мияни бамисоли шудгорланган, бўлиқ заминга ўхшатишади. Одамзоднинг фикридан кечган, тилидан учган ҳар бир сўз ўша бўлиқ «замин»га бамисоли уруғ бўлиб экилади. Экилдими бас, у аччиқ данакми — бунинг мия заминига алоқаси йўқ. Фақат кўкартириш пайдан бўлади. Кўрдингми, Шахло, кексалар «оғзингга қараб гапир — яхши гапгайм фаришта омин дейди, ёмон гапгайм», деб бекорга айтишмас экан. Фариштанинг омин дегани ўша айтилган сўз уруғининг мияга экилгани экан-да. Биз миянинг мана шунақа томонларини ҳали ўрганганимиз йўқ-да. Шахло, Умуман, танамиздаги ўз аъзоларимизни ўзимиз қанчалик биламиз? Ҳеч қанча? Мана-мен деган

...ларимиз ҳам бу соҳада оқсайдилар. Аммо ота-боболаримиз инсон аъзоларини билишда биздан кўра анча олдинлаб кетишган кўринади. Сен мана бундай гапларни эшитмаганмисан: «қинғир йўлга юрма, қўлингни эгри қилма, ўзингни кўриб туриб кўрмасликка, эшитиб туриб эшитмасликка солма. У дунёда азобини тортасан: «оёғинг ёмон йўлга юрдим дейди, қўлинг фалон нарсани ўғирладим, кўзинг кўриб турдим, қулоғинг эшитиб турдим, миянг мен буюрдим деб туради». Қара-я, у дунёда одамнинг аъзолари мустақил бўлиб олар экан. Ўз эгаси инсонга бўйсунмас экан. Сен бу гапларга ишонмайсан, тўғрими? Мен ҳам ишонмайман. Аммо биз ишонмаётган бу сўзлар замирида қандай тарбия ётганини сезиб турибсан, шекилли! Ахир бу одамнинг ўзини-ўзига таҳлил қилдириш, ўзини-ўзига ҳисоб-китоб қилдириш эмасми? Қара, ҳатто, биров у ёқда турсин одамнинг ўз аъзолариям ўзини-ўзи фош қилар экан? Кўрдингми, ота-боболаримиз ёмонлик эшикларини қанчалар тилсимлаб ташлашган. Шу ердаям: «мия мен буюрдим», деб турибди.

Ҳа, инсон нимагаки жазм қилган бўлса, у энг аввало, мияда етилади. Яъни ўша экилган уруғ ё аччиқ, ё ширин ҳосил беради. Ота-боболаримиз фақат эзгуликнинг, ширин ҳосилнинг пайида бўлганлар. Шуниси ажабланарли ва даҳшатлики, Шаҳло, мияга экилган ёмон ният охир-оқибат миянинг ўзиниям ҳалок қилади. Ахир одам ўзини осса, чўктирса, куйдирса бутун тана бараварига ҳалок бўлади-ку. Кўрдингми, ёмон сўз — ёмон уруғ нималарга қодир экан?! Демак, ёмон ниятларни ихтиёр қилишдан сақланиш керак. Мияга ёмон ўйларни яқинлаштирмаслик, мияни тиниқ, соғлом сақлаш зарур... Мен сенга ўз ҳаётимдан бир мисол келтираман. Шаҳло, балки хатингни ўқи-маганимда уни ҳеч қачон эсламаган бўлардим, нимага десанг, болалигимни эслаш битган яраларни тирнаш билан баробар.

Ке, майли, гап келиб қолди-да. Ушанда тўрт ёш-мидим, беш ёшмидим, эслолмайман. Биз бир тўп бола алланима бало ўйинлар билан овора эдик. Ўртоқларимдан бири кутилмаганда ўзини-ўзи бўғиб «ўламан» деб қолди. У кўзларини ола-кула қилар, алпанг-талпанг юрган бўлар... Қўрқиб кетдик. Ҳа, деганда қўлини бўйнидан бўшатар, ўзини суйган бўларди. Шунда у «сенларни бошлаб алдадимми», дегандек ҳиринг-

лаб кулиб юборди. Аввалига ҳайрон бўлдигу, кейинига бу муғомбирлик ўйини ҳаммамизга ёқиб тушди. Бир кўча бола ўртоғимизга тақлидан «ўламанлаб» колдикку. Шу пайт кўчадан бир кампир ўтиб қолди. У «дард» дедими, «бало» дедими, шундай бақриб бердики, қўрқиб тахта бўлиб қолдик. У орамизга суқилиб кирдида, қўлига тушган боланинг қулогини чўзғилай кетди. «Дод-дод» бошланди. Кампир нима деб, нима кўйганини билмайману, лекин оналаримиз кампирнинг юзига тик қараша олмагани ёдимда. Кампир ўшанда ҳар биримизни ёнига бирма-бир чақириб: «Яна ёмон сўзларни айтсам, ажиналар чалиб, оғзим қийшайиб қолсин, гўштимни алвастилар бурдалаб есин», деб қасам ичирди. Биз бу сўзларни қанчалар титраб-қақшаб айтганимиз эсимда. Нега десанг, биз кўча-кўйга чиққанда ажина ва алвастилар таъқибда яшардик. Кун ботдими, кимдир «уй-уйига, тепа-тўйига, уй йўқлар толнинг тагига» деб бақриб қоларди. Ҳамма уйига чопарди. Назаримизда кеч кирдими, ҳовлилардан бўлак ҳамма жойда ажина, жин ва алвастилар изғишга тушишарди.

Қасам ичиш билан иш тугамади, Шаҳло! Ҳар биримизни онамиз домлага олиб бориб ўқитган, тилимизга келиб қолган ўша «ўламан» сўзини домла, баъзан куф-суфлаб, баъзан гаврон билан савалаб миямиздан қувиб чиқаришга уринганини эслайман. Яна шуниси эсимдаки, ўша муғомбирлик ўйинини ўйлаб толган ўртоғимизнинг онаси орадан кўп ўтмай ўзини ўзи осиб қўйди...

Кейинчалик, ҳа кейинчалик Шаҳло, менинг болалигим нотекис йўлга тушиб қолди. Ота-она бағрида ўсолмадим. Э-ҳа, таҳқирланиш, хўрланиш, ўксиш қай бирини айтай. Дунё кўзимга зим-зиё кўрнаниб кетган пайтлар кўп бўлган. Лекин мен сен айтган ўша сўзни, ҳатто хаёлимгаям келтирмадим. Чунки бундай ўйлашим мумкин эмасди. Баджаҳл кампир бундай ўйларни миямдан абадий қувиб чиқарган эди. Болаликдан ўтиб ақдимни танигач эса ўз жонига қасд қилганлар бежаноза кўмилишини, марҳумга қилинадиган ҳурмат-эҳтиром, фотиҳагарчиликлар буюрмаслигини билдим.

Шуларни ёзаяпман-у, юрак-бағрим ич-ичдан эзилиб кетаётганини сезаяпман. Ахир ўша бир оғиз сўз учун дунёни остин-устун қилган, вужудимизни ўша заҳарли сўздан поклаган бувижонлар қани? Жавоб

тайин — ўтиб кетишди. Нимага ҳозиргилар унақа бўлиша олмайди?.. Қадимги бобожон ва бувижонларимиз гуноҳ ишнинг устидан чиқиб қолишса, гуноҳни гуноҳкорнинг бўйнига қўйиб, тавба қилдирмагунча, ўзлариниям ўша гуноҳга шерик деб билганлар.

Мен шундай дейиш билан сениям, даҳрий бўлиб кексайган кишиларниям миясига ўтмишини олиб кирмоқчи эмасман, олиб кираолмайман ҳам. Мен шу ўринда битта мантиқли сабоқ ахтариб топмоқчиман, сен учун ҳам, ўзим учун ҳам. Биз янги давр одами бўлиб, эски тушунчаларни инкор қилган эканмиз, ўша «инкорлар» ўрнига нималарни олиб кирдик? Ота-боболаримиз ўз жонига қасд қилмаслик, ёмон ўйлардан ўзини тийиш йўлларини ўйлаб топишган экан-ку. Майли, худога, жаннатга боғлайдими, дўзахни ўртага қўядими? Ишқилиб, одамзод шунча йилу шунча замонлар яшаб бугунгидек маънавий тангликка тушиб қолмаганку. Ер юзидаги ҳамма тангликларга шу маънавий танглигимиз сабаб бўлмаяптимикиан? Миямизга нима бўляпти ўзи?

Ушбу мактуб бир неча ой давомида ёзилди. Қомандировкаларда бўлдим. Менинг фикри ёдим бош айбдор бошимиз — унга экиладиган фикр, аҳду паймон уруғи ва унинг маъқул ва номаъқул ҳосиллари бўлиб қолган эди. Тўққиз болали бир она билан суҳбатда бўлдим. У болаларини уйли-жойли қилган бахтли оналардан эди. Бун хотиржам боқишлари, нуроний, мамнун чеҳраси ҳам тасдиқлаб турарди.

— Бола ўстириш, жой-жойига қўйиш ота-она учун энг буюк бахт бўлса керак. Айтингчи, Сиз шунақа бахтли оналарданмисиз? Мени бунга шубҳам йўқ, шундай бўлсада ўз оғзингдан эшитсам дедим.

Она сезилар-сезилмас қалқиб кетгандек бўлди. Бир оз фурсат ўтказиб тилга кирди:

— Унда бор гапни айтайин,— деди. Она энди юзимга қарамас эди:

— Бешинчи болам билан еттинчи боламда қандайдир сохталик бор. На отасига тортган, на менга. Тимоқ-фироқлари бурнининг учида туради. Бир хилда «ўзимни ундоқ қиламан, бундоқ қиламан» деган гаплар чиқиб кетаверади. Бола-чақали бўлиб қолишган бўлмаса. Шу икковидан кўнглим нотинч, ўйлаб ўйимга етолмайман, нимага бунақа бўлишди булар?

Кутилмаганда ўртага жимлик чўккан. Меҳмон бўлмиш мен ҳам, мезбон бўлмиш она ҳам ўй-ўйлаб кет-

ган эдик. Хўш, бу номаъкул «уруғ» бешинчи ва еттинчи боланинг миясига қачон экилди экан? Нима учун энди бешинчи бола билан еттинчи бола айнан шунақа? Чигилнинг учини топиш учун гапни яна олисдан бошлашга тўғри келади.

— Эскиларнинг гапича, одам уч марта яшар экан,— дедим.— Дастлабкиси ҳомила даври, кейингиси ёруғ дунё, охиргиси нариги — яъни абадий яшаш дунёси. Иккинчи, учинчи умрнинг қандай кечиши биринчи умрга ҳа, ҳа она қорнидаги умрга боғлиқ бўларкан. Буни юзакироқ, бир томонлама бўлсада, ҳозирги илм ҳам тасдиқлаяпти. Бир томонлама, юзаки деганим ичкиликнинг, чекишнинг, турли пастицидлар билан захарланишнинг ҳомилага таъсиридан нарига ўтишмаяпти. Ахир она болани етилтирар экан, ўзининг барча аъзосидан унга кўчирма қиладику. Онадаги руҳий ҳолатлар ҳомилага ўтмайди дейсизми? Балки сиз, кўнглингизга олмангку, бешинчи ва еттинчи болангизда дунёдан бешишдек ҳол юз бермаганмикан. Ошсиз рўзгор бору жанжалсиз рўзгор йўқ деганларидек.

Она баттар ўйга чўмиб, баттар ер чизиб қолди. Охир у машаққат билан базўр менга қаради. Кўзлари зўриққан, қизарган эди. Мен саволимга жавоб олиб бўлган эдим, Шахло.

Синглим, сенинг оғзингдан чиқиб кетган ўша сўзнинг илдизини топгандекман энди. Сен она вужудида дастлабки умрингни кечираётганингда волиданг ҳам шундай бир боши берк кўчага кириб қолиб, ўлимни ихтиёр этмаганмикан? Сен ёруғ дунёга ўша машъум уруғни миянгга жойлаб тушмаганмикансан, Шахло? Бу уруғ уна-уна энди ўзини кўрсатаётган бўлмасин тагин. Шундай дейману «тақдири азал, пешонага ёзгани бўлади» деган сўзларнинг моҳиятини ҳам ўйлаб қоламан. Она орқали болага ўтган барча руҳий ҳолатлар, қондаги ўхшашликлар пешонага ёзилгани эмасмикан, Шахло.

Мен ўша сўзни шунчаки фавқулодда тилингга келиб қолгандир, деган ўйга ҳам бордим, Шахло. Аммо одам шундай **мавжудотки, ҳеч қачон** унинг тилига бирон нарса фавқулодда келмайди. Гапим қуруқ бўлмаслиги учун сенга ўтмишдан бир ҳикоя келтираман, синглим. Бир йўловчи кўчадан ўтиб бораётса уч-тўрт ёшли бола унга қарата беодоблик қилибди. Йўловчи болани «ҳа, ҳароми» деб койибди. Бу гапни боланинг отаси эшитиб қолиб, йўловчининг гирибонидан олиб-

...судраоди. «Мен бу шаҳарлик эмасман, бу шўриш сўз қаттанам тилимга келиб қолди, ўзим ҳам ҳайронман, гуноҳимдан ўтинлар», дебди дўловчи. **Қозининг боши қотибди.** «Кучадан дуч келган одамни чақирамиз, ўша нима деса унинг ҳукми вожиб», дебди қози. **Кучадан бир мўйсафидни чақириб, бор гапни айтишибди.** Ҳалиги одам анча фурсат ўй ўйлаб, боланинг йилини сўрабди. Кейин дебди: **«Зурриётингиз дунёга келмасдан бир йилча муқаддам қиш жудаям қаттиқ келган эди. Пиширгулик топгани билан куйдиргилик анқонинг уруғига айланган эди. Ушанда сиз...», дейиши билан боланинг отаси пешонасига бир уриб ўрнидан туриб кетибди. Ушанда у овқат учун ўтин тополмай қўшнисининг бўғотидан чиқиб турган бир қулоч тўсинни ўғринча қирқиб олган экан. Уша ўғрилик ўтиндан тайёрланган таомдан кейин она қорнида гумона бўлган эканда. Унинг сезгилари, ҳа инсон сезгилари шундай катта фанки, биз уни ўрганганимиз йўқ.**

Инсон сезгилари бир неча минг йил олдинги, кейинги воқеаларни ҳам айтиб бериши, башорат қилиши мумкин. Биз бирон-бир нарсани ёки бирон кишини узоқ ёки яқиндан кўрамиз. То бирон-бир ҳаракатга тушгунча, ёки ўша одам билан гаплашгунча сезгиларимиз у билан аллақачон гаплашиб бўлган бўладилар. Гаплашиш ёки ҳаракатга тушиш эса сезгимизда кечган катта бир жараённинг маҳсулигина, холос. Демак, ҳалиги одамнинг тилига хунук гап кептими, бундан чиқди сезгилари ўша ўғирликни фош қилган бўлиб чиқади-да! Бу масаланинг мушоҳадали томони. Лекин энг содда, энг муҳим томони — поклик, ҳалоллик, қонга, руҳиятга ҳаром-ҳаришни аралаштирмаслик, мияни заҳарламаслик, Тўғрими. Шахло! Демак, сен ўша гапни айтган экансан айни пайтда ниманидир беихтиёр фош қилмоқчи бўлгансан. «Ниманидир» дейётганимиз эса сенга ҳам, менга ҳам қоронғу, ким билади унинг илдизлари қаёқларга бориб тақаларкин?!

Нимага биз мана шу муаммоларни ўрганмадик-а, Шахло? Бидъат дейсанми? Нимаси бидъат! Урганмасликнинг ўзи бидъат эмасми?

Биз динсиз-бидъатсиз янги жамият қурдик. Янги жамиятимиз қандай яшаш ва қандай яшамасликни ўз мисолимизда рўпарамизга олиб келиб қўйди. Нимага, шулар ҳақида ўйламаяпмиз? Нимага, оилада ма-

ҳаллада, мактабда «фалончи ким эдию, ким бўлди», «фалончи ким эди-ю, кимлигича қолди», деб фикр юритмаймиз. Муҳокама қилмаймиз-а, шундай қилишимиз керак, Шаҳло. Буни қарагинки етмиш йил яшаб — «Меҳр», «Оқибат», «Шафқат», «Номус» деган жамиятлар пайдо бўляпти. Улар илгари йўқмиди? Авлод ва аждодларимиз меҳрсиз, оқибатсиз, шафқатсиз, номуссизмиди? Йўқ, Шаҳло! Минбаъд йўқ! Ака-ука учун жонини берарди. Маҳалла-куй бир-бирига оқибатли эди. «Ён қўшним — жон қўшним», «Узоқдаги қариндошдан яқиндаги қўшни яхши», «Гилам сотсанг қўшнингга сот — бир чеккасида ўтирасан», деган гаплар меҳр ва оқибатнинг меваси эди-ку, Шаҳло! Шафқат — ахир бу сўз халқимиз учун бир байроқ эдику. Одам уёқда турсин, чумолига, пашшага озор берма, деб тарбия қилинган одамда шафқатсизлик нима қилсин? «Номус» дедик — бу сўз худодан кейин иккинчи бўлиб ёзиладиган сўз эди-ку. Номус — номуссизликнинг шамшири эди. Номус бор жойда одамлар барҳаёт эди. Яқин-яқингача шундай эди. Мен сенга битта мисол келтираман, Шаҳло:

Езувчи Виктор Виткович Урта Осиёни яхши ўрганган қалам соҳиби. Унинг «Давомли мактублар» китобида «Гап» сарлавҳали бир воқеа бор. Уни Витковичга машҳур кино устаси Наби Ғаниев гапириб берган. Воқеа шундай: Мансур деган йигит маҳалласидаги Ҳадича исмли қизга орқаворотдан ошиқ бўлиб қолади. Бироқ тўй ҳаракатига тушиб, совчи қўйгунча, Аҳмад деган йигит қизга эга чиқиб кетади. Аммо ҳар иккала йигит ҳам бир даврада юраверишади. Вақти чоғлик учун «Пошшо-вазир» деган ўйинни ўйнашарди. Нима бўлдию, қизга етишолмаган Мансур подшо бўлиб, қизни хотин қилиб олган Аҳмад ўғри тушиб қолади. Бирдан Мансурнинг юрагидаги кек юзага қалқиб чиқади. Аҳмаддан ўч олмоқчи бўлади ва буюради: «Хотинингга айт, бу ерга келсин. Юзини очиб, шу ерда ўтирганларнинг ҳар бирига бир пиёладан чой тутсин!»

«Подшо»нинг амри вожиб, буйруқ бажарилди. Йигитлик номуси, оила номуси оёқ-ости қилинган Аҳмад хотинини талоқ қилади. Аммо гап ҳам улфатчилик ҳам давом этаверади. Буни қарангки, ал қасосул минал ҳақ деганларидек, бир ўтиришда Аҳмад подшо-ю, Мансур ўғри тушиб қолади. Подшо буюради: «Ўғрининг бoshi кесилсин!» Жаллод фармонни ижро

этади. Қий-чув бошланади. Маълум бўлишича, Мансур яккаю-ёлғиз ўғил экан. Отаси бор гапдан воқиф бўлгач, ўглининг қотилини оталик меҳри билан бағрига босади. Шунда жасадни ўраб-чирмаш учун кафанлик олиб келишади. Ота тўпланганларга қараб: «У кафанликка арзимаиди. Уни кўмиш учун гўр ҳам йўқ», дейди. Суд-пуд деган нарса бўлмайди, бари авлодларимизнинг жазо қонуни бўйича ҳал қилинади. Воқеа Тошкентда бўлиб ўтган.

Мана, номус қандай ҳимоя қилинган. Ҳатто яккаю-ёлғиз ўглининг бошини кундада кўрган ота ҳам номуси оёқости қилинган йигитнинг ишини тақдирлаб, уни бағрига босади. Буларнинг бари бор эди. Энди уларни йўқотиб, қандайдир «Номус» жамиятлари орқали одамлар юрагига олиб кирмоқчимиз, Шаҳло. Биз назаримизда бошида битта хатога йўл қўйдик. Биз ўзимизча бидъат деб санаган кўҳна, йиллар синовидан ўтган ақида ва одатларимизни миядан чиқариб ташламоқчи бўлдик. Аммо чиқариб ташлагандан кейин унинг ўрнига синаштароқ, ишонарлироқ нарсамизнинг ўзи йўқ эди. Шунга қарамай, мия қопқоғини очдик, қувиб чиқармоқчи бўлганларни қувиб чиқардик. Ўрнига бирон нарса олиб кириш у ёқда турсин, мия қопқоғини ёпишнинг унутдик шекилли. Унга чанг деймизми, заҳар-заққум деймизми, ишқилиб ҳар балолар ўтирди чоғи. Агарда шундай бўлмаганда ўзимизни-ўзимиз осишимиз, ёндиришимиз, чўктиришимиз, заҳарлашимиз бунчалик авжига чиқмасди. Нафас оладиган ҳавомизни, бизни боқиб, кийинтирган еримизни, ичаётган сувимизни бунчалик булғаб ташламас эдик. Ўсимликларга, ўт-ўланларга, жониворларга бунчалик қирон келтирмас эдик. Хўш, мияни қандай тозалаб олдиг-а энди? Қонни тозалашнинг йўли бор экан, одамга сунъий юрак, ошқозон, ўпка, ҳатто кўзгача қўйиш мумкин экан. Бироқ бошнинг иши, миянинг иши қийин-да! Ҳа, Шаҳло, бошни бошидан ёмон ўйлардан, ёмон ниятлардан асраш керак. Мияга зинҳор базинҳор ёмонлик уруғлари экилмасин. Бош айбдор — бошимиз бўлиб қолмасин. Акс ҳолда у ўз жисмини — яъни инсониятни ҳалокатга олиб боради.

1989 йил 17 октябрь.

СИРОЖИДДИН САИДОВ
САРИОСИЁ ОСМОНЛАРИ

1965 йилнинг 25 май тонги.

Мактабдаги анъана бўйича ҳар йили ёзги таътилдан олдин бошланғич синфларни экскурсияга олиб чиқишарди. Манзил — қўшни боғдорчилик совхозининг қишлоғимиздан бир чақирим юқорида, канал бўйига жойлашган қуюқ дарахтзори. Биз — биринчи синфни битирганлар учун илк қаникул, илк экскурсия. Олисдаги дарахтзор — илк ўрмонимиз. Ушандан бошлаб «таътил», «экскурсия» бизнинг энг сеvimли сўзларимизга, қувончимиз-у орзиқтиргувчи байрамимизга айланди. Дарслар узундан-узоқ эди, катта таънаффуслар бир зумда тугарди. Уйларимизда узун соқолларини селкиллашиб буваларимиз узун-узун эртақлар сўйларди, бостирма остида онаси йўқолган бузоқ узоқ-узоқ мўрарди, бўзларди. Йўллар олис эди, сувлар узоқ-узоқларга оқарди. Болалик — чексизликлар даври. Бунда ҳамма нарса бепоён. Борлиқ туганмас. Нуқтада кенгликлар ястаниб ётибди бунда. Шодлик чегарасиз, тасаввур булганмаган. Ана шу беҳудуд, интиҳосиз олам қаршисида, бепоён осмон остида биз — биринчи синфни битирганлар экскурсияга борамиз, деб шайланиб турибмиз.

Ҳанузгача ёдимда: муаллимимиз қора кўзойнак таққан эди. Унинг ойнагида тизилишиб турган ўқувчилар, далалар-у олис адирлар ва тиниқ осмон кўзгудагидай акс этарди. Осмон қора кўзойнакда ҳам тиниқ, мусаффо эди унда.

Ҳаммамиз бирови кўксига ноғора осиб олган, яна бирови дастасига зарҳал попукли алвон тақилган горни кўз-кўз қилаётгандай тутиб турган икки нафар мағрур пионерга қарардик. Алвон галстуклари ҳилпирар, улар командирлардай тутарди ўзини. Муаллимнинг ишораси билан пионерлар ишга киришди. Олисларга чорлагувчи, кўнгилни тоғдай кўтаргувчи дадил, ўктам садо янгради (бу садонинг «Пионерлар марши» эканини кейинчалик пионер бўлгандан сўнг билдик). Шу кўтаринки садо остида биз — биринчи синфни битирганлар умримизнинг биринчи экскурсиясига отландик... Тепамизда — қайғусиз осмон, теграмизда кўм-кўк кенгликлар, ортда — қишлоғимизнинг ям-яшил тераклари сокин чайқалади, олда — ям-яшил ўрмон — боряпмиз.

Олам ям-яшил, келажагимиз ҳам, ҳаётимиз ҳам шу марш сингари дадил ва мардона бўлишига қатъий ишониб боряпмиз.

...У осмонлар бир кун келиб тушга айланишини, гўдак ҳаёлимизни афсунлар этган, чорлаган, порлаган беғубор дунё қачонлардир чиппакка чиқишини ўйлаганмидик ҳеч?!

* * *

Ун йилдан бери тушларимга бир дарё киради.

Армон тунларида ёдим адирлари қовжирайди. Гўё ҳозир жондан аланга тегиб ёниб кетадигандай.

Ҳавода ҳаво йўқ.

Қайлардадир адирлар ортида учган юлдузлар сувга тушиб вишиллади.

Тошлар жазирамадан тарвузлар янглиғ тарс ёрилади.

Шаршаралар қоялар бўйида елпиғичлардай осиглик.

Тепалар ҳансирайди.

Тепалардан «ДАРЕ — о-о» деган садо келади. Бу садо қоядан-қояга урилиб, булутдай тарқалади, сўнг-ра, АЙРО — ОВга айланади-ю дараларга тушиб кетади.

ДАРЕ — О — О...

АЙРО — О...

Иккинчи сўзни илғамасликка ҳаракат қиламан. Жудоликни тан олгим келмайди. Ичимда «дарё — ов» дейману заргор кўрпани бошга тортаман. Мавжлар шиносид кўзларим кетади. Шунда тушларимга дарё киради. Уша дарё.

Сув остида тошлар чинниси ярқирайди. Сув тоза, ҳаво тоза, дунё беғубор. Синфдошим билан зангор сашдатдан баҳраманд бўлиб сузиб юрибмиз. Соҳилнинг илиқ қумлари ўз тафти билан танимизга ҳузур бағишлайди. Қишлоғимизга қараймиз. Тераклари кўм-кўк, мажнунтоллари кокил тарайди, ўриклари қуримаган, новвот узумлари войишлардан ошиб-тошиб ётибди. Шу соғлом салтанатда биз — унинг фарзандлари ҳам соғлом, тетик.

Бу туш энди икки дунёда ҳам ўнгидан келмайди. Балиқнинг тириклиги сув билан бўлган каби менинг тириклигим энди шу туш билан.

Ҳар кеча дарёга киргандай ўринга кираман. Тўшак сойдаи сокин. Кўрпа мавжлардай жимирлайди.

Дарё мени шундай муттасил таъқиб этади. У баъзан кўм-кўк ит мисоли остонамизда бош уриб ётади. Кетмайди. Баъзан деразада пайдо бўлади у. Тўлқинлари ойналарга урилиб, зор-зор чайқалади. Балконларни чангаллаб, баланд иморатга осилиб олган, деразадан қараётган дарёни кўрганмисиз ҳеч?

ДАРЕ — О — О!

Мактаб, муаллимлардан ташқари табиат ҳам тарбиялайди бизни. Сув, Ҳаво, Қуёш — болаликнинг беминат тарбиячилари. Ўтлоқлар — очик синфхонамиз, вижирлаб учаётган қалдирғочлар — кўнглимиз имлолари, ўрикларнинг тошқин-тошқин гуллари — руҳимиз алифбоси. Тиниқ жилғалар бизга сабоқ берди, жайрон шамоллар сурур илмини ўргатди, ялангоёқ чангитганларимиз — тупроқ кўчалар тафти дилимиз лавҳига меҳру эътиқод вазифасини дарж этди.

Болалигида дарёси борнинг кўнгли бир умр дарёлар бўлгуси!

Болалигида дарёси йўқнинг, ўтлоғи, тупроқ кўчасию беғубор осмони йўқнинг...

Болалар табиатдан мунтазам баҳраманд бўлиб ўсмоғи керак. Бунинг учун энг аввал Табиатнинг ўзи керак. Бунинг эса ўз табиий шарт-шароитлари бор: тоза ҳаво, тоза сув, чимзорлар-у боғ-роғлар. Ўз навбатида болаларни табиатнинг табиий тарбиясидан бебаҳра қолдиргувчи сунъий тўсиқлар мавжуд.

Биз тўртта темир беланчакни осиб «Ҳамма яхши нарсалар — болаларга» дедик, аслида эса... ирмоқлари, оҳанрабо соҳиллар-у зангори кўллар, зумрад ўтлоқлар-у тоза ҳавогача — барчасини болалардан тортиб олдик. Уларни Табиат деб аталгувчи мўътабар муаллимдан айриб қўйдик. «Қачон одам бўласанлар!!» — дея маломатлар қилдик, лекин ўзларини пайдар-пай пахтага ҳайдадик. «Сентябрь» сўзи мактаб доскаларида кеч кузгача мўлтираб қолаверди.

ДАРЕ — О — О...

Дарё энди йўқ, дарё йўқ, дарё бошқа қайтмайди, дарёни бошқа кўрмайман! Армон соҳилига ўша дарё чиқариб ташлаган улкан дарахтнинг қуруқ баҳайбат илдизидирман гўё мен. Ҳар ҳолда ўзимга шундай туюлади. Яна ким билсин. Жудоликни эса тан олгим келмайди.

Уша, муаллимнинг қора кўзойнагида болалик жаҳонимиз акс этган тонгдан буён йиғирма уч йил ўтибди. Бизни илк бор бағрига чорлаган яшил дарахтзордан энди ном-нишон ҳам қолмаган. У дарахтзор кейин мактабни битиргуниimizча — ўн йил давомида бизнинг севимли гўшамизга айланди. Паноҳимиз эди у бизнинг. Уйдан аразласак ҳам, севинсак ҳам шу ерга келардик: Катта асфальт йўлдан оппоққина автобуслар оппоққина болакайларни лагерларга олиб кетарди, биз уларга, уларнинг оққина кўйлақларига ҳавас қилардик, лекин барибир ўз «ўрмонимизга» ошиқардик. Канал сувидай тез ўтгувчи уч ойлик ёзги каникулнинг кўп қисмини ана шу «яшил синфхона» да ўтказардик. Қушлар шу қадар кўп эдики, гўё ҳар япроқда биттадан қуш ўтиргандай, қушлар эмас, миллион япроқлар бараварига тинимсиз чуғурлар эди гўё. Мактаб гербарийсида йўқ ўсимликлар, гиёҳларни шунда учратардик, дарахтлар қуюқ шовулларди, майсалар шивирларди. Кейин ўзимиз ҳам шу яшил оламда қанот чиқарган паррандалардай учиб кетдик: кимдир жанубга, кимдир тақдир шимолига.

Кейин дарахтзор ҳам буткул кесиб ташланди.

Мана энди, синфдошлар қисматлардан бўшаб, онда-сонда йиғилиб қолганимизда гап даставвал ўша дарахтзордан бошланади: «Эсингдами!..», «Эсингдами!..», «Эсингдами!..» Ҳаммамиз дардли бир орзиқиш билан яшил дунёимизни эслаймиз.

У дарахтзор бизга нима берди?

Энди билсам Ватан туйғуси қалбларимизда шунда жо бўлган экан. Дилларимиздаги боқий боғлар шунда кўкарган экан. Бир умрлик соғинчимиз, меҳру эътиқодимиз томирлари шу дарахтларнинг илдизлари ила туташ экан.

Энди эса болалигида дарахтзори йўқ, болаларни, аниқроғи — дарахтзорлари пахтазорга айлантирилган болаларни кўриб жон ўртанади...

Синфдошим билан кўкаламзорда чалқанча ётиб, соатлаб термулганларимиз тиниқ осмон — болаликнинг энг тиниқ хотираси. Олисдаги тоғлар булутлар яктагини бошига ёпган. Теграимизда қўзичоқлар ди-

кирлайди. Қуёш беминнатгина нур сочади. Оламда кўклам ҳиди, тирилиш, тароват нафаси. Осмон беқиёс даражада тоза, бундай осмон остида фақат осмон бўлиб, осмон бўлиб яшагинг келар.

Кейин йиллар ўтиб англадикки: имонларни ғубор қопласа — осмонлар қораяр экан.

Инсонларни имон тарк этса — осмонлар қораяр экан.

Юрт пешволари калтабин бўлса, умр майдонларида улуснинг шаъни-шавкати қолиб, ўз нафси, иззат-обрўси учун креслоларда кўпқари сурса — осмонлар қораяр экан.

Ўттиз йил даладан чиқмай, устихони пайкаллар аро чириган, умри, инсоний орзу — ҳаваслари ғўза-пояга айланган сувчининг энг тансиқ таоми нон-учой бўлсаю, ўғлини уйлантиришга пули — жамгармаси бўлмаса, осмонлар қораяр экан!

Сариосиёда салкам икки юз минг киши шу осмон остида яшайди. Салкам икки юз минг жуфт кўз ҳар кеча осмонга қарайди: Нима қиламиз энди!

Осмон энди самовот эмас — саволот.

Бу осмонда юлдузлар хира, ой ҳам сариқ касалига чалингандай нимжон. Етти пуштига ризқ берган, она юрт деган тушунчани жон-жонига сингдирган, меҳру эътиқод уруғларини кўкартирган азалий ҳовли-жойини ташлаб, тоза ҳаво сўроғинда саҳролар сари манзил-макон излаб кетганларнинг, дарвозалардаги қулфларнинг, ўт босган остоналарнинг надоматли саволидир бу осмон. Бу осмондан шабнамлар эмас, оғу ёгади ҳар тун, ҳар кеча.

Одамзод инсоний тимсоллари билан ҳам одамзоддир.

Унинг боқийлиги тимсолларда янада абадийроқдир.

Номлар ҳам тимсол. Меҳру ифтихор, аждодлар, насллар тимсоли.

«Дашнобод» ҳам кўҳна тимсоллардан бири. Асрлар шамоли метин қояларни силиққина тарашлагани каби бу номни ҳам ўз «тешаси» ила «сийпалаб» ўтди, яъни уни «Даштиноввот» деган серқирра сўздан силлиқ «Дашнобод»га айлантирди.

Рус императорлиги Жуғрофий жамиятининг кўрсатмасига мувофиқ 1879 йилда Санкт-Петербургда чоп этилган «Амударё ёқалаб» тўпламида шундай сўзларни ўқиймиз.

«Даштиноввот дарёнинг номи унинг соҳилида жойлашган фаровон қишлоқ Даштиноввот номидан олинган. Бу қишлоқ ўзининг ажойиб анорлари билан маълум ва машҳурдир».

Мактабда муаллимимиз фахр билан сўйларди: «Дашнобод анори «СССР Қизил китобига» киритилган».

Бунда у «СССР»га алоҳида урғу берардики, биз ҳам бундан алоҳида фахр туярдик. Яъники боғимиздаги шу қирмизи анорлар, ҳар кун кўраверганимиздан парво қилмай қўйганимиз шу оддий анорлар раёнмас, область ва ё республика ҳам эмас, нақ СССРнинг «Қизил китоб»ига киритилган-а!

Анорлар.

Улар менга ҳамиша нимагадир гамгин, мискин бир ҳолатларни эслатарди. Анор гуллари ҳам не учундир хандон эмас, уларда қандайдир ҳазинлик, изтироб ниҳондай туюлаверарди. Ва бу туюлишлар кун келиб, не ажабки, амалда ўзини намоён этди. Адабиёт ўқитувчимиз шеър ўқирди, мен анграяр эдим, ўқитувчи шеър ўқирди. Синфхонамиз алвон рангга бўялди, ўқитувчи шеър ўқирди, синфдош қизларнинг чеҳралари анор, улар жилмайса, табассум ўрнига ақиқ анор доналари ситилиб кетадигандай: ўқитувчи шеър ўқирди, доскада эса оқ бўр билан катта-катта ҳарфларда ёзилган «АНОР» сўзи қизғиш тусга кирган, ўқитувчи шеър ўқийди, мен деразага қарайман— ойналар ол, ташқари дунё қирмизи, мактаб ҳовлиси алвон, анор гулларидай мискин қизалоқлар — мактабдошларим — кейин йиллар ўтиб пахтазорларда саратон оташида анор пахтазорларда, саратон оташида анор юзларини куйдиргувчи, сўлдиргувчи бенаво анорларим!

Ўқитувчи ҳамон шеър ўқийди:

Бул на гумбаздур эшиги,
туйнугидан йўқ нишон

Неча гулгун пок қизлар манзил
айлабдур макон.

Туйнугин очиб аларнинг
ҳолидан олсам хабар,

Юзларида парда тортуғлиқ,
турарлар бағри қон.

Бир келсам Лабиобдаги тоғам бир лаган анор чиқарди дастурхонга, Чойнакдай-чойнакдай анорлар.

Бирин-кетин сўяди. «Қондан» асар ҳам йўқ. Ҳаммасининг бағри доғ — қоп-қора. Бир лаган бағри доғ анор. Бир лаган бағри доғ анор! Қайси асрнинг қайси бағри қон шоираси шеърга соларкин бу бағридоғларни!..

* * *

Абдусаттор — менинг синфдошим...

Алпомишдай отаси бор эди Абдусатторнинг — энди йўқ. Отаси борида Абдусатторнинг бошида чинор шовулларди — энди чинор йўқ, бошида бўронлар қарсиллайди Абдусатторнинг.

Абдусатторнинг ҳам кўнглини кўтарадиган, одамшакл жонзотлар орасида хор-зор қилдирмайдиган онаси бор эди, ёронлар! Энди йўқ. Онаси борида Абдусатторнинг бошида қуёши бор эди, бу қуёш бир куни уюмгина сассиз оқ булутга айландию одамларнинг елкаси узра жимгина юзиб кетди. Қайтмас бўлиб кетди! Абдусаттор қолди бошда суронлари билан.

Абдусатторнинг икки акаси бўлган бир пайтлар, уруш йиллари оч қолиб ўлган. Абдусаттор уларни кўрмаган. Лекин баъзан армон қилади: «Акаларим тирик бўлганда...»

Абдусаттор ҳаммасига чидади:

Тупроққа, лойга беланиб ишлади.

Қоришмага қоришиб тер тўкди Абдусаттор.

Уйланди. Қарз-ҳавола қилиб уй қурди, Абдусатторнинг уйи Абдуназарникидай ҳашаматли эмас, лекин бу Абдусатторнинг уйи, ўз уйи.

Абдусатторнинг дунёдан орттирган дунёси — бола-чақаси. Улар олти нафар. Қизлари ҳам, ўғиллари ҳам худди Абдусатторнинг ўзи. Хотини ҳам ўзидай заҳматкаш. Кечқурунлари, унчалик тўкин бўлмаган дастурхон устида эр-хотин ният қилишади: «Насиб бўлса уй битса, қарзлардан қутулсак, болаларга тўй қиламиз».

Дунёда ниятлар жувонмарг кетмасин экан.

Е, фалак, бу қандай мотам?!

Ҳовлисида аза: «Абдусатторнинг хотини ўлибди. Қорнида ҳомиласи билан». Қизчалари ҳайрон, олазарак одамларга қарашади. «Ота нея йийлаяпсиз!...» Уғилчалари ҳали ҳеч нарсани билмайди, улар қум устида ёнғоқ ўйнаб ўтирибди. Одамлар шивирлайди: «Абдусатторга қийин бўлди». «Абдусатторга қийин бўлди». «Абдусатторга қийин»...

Бекинмачоқ ўйнаб юрган пайтларимизда қийин бўлишини билганмидинг, Абдусаттор!

«Хотинимни сариг билан алюмин ўлдирди».

«Акаларим ўрнида мен туғилсам, акаларим ўрнида очдан мен ўлиб кетсам бўлмасмиди!»

— Йиғлама, жўра! Кўргулик экан.

Мен қандайин дўст бўлдимки, мушкул кунингда кам-кўстингга ишлатарсан, деб чўнтагинга ўн-ўн беш сўм пул солиб қўёлмадим. Мен қандайин дўст бўлдимки, сенга ўқишинг керак деб тазйиқ ўтказмадим, диплом — ҳеч бўлмаганда такаббурлар орасида қимтинмай яшашингга қўл келарди, мен бу ишни қилмадим, шунчалар паст кетдимки, нуқул ўзим ўқидим, дунё илмини фақат ўзимники деб билдим ва сен бир кун айтингки: «Жўра, сен катта одам, биз фақирларга ким қўйибди... Кўксимда бир нарса чирт этиб узилгандай бўлди, мен яна кетдим — ўша шаҳримга, шаҳримдаги ўша «баланд» курсимга!...

* * *

Май ойининг охирларида, ишхонада, салқин, ойнаванд кабинетда шаҳрим ва дунёим йўқотган тиниқ осмонларни қўмсаб ўтирар эдим, телефон жиринглади. Кўтардим. Садо бердим.

— Ака-а,— деган бир мусофир овоз келди, овоз эгасининг телефонда гапиришга қийналаётгани, ўзини ноқулай сезаётгани билиниб турарди, танидим — жияним Голиб. Тошкент аэропортидан қўнғироқ қилаётган экан, аэропортда нима қилиб юрганини сўрасам:

— Армияга кетяпман,—деб жавоб берди.

Етиб бордим.

Офтобда куйган, қорайган, пастаккина бир бола. Уни битирганига бир йил ўтган бўлса-да, ўсмир деб аташга тил бормайди. Усмаган. Мен салқин кабинетда соғиниб ўтирган тиниқ осмонлардан келган элчи эди гўё у. Бироқ «элчи» нинг кўриниши ҳам, бўйбаста ҳам мени қониқтирмади. У ҳарбийга кетаётган, билаклари бўлиқ, қадди-қомати келишган шоввоз йигитга эмас, мурғаккина болага ўхшарди кўпроқ. Сўнг жўралари йиғилишди. Ўн-ўн беш чоғли бола. Ҳаммаси Сариосиёдан экан, ҳаммаси бир-бирига ўхшаш. Бўйлари паст. Уларга қараб эзилиб кетдим. Булар — мени парқу булутларнию оппоқ тонглари би-

лан йўргаклаган, марварид ёмғирларию биллур шабнамлари ила умрим-руҳимни оқ ювиб, оқ ўстирган осмонларнинг эмас, бошқа дунёнинг бошқа осмонлари остида «катта бўлган» бошқа болалари эди. Булар бутифоснинг, заҳил, бетоб тупроқ, чиркин сувлар-у, заҳарланган ҳавонинг болалари эди. Қуёшнинг алюмин заводи тутунларидан заҳарланган нурларини шимиб «улғайган» фарзандлари эди булар. Булар рус тилини яхши билмайди, булар мактабда рус тилини ўрганишдан кўра пахта парваришига, пахта теримига кўпроқ вақт кетказганлар, улар билмайдиларки, бу йигитчаларнинг қонидан энди Алпомишлар шиддати эмас, бутифос ҳиди келади, шунинг учун Ўзбекистондан ҳарбийга чақирилганларнинг аксарияти икки йилдан сўнг «Ватаннинг содиқ аскари» бўлиб эмас, балки «Ватаннинг содиқ гишт терувчиси» бўлиб қайтади. Шунинг учун Марказий телевидениенинг «Совет Иттифоқига хизмат қиламан» кўрсатувида кўпинча ўзбек йигити кўрсатилмайди. Гўё бу диёрдан ҳеч ким армияга кетмаган, гўёки бу диёрнинг болалари ҳеч нарсага ярамайди...

Болалар бир соатгина бўлса ҳам Тошкентни кўрсин, бу баҳонада ул-бул тановул қилиб олсин деган мақсадда рухсат сўраш учун йўлбошчисини изладим. Қиличдай бир лейтенант экан. «Ярим соатдан кейин учамиз,— деди — Владивостокка». Кейин сўраб-суриштирди. Қимлигим, нима иш қилишим. Яна сўрадики, «Нега бу болалар бунчалик абгор!». «Алюмин заводи бор,— дедим,— шунинг касофати». Бир болаларга, бир менга, бир болаларга қаради, менга айтдики: «Ничего, икки йилдан сўнг ҳаммаси одам бўлиб келади»...

Лейтенантнинг бу тасаллисидан озроқ ранжиган бўлсамда, ичимда ўйлар эдим: майли, икки йил ўша ёқларда алюмин заводидан узоқроқда юргани маъқул, ҳеч бўлмаганда тоза ҳаво беминнат-ку..

Бу ёқда эса...

Бу ёқда яна куз, яна ёмғир, яна оқ олтин... Болалар яна далаларда. Ожиз имлолардай пайкалларга сочилган болалар. Жиян укасига хат ёзади: «Ўқи, кўпроқ ўқи. Айниқса рус тилини яхшилаб ўрган...»

Укаси эса...

Укаси ҳозирча пахта теришни яхшилаб ўрганипти. Она тилини ўрганишга фурсати бўлмаган ука қандай қилиб рус тилини ўргансин?...

Мактабда ўқиб юрган йилларимда бир шиорни жуда ёмон кўрардим, Яъни: «Тўхта! Бугун сен қанча пахта тердинг!» Шиор эмас, симёғочга осилган болга эди гўё бу, кўчадан юриб бораётганингда «тўқ» этиб пешонангга уриларди. Гўёки сен тўхтаган билан хирмонга бир нима қўшиладигандай. Гўёки шу билан колхозинг пахта планини бажарадигандай. Республиканинг қайси бурчагига борманг, бундай шиорлар ҳозир ҳам кўчалар, бинолар манглайини қашқа қилиб турибди. Биз пахтадан кўра шундай бетайин, бемаъни шиорларни кўпроқ «етиштирдик» шекилли, шиор осилмаган жойлар қолмади.

* * *

Осмонлар ҳақида гапираман деб кўп сўзларим тупроқ бўлди, дардларим туфроғий бўлди. Қадимгилар «Ҳар бало келса кўкдан келур» деб бекорга айтишмаган. Ҳозирнинг ўзида бу «бало»нинг биргина «Узун» ўрмон хўжалигига келтирган зарари салкам 3 миллион сўмликни ташкил этади. Жони тошдан дарахтлардан бири — арчанинг ривожи 55 фойизга пасайди. Арчанингки аҳволи бу экан, одамзодни — хотин-қизларни, йигитлар, чақалоқларни қўяверинг! — Бу водийда алюминий заводи бунёд бўлгандан бери атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш бўйича СССР қонуни мунтазам бузилиб келинмоқда ва бунинг ягона гуноҳкори — СССР Рангли металлургия министрлигидир. Рус адиби Валентин Распутин айтгандай: «Баъзи министрликларнинг она заминда иш юритиш усулини фақатгина мустамлака сиёсати билан қиёслаш мумкин». Биз мустамлака эмасмиз, қардошлармиз, дарддошлармиз, лекин шундай ўйламаслигимиз ва шундай ўйлашимиз учун, келинг, сарфлашни ҳам бирга қилганимиздай асрашни ҳам биргалашиб кўрайлик, ўйлайлик, чорасини топайлик. Тупроқни-ку истаган кўйга солдик. Менделеев тирик бўлганда, бу тупроқнинг таркибини текшириб, жадвалини икки маротаба кенгайтирган бўларди, аммо, бундан сираям мамнун бўлмасди, ёқиб юборарди ўша жадвални! Осмонни асраш керак энди. Булутларга булутлигини, ёмғирларга ёмғирлигини, ҳавога ҳаволигини қайтариш керак. Осмонлар остида эл яшайпти, элнинг болалари яшайпти. Элнинг болалари — келажакнинг болалари.

1988 йил 3 декабрь

АЛПОМИШНИ БИЛГАН БОРМИ!

«Барчин ўн минг уйли Қўнғиротнинг йигитидан ўн-йигитни сайлаб олди, отасининг тўқсон тўқай йилқисидан ўн отни сайлаб олди, отларни совутиб бўлди. Сўнг шундай ариза ёзди: «Мен Барчин олти ойлик йўлга, Қалмоқнинг элига келдим, зўр ёвнинг қўлида қолдим, олти ойлик муҳлат олдим, мендан умиди бўлса Алпомиш келсин, бўлмаса жавобимни берсин».

Аризани ўн йигитга топширди, отларни эгарлаб, чоқлаб, яхши бор деб бир сўз айтиб турган экан».

— Эна, кейин, кейин нима бўлади?

Чироқ хира нур сочади. Сандалнинг чор атрофига ўтириб олган опа-акаларим қўллари кўсак чувишдан тўхтамай сабрсизлик билан энамнинг оғзига қарашади. Энам бўлса шишаси тобора қораяётган чироққа яқинроқ сурилади. Ва айтишда давом этади. Биз бўлсак эрталабгача алоғ-чалоғ тушимизда Алпомишнинг Бойчибор отини кўриб чиқамиз.

Кун бўйи Барчиннинг аризасини сандиққа бекитган Бойбўрини яниб, уни топиб оғаси Алпомишга тутқазган Қалдирғоч бекани алқаб юрамиз, яна тезроқ кеч бўлиб, тезроқ овқатланишни, хира чироқнинг яна ёниб, онамнинг тоқчадан титилиб кетган «Алпомиш китоб»ни (у киши ўқишни билмасалар-да саҳифа очилган сари оналаридан эшитганлари хотирларига тушаверарди) қўлларига олишларини кутамиз...

Бу олтмишинчи йилларнинг охиридаги болалик хотираларим. Қизиқ, бугуннинг болалари тушида нимани кўриб, ўнгида нимадан ажабланаркинлар? Уларнинг эртақлар, ғаройиботлар оламига қизиқиши қандай экан?

Дам олиш кунларининг бирида ўғлим билан шаҳримиздаги Пушкин майдонига туташ ерда жойлашган «Эртақ шаҳарча»сига келдик. «Шаҳарча»га Дархон томондан кирсангиз бир қўлида найза, иккинчи қўлида қалқон тутган рус «шоҳ»лари сизни қарши олади. Ёғочдан ишланган уйчалар тепасига «Олтин хўрозча»нинг акси туширилган. Фаввора ўрнатилган пастликда эса «Олтин балиқ ва балиқчи чол ҳақида эртақ»нинг (А. Пушкин) қаҳрамонлари — ношукр кампир ва беозор чол. Бир қарашда ўзингизни эртақ ичига кириб қолгандек ҳис қиласиз.

«Шаҳарча» ота-оналар ва болалар билан гавжум-лигидан кўпчиликка бу жой маъқул бўлса керак, деган фикр уйғонади кишида.

— Йўқ, бу жой бизга ёқмайди. Уйчалар синиб ётибди, яхтак ичимликлар йўқ,— дейди ўзини Шавкат Аҳмадов деб таништирган йигит.

— Яна нима кам, деб ўйлайсиз?

— Бирорта ҳам ўзбек халқ эртактарининг қаҳрамонлари қўйилмаган...

— Қандай эртактарни биласан?— деб сўрадим етти ёшли Шаҳноза исмли қизчадан.

— «Олтин балиқча», «Олтин хўрозча»...

— Алпомишни эшитганмисан?

— ...

Ҳа, Алпомишни билишмайди. Унинг кучи билаги-га сигмаслигини, дўсти деганда жонидан кеча олишини билишмайди... Агар болалар боғчалари ёки кафелари шу ном билан аталганда эди танишарди, қизиқшарди, билишарди... Шаҳримиздаги хўрандалар билан ҳамиша гавжум кафеларга «Буратино», «Колокольчик», «Золотой петушок» деб ном қўйиб ташланган.

Алексей Толстойнинг «Буратино ва олтин калитча» китобчаси рангли ва серсурат ҳолда «Меҳнат» нашриёти томонидан 100 минг нусхада нашр қилинди ва талаш бўлиб кетди. Москвадаги «Болалар адабиёти» нашриётининг шу китобчани кўп минг нусхада чоп этгани бундан мустасно, албатта.

Албатта, аҳвол шу тарзда бўлгандан кейин болалар Алпомишни эмас, Буратинони яхшироқ биладилар ва тасаввур қиладилар...

...Роза Искандерова олти яшар ўғли Артур билан дам-олаётган экан.

— Бу ерда Лермонтов қаҳрамонлари бўлишини хоҳлардим,— деб жавоб берди одатий саволга у.

— Артур, мана бу ким?

— «Руслан ва Людмила» даги Қала, манови Матрёнуска...

— Алпомиш, Гўрўғли, уч оғайни ботирларни ҳам биларсиз. Зўр паҳлавонлар-а?

Болакай эътиборсиз қараб турди. Она бўлса:

— Энди ўқиймиз,— деди қизариб.

Ҳа, булар ҳам билишмайди. Алпомишнинг Олпий бобосидан қолган, ўн тўрт ботмон биричдан бўлган парли сариқ ёйи борлигини тасаввур ҳам қили-

шолмайди. Тойча вилоятида, Қалмоқ музофотида, Чилбир чўлида ҳадди бálанд Муродтепа деган тепа борлигини, Алпомиш унга оти билан бир ҳаракатда чиқиб кетганини ҳам билишмайди.

Игирма уч ёшли Ольга Аношкина:

— Алпомиш — бу ўзбекларнинг уйқучи боласи (мальчик спальчик) бўлса керак, — деб жавоб берди.

Суҳбатдошларим тошкентлик Нурия Омонова ва унинг қизи Василиса билан рус тилида суҳбатлашдим.

— Ўзбек халқ эртаклари қаҳрамонларини қизим танимайди. Уларни мана шу жойга ўрнатиш керак, — деди Нурия.

Василиса бўлса:

— «Олтин балиқча», «Олтин хўрозча», кейин жодугар кампирни танийман. Ойим рост айтаяптилар, Алпомишни сиздан эшитишим, — деди бижирлаб.

...Ҳа, биринчи эшитишлари, Алпомишнинг Юсуф талъатли, Рустам сифатли туришини эшитишмаган, тасаввур ҳам қилишмайди (Агар эшитганларида шубҳасиз Юсуфнинг талъатига, Рустамнинг сифати-га қизиқишиб, халқ қаҳрамонлари ҳақидаги асарларни ҳам топиб ўқишга ҳаракат қилган бўлардилар). Бундай одам Қалмоқ вилоятида бўлмаслигини, бўлса ҳам пошшоликда бўлишини ўйлаб ҳам кўришмайди... Албатта, кўзга кўринарли кўчалардан бири унинг номи билан аталганда билишарди, «у ким бўлган»? деб биздан илгарироқ қизиқишарди. Ёки бўлмасам газмол, заргарлик дўконларига Қалдирғочбека деб ном қўйилса, шу номда атир ва атирсовунлар ишлаб чиқарилса, албатта болалар, жавоб учун ота-оналар ҳам қизиқишарди. Шунда олий маълумотли инженер: «Алпомиш, ҳалиги, дўмбирада ашула айтса керак», деб жавоб бермаган бўларди...

Менинг шаҳарчадаги сўнгги суҳбатдошларим пойтахтдаги 64-мактабнинг 3-синф ўқувчиси Жаҳонгир Қуратоев билан шу мактабнинг 1-синф ўқувчиси Равшан Охунжоновлар бўлди. Жаҳонгир ўртоқларига қараганда анча дадил бола экан.

— Мен ҳов анови Матрёнушканинг ўрнида Зумраднинг сурати бўлишини хоҳлардим, — деди у.

Иўқ, Жаҳонгир, укажоним, Зумрадни кўришинг учун Матрёнушкани олиб ташлаш шарт эмас, асло. Ахир шаҳримизда Зумраднинг жисмини ўрнатишга жой камми? Кўп қаватли бинолар оралиғида уч-

тўртта сирпанчиқни ўрнатиб, гўёки болалар майдончалари ташкил этганмиз. Меҳнатсевар ва оқила Зумраднинг ўрни ўша ерда эмасми?

— Алпомишни ҳам биларсиз?

— Йўқ-қ...

• Булар ҳам билишмайди.

Дарҳақиқат, қаердан ҳам билишсин? Алпомиш ҳақида на киномиз, на мультфильмимиз, на суратли йиғмаларимиз, на энг сифатли қоғозга чоп этилган, кўрган одам олмаса ўзини гуноҳкор ҳис қиладиган китобларимиз бўлмаса. Лоақал унга шу каби «Эртак» шаҳарчалардан ҳам жой бермаган бўлсак...

Катта умидлар билан шаҳардаги, эҳтимолки, ягона ўзбекча ном билан аталувчи, Фурқат номидаги маданият ва истироҳат боғига бордик. Боғ ниҳоятда озода, арғувон дарахтлар бир-бирига чирмашиб кетган, соя-салқин жой экан. Боғ директори Нина Ососқова ниҳоятда меҳнаткаш, талабчанлиги билан бизга маъқул бўлди. Боғда бу йилдан «Эртаклар майдончаси» бўлиши режалаштириляпти. Аммо бадий раҳбар билан суҳбатдан шу нарса маълум бўлдики, тайёриладиган қаҳрамонлар рус халқ эртаклари асосида экан.

— Сизнингча, ўшалар орасида ўзбек халқ эртаклари қаҳрамонлари ҳам бўлса яхшимасми?— дейман директорга.

— Албатта. Сизнинг фикрингизга қўшилаемиз. Бунини энди айтсак ҳам улгураемиз,— дейди Нина Васильевна.

Ҳа, улгуришади. Аммо бажариладими, йўқми бунини вақт кўрсатади.

Катта ниятлар билан «Мовий гумбазлар» ошхонасига яқин жойлашган «Шарқ эртаги» шаҳарчасига бордик. Ёпирай, метро бекати томонидан шаҳарчага кирсангиз салла ўраган, тўртта бир хил арабнамо ҳайкалчалар қўлларида темир қувур ушлаб туришибди (Таъланган даврни қарангу темир қувурни қаранг!). Рўпарасида туриб, ҳарчанд тикилмай уларнинг кўз қарашини ва Алдар Кўсага, на Хотамтойга, на Афандию, на Зумрад-Қимматнинг отасига ўхшатолмадим. Сабр билан «шаҳарча» ичкарасига кирдик. Ташқаридан саройни эслатувчи, усти очиқ айвон ёнида икки-уч юк ортган туя, битта тошбақадан бошқа бирор-та миллий кўринишни тополмайсиз.

Наҳотки, шарқнинг бор-йўқ бойлиги, эртаклар

дунёси уч дона туя билан, бир дона тошбақадан иборат бўлса?

Қозоқнинг от чопганда туёғидан ўт чақнатадиган Қизжибеки, қирғизнинг Манаси қани бунда? Ахир, биз ватанпарварликни, элни, тупроқни севишни қорақалпоқнинг «Қирқ қиз»идан, Гулойимбекасидадан ўргансак бўлмасмикин? Уз номи билан «Шарқ эртаги» шаҳарчасида кўзларида душманга чексиз нафрат ёнган қирқ қизни нега саф тортириб қўёлмаймиз? Ахир уларнинг юрт тупроғи, дея душман билан аёвсиз олишганини ўқиганмиз-ку!

Еки бўлмаса, Афанди латифаларидан завқ олишни билибмизу, лекин унга мана шу ердан жой беролмабмиз? Алдар Кўсамиз қани, Хотамтойимиз қани, Зумрад, Гўрўғли, Алпомиш, Қалдирғочбека, Барчиной, Маликаи Ҳуснободимиз қани? Оламга машҳур «Минг бир кеча»нинг Шаҳризоди қани?

Биламан, ушбу майдончаларни режалаштирган расомлар, ҳайкалтарошлар, қолаверса, юқоридан бирор раҳбар: «Бу ерда шарқ эртаклари қаҳрамонлари бўлмасин», деган кўрсатма бермаган. Яна шу нарсага ҳам аминманки, бирор ўзбек ҳайкалтароши ёки расоми «Шу ерга шарқ эртаклари қаҳрамонлари ўрнатилиши керак», деб таклиф киритмаган, таляб қилмаган.

Кўриниб турибдики, меъёр деган тушунча нафақат саноатда, нафақат ишлаб чиқаришда, нафақат пахта режасини бажаришда, нафақат тилни ўрганишда бузилган экан. Балки Урта Осиё халқларининг бой адабий тарихи билан танишиш, уни ўрганиш ва ўргатишда ҳам бузилган экан (Биз шаҳримиз кўчаларига қўзғолончи Степан Разиннинг номини қўйишни унутмабмиз-у, самарқандлик Номоз Ботирнинг номини қўйишни унутибмиз экан). Демак, ҳаммасига биз ўзимиз айбдормиз, лоқайдлигимиз, дунёни иш ва оила ташвиши деб тушунишимиз айбдор.

Аҳвол шундай бўлгандан кейин бизнинг Алпомишни танимаган, унга ўхшаб мард бўлишни орзу қилмаган болани койишга сира ҳаққимиз. Болаларнинг тарбияси оғирлашиб кетаётганидан нолишга ҳам мутлақо ҳаққимиз йўқ. Боланинг атрофга бепарволигидан койишга ҳаққимиз йўқ.

Турган гапки, боланинг йўрғакдаги тарбияси — алладир (Аммо алла ёзилган пластинкаларимиз йўқ). Боланинг тарбияси эртаклар билан чамбарчас боғ-

лиқдир. Аммо болаларимиз тушуниб-тушунмай эртактар асосидаги русча мультфильмларни томоша қилиб ўтирадилар. Айнан чала тушунганлари учун ҳам, атрофга лоқайд қарайдиган, бефарқ бўлиб қоладилар.

Ўзбекистон телевидениесининг Тошкент области программасида бир-икки сафар ўзбекча эртақ ўқилиб, русча мультфильм намоиш этилди. Аммо алласиз — жозибасиз бу кўрсатувни кўргандан кўрмаган маъқул. У ўзига болаларни сираям жалб қилолмади. Агар у ўзбек халқ эртақ ва дostonлари асосида ишланган ўзбекча мультфильмларни қўйиб борганда эди — болалар унутмаган, эфирга чиқмай қолган кунни биз, ота-оналар телевидениега қўнғироқ қилиб безор қилган бўлардик (Гуржистоннинг бир мультфильми бор: бошдан-оёқ грузинча кийинган қуён оёқларининг учида туриб шундай чир айланиб ўйнайдик, гўёки грузиннинг хусусиятини кўргандек бўласиз. Беш ёшли ўғлим Бахтиёр ҳалигача ўша мультфильмни сўрайди, гапириб юради). Уйланиб қоламан: «Ўзбекфильм»нинг мульттехидагилар ҳам билишмасмикан юқорида номлари саналган қахрамонларимизни...

Арзимаган мисол. Чет элнинг «Мадонна» деган рўзғор йиғмасини қайси уй бекаси орзу қилмайди, дейсиз. Хўш, биз ҳам «Барчиной», «Қалдирғочбека», «Маликаи Ҳуснобод», «Зумрад» деган ўз миллий рўзғор йиғмаларимизга эга бўлсак қандоқ бўларкин?

Шу ниятда Тошкент чинни заводининг мусаввири, Ўзбекистон ССР халқ рассоми Ёқубжон Қорабоев билан суҳбатлашдим:

— Кейинги режаларимга «Алпомиш» деган мавзунини танлаганман. Аммо Барчиной, Қалдирғочбекаларни ўйламаган эканман. Буни тезда амалга ошириш керак, — дейдилар-да, жажжигина қутича ичидан катта-кичик қоғозларни олдилар.

Ва «Алпомиш» деб ёзилган қоғозга бир нечта ўзбек халқ эртақ ва дostonлари қахрамонлари номларини ёзиб қўйдилар.

Бу жонкуяр инсон билан хайрлашарканман, кўп нарсаларга ишондим. Қадрсизланаётган кадриятларимизнинг мавқеи қайтишига ишондим. Яна шу нарсасага амин бўлдимки, Ёқубжон ака ўша йиғмага суратни шундай чизадик, назари тушган одамнинг юрагидан шаффоф булоқлар отилиб чиқади. Шундай

чизадики, сўлиётган гуллар тирилик, қуриётган дарахт япроқ ёзади. Шундай чизадики, лоқайд ва масъулиятсиз раҳбарларни дўмбиранинг ноласи тинч қўймайди. Шундай чизилиши керакки, Барчиной Боботов этакларига келгандек бўлади...

1989 йил 24 август

УСМОН АЗИМОВ

АЛПОМИШНИНГ ТИЛАКЛАРИ

«Алпомиш Қалмоққа кетадиган бўлди.

Барчиннинг бўйида уч ойлик гумонаси бор эди. Барчин Алпомишнинг кетарин билиб, қимтиниб, уялиб, керагага суяниб, бир сўз деб турган эди:

Сени зор кутарман дилпора.

Ҳижронда ошиқлар бечора.

Айтиб кет, султоним, фарзандинг

Қай сўзни эшитсин илк бора?»

Савол:— Гўдак учун илк бор қандай сўз эшитишдан кўра, қандай овқат ейиш, қандай ухлаш, қандай ўйинлар ўйнаши муҳимроқ эмасми? Ахир, гўдак гўдак-да, бари бир ҳали сўзнинг маъносига тушунмайди.

— Бу ўринда қандай овқат ейиш билан илк бор қандай сўз эшитиш ўртасида қарама-қаршилик йўқ. Ҳозир маълум бўляптики, биз фарзандларимизга «қандай овқат ейишдан» тортиб, «илк бор қандай сўз эшитиш»гача — кўп ишларни чала ўргатган, ёки, умуман ўргатмаган эканмиз. Фарзандларимиз ҳақиқий граждандан, ватанпарвар бўлиб улғайишлари учун лозим бўлган илк сўзларни эса ёлгоннинг лаганига сузиб, уларнинг олдига қўйган эканмиз. Улардан ҳақиқатни яшириб, яна яхши одам бўлинглар, деб ўзимиз ҳам ишонқирамай насиҳат қилган эканмиз. Энг ёмони шундаки, ота-боболаримиз муқаддас санаган ўша илк сўзларни унутиб қўйган эканмиз, ёки тил учиди ҳақиқий юзимизни яшириш учунгина гуриллатиб айтиб юраверган эканмиз. Сўзлар маъноларини йўқотиб, ваъзхонликнинг безагига айланиб қолган эканлар. «Ватан», «халқ», «ҳақиқат» каби «илк сўзлар» кеча кўпчилик учун оҳори тўкилган буюмдай қадрсиз бўлиб қолганидан хабардормиз. Бу сўзлар, ҳатто баъзиларнинг гашини келтирарди.

• Айримларни «ҳақиқатчи» деб сўкишганларининг ҳам гувоҳи бўлганман.

Энди бир нақл бор:

Ойбек домла неварали бўлганларида, чақалоқнинг қулоғига Навоий ғазалларидан ўқитган эканлар...

Хуллас, бугунги кунда фарзандларимизга айтадиган сўзларимизнинг маъносини ўзимиз чуқур англаб етмоғимиз зарур.

Инсон дунёга келгач эшитиши лозим бўлган ўша табаррук сўз нима, ким ҳақида бўлиши керак? Балки «она»дир? Балки «ота»? Еки «нон» микин?

Йўқ, «Барчиннинг сочини силаб, эсон-омонлик тилаб, тасалли бериб сўзларини авайлаб териб турган Алпомиш ёрига бошқа сўзни айтади:

... Оламда кўп эрур ибора,

Бир сўз бор оғриқдан иборат.

У — Ватан! Барчиним, у — Ватан!

Боламга «Ватан» де илк бора.

Сўзлагин энг юксак тилақдан,

Бўтадай бўзлаган юракдан.

«Ватан» де... Боламнинг қонига

Оқиблар кирсин у кўкракдан.

Савол:— Усмон ака, инсон дунёга келиб эшитиши лозим бўлган биринчи сўз нега «Ватан» бўлиши керак? Сизнингча, Ватан нима ўзи? Нега у «оғриқдан иборат»?

—«Киндик қонинг тўкилган тупроқ», дейишади. «Киндик қоним теккан тупроққа бориб ўлсам, армоним йўқ», дейишади... Булар, назаримда беҳуда гаплар эмас. Киндик қони тўкилган тупроқ билан инсон тақдири ҳали биз англаб етмаган қандайдир бир табиат қонуни орқали чамбарчас боғланган бўлса керак...

Инсон дунёга келиб эшитиши лозим бўлган биринчи сўз «Ватан» бўлмоғи эса — менинг орзум. Ҳамма нарсани пулга сотиб олса бўлади, деб ўйлаган, Оролни қуритган, пахтанинг одамлар учун эмас, одамларнинг пахта учун кун кечириши лозимлигини амалда «исбот қилган» кимсаларга нисбатан бу менинг ягона исёнимдир. Бу Сўз ҳозир ҳам болаларимиз бешиги бошида тез-тез жаранглаб туриши лозим деб ўйлайман. Балки бу Сўз, аввало, ота-оналар учун кўпроқ зарурдир... Ҳар бир қарич еримизга жонимиз оғриши, уни жиноятчи, калтабин кимсаларнинг меҳрига топшириб қўймаслигимиз, кечаги муд-

ҳиш воқеалар қайтиб келмаслиги учун бу Сўзни так-
рор-такрор, тушуниб-тушуниб, шиддату жасорат би-
лан айтмоғимиз лозим.

Ватан... Нима ўзи?

Қандай қийин савол!

Дарахтни тасаввур қилинг. Унинг илдизи — Ва-
тан. Осмонга интилаётган шоҳи ҳам — Ватан. Ҳазон-
ларда учаётган барглари, қурт тушган, қуриган шох-
лари ҳам — Ватан. Ҳали шаклланмаган куртаклари
хаёлидаги мевалари ҳам — Ватан...

Илдизсиз Ватан йўқ.

Мевасиз, уруғсиз ҳам...

Шунинг учун ҳам у, «оғриқдан иборат». Биз Совет
Ватанимизни мукамал кўргимиз келади. Унинг му-
камаллиги эса бизга боғлиқ. Аммо биз мукамал-
ликдан ҳали нақадар йироқмиз...

Савол:— Қиши Ватани ва халқидан юз ўгириши,
уни сотиш учун чет элга қочиб кетиши шарт эмас.
Менинча, у туғилган тупроғида яшаб, халқ ишонган
жойларда ишлаб ҳам, Ватани ва халқини сотиб юб-
равериши мумкин. Бунга мисол сифатида порахўрлик
билан шугулланган Ю. Чурбанов, А. Одилов, А. Қа-
римов каби шахсларни олсак, хато қилмаймиз.

— Тўғри. Агар улар халқини ўйлаганда, шундай
муборак жойларда ўтириб, шундай номуборак ишлар-
ни қилармидилар. Майли бундайлар ҳамма даврлар-
да ўз жазосини олган. Халқ ва ҳақ жазосиз қолдир-
майди. Аммо мени бошқа нарса ўйлантиради. Уша
муртадларнинг гуноҳини халқ устига ағдаришга ури-
наётганлар топйиб қоляпти. Гўё халқ меҳнат қил-
масдан ёнбошлаб ётиб пул супуриб олгандай.

...Ҳатто баъзилар бу иллатларни элнинг феъли-хў-
йидан излашгача боришяпти-ей.

Алпомиш тилаklarини айтишда давом этади. Фар-
зандим ўзининг, элининг кимлигини билсин, туғил-
ган тупроғини унутмасин, дейди:

Ақлинг ҳеч бўлмасин фаромуш,

Боламини қил яхши парвариш,

Барчиним, боламга яна айт

Отаси — Алпомиш!.. Алпомиш!

Елдайин селдайин бу ҳаёт,

Сафардан қайтмасам умрбод.

Барчиним, аллага қўшиб айт:

Элининг отидир Қўнғирот.

Ой чиқса бўлади ойдин, де,
Лочиндай қанотинг ёйгин, де,
Барчиним, суйганда суйиб айт:
Туғилган туғроғинг Бойсун де.

Савол:— Ёшларимизни тарихни билмасликда айб-лашади. Бунинг сабаби нимада? Ахир биз тарихни мактабнинг иккинчи синфидан ўргана бошлаймиз?

— Бунда фақат ёшларимизнигина айблаш катта хато бўлур эди. Рост; биз ўз тарихимизни яхши бил-маймиз. Бунинг сабаблари кўп. Мен иккитаси ҳақида тўхталиб ўтмоқчиман.

Ўтган ўн йилликларда адабиёт тарихга жуда кам мурожаат қилди. Чунки яқинга қадар тарихий мав-зуда ёзиш, беозор қилиб айтганда, ҳеч кимга раҳмат келтирмади. Ўзбекистон тарихига шахсга сифиниш давридаги қараш шу кунга қадар ҳукмронлик қилди десак, хато бўлмайди. Тарихчилар ўзларининг мозий олдидаги масъулиятларини кўп ўринларда унутган-дек бўлдилар. «Тарихни қайта ёзиб бўлмайди», деган оддий ҳақиқат ҳам эсдан чиқиб кетди. Тарихчи олим-лар орасида у ёки бу масалада очиқ-ойдин баҳс-му-нозара бўлганини хотирлай олмаймиз. Иккинчи синф-дан тарихни ўргана бошлаган болаларимиз Спито-мендан кўра салбчилар юришидан яхшироқ маълумот олдилар. Ўзингиз айтинг, инқилоб олди Ўзбекистон тарихидан нимани биламиз? «Ёш бухороликлар»дан ёки жадидлардан нечтасининг ному шарифи ёдимизда? Ҳолбуки, феодализмдан тўғридан тўғри социализмга ўтган ўлкамиз маҳаллий шаронтида улардан илғор-фикрли одамлар кам эди. Улар марксизмга етолмас-дилар, чунки капитализм азобини бошдан кечириш-маган. Аммо, улар, назаримда, Бухоро амири билан тенгма-тенг, юзма-юз гаплашган, ўлимга тик қараган бизнинг народникларимиз, декабристларимиз эдилар. Улар тараққиёт силсиласида маълум бир бўғин бў-либ хизмат қилдилар. Аммо биз уларнинг хатолари деярли ҳеч нарса билмаймиз...

ҳақида ҳамма гапни биламизу, хизматлари ҳақида,

Умуман, тарихни бир қолипга солиш, оддий ариф-метика билан ҳисоблаш, бир томонлама изоҳлаш услубидан тамоман воз кечмоқ зарур. Бу ўтмишда айрим шахслар ўзини доҳий қилиб кўрсатиш йўлида яратган ва муҳолифларини бадномга чиқариш учун қўллаган услуб эди.

Бу — биринчидан.

Иккинчидан, тарихимизни ўрганиш учун майдон жуда тор. Биз тарих билан бировнинг «ёрдами»сиз гаплаша олмаймиз. Бунда эски ўзбек ёзувини билмаслигимиз ҳалақит бермоқда. Агар биз ҳақиқий граждaнларни тайёрламоқчи бўлсак, уларга бу ёзувни албатта, ўргатмоғимиз керак. Чунки чала ҳақиқат билан шахсни камолотга етказиб бўлмайди. Баъзилар бу ёзув динга йўл очиб беради деб гўдакларча фикрлайдилар. Аммо бу ёзувда Ибн Сино, Беруний, Форобий, Хоразмий, Улуғбек, Навоий каби кўплаб аллома ва адибларимизнинг асарлари ҳам қоғозга тушганини унутиб қўйяптилар. Юз минглаб қадимий қўлёзмаларимиз ҳам шу ёзувда бизгача етиб келганини ҳисобга оладиган бўлсак, эски ўзбек ёзувини ўрганиш зарурат эканлигини ҳис қиласиз. Тарихни, ўтмиш маданиятини бир гуруҳ мутахассислар ўрганганда эмас, омма ўзлаштирган ҳолдагина, у келажакни яратиш қуролига айланади.

Тарихчиларимиз фаол эмаслар. Назаримда, улар ҳамон, «Қани охири нима бўлар экан» деб, кутиб туришгандек, шахсга сиғиниш йилларининг Ўзбекистондаги ҳақиқий манзарасини тиклаш йўлида бўлаётган ишларда уларнинг ҳиссаси жуда кам сезиляпти.

Кўптомлик Ўзбекистон тарихини қайта ёзишга тайёргарлик бошлаб юборилган, деб эшитамиз. Бу ишда ошкоралик зарур. Тарихимизда нималар қайта ёзилиши ҳақида очиқ-ойдин айтилса, жамоат фикрига қулоқ солинса, фақат фойдали иш бўларди. Шундагина бу китоб бир гуруҳ одамларнинг фикри бўлиб қолиш хавфидан асраб қолинади.

Савол:— Жуда тўғри, Усмон ака. Бунга ҳамоҳанг фикрлар КПСС Марказий Комитетининг шу йил февраль Пленумида ҳам катта ташвиш билан айтиб ўтилди. Хусусан, тарихдан узилиш оқибатида айрим ёшларимизнинг Ғарб «умум маданияти»га берилаётганлиги ҳақида. Ҳозир аксар йигит-қизларимиз «Шашмақом»дан кўра рок-музикани дурустроқ «тушунадиган» бўлиб қолишган. Бугунги Барчинойларимиз орасида кутилмаган хавфли иллат — ичиш, чекиш одат тусига кира бошлаганлиги ҳам беҳад аянчли. Яна шуниси алам қиладики, бу тоифага мансуб ёшларнинг кўпи ўзларини «ўта маданиятли», «ўта замонавий» деб биладилар.

— Бу дунёқарашнинг торлиги — билим саёзлигининг оқибатидир. Бу миллий тарбияни тан олмагани-

миз, ўтмиш маданиятимизга, тарихимизга ҳадикси-
раб, уялиб, ҳатто... жирканиб қарашимиз, интернаци-
онализмни кулгили даражада жўнлаштирганимиз, уни
«билиб-билмай миллийликка қарши қўйганимиз, ўзи-
мизнинг кимлигимизни фарзандларимизга ҳам ту-
шунтириб беришга қурбимиз, билимимиз етмаганли-
гининг натижасидир. Сиз айтган «ўта маданият-
лилик»ка интилиш ўттизинчи йиллардаёқ бошланган
жараён эди. Ҳозирги «ўта маданиятлилар» «Ўтган
жунлар» каби асарларни йўқ қилмоқчи бўлганларнинг
набираларидир. Улар «Шашмақом»ни бир пайтлар
сарой музикаси деб эълон қилган нигилистлар. Улар
фақат ичиш ва чекиш билан чекланиб қолганлари
йўқ.

Ҳа, айтганча «Шашмақом»ни тушуниш рок музи-
кани тушунишга халақит бермаслиги керак. Иккала
музиканинг ҳам ўз мухлислари бўлиши керак.

Савол:— Урни келганда айтсангиз: умуман, ука-
ларингиз — ёшлар ҳақида фикрингиз қандай?

— Фикрим жуда яхши. Уларга кўп ҳам ақл ўрга-
тавермаслигимиз керак. Ёшларни ҳақиқат билан тар-
бияласак жуда яхши бўларди.

— Савол:— Кўпгина шеърларингизда мешчанлик-
ни танқид қиласиз. Бугунги мешчаннинг қиёфасини
қандай тасаввур этасиз?

— Бугунги Ўзбекистонда юз бераётган ҳамма фо-
жиа мана шу мешчанликдан ўсиб чиқди. У бюро-
кратни, порахўрни яратди. Улар эса оммани ижти-
мой иллатларга бепарво бўлишга ўргатди. Ҳозирги
мешчаннинг қиёфаси — қиёфасизлик, мослашув. Ўғри
қўлга тушмоқда, лекин иблис қайта қуриш йўлида
куйиб-пишиб юрибди. Унинг қўли ҳамон узун — ман-
саби ҳам, эътибори ҳам бор. Унинг ҳар қандай га-
пини тасдиқлаб турадиганлар ҳам топилади.

— Савол:— Гап маданиятга бориб тақалган экан,
«фикрингизни» билмоқчи эдим. Маданиятли киши қан-
дай бўлиши керак?

— Тўғри сўзли бўлмоғи лозим.

Савол:— Юқорида Сиз туғилган тупроқни севиш
ҳақида гапирдингиз. Ҳозир бу ҳақда кимдан сўраманг,
ижобий жавоб оласиз: ҳамма севаман, дейди.
Модомики, тупроғимизни севсак, нега у кимёвий до-
рилар билан заҳарланиб кетди? Нега Орол кўз ол-
димизда қуриш даражасига етди?

Йўқ, назаримда, биз денгизимиздан ҳам, замини-

миздан ҳам кўр ўз оромимизни, курсимизни сева-
миз. Партия ва ҳукуватимиз кўзимизни очишга ури-
наяпти, лекин қани энди!..

— Ўзбекистонда қайта қуриш орқага сурилиб
кетди. Бунинг сабабларини ҳамма билади. Энди ол-
динга жадал қадам ташлашимиз учун шоша-шоша
қарорлар қабул қилишдан ўзимизни тийишимиз, мута-
хассислар ва жамоатчилик фикрини эшитишни ва
демократияга ўрганишимиз, кучимиз етадиган реал
планлар қабул қилишимиз, халққа берган ваъдалар-
нинг устидан чиқишимиз, энг муҳими, янгича фикр-
лашни ўрганмоғимиз лозим. Янгича фикрлаш эса од-
дий шоирдан ҳам, раҳбардан ҳам жасоратни, мард-
ликни, ўз хатоларини кўра билишни ва уни тузатишни,
демократия мустаҳкам илдиз отиши учун тинмай
меҳнат қилишни талаб қилади. Эсланг: Михаил Сер-
геевич Горбачев ҳам яқиндагина қайта қуришни иш-
лаш, ишлаш ва яна ишлаш, деб таърифлади. Аммо
республикамизда 30-йилларнинг таъсирида қолиб,
фақат буйруқ билан иш битирмоқчи бўлиб юрганлар
ҳам бор. Улар танлаган йўл уқтириш эмас — дўқ-пў-
писа, диалогмас — якка ваъзхонлик — монолог...

Бир мисол келтираман:

Шоир Муҳаммад Солиҳ кўп баҳсга сабаб бўлаёт-
ган «оилани планлаштириш» масаласида ўз фикрини
билдирди. «Оилани планлаштириш»да маъмурий
йўл тутиб бўлмайди, бу иш табиий йўл билан амал-
га ошгани маъқул, тараққиётнинг ўзи шунга олиб
келади, бунинг учун қишлоқ турмуш маданиятини оши-
райлик, тиббий ёрдамни кенгайтирайлик, урбаниза-
циянинг қишлоққа кириб боришига шароит яратай-
лик... Нима, ёмон гапми? Республикадаги жуда кўп
мутахассислар ҳам худди шундай ўйлайдилар.

Бу фикр халқ номидан қарор қабул қилишга ўр-
ганиб қолган бюрократларнинг гашига теккан кўри-
нади. Чунки у тупроқда нормадан бир неча баро-
бар кўп захар сочганда ҳам, Амударё билан Сирдарёни
чиппа қуритганда ҳам, ҳеч кимдан маслаҳат сўра-
гани йўқ. Бу ишлари учун унга хушомадгўйлари қар-
саклар чалишганди, орденлар беришганди... Эҳ-ҳе,
қанча обрў! Қанча эътибор! Оролни ким қуритиб қўй-
ганлигини бугун ким эслаб ўтирибди. Бу гўё номаъ-
лум бир кимсанинг ишидай!.. Энди эса... аллақан-
дай бир шоир эътироз билдириб ўтирибди! Бюрок-

ратларнинг шиори шундай: майли демократия бўлсин, аммо менинг измимдан чиқилмасин!...

Бюрократлар, буйруқбозлар, тилиқисиқ мансаб-парастларгина партиямиз бошлаган ошкораликдан кўрқадилар. Қулоқ ўрганмаган, лекин халқ қалбида мис тангадек занглаб ётган гаплар ошкора бўлса, кўзларининг пахтаси чиқади.

Алломиш тилак айтишда давом этди. Мансабга учма. Лавозимдор бўлсанг, унутма, минган мансабингдан халқингнинг, Ватанингнинг манфаатларини юқори қўй. Ким бўлишингдан қатъий назар, халқингга ҳоким кўзи билан эмас, хизматкор нигоҳи билан қара:

Бойликка бўлма де харидор,
Бойликдан баландда эл-юрт бор.
Айт, ёвни қақшатган алп бўлсин,
Айт, бўлсин юртига хизматкор.

Савол:— Шу ўринда ўзим гувоҳ бўлган воқеа ёдимга тушди. Бир тракторчи ўғлига насиҳат қилаётганининг устидан чиқдим: «Икки кишига бўлса-да, бошлиқ бўл, болам». Меҳнаткаш бир инсонни бундай хулосага нималар олиб келди экан, деб ўйлаб, ўйимга етолмайман. Сиз нима дейсиз, Усмон ака?

— Мен ўйлаб ўйимга етганман. Бу осмон — йироқ, ер — қаттиқлигини бошида синаб кўрган бечоранинг чораси. Шахсга сиғиниш, турғунлик шу аҳволга солиб қўйган. Партия ва ҳукуратимиз қабул қилаётган қарорлар республикамиз шароитини ҳисобга олиб амалга оширилиши керак. Бусиз бояги чорасизнинг насиҳатлари давом этаверади. Ишлаган энди, тишлаши лозим. Такрор бўлса-да, айтай, бунинг учун биринчи навбатда пахтанинг давлат харид нархини зудлик билан кўриб чиқиш керак. Ушанда эркаклар далага қайтади. Оиласини уйининг олдидаги даладан боқиш имкони бўлгандан кейин қаёққа ҳам борарди.

Бу масала республикамизда биринчи навбатда ҳал қилиниши лозим бўлган муаммолардандир. Сурхондарёлик колхоз раиси Жўра Норалиевнинг Москвадаги колхозчилар съездида сўзлаган нутқи менга жуда ёқди. Масала, худди шу раис айтган позициядан туриб ҳал қилинса, айти муддао бўларди. Энди гап Агропромдаги ўртоқларнинг журъатида, холос.

Савол:— Энг катта лавозимларда ишласа-да, юртига бир умр хизматкор бўлиб қолган одамларни биласиз. Улар бунга қайси фазилатлари туфайли эришган деб ўйлайсиз?

Бундай раҳбарлар кўп бўлган. Ҳозир ҳам бор. Уларнинг «элнинг хизматкори» даражасига етишувида, бировнинг дардини ўзининг азобидай ҳис қила билишида омманинг кайфиятини сеза олиш фазилатлари муҳим роль ўйнаган, деб ўйлайман. Яхши раҳбарнинг бош фазилати, аввал одамларнинг дардини англаб, сўнг қарор қабул қилишдир. Емон раҳбар эса аввал қарор қабул қилиб, сўнг бу қарорни бажаришга одамларни мажбур қилади. Бундай тоифа раҳбарларни диктатор ҳам дейишади.

Савол:— Бу гаплардан кейин айтинг, саодат нима?
— Ватанни сева билиш.

«Барчиним, фарзандим шер бўлсин,
Юртига суянчиқ эр бўлсин.
Ватанни дилига жо айлаб,
Бахшилар тилида шеър бўлсин.

У, биродарлар, Барчин эсли хотин эди! Фарзанд кўрганда боласига нималар деган, билмайман. Аммо биз томонларда бахшилар Алпомишнинг ўғли Ёдгор ҳақида ҳам дoston айтишади...»

У. Азимовнинг «Бахшиёна» туркумидан ёзган шеърларидан бирининг ниҳояси ана шундай.

*Қулман Очилов суҳбатлашди
1988 йил 26 апрель*

МАҲМУД САЪДИЙ

УЗ ҚАДРИНИ БИЛГАН ҚАДР ТОПАДИ

Одатда кинофильмларда энг хавфли, энг қалтис вазифаларни каскадёрлар бажарадилар, лекин уларнинг номлари суратга тушган кишилар рўйхатига киритилмайди. Ҳаётда ҳам умр бўйи ўзгалар меҳнатини юзага чиқариш учун заҳмат чекиб яшайдиган одамлар борки, мен уларни ана ўша каскадёрларга ўхшатгим келади. Зеро, бугунги суҳбатдошим Маҳмуд Саъдийнинг суратини кўриб, «Еш ленинчи» муштарийларининг кўпчилиги танимаётган бўлсалар,

улардан гина қилмайман. Чунки бу инсон ойнаи жаҳон орқали хонадонларимизга тез-тез ташриф буюрмаганлар, радио тўлқинларида оташин маърузалар ҳам сўзламаганлар. Унинг номи Ўзбекистон ССР Ёзувчилари уюшмасининг аъзолари рўйхатида ҳам йўқ, фақат қувончлиси, ўзларини ҳамиша энг яхши ижодкорлар орасидан топиш мумкин. У эл хазинаси — сўз мулкини, инсон қадрини ҳимоя қилишдек мушкул юмушни бўйнига олиб яшаётган, курашаётган одамдир.

Маҳмуд акани ўз тенги ижодкорлар ҳам «устоз» деб атайдилар. Рассомлар ижодига назар ташласангиз, қуёшнинг расмига кўзингиз тушмайди, уни болаларгина чизади. Эҳтимол биз ҳам шу боис, асл инсонларни мақташ, улуғлаш учун ўзимизда куч, журъат тополмаётгандирмиз. Биз, ёшлар машқларимизни Маҳмуд аканинг назаридан ўтказишни унутмаганимиз ҳолда, шу йили устозимизнинг 50 ёшга тўлганини биримиз эрта, биримиз кечроқ эшитдик. Ҳолбуки, у ўзининг 25 йиллик фаолияти мобайнида қанчадан-қанча янги номлар учун курашди, улар юзага чиққан кунда муаллиф билан баб-баравар қувонди. «Шарқ юлдузи», «Гулистон» журналлари, «Ленин учкуни», «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси саҳифаларида чоп этилган ва этилаётган энг яхши мақолаларда Маҳмуд Саъдийнинг бармоқ излари бор. У сиздан билимини, кучини, вақтини меҳрини аямайди, хатоларингизни тузатишдан эринмайди. Бағрикенгликда у кишига тенг келадиган хотамтой кам топилади. Ўзгалар шодлигини ўзиникидек қабул қилиб, қувонолган инсон ҳаммадан бахтлидир.

Мен Маҳмуд аканинг қалин-қалин китобларини ўқимаганман, бироқ китоб танлашни у кишидан ўрганганман. Унинг самимий ўғитларини ҳеч бир китобга алишолмаслигим ҳам рост! Мен уни адабиётшунослигимизнинг ҳолис хизматкори, ёшларга беминнат маслаҳатлар берадиган мураббий деб биламан, қадрлайман. Зотан, мураббийлик ўзига хос қобилиятки, у ҳамма ижодкорларда ҳам бўлавермайди.

Шу пайтга қадар Маҳмуд Саъдий тўғрисида мақолалар, очерклар йўқлигидан қийналардим. Энди билсам, яхши инсон ҳақида яхшилаб — кўнгилдагидек ёзиш, мен ўйлаганча, осон эмас экан... Келинг, яхшиси, ўз эътиқодидан чекинмаган, уни бутунлигича омон сақлаб қололган инсон — «Ўзбекистон ада-

биёти ва санъати» газетаси танқид ва адабиётшунослик бўлимининг мудири, адабиётшунос Маҳмуд Саъдий билан қилган суҳбатимизга ўзингиз гувоҳ бўлинг...

— Маҳмуд ака, мана, бу йил Сиз эллик ёшга тўлдингиз. Ҳамма шогирдларингиз сингари, менинг ҳам сизга ҳавасим келади. Демокриманки, ҳаётда ҳар бир одамнинг кўзлаган манзили, ўз идеали бўлади, лекин, барибир, ҳар биримиз ўтмишимизни синчиқлаб таҳлил қиладиган бўлсак, жуда кўп хатолар топамиз. Сизнингча, киши янглишмаслик учун асосий нуқтаи назарни нималарга қаратса тўғри бўлади? Идеал қандай бўлиши керак? Нимага интилиб яшашни маъқул кўрасиз, умуман одам ўзидан қониқиб яшаши мумкинми?

— Йўқ, одам ўзидан қониқиши мумкин эмас. Агар у ўзидан қониқса, ҳамма нарса тамом бўлади. Уйлайманки, имкон топиб, вақти-вақти билан инсон ўзига-ўзи ҳисоб бериб турса, бир ҳафтами, ўн кунми, борингки, бир йил ичида нима яхши иш қилдим, нима ёмон иш қилдим, деб ўзини-ўзи тергаб борса, одамга ўхшаб яшайман, деса бўлади. Акс ҳолда, одам издан чиқиб кетиши, кўп нобоп ишлар қилиб қўйиши ҳам мумкин. Ҳозир ҳаёт мураккаб, айрим масалаларда баъзан ён беришга тўғри келади. Оқлаш мумкин бўлган ён беришлар бор, оқлаб бўлмайдиган ён беришлар бор. Агар ўз шахсингизга, манфаатингизга тегишли масалада ён берсангиз, оқлаш мумкин; бироқ халқ тақдирига, бошқалар қисматига боғлиқ бўлган масалалардаги ён беришни оқлаш мумкин эмас, айрим кишилар ўзининг бир сўми учун сизнинг минг сўмингиздан воз кечиб юбориши мумкин.

Мен биринчи синфдалигимдаёқ ғирт етим бўлиб қолганман. Лекин одам болаликда барибир катта ниятлар билан яшайди. Ҳар бир одамга хос орзу-ниятлар менда ҳам бўлган. Мен, ўзимча, катта ишлар қиламан деб ўйлаганман. Учувчи бўлмоқчи эдим, лекин имкони йўқлигини тушунганимдан кейин у ҳақда ўйламай ҳам қўя қолдим. Биласизки, ўзбек сағирини бегонага бермайди, мени ҳам амаким — Мамарасул акам ўз фарзандидек тарбиялаган. Ҳар ҳолда, биз Сталин замонасининг болалари бўлганмиз-да, ўзим қариндошимнинг уйида яшасам ҳам, ота-онам бўлмаса ҳам, ватаним СССР, бу — менинг онам.

отам — дохий Сталин, деган тушунча менда ҳам бор эди. Тўғриси, биз бахтсизлик ҳақида кўп ҳам ўйлай-вермасдик, анча хотиржам яшаганмиз.

Шу ўринда бир гапни айтиб ўтмоқчиман: бизнинг авлодимиз анча кеч етилди шекилли, яқин-яқинларда ҳам қирқ-эллик ёшдаги ижодкорларни ёш адиблар деб ҳисоблардилар...

Учинчи синфда Миркарим Осимнинг «Ўтзор» қиссасини, тўртинчи синфда Ойбекнинг «Навой» романини ўқидим. Шу китобларни, айниқса, «Навой»ни ўқиганимдан кейин қандайдир бошқача бўлиб қолдим. Ойбек Навой дунёсини анча яхши очган. Менда ғалати бир туйғу пайдо бўлдики, кўзимга кўп ишлар бачкана, майда-чуйда бўлиб кўрина бошлади. Ўзим ҳам бирдан улғайиб қолгандек эдим. Навойнинг одамийлиги, улкан қалбли инсон эканлиги менга қаттиқ таъсир қилганди. Боя айтганимдек, яхши китоблар одамга ўз-ўзини тафтиш этишни ўргатади, аммо ўқилган китобларнинг ҳаммаси ҳам яхши китоб бўлавермайди, албатта. Лекин бир адаштирайдиган жиҳати борки, классик асарлар деб тан олинган китобларни ўқисангиз, ҳар ҳолда, ютқазмайсиз. Нима бўлишидан қатъи назар, одам ўзини граждан сифатида тарбиялаб, шакллантириб бориши керак. Масалан, мен «Навой»ни ўқиган пайтимда Алишер Навойга тақлид қилдим, кейинчалик «Пўлат қандай тобланди» романини ўқигач, Павел Корчагинга ўхшашга интилиб кўрдим. Одам изланади-да. Лекин ўзинг севган бирорта қаҳрамонингга ҳам ўхшай олмаслигинг мумкин. Шунда нима бўлади? Бир куни шундай қарорга келганмаңки, нега энди, мен бировларга ўхшашим керак, айтайлик, Навойга ёки Абайга? Нега энди, мен — ўзимга ёки бошқалар менга ўхшамасликлари керак?.. Шундай қилиб, одам ўзининг ҳаётий, ахлоқий принципларини белгилаб оларкан. Қисқаси, одамда яхши томонга ўзгариш учун ҳам, ёмон хислатларни камол топтириш учун ҳам имконият бор. Биз инсонни онгли мавжудот деймиз. У ҳаётда кўп ёмонликларга, бемаза ишларга ҳам дуч келади. Демак, ҳаётдан безиб кетмаслик, одамларга нисбатан меҳр туйғусини йўқотмаслик учун инсон ҳар доим бошқалардаги яхши томонларни кўришга, юрагидан йўқолган меҳрнинг ўрнини тўлдириб, бойитиб боришга ҳаракат қилгани маъқул. Бўлмаса, унинг ўзи истамаган ҳолда ҳам асабий, ичи қо-

ра, ёмонликни соғинадиган кимсага айланиб қолиши ҳеч гапмас. Мен шундай истеъдодли кишиларни билманки, улардан яхшилик кутиб бўлмайди, ичи қора. Чунки, уларнинг юрагида меҳр етишмайди, энг инсоний туйғулар камол топмай қолган.

Одам умр бўйи комил инсон бўлишга интилади, балки, комил инсон бўлолмас, лекин, ҳар ҳолда, киши олдинга қараб интилса, анча жойга бориб қолади. Масалан, Алишер Навоийни идеал деб олсангиз, унинг умматига айланиб қоласиз. Машрабда борку: «Ул Иброҳимдан қолган эски дўконни на қилай...» Қаъбани шундай деб айтапти у! Чунки ундан юксакроқ худо бор. Худонинг олдида Қаъба нима, Макка нима деган гап! Пайғамбар нима деган гап! Машраб ҳаддан ташқари максималист бўлган. Демак, у энг юксак, энг муқаддас тушунчани биринчи ўринга қўйган. Навоийнинг буюклиги, гражданлик жасорати шундаки, у ўзбек халқининг қаддини кўтариш, бағрини бутун қилиш учун, ўзбек тилининг бошқа ривожланган тиллар билан барабар имкониятга, қудратга эга эканлигини исботлаш учун курашди. Навоий ижоди эса чинакам маънодаги бир уммонки, ундан ҳар ким имконияти даражасида олиб фойдаланиши мумкин. Навоий тугамайди-да... Лекин, ачинарлиси, уни тушунишга бизнинг савиямиз етмаяпти... Идеал юксакроқ бўлгани яхши. Шунда сиз майда, резги нарсаларга камроқ аҳамият берасиз, ўйлаган катта нијатларингизни кўздан қочирмайсиз.

Эътиқод ҳақида дейсизми?... Эътиқод масаласида мен ўзимнинг мақсадимга эришганман. Эсимни таниганимдан бери эътиқодимдан чекинганим йўқ. Эҳтимол, шунинг учун ҳам моддий жиҳатдан бирим икки бўлмаётгандир, бироқ, маънавий томондан менинг ҳеч кимдан ўзимни камситадиган жойим йўқ. Худога шукур, ўзимнинг мақсадларимни оғишмай амалга ошириб келаётirman.

— Баъзи кишилар бугунги кунда санъат сиёсатга аралашмаслиги керак, деган фикрни илгари сурмоқдалар. Санъаткорларнинг, хусусан, ўзбек ёзувчиларининг ижтимоий-сиёсий ҳаётимизга бевосита аралашувига Сиз қандай қарайсиз?

— Езувчилар аралашishi керак. Аралашмаса қандай бўлади? «Езувчи-граждан бўлиши керак» деган гап жуда тўғри. Пахта яқин ҳокимлигига қарши

кураш, тил, тарих, экология масалалари ҳаёт-мамот масалалари-ку!

— Маҳмуд ака, мана шу масалалар «Ёзувчилар аралашмаганда ҳам ҳал бўларди», деган даъволарни эшитиб қоламиз...

— Ҳал бўлмасди! Масалан, рус адабиётини олсак, тарихдан маълум: Пушкинлар даврида француз тилининг мавқеи жуда баланд бўлган. Демак, Пушкин, Кривов сингари адиблар рус тилининг софлиги, унинг гражданлик ҳуқуқи учун курашмаганларида, миллатга онг киритадиган зиёлилар рус тилини тарғиб қилмаганларида, у ҳозиргидек қудратли тилга айланмаган бўларди. Масалан, Кривов «Қизгиналарга сабоқ» комедиясида рус тилининг жамият томонидан хўрланишига кескин қарши чиқади. Комедия қаҳрамони — Фекла сингари ойимтиллалар ўзлари рус бўлишларига қарамасдан, рус тилидан, умуман руслардан нафратланадилар. Фекла «Бир руснинг сўзини эшитгандан кўра, тўтиқуш Жақонинг овозини эшитганим афзал» дейди. Ҳолбуки, Жако француз тилида «Сиз аҳмоқсиз» деган гапнигина айтарди, холос... Ўзбекистонда ҳам она тилининг ҳуқуқи учун кураш колхоздан ёки совхоздан бошланмади, балки матбуот саҳифаларидан бошланди. Дастлабки мақолаларни шоирлар, ёзувчилар ёздилар. Улар ҳаракат қилмаганларида Бўстонликдаги зарарли завод қурилиши ҳам давом этган бўларди. Хуллас, ёзувчиларнинг халқ ҳаётига алоқадор ҳамма масалаларга аралашшига ҳаққи бор ва аралашилари шарт. Чунки ёзувчи — халқнинг виждони. Халқнинг виждони бўлишга интилган ёзувчигина чинакам ёзувчи бўла олади. У ўзининг нафсониятига тегишли ҳамма гапларни йиғиштириб, халқнинг манфаатини биринчи ўринга қўйиши ва ҳамма эзгу ишларнинг бошида бўлиши керак, деб ўйлайман.

— Тил ҳақида ўзингиз гап бошлаб яхши қилдингиз. Мана яқинда Ўзбекистон ССРнинг Давлат тили ҳақидаги Қонуни қабул қилинди. Мен Сиздан мана шу Қонун ҳақидаги мулоҳазаларингизни сўрамоқчиман.

— Бизда ҳалиям ҳадиксираш, «бир чўқиб, икки қараш» бор-да! Қуллуқ қилиш, мутелик бизнинг рудҳимизга ниҳоятда сингиб кетган. Қонуннинг матбуотда босилган иккинчи лойиҳаси яхши эди. Менга қолса, ўша лойиҳани янада мукаммалаштириб, қонун шаклида қабул қилинса яхши бўларди. Аслида

турғунлик йилларида «сайланган» депутатлардан яна нимани ҳам кутиб бўларди!.. Лекин бу Қонуннинг қабул қилиниши Совет давридаги 70 йилдан зиёд вақт ичида юз берган энг буюк воқеалардан бири бўлди. Ахир, ўзингиз ўйланг, 1938 йили ВКП(б) Марказий Комитети билан СССР Министрлар Совети рус тилини бошқа халқларга мажбурий ўргатиш тўғрисида қарор қабул қилган. У гаплар олдида бу жуда прогрессив Қонун! Умуман ҳар қандай қонун вақт ўтиши билан эскиради, тузатишлар киритилиб, тўлдирилиб, такомиллаштирилиб борилади. Шу ҳолатда ҳам бу Қонун жуда катта ютуқ.

— Мамлакатимизда янгиланиш жараёни бошланганидан буён салкам беш йил вақт ўтди. Лекин бу эзгу сиёсатнинг тантанаси борган сари чўзилиб кетмоқда. Сиз қайта қуришга халақит бераётган асосий тўсиқлар нималардан иборат деб ўйлайсиз?

— Қайта қуришга халақит бераётган нарсалар жуда кўп. Биз ўтган давр мобайнида ленинча социализмдан узоқлашиб, унга мантиқан қарши бўлган сталинча социализм жамятида яшадик. Энди йўл қўйган хатоларимизнинг ҳаммасини тузатишимиз керак. Халқимизда лоқайдлик кайфияти ниҳоятда кучли, кимдир биров келиб қилиб бериши керакдек, ҳамма кутиб туради. Сизга янги бир мисол айтاي: шу йил 7 ноябрь арафасида Тошкент метросининг яна иккита бекати ишга тушди. Бирига «ФОФУР-ҒУЛОМ», иккинчисига «ЧОР-СУ» деб ёзилган. Қаранг, биз ҳатто бекатларнинг номларини ёзишда ҳам хатога йўл қўймоқдамиз. Ахир, шу қурилишда ҳам ўзбеклар қатнашган бўлишлари керак?! Қуни-кеча Тошкентдаги марказий кўчаларнинг яна бирига «Правда» номи берилди. Нега энди, энг катта кўчаларимизнинг номи «Правда» бўлиши керак? Майли, бу газета омон бўлсин, лекин ҳали ҳам марказий кўчаларимизга буюк юртдошларимизнинг номларини қўйиш вақти, наҳотки, етиб келмаган бўлса?! Нега, Абу Али ибн Сино номини, Низомиддин Хўжаев номини, Абдулла Авлоний, Фитрат, Чўлпон номларини шаҳарларимизга, кенг кўчаларимизга қўймаймиз? Ал-Хоразмий номидаги кўчани олинг. Чилонзор даҳасининг бир чеккасида. Шу ҳам инсофданми? Айтмоқчиманки, биз — ўзбеклар тепса, тебранмас, танбал халққа айланиб қолдик. Бизнинг осмондан чалпак ёғишини кутиб ўтириш одатимиз ҳеч қолмаяпти, қолмаяпти-да! Еки

тил учун кураш «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасидан бошланди, кейин унинг ёнига «Ёш ленинчи» қўшилди. «Ёшлик» журнали анча ишлар қилди, лекин бошқа газета ва журналларимиз нимани кутди? Ўзбек тилига давлат тили мақоми берилса нима бўпти! Дуппа-дуруст бир қаламкаш шу фикрга қарши чиқиб ўтирибди. Мен буни ўзбек ёзувчисининг тўғри позицияси деб билмайман. Ахир, унинг «иш қуроли» ўзбек тили эмасми?! «Ўзбек тили кўпдан-кўп маъноларни ифодалашга ноқобил, қашшоқ тил» эмиш! Жумҳуриятимиздаги матбуот органларининг ҳаммаси ҳам халқимизнинг дардини, фикрини ўз саҳифаларида ёритаяптими? Йўқ!.. Ёки матбуотда қатнашаётган муаллифларни олайлик. Таҳрир этилмайдиган мақола ёзадиган муаллифларимиз бармоқ билан санарли, санъат соҳасида-ку, ўзбек тилида яхши мақола ёзадиганлар йўқ ҳисобида. Ўзбек тилининг бузилиб кетаётганида Ўзбекистон телеграф агентлигининг пала-партиш таржималари ҳам катта «ҳисса» қўшмоқда. ЎзТАГ жумҳурият марказий газеталаридан район газеталаригача думбул тилдаги материаллар билан кенг таъминлайди. Ўзбек терминологиясида ҳам аҳвол жуда ёмон, ўзбек шеваларидаги жуда кўп сўзлар йўқолиб, истеъмождан чиқиб кетмоқда. Бу ишларни қиладиган одамлар эса кўринмаётир. Бинобарин, «Она тили» деб номлаш мумкин бўлган янги газета ташкил этиш ҳаёт тақозосидир. Бундай газетани СССР Маданият фондининг Ўзбекистон бўлими чиқариши мумкин. «Она тили» газетаси тил ҳақида баҳслар олиб боради, имломизни тартибга солишга, алфавитимиздаги камчиликларга барҳам беришга ҳисса қўшади, сўз бойликларимизни тўплайди ва ҳоказо. Қисқаси, бундай газета жуда-жуда зарур деб ўйлайман.

Очигини айтиш керак, ҳозирги аҳволимиз жуда мураккаб. Бутун бир мамлакат у ёқда турсин, битта оиланинг ўзида қанча муаммо бор. Шундай муҳитда ўсган одам курашга дарров отланолмайди. Курашиш учун кучли билим, журъат керак. Жамиятимиздаги етишмовчиликлар ҳам кўпчиликнинг эътиқодидан қайтиб, яхши одамларнинг нотўғри йўлларга кириб кетишларига сабаб бўлмоқда, деб ўйлайман. Ижтимоий адолат қарор топмаган юртда ҳамиша «Сув келтирган хор, кўза синдирган азиз» бўлаверади!

— Маҳмуд ака, тарихдан бизга жуда яхши маъ-

— лумки, ҳар бир халқ ҳамиша ўз мустақиллиги учун кураш олиб борган. Халқлар ўртасида турли тил ихтилофлар, диний низолар бўлган. Лекин миллий низолар ҳеч бир даврда, айниқса, Урта Осиё халқлари ўртасида бугунгидек юзага чиқиб қолмаган. Ахир, бобомиз Амир Темур жуда катта марказлашган давлат барпо қилган-ку! Нега энди шу бугунга келиб халқларимизнинг беғараз дўстлигига путур етди? Мана шу фожианинг ижтимоий илдизларини қардан қидириш мумкин?

— Тўғри, Темур Урта Осиёни мўғул босқинчиларидан озод қилиб, марказлашган давлат тузди. Маркс айтадики, Темур ўз мамлакатига тузуклар, яъни қонунлар берди. Қонунчилик қарор топган жойда адолат, тартиб-интизом бўлади. Темур замонасида яшаган испан элчиси Клавихонинг тасвирлашича, салтанатдаги (империядаги) барча йўлларга қўриқчилар қўйилиб, қароқчилик, босқинчиликларга йўл қўйилмаган. Мамлакатга келган меҳмонлар ҳам, карвонлар ҳам беҳавотир юрганлар. Бу билан бизнинг жаҳонгирлик юришларини инкор этмоқчи эмасмиз. Ҳар бир педшо салтанат тузар экан, у аввал ўз мамлакатини, халқини бирлаштириб, давлатни мустақкамлаб олгач, кейинги қадам албатта жаҳонгирлик юришлари бўлади, бу тарихий қонуниятдир.

Сиз мендан бугунги кунда юз бераётган фожиаларнинг ижтимоий сабабларини сўрадингиз. Мен уларни давр, муҳит, шароит, қолаверса, сталинизмнинг оқибатлари деб тушунаман. Назаримда, чоризмнинг халқларни бир-бирларига гиж-гижлаб қўйиш сиёсатининг давом эттирилиши натижасида Сталин сиёсати кенг қулоч ёйиб кетди ва миллий чегараланиш пайтида ҳам анчагина хатоликларга йўл қўйилди. Сталинча принциплар чоризмнинг мустамлакачилик сиёсатини давом эттирди. Урушдан кейин Урта Осиё республикаларига бутун-бутун халқлар қувғин қилинди. Эндиликда ўша халқлар ўз юртларига кетиш хоҳишини билдириб курашмоқдалар.

Одам дунёга бир марта келади, аммо ҳар хил яшаб ўтиш мумкин. Баъзилар ўзидан «катталар»нинг олдида боши ерга етгунча эгилиб, пойи-патак бўлади, ўзидан «қуйроқдагилар»ни эса оёғининг учи билан кўрсатади. Ўз фикрига эга бўлган кишилар эса ҳар доим қадр топавермайди. Демокриманки, инсон дунёга бир марта келар экан, ўзининг қадр-қим-

матини билиши керак. Қадр-қимматни сақлаш ҳам осон иш эмас. Бу унинг учун жуда қимматга тушади: фирқага қабул қилинмайди, ҳар хил тазйиқлар кўради ва ҳоказо. Нима бўлишидан қатъи назар, ўз қадрини билган киши, албатта, қадр топади. Агар бутун бир халқ ўз қадрини юксак тутса, жуда каттаган бўларди!

Ўзбек халқининг ноҳақ жабр кўриб, қатл этилган улуғ фарзанди, адабиётимизнинг буюк вакили Абдурауф Фитрат шундай дейди: «Қиммати ва саботи бўлмаган миллатнинг ҳаққи ҳаёти йўқдир». Демак, миллат ҳимматли, саботли, курашчан бўлиши керак, қўли очиқ бўлиши керак. Ҳар қандай фожиалардан устун турган халқгина яшашга ҳақлидир.

— Мен ҳам аямдан «Ўз қадрини билмаган киши ўзгаларни ҳам қадрламайди» деган ўғитни кўп марта эшитганман. Келинг, энди шу фикрларни адабиётга боғлайлик. Сиз айтган Фитрат, Чўлпон, Абдулла Қодирий, Усмон Носир сингари халқимизнинг асли ўғиллари ўзини ҳам, халқини ҳам қадрлаган, севган эдилар-ку! Тарихнинг юзига сачраган улуғ инсонларнинг қонини нима билан ювиш мумкин? Утмишнинг устидан ҳукм чиқариб бўлмайди-ку! Ҳар бир даврдан бўлганидек, 1937 йилларда ҳам мадҳиябоз адиблар ўтган бўлишлари керак. Менинг назаримда, ҳаётдан бевақт кўз юмган устозларимиз ўша замонасоз ижодкорларимиз қилган гуноҳларнинг касрига қолгандек туйилади. Албатта, турғунлик йилларида ҳам замон билан «ҳамнафас» қалам тебратган адиблар оз эмасди. Мен Сиздан ана шундай энг оғир шароитларда ҳам эътиқодини бутунлигича сақлаб қололган ижодкорлар ҳақида сўрамоқчиман. Ўз қадрини билган ижодкор сифатида Сиз кимларни қадрлайсиз?

— Тўғри, Замирахон, ҳамма замонларда ҳам замона зўрларининг ноғорасига ўйнаган қаламкашлар ҳам, ўз ижодида собит турган ижодкорлар ҳам бўлган.

Бир вақтлар Сталин ҳақида мадҳиялардан иборат китоблар чиққан. Ундан кейин партияни мақташ ниқоби остида анча «асарлар» чоп этилган. Еппасига ҳамма замонасозлик қилиб юрган пайтларда ҳам эътиқодиди мустаҳкам турган ижодкор сифатида мен Шукур Холмирзаевни жуда қадрлайман. У халқнинг юрагидагини ёзди, ҳеч ким қўл урмаган, қалтис мавзуларда иккиланмай ижод қилди. Улуғ немис адиби Иоганнес Бехер, адабиёт агарда халқнинг юрагида-

гини айтмаса, миллатнинг кўзини очиб, онгини уй-
ғотмаса, у адабиёт эмас, эрмакдир, деган эди. Шу
маънода, Шукур Холмирзаевнинг «Оғир тош кўчса...»
ҳикояси халқнинг кўзини очадиган асардир. Унда
ўзбек халқининг ёппасига уйғона бошлагани ҳаққо-
ний тасвирланган. Яқинда адибнинг «Қора камар»
асари асосида яратилган спектакль Ҳамза мукофо-
тини олди, мен буни қонуний деб биламан. «Қора
камар» босмачиликка бирёқлама қарашга зарба бер-
ган дастлабки асарлардандир.

Шоирлардан эса Чўлпон Эргашни эътиқоди учун
ҳурмат қиламан. Рауф Парфи, Маъруф Жалил тўғ-
рисида ҳам шундай илиқ гаплар айтиш мумкин.

— Маҳмуд ака, сиз кўпроқ шеър ўқисангиз ке-
рак. Негаки, ижодкор тенгдошларимнинг кўпчилиги
Сизнинг ҳузурингизда тез-тез бўлиб туришлари мен-
та сир эмас. Уша ёш шоир дўстларингизнинг ижоди
тўғрисида қандай фикрдасиз?

— Сизга очигини айтайми? Ҳозирги шеърлардан
шеърят қочиб кетмоқда. Кўпчилик шоирлар, айниқ-
са, ёшлар ижодида қулоч-қулоч жозибасиз, образ-
лардан холи тизмалар ниҳоятда кўпайиб кетди. Ма-
салан, ҳозир ҳаётдаги камчиликларни айтиш, турли
идораларни, раҳбар ва раҳбарчаларни сўқиш, даш-
ном бериш урф бўлиб, тобора «анъана»га айланиб
бормоқда. Ҳар қадамда қоқилаяпмиз, ёмон раҳбар-
лар ҳам оз эмас, лекин шундай экан деб, шоир одам
шеър ёзаётганини унутиши керакми? Бунақа гаплар-
ни оташин публицистик мақолаларда ҳам айтиш
мумкин-ку! Мирза Қенжабоев, Азиз Саид, Сирожид-
дин Саидовнинг публицистик мақолалари фикрим-
ни исботлайди деб ўйлайман. Биз шеър ўқиган-
да, пароканда мақола ўқигандек бўлмайлик. Ахир,
шеър инсон юрагига таъсир этиб, унинг руҳини, он-
гини уйғотиш учун хизмат қилиши керак-ку!

Ёшлар орасида яхши шоирларимиз жуда кўп, яна
ҳам кўпайсин. Мен уларни номма-ном санамоқчи
эмаман, лекин ёш адиблардан Назар Эшонқулов
ижоди тўғрисида озгина тўхталмоқчиман. Яқинда
Назарнинг «Хароба шаҳар сурати» ҳикоясини ўқиб,
улуғ немис ёзувчиси Герман Гессенинг «Шоир» де-
тай ривоятини эсладим. Бу муаллифнинг ҳикоялари-
ни ўқиганингизда асарнинг ғояси ҳақида ўйламайсиз,
балки унинг ҳар сўзи, ҳар жумласи сизнинг вужу-
дингиздан ўтаётгандек бўлади. Унда халқ тақдири,

инсон тақдири учун қайғуриш ниҳоятда кучли. Агар «Жаҳон новеллалари антологияси» тузилса, мен Ўзбекистондан энг аввал Назар Эшонқуловнинг ҳикояларини тавсия этган бўлардим.

— Халқимиз ҳаётига алоқадор масалалар ҳақида анча гаплашдик. Энди адабиёт, хусусан, ўзбек адабиётининг тақдирига боғлиқ бўлган ва сизни ташвишлантираётган энг муҳим муаммолар тўғрисида тўхталсак...

— Америка олимларининг аниқлашларича, ҳар бир одам ўз умри давомида имкониятларининг бор-йўғи 5—6 фоизинигина рўёбга чиқараркан. Менинча, ижодкорнинг имконияти кенгроқ бўлади. Биласизми, мен нимадан ташвишланаман: ҳар бир халқнинг тарихи бадий жиҳатдан ҳам исботланган бўлиши керак. Ўзбек адабиётида ҳозиргача ана ўша бадий тарих яратилган эмас. Рус адабиётини олсак, бир образ яратилдими, сўнгра унинг янги-янги томонлари очилиб бораверади. Масалан, Тургенев «Дворянлар уяси» романида дворянлар табақасининг маънавий таназулини кўрсатади. Ундан кейин Салтиков-Шчедрин «Жаноб Головлевлар» романини ёзади ва инсоннинг маънавий таназули унинг жисмоний ҳалокати-га олиб келишини бадий тасвирлайди, бинобарин, Шчедрин бу мавзуни ишлашда анча илгарилаб кетади. Рус адабиётида ана шундай давомийлик, вориийлик бор. Бизда-чи? Масалан, Абдулла Қодирий зиёли образини яратди. Отабекдан кейин қайси образ келади? Айтишга қийналасиз. Ёки Юсуфбек Ҳожини олайлик. Зиёли. Отабек илғор қарашли бўлса, у ўзи яшаб турган муҳитдан чиқиб кетолмайди, лекин диёнатли, пок одам, улуғ одам. Қани, менга бу образнинг давомини айтинг-чи? Йўқ, Бизда мана шунақа узилишлар бор. Адабиётимизда бутун-бутун даврлар йўқ. Урушдан кейинги давр ҳақида биттаю-битта асар — Мурод Муҳаммад Дўстнинг «Дашту далаларда» қиссасидир. Коллективлаштириш даврининг фожиалари ҳақида бирорта ҳаққоний асар яратилмаган! Қисқаси, биз бадий тарихимизни тиклаб олишимиз керак. Қаранг, Жўржи Зайдон ислом динининг Урта Осиёга кириб келиши, Испанияга кириб бориши, қўйингки, исломнинг дунё бўйлаб ғолибона юришларини акс эттирган, романлар туркумини яратган. Қани, бизнинг Вилям Шекспирларимиз, Валтер Скоттларимиз, Бласко Ибаньесларимиз!

Ҳозирги жаҳон маданияти билан бўйлашиш учун бугун ёшларимиз зиммасида жуда катта вазифалар турибди. Бугун бўш асар ёзган ёзувчи эртага зўр асар ёзиши мумкин. Умидсиз бўлмаслик керак. Некрасов ҳам ўзининг биринчи чиқарган китобини сотиб олиб, ёқиб юборган. Мен ёшларимизнинг кучига ишонаман. Ахир, алгебранинг ватани шу ер бўлса, биринчи марта минорадан қанот боғлаб учган Ал-Жавҳарий ўзбек бўлса, бунга шубҳа қилиш мумкинми! Тарихимизнинг, адабиётимизнинг кемтик жойларини тўлдириш учун бизга Яҳё Ғуломов, Мақсуд Шайхзода даражасидаги алломалар жуда зарур.

— Маҳмуд ака, киши ташвишларини тўкса кўнгли анча бўшаб, таскин топгандек бўлади. Яна қандай дардларингиз бор, айтаверинг!

— Э, дардимнинг ҳаммасини айтсам, жуда кўп... Сиз қудуқ эмассизки, мен «Искандарнинг шохи бор!!!» деб қичқирсам. Бу ташвишларнинг ҳаммасини айтдиган бўлсам, сизга оғирлик қилади. Ҳар ҳолда, бизни жуда катта курашлар кутаётгани аниқ. Биз Орол учун курашни давом эттиришимиз, Хева ёдгорликларини сувга бостирмаслик учун имкониятимиз борича ҳаракат қилмоғимиз керак! Хиросима, Нагасакининг ҳавоси ҳозир бизникидан тозароқ эмиш. Худога шукур, бизнинг юртимизда атом бомбаси портлаган эмас-ку? Ўзбек шу даражада хокисор халқки, қорини нонга тўйдириб, «Ҳа, баракалла!», деб қўйилса, ҳамма жойни гуллашиб юборади...

Сталиннинг ўнғқўл жаллодлари бўлган Будённий, Ворошилов, Жданов номлари қасабаларимиздан, кўчаларимиздан ҳали ҳам ўчирилмаган. Калининнинг қанчадан-қанча машъум ҳужжатларга имзо чекканлиги бугун ҳеч биримизга сир эмас. Энди тасаввур қилиб кўринг: ўша кимсалардан нафратланган ҳолда, «Калинин даҳасиданман», дейишнинг нақадар оғирлигини!... Бизнинг юрагимизни бадбин бир қўрқув эгаллаб турибди. Отамизнинг зўрлигини билсак ҳам, бир вақтлар кимдир уни «ёмон» деб қўйган бўлса, «Отам», дейишга қўрқадиган бўлиб қолганмиз...

Бир ривоятда айтилишича: одам бахтли яшаган кунларинигина умрга ҳисобларкан, қолганларини йўқ! Бу ривоятда ҳикмат кўп. Инсон дунёга бир бор келгандан кейин—бахтли яшаши керак-да! «Халқнинг ўлса ўлиб, тирилса тирил» деган гап ҳеч баландпарвоз гап эмас. «Туя миниб, узоқни кўзла», дейишади-ку, узоқни

кўзласангиз, халқингиз эркин, ҳур бўлса, сиз ҳам шу юртнинг бир чеккасида бахтли бўлиб юраверасиз...

— Маҳмуд ака, гарчи сизга бермоқчи бўлган саволларим тугамаган бўлса-да, суҳбатимизга шу ерда кўп нуқта қўймоқчиман. Уйлайманки, халқимизнинг дардларига малҳам қидираётган одамларнинг сафига ўғитларингиздан баҳраманд бўлган муҳтарам муштариёларимиз ҳам қўшиладилар. Ўзбекистоннинг болалари кўпайсин, уларнинг ҳаммаси сиз каби жонкуяр, соғлом фикрли бўлсин деб орзу қиламан. Сизга катта раҳмат!

*Замира Эгамбердиева
суҳбатлашди.
1989 йил 8 декабрь*

РАВШАН ФАЙЗИЕВ
ХОТИРА ҲУҚУҚИ

Ота-онадан фарзандга қоладиган биринчи мерос исмдир. Ўзини билган ҳар бир одам боласи ана шу муқаддас меросни кўз қорачиғидай асрашга, ёмон отли бўлмай яшашга ҳаракат қилади. Ўзини билмаганларга эса бари бир. Ажабтовур номларни қоракуя билан баданига ўяди. Аммо, бекорчиликдан, вақт ўтказиш учун қилинган бу иш кейинчалик кўп бор бош чайқатишга мажбур этади. Чунки унда ростдан ҳам, вақт ўтган бўлади.

Яна бир тоифадаги тенгдошларимиз эса исмларининг эскичалигини, жаранглаб чиқмаслигини рўкач қилиб, ўзларига янги ном танлайдилар ва уни ўзгартириш учун ўнлаб тушунтириш хатлари, ёзиб, ижрокўмнинг йўлини чуқур қиладилар. Бундай дўстларимиз исми тугул ўзлари ҳам ўзиники эмасликларини, улар фақат ва фақат ота-онанинг хоҳиш-иродаси туфайлигина дунёга келганликларини тан олишни истамайдилар. Натижада улар ота-оналарини эскича фикрлашда айблаб царчамаганларидай, исмларини ўзгартириш учун ҳам елиб-югуриб ҳормайдилар ва маълум маънода ўз ниятларига эришадилар. Не бир эзгу ниятлар, ҳаваслар билан қўйилган исм ўзгарди ҳам дейлик. Лекин бу билан нима бўлди? Қани энди Зубайда, айтайлик Зилола бўла олдими? Афсуски, йўқ! Бу қадар қатъият билан жавоб беришимга далиллар, асослар бор. Ахир одамлар, бир кишининг хоҳиши билан ҳисоб-китоб қилиб ўтирмайдилар. Улар

кўпроқ кимнингдир янги ёзилган шахсий ҳужжатларини эмас, ўз хотираларини ўқийдилар. Болаликдан ёд бўлиб кетган таниш исмни тутадилар. Янгисига тил айланмайди ёки қулоқнинг «қитиғи келади». Шундай қилиб исм қоғозда бошқа-ю, овозда бошқачалигича қолаверади. Бундай дўстларимиз ана шунанга пайтларигина ҳар қандай исм ўзгалар туфайли тирик бўлишини, ўзгаларнинг хотирасини янгилаб бўлмаслигини тушуниб етадилар. Хўш, энди нима қилсинлар? Яна илгариги ўз исмларига қайтсинларми? Ҳаётларини тузатсинларми? Ҳаётда деярли ҳар бир киши маълум даражада хатога йўл қўяди. Аммо уни тузатиш эса ҳамманинг ҳам қўлидан келавермайди...

Одамлар азал-азалдан фарзандларига бўлгани каби, ўзлари манзил тутган ерларни яхши номлар билан аташга одатланиб келганлар. Бунда, кўпинча, ўша жойнинг қайсидир белгиси, жиҳати ҳисобга олинган. Қовунчи, Темирчи, Қўшработ, Тўрткўл каби бир қатор жуғрофий атамалар фикримизнинг далилидир. Мазкур номларнинг этимологиясини (келиб чиқишини) топиш унчалик қийин эмас. Кундай равшан бўлиб турибдики, бу атамаларда диний ёки, айтайлик, социалистик жамиятимиз манфаатларига зид маъно йўқ. Мен бугун ана шундай содда, ўзбекча, Қатортол кўчасининг тақдири ҳақида гапирмоқчиман. Қатортол кўчасининг номи ўзгарганига яқинда бир йил бўлади. Бу кўчада ҳали-ҳамон илгариги ҳаёт бир маромда давом этмоқда. Бир келса икки-учтаси бирдан келиб, бир келмаса, ярим соатлаб интизор қилувчи троллейбуслар, автобуслар ва бу ҳолга тамомила кўникиб кетган йўловчилар — одамлар ҳеч нарса кўрмагандай, бўлмагандай ўз ташвишлари билан юрибдилар. Энг таажжубланарли жойи шундаки, кўчанинг бошланишидаги икки-уч уйдан иборат икки юз-уч юз метр жойи эски номида. Унинг қолган қисми эса «Правда» газетаси кўчаси» деб ўзгартирилган. Бу ҳақда ёзувчи Нурулла Отахонов «Тошкент оқшоми»га мухтасаргина мақола ёзган эди. Лекин мақола қўлёзмалигича қолиб кетди. Нурулла Отахоновнинг ўша мақоласида кўпчиликни қизиқтирган саволлар бор эди, афсуски улар жавобсиз қолди. Майли, ҳозирча бу масалани шундай қўя турайлик, чунки дунёда ҳеч кимнинг саволи жавобсиз қолмаган. Агар ҳар бир одам ўзини қийнаган муаммога (астойдил изласа) албатта жавоб топади.

Тошкент жадаллик билан ҳар ёнга ўсаётган шаҳар. Унда йилига ўнлаб янги кўчалар, кварталлар тушяпти. Наҳотки, шундай кўчалардан бирига «Правда» газетаси деб ном бериш мумкин бўлмаса? Ёки, албатта, қайта қуриш деганда эскини йўқотишни тушуниш керакми? Тўғри, диний, ёхуд ахлоққа тўғри келмайдиган атамаларни ўзгартириш мумкин. Аммо Қатортол сўзи бундай айблардан, тамғалардан холи, шекилли? Узуқ-юлуқ гапларга қараганда, янги бир кварталга Қатортол номи берилибди. Агар шундай қилинган бўлса, бу барибир хўжасизликдан бошқа ҳеч нарса эмас. Ортиқча қоғоз қоралашнинг, овуштуйиш қилишнинг кимга кераги бор? Мазкур кўчада иккита миллий қабристон бор. Ҳеч бўлмаса, ўша ерда ётганларнинг ҳаққи-ҳурмати бу кўча Қатортол-лигича қолиши керак эди. Чунки улар биз ҳали дунёга келмасдан анча олдин Чилонзорни Чилонзор қилган, қатор-қатор толлар (ҳозир улардан асар ҳам қолмаган) экиб соясида салқинлаган. Яхши ниятлар билан Қатортол деб ном берган бу кўчага ва шу тупроқдан туз-насибаларини териб еб ўтганлар. Энди бу ерлар гавжум шаҳар кўчаларига айланди.

Кўчанинг бошланишидаги бир-икки уйда унинг эски номи қолганлигини қандай тушуниш мумкин? Бу нима, қўрқувми, ёки кўкракдан айро бўлаётган гўдакнинг оғзига солинган сўрғич (алдов)ми?

Иттифоқимизда биринчи бўлиб янги йил кутади-ган шаҳар Петропавловск-Камчатск эканлигини ҳамма билади. Аммо, бир пайтлар ана шу шаҳарнинг номи ўзгариш хавфи остида қолганлигини кўпчилик билмаса керак. Ҳал қилувчи овозга эга, нуфузли идоралардаги раҳбар ходимлар шаҳарга Восход (Тонготар) номини берсакмикин, дейишиб бу фикрни шаҳарликларга ошкор этишибди. Бир қарашда янги ном шаҳарга ярашади, кучли рамзийлик бор. Аммо «Пётр» ва «Павел» кемалари шарафи-чи? Музокара-ларда Петропавловск-Камчатск аҳолиси ўз сўзини айтибди. «Восход» номи космик кемаларга ва яна бошқа кўпгина нарсаларга ярашади, аммо бизнинг шаҳарга зинҳор-зинҳор... («Комсомолская правда» 19 январь 1988 йил). Сирасини айтганда «Восход» сўзига тил тез айланади, осон талаффуз қилинади. Лекин гап фақат осон айтилишида эмас-да. Гап — ёд, хотиранинг абадийлигида, муқаддаслигида. Ахир Петропавловск-Камчатск аҳолиси ўз шаҳарлари та-

рихида маълум аҳамият касб этган «Пётр» ва «Павел» кемаларининг номларини улуғ тутдилар-ку?!

Таклифим: Бизнинг ҳам ҳал қилувчи овозга эга, масъул раҳбарларимиз Қатортол сингари кўчаларимиз тақдирини кўпчилик билан келишиб, бамаслаҳат, демократик тартибда ҳал қилсалар, зиён бўлмасди.

Айни кунларда иттифоқимизда шаҳар-қишлоқларнинг эски номларини тиклаш ишлари бошланди. Бу ҳаракатда маълум натижаларга ҳам эришилди. Черёмушка, Набережное Чёлны, Талдом, Ижевск шаҳарларининг номлари қайта тикланди. Гжатск, Рыбинск шаҳарлари эса бундай кунларнинг арафасида турибди. Талдом шаҳри маълум вақт Ленинск деб юритилди. Бу шаҳар номининг қайта тикланиши Ленин номини менсимаслик эмас, уни улуғлашдир. Ахир «ватанимсан» деб такрорлайвериш бу муқаддас туйғунинг нархини арзонлаштирадику! Ватан, Ленин, коммунизм, партия каби муқаддас сўзларнинг муқаддаслигини асраш, уларни сунистеъмол қилмасликни талаб этади. Тасаввур қилинг, бир киши ҳадеб, икки гапнинг бирида «мен коммунистман, мен коммунистман» деяверса, унинг чин коммунистлигига ишонасизми? Менимча йўқ. Ахир бу муқаддас сўзлар юракнинг ҳеч ким кўрмас ерларида, одам юрмас қирларида асралгани учунгина муқаддас эмасми? Қолаверса, бу муқаддас номларни арзийдиган жойларга бериш керак.

Андижон областининг харитасида ҳам Ленинск деган шаҳар бор. Аммо андижонликлар ёки ленинскликлар ўз шаҳарларини Асака деб атайдилар. Одамларнинг тили Асака сўзига айланаверса, Ленинск деб айтмаса ким айбдор?

Кўп салқин гўша Шоҳимардонни олинг. Қим бу шаҳарчани Ҳамзаобод деб атайди? Мазкур шаҳарнинг номи ўзгарганига 50—60 йил бўляпти. Аммо одамлар ҳали-ҳамон янги номга кўника олмаяпти. Паспортига туғилган жойи Ҳамзаобод деб ёзилган ёшлардан «қаерликсиз?» деб сўрасангиз, «шоҳимардонли» деб жавоб беради. Бу нима? Ужарликми? Ҳамза ёдини менсимасликми? Йўқ, асло! Бу хотира ҳуқуқи (Твардовский). Бу — хотирадан воз кечиб яшашнинг иложи йўқлиги.

Тўғри, ўзбек совет адабиётининг асосчиларидан бири, инқилобнинг оташин куйчиси Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий Шоҳимардонда янги ҳаёт душманлари томонидан фожиали равишда ўлдирилган. Шу сабабли бу ер-

га Ҳамзаобод номи берилган. Биз ҳам, «Келинг, шу Шоҳимардон Ҳамзаобод деб аталса аталибди», дейшимиз мумкин. Аммо бу не ҳолки, Ҳамзаобод сўзи фақат қоғозда бўлсаю, овозда бўлмаса, Ҳамза номи муносиб равишда абадийлаштирилган. Бугунги кунда республикамизнинг ўнлаб мактаблари, колхозу совхозлари, театру кинотеатрлари, кўчаларию хиёбонлари Ҳамза номида. Катта-катта шаҳарларимизда улуг устознинг пурвиқор ҳайкаллари савлат тўкиб турибди...

Таклифим: Янги қурилаётган шаҳарларимиздан бирига Ҳамзаобод номини бериб, Шоҳимардоннинг ўз номини қайта тикласак, устоз Ҳамза ёдини шод айлаб, шоҳимардонликларнинг кучли хотиралари қаршисида таълим қилган бўлардик. Шу маънода бир савол туғилади. Самарқандга Алишер Навоий келганини ҳисобга олиб уни Навоий, деб атаганимизда тўғри бўлармиди?...

Тошкентликлар Черняевкани яхши билишади. Ҳатто бу ерга Тошкентдан махсус автобус қатнайди. Автобус қатнамасин демоқчимасан, мен фақат Черняев кимлигини эслатмоқчиман. У киши бизга ўртоқ эмас, жаноб, аниқроғи, оқ подшонинг фармони олийлари билан Туркистоннинг Чор Россиясига қўшиб олинишидаги босқинчилик юришларида муҳим роль ўйнаган шахс. Бир сўз билан айтганда Чор Россиясининг офицери. Мен бу гапларим билан тарихнинг йиртилган саҳифасини таъмирлаётганим, ўзимча Америка очаётганим йўқ. Тарихнинг бу саҳифалари йиртилмаган, фақат сал юзакироқ ўтилган бўлиши мумкин. Бунинг ўстига, «Черняевка Қозоғистонга қарайди-ку», дейдиганлар ҳам топилиши тайин. Менга эса бу нарсанинг аҳамияти йўқдай туюлди. Ахир қайта қуриш фақат маълум регионлар учунгина хос эмаску! Биримиз билмагани, кўрмагани бошқамиз эслатайлик, кўрсатайлик. Яқинда хоразмлик бир дўстим Урганч шаҳрида тўртта Лермонтов кўчаси борлигини айтди. Бу фактнинг нечоғлик тўғри-нотўғрилиги менга қоронғу. Аммо ҳар областнинг ўз Чоруси бўлганидай Оқтепаю, Оқтошлари ҳам мавжуд. Бу ҳам етмагандай, Нарпай районининг маркази Зирабулоқ шаҳар бўлиши ҳамано унга Оқтош номи берилган. Қизиқ, Зирабулоқнинг нимаси ёмон? Ёки Зирабулоқ сўзида бирон диний маъно борми? Ёки Булунғурни олайлик. Энди у ерга Красногвардейск номи берилган. Эҳтимол Булунғур сўзи (Зирабулоқ каби) шаҳар

учун жуда енгиллик қилар, ярашмас, аммо, Красногвардейск дейишимизга ҳам асосимиз борми? Шу ном Булунгур сўзининг ўрнига ярашиб тушганига ишончимиз комилми? Юқорида Оқтепаю Оқтошларимиз кўплигини айтдим, ўйлаб қарасам, фақат буларгина эмас экан. Биргина мисол, Самарқанднинг Пайариқ районида Нариманов посёлкаси бўлгани ҳолда Тошкент областидаги Бектемир посёлкасига ҳам Нариманов номи берилганини қандай тушунса бўлади? Бундан ташқари, ҳар бир областда «Коммунизм», «Социализм», «Ленинизм», Ленин, Карл Маркс ва партиянинг фалонинчи съезди номидаги (аслида ўша съезд урра-уррачилик билан ўтганлигига иқроор бўлиб юрамиз) колхозу совхозлар кўпайиб кетмаяптими-кан?! Биз бу муқаддас сўзларнинг нархини арзонлаштириб қўймадикмикан?

Менинг саволларимни ўқиганлар ичида: «Балки шундайдир-у, аммо энди бу номларни қайта тиклаш, ёки дейлик «Социализм» совхозига «Семурғ», «Самандар», «Бобурнома», «Хамса» (булар менинг таклифларим — Р. Ф.) қабилдаги номларни беришнинг ўзи бўлмайди-да, жўра!» дейдиганлар топилишига ишонаман. Ҳақиқатан ҳам шундай, энди бу ишларнинг ўзи бўлмайди. Қанчадан-қанча муҳрлар, йўл кўрсаткичлари, ташкилотларнинг махсус қоғозларини янгилаш осон эмас. Аммо мен айтаётган шаҳарлардан ўн баробар каттароқ шаҳарлар бу ишга журъат этиптилар-ку?! «Литературная газета»нинг шу йил 10 февраль сониди «Миллионлар ҳайф эмасми?» номи кичкинагина мақола бор. Уша мақолада ҳам шаҳарларнинг номларини қайта тиклаш ҳақида гапирилади. Набережное Челны шаҳар Совети ижроия комитетининг котиби юқоридаги саволга шундай жавоб беради: «Тўғриси, миллион сўмлар билан бирон нарсага эришиш қийин. Чунки шаҳарга кираверишдаги йўл кўрсаткичларининг ўзини янгилаш учун икки юз минг сўм керак экан...» Мухбир савол беришда давом этади: «Унда бу харажатлар кимнинг чўнтагидан кетади?» Жавоб: «Бир қисми шаҳар бюджетидан бўлса, яна бир қисми ташкилотлар, ишлаб чиқариш корхоналари ҳисобидан. Бунинг устига, одамларимиз шанбаликлар уюштиришга, хуллас шаҳар номини қайта тиклашдаги чиқимларга имкон қадар ёрдам беришга тайёр турибдилар».

Таклифим: Тўғри, бу ишларни дафъатан, бир кун-

да амалга ошириб бўлмайди. Устига устак, эски муҳрлардан, ташкилотларнинг махсус қоғозларидан (токи улар тамом бўлгунча) вақтинча фойдаланиб туриш мумкин. Ҳеч ким улардан бир кундаёқ воз кечишни талаб қилаётгани йўқ. Ҳар қандай муҳр ҳам бир кун бўлмаса бир кун эскиради, муҳрли қоғозлар (бланка) тамом бўлади. Ана ўша пайтдан бошлаб янгича буюртмалар бериш керак. Қолаверса, кўпчилик билан бамаслаҳат ишлашга ҳеч нарса тенг келмайди. Балки жамоа ортиқча чиқимларга, ёки умуман эски номларнинг қайта тикланишига қаршидир. Эҳтимол, яна бошқа таклифлар бордир. Ҳар қалай, мен жой номлари, атамалар мисолидаги қайта қуришни ана шундай тушунаман.

Юқорида айтганимдай, ўзимизнинг исмимиз каби яшаётган овулимиз, кентимиз, қишлоғимиз номлари ҳам ота-боболаримиздан қолган, дуру гавҳарлардан, жавоҳирлардан — бойликдан баландроқ турадиган муқаддас меросдир. Бу мерос эса айнан бир шахсга тегишли эмас, у умумникидир. Шундай экан, жой номларини алмаштиришни, «яккахон солистлар ижро этмасликлари» лозим. Ахир ҳар бир масъул ходим ўз билганича халқ номидан иш тутаверса, оқибати нима бўлишини кўрдик-ку.

Юқорида айтганимдай исм, ном ҳам мерос. Бироқ, уни кўз-кўз қилиб тақиб юриш, ёки айтайлик турмуш эҳтиёжлари учун фойдаланиш, ишлатиш мумкин бўлмаса-да, қадрига етмоқ — ёдда тутмоқ ва гард юқтирмай авлодларга етказмоқ ҳуқуқи бор. Сизга қандайлигини билмадим-у, аммо баъзида мен ўзимни мана шу дунёи азимда минг йиллардан бери яшаётгандай ҳис қиламан. Бирон нарсани гарчи биринчи марта кўраётган бўлсам-да, илгари ҳам кўргандай, билгандай бўлавераман. Мен яшаётган маълум лаҳзалар хотирамда қайта жонланаверади, «ҳозир шундай бўлади», ёки «анов муюлишдан ўнгда дарахт бор», деб воқеанинг давомини айтавераман. Гўё шу воқеа-ҳодисалар илгаридан танишдай туюлаверади. Кейин бирдан ўзимни уйғониб кетгандай ҳис қиламан. Шунда қайсидир бобомнинг умри лаҳзаларга бўлса-да, менда такрорланмаяптимикиан, деб ўйлаб қоламан. Аслида ҳам шу эмасмикиан хотира ҳуқуқи, шу эмасмикиан хотирадан воз кечиб яшашнинг иложи йўқлиги?!

1988 йил 6 сентябрь

МУНДАРИЖА

Етуклик (Сўзбоши ўрнида)

3

I

«Ишонмасам ишламас эдим» <i>Азиз Носиров</i>	5
Улуғ дард. <i>Эркин Юсупов</i>	19
Тарих ва келажак. <i>Бўриной Аҳмедов</i>	32
Куч — бирликда, қудрат дўстликда <i>Шоди Каримов</i>	47
Ифтихор. <i>Очил Тоғаев</i>	54
Катта ҳақиқат нури. <i>Нурали Қобул</i>	68
Ҳақиқат чала бўлмайди. <i>Абдулла Низомхонов</i>	82
Юрт бойлиги. <i>Зиёвиддин Ақромов</i>	94
Мувозанаат. <i>Абдулла Искандаров</i>	105

II

Жаҳон тарозусининг икки палласи. <i>Жамол Камол</i>	118
Янги тафаккур: изланишлар, машаққатлар. <i>Бегали Қосимов</i>	
Нима деганидир тўғри яшамок? <i>Муҳаммад Солиҳ</i>	131
«Ўз-ўзингни англаб ет...» <i>Муҳаммад Али</i>	151
Давр, мафкура, шахс. <i>Хуршид Дўстмуҳаммад</i>	161
Мантиқ қани?! <i>Уткир Ҳошимов</i>	182
Бу безовта замона... <i>Иброҳим Фафуров</i>	198
	212

III

Эгаллик ҳуқуқи. <i>Эркин Воҳидов</i>	223
Қуёш ва юлдузлар аро. <i>Қундуз Миркаримова</i>	251
«Дилимнинг рангини гул билса бўлди...» <i>Омон Матжон</i>	258
Юрагимда оёқ изи бор... <i>Мирза Кенжабоев</i>	272
Бош айб бошда бўлса-чи? <i>Эркин Маликов</i>	283
Сарносиё осмонлари. <i>Сирожиддин Саидов</i>	292
Алломишни билган борми? <i>Гулжаҳон Мардонова</i>	302
Алломишнинг тилаклари. <i>Усмон Азимов</i>	308
Ўз қадрини билган қадр топади... <i>Маҳмуд Саъдий</i>	316
Хотира ҳуқуқи. <i>Равшан Файзиев</i>	329

Научно-популярное издание

Прессборник

СМЫСЛ ЖИЗНИ — В ЧЕМ ОН?

На узбекском языке

Издательство «Ўзбекистон» — 700129, Ташкент, Навои, 30.

Рассом Худойбердиев Х, Бадий муҳаррир: Деҳқонхўжаев А.У.
Техн. муҳаррир: Собирова С. Музаҳҳиж: Ҳолиқова А.

ИБ 5102

Тершига берилди 24.04.90. Босишта рухсат этилди 31.08.90. Формати 84×108^{1/2} мм
№ 2 босма қозога «Литературная» гарнитурда юқори босма усулда босилди.
Шартли бос. л. 17,64. Шартли ир.-отт. 17,95. Нашр л. 18,35. Тиражи 10.000.
Заказ № 117. Баҳоси 1с.

«Ўзбекистон» нашриёти. 700129, Ташкент, Навоий. 30. Нашр № 82—90
Ўзбекистон ССР Матбуот давлат комитети. Ташкент «Матбуот» полиграфия
милаб чиқариш бирлашмасининг 1. босмахонасида босилди. 700002, Ташкент
Ҳамза кучаси, 21